

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 56

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Яковлева Лілія Іванівна – доктор політичних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 12 від 25.12.2023 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Jafarova V.Sh.**THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS
IN THE REHABILITATION OF HUMAN TRAFFICKING VICTIMS11**СЕКЦІЯ 2****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Kudriavtseva K.O.**

TYPOLOGY OF FAKES IN MODERN SOCIETY.....17

Мальцева О.В.ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ
ІЗ ЧИСЛА ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ У НІМЕЧЧИНІ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАЦІ.....23**Stryhul M.V.**THE STRUCTURE OF THE CULTURAL SYSTEM AND ITS RECURSIONS
WITH SOCIETY, PSYCHE AND BODY/BODYHOOD IN CULTURAL
AND SOCIAL SYSTEMS SCIENCE. PART 1 ("CULTURE IN CULTURE").....32**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Babayeva Sh.R.**AN ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGY OF MULTICULTURALISM:
A HISTORICAL PERSPECTIVE.....38**Ковальчук З.Я.**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК РІЗНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....45**Митрофонова І.О., Миропольцева Н.І.**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ
ЯК КОМПЛЕКСУ РЕАКЦІЙ ЛЮДИНИ НА ТРАВМІВНУ СИТУАЦІЮ.....50**Starynska O.V.**SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL ESSENCE
OF SOCIAL INTELLIGENCE: HISTORICAL EXCURSION.....55**СЕКЦІЯ 4****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Гопкало Ю.П.**РОЛЬ ВИХОВАТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ ПСИХОЛОГІЧНО
БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА.....60

Горенко М.В., Радзівіл К.П. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	65
Guliyeva G.R. THE ROLE OF TEACHERS IN THE FORMALIZATION OF “SELF-IMAGE” IN PRIMARY SCHOOLS	70
Калька Н.М. ОСОБЛИВОСТІ ЕКЗИСТЕНЦІЇ ЖИТТЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	75
Кісіль З.Р. ОСОБИСТІСНІ ВЛАСТИВОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ПЕРЕДУМОВА ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ.....	80
Кондратюк С.Л. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНИХ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	85
Кузікова С.Б. ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСІБ ІЗ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ.....	89
Лисенко Л.М., Желавська А.В. ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ СЕПАРАЦІЇ У СТОСУНКАХ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ.....	94
Лисенкова І.П., Гарасюта Д.В. ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ ТА ЛОКУСУ-КОНТРОЛЮ У ПЕРІОД ДОРОСЛОГО ВІКУ.....	99
Ситнік С.В., Білуха Т.І., Борозенцева Т.В. ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ Й ГЕНДЕРНІ УСТАНОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	104
Сізов Д.Ю., Саврасов М.В. ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	109
Сізов Д.Ю., Саврасов М.В. ВПЛИВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ЦІННІСНУ СФЕРУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	113
Франчук Ю.В. КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	117

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Васильченко-Держушко К.А. РОЛЬ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДОСЯГНЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	122
Дрозд О.В., Молчан Т.О. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	126

Дубровський Д.П., Хайрулін О.М. СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ТРАВМАТИЧНОЮ АМПУТАЦІЄЮ.....	131
Ільницька Л.А. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ.....	137
Квітка Н.В. РОЗРОБКА ПРЕДИКТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ТА КОМПЛЕКСНОГО ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ДЛЯ ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ.....	143
Клименко М.Р., Птічка Д.В. ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС.....	148
Клименко М.Р., Халімончук Н.В. ПСИХОЛОГІЧНА МЕНТАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ЖИТТЄСТІЙКОСТІ МОЛОДІ.....	154
Кондратюк С.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	159
Корнієнко І.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІТЬ.....	164
Mammadova A.E. PSYCHOLOGICAL CLIMATE AS A CRITICAL FACTOR IN THE FORMATION OF PERSONALITY.....	169
Мунасіпова-Мотяш І.А., Дяченко В.А. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ Й ДІЯЛЬНОСТІ З РЕФЛЕКТИВНІСТЮ В СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	174
Неграш О.І. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	179
Обухівська А.Г., Якимчук Г.В. ВІТЧИЗНЯНІ ПІДХОДИ ДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПЕРВИННИХ І ВТОРИННИХ ПОРУШЕНЬ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ.....	183
Петровська І.Р., Дерев'янна С.І. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СИНДРОМУ САМОЗВАНЦЯ.....	188
Пирог Г.В., Бондаренко Т.М. ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ Й КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	193
Пріб Г.А., Ларченко І.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ СТРЕСОГЕННОСТІ: ВІД АКТИВНОСТІ ДО АДАПТИВНОСТІ.....	198

Твердохліб Н.Г. ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПРОФІЛАКТИКИ Й ЛІКУВАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ (ПТСР)	203
---	-----

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Вавринів О.С. ВПЛИВ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ НА ВІДПОВІДАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	207
Жигалкіна Н.В. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ.....	212
Кириченко Р.В., Колодяжна А.В. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	217
Литовченко В.П. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КАФЕДРИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛІКАРЯ-СТОМАТОЛОГА.....	224

СЕКЦІЯ 7 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Боднарчук Г.І., Ткаченко Г.Г., Павленко М.С. АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СЛУЖБИ ПОРОЗУМІННЯ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.....	229
Максьом К.В., Самойлова О.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС.....	235
Малхазов О.Р. ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ.....	241
Перепелиця І.О. ТИПОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА.....	245
Попелюшко Р.П., Павленко М.С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ МОБІНГУ СЕРЕД УЧНІВ СЕРЕДНІХ КЛАСІВ.....	251

СЕКЦІЯ 8 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вакуленко Ю.В., Лебець Н.В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДОРΟΣЛИХ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРИВОГУ ТА ДЕПРЕСІЮ	257
Кучина В.В. ПСИХОДІАГНОСТИКА КУЛЬТУРНОГО, СІМЕЙНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО КОМПОНЕНТІВ НЕРВОВОЇ ОРТОРЕКСІЇ.....	262

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Jafarova V.Sh.

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS
IN THE REHABILITATION OF HUMAN TRAFFICKING VICTIMS.....11

SECTION 2

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Kudriavtseva K.O.

TYPOLOGY OF FAKES IN MODERN SOCIETY.....17

Maltseva O.V.

THE PROBLEM OF EMPLOYMENT OF UKRAINIAN QUALIFIED PERSONNEL
FROM FORCED MIGRANTS IN GERMANY IN THE CONTEXT
OF MODERN SOCIOLOGY OF LABOR..... 23

Stryhul M.V.

THE STRUCTURE OF THE CULTURAL SYSTEM AND ITS RECURSIONS
WITH SOCIETY, PSYCHE AND BODY/BODYHOOD IN CULTURAL
AND SOCIAL SYSTEMS SCIENCE. PART 1 (“CULTURE IN CULTURE”)..... 32

SECTION 3

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Babayeva Sh.R.

AN ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGY OF MULTICULTURALISM:
A HISTORICAL PERSPECTIVE.....38

Kovalchuk Z.Ya.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF VARIOUS SOCIO-CULTURAL
ENVIRONMENTS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL PSYCHOLOGY..... 45

Mytrofonova I.O., Myropoltseva N.I.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER
AS A COMPLEX OF HUMAN REACTIONS TO A TRAUMATIC SITUATION..... 50

Starynska O.V.

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL ESSENCE
OF SOCIAL INTELLIGENCE: HISTORICAL EXCURSION..... 55

SECTION 4

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Hopkalo Yu.P.

THE ROLE OF THE EDUCATOR IN THE FORMATION
OF A PSYCHOLOGICALLY SAFE ENVIRONMENT.....60

Horenko M.V., Radzivil K.P. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN TIMES OF WAR.....	65
Guliyeva G.R. THE ROLE OF TEACHERS IN THE FORMALIZATION OF “SELF-IMAGE” IN PRIMARY SCHOOLS	70
Kalka N.M. FEATURES OF LIFE EXISTENCE OF STUDENTS: QUALITATIVE ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS.....	75
Kisil Z.R. PERSONAL CHARACTERISTICS OF A SCIENTIFIC AND TEACHING WORKER AS A PREREQUISITE FOR HIS PROFESSIONAL SUCCESS.....	80
Kondratiuk S.L. REASONS FOR THE EMERGENCE OF NEGATIVE PSYCHO-EMOTIONAL STATES OF PEDAGOGUES UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL LAW.....	85
Kuzikova S.B. FEATURES OF STRESS RESISTANCE AND EMOTIONAL BURNOUT PERSONS FROM DEOCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE.....	89
Lysenko L.M., Zhelavska A.V. PECULIARITIES OF THE EMOTIONAL COMPONENT OF SEPARATION IN THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND CHILDREN.....	94
Lysenkova I.P., Harasiuta D.V. STUDY OF STRATEGIES FOR OVERCOMING LIFE CRISES AND THE LOCUS OF CONTROL IN THE ADULT PERIOD.....	99
Sytnik S.V., Bilukha T.I., Borozentseva T.V. LIFE VALUES AND GENDER ATTITUDES OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES.....	104
Sizov D.Yu., Savrasov M.V. FEATURES OF THE MOTIVATION SPHERE OF YOUTH STUDENTS WITH ADDICTIVE BEHAVIOR.....	109
Sizov D.Yu., Savrasov M.V. THE IMPACT OF ADDICTIVE BEHAVIOR ON THE VALUE SPHERE OF YOUTH.....	113
Franchuk Yu.V. COMPREHENSIVE APPROACH TO BULLYING PREVENTION IN EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	117

SECTION 5

PERSONALITY PSYCHOLOGY

Vasylchenko-Deruzhko K.A. THE ROLE OF SELF-IDENTIFICATION IN ACHIEVING PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENTS.....	122
Drozd O.V., Molchan T.O. CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONALITY UNDER THE CONDITIONS OF UNCERTAINTY OF WARTIME.....	126

Dubrovskiy D.P., Khairulin O.M. SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION AND RESOCIALIZATION OF MILITARY PERSONNEL – COMBATANTS WITH TRAUMATIC AMPUTATION.....	131
Ilnytska L.A. FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF PERSONALITY IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERNALITY.....	137
Kvitka N.V. DEVELOPMENT OF THE PREDICTION MODEL OF THE POSTTRAUMATIC AND COMPLEX POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER AMONG UKRAINIAN CIVILIANS DURING THE RUSSIAN INVASION.....	143
Klymenko M.R., Ptichka D.V. FEATURES OF THE DIFFERENTIATION OF EMOTIONAL STATES OF THE INDIVIDUAL IN THE CONDITIONS OF WAR: THEORETICAL DISCOURSE.....	148
Klymenko M.R., Khalimonchuk N.V. PSYCHOLOGICAL MENTALIZATION OF PERSONAL VALUES AS A FACTOR OF VITALITY OF YOUTH.....	154
Kondratiuk S.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRESS EXPERIENCE IN WAR CONDITIONS.....	159
Korniienko I.O. CERTAIN ASPECTS OF INFORMATION MANIPULATIVE INFLUENCE ON A PERSON.....	164
Mammadova A.E. ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	169
Munasypova-Motiash I.A., Diachenko V.A. RELATIONSHIP OF SELF-REGULATION STUDENTS WITH THEIR REFLECTIVENESS.....	174
Nehrash O.I. MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF SELF-REALIZATION IN MODERN PSYCHOLOGY.....	179
Obukhivska A.H., Yakymchuk H.V. DOMESTIC APPROACHES TO DIFFERENTIATION PRIMARY AND SECONDARY SPEECH DEVELOPMENT DISORDERS.....	183
Petrovska I.R., Derevianna S.I. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE IMPOSTOR SYNDROME.....	188
Pyroh H.V., Bondarenko T.M. FEATURES OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS' RELATIONSHIP BETWEEN HARDINESS AND COPINGS.....	193
Prib H.A., Larchenko I.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF GRADUATES OF VOCATIONAL-TECHNICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN STRESSFUL CONDITIONS: FROM ACTIVITY TO ADAPTABILITY.....	198

Tverdokhlib N.H. FEATURES OF THE FORMATION STRESS RESISTANCE OF MILITARY PERSONNEL DURING THE PREVENTION AND TREATMENT OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD).....	203
--	-----

SECTION 6 PSYCHOLOGY OF WORK

Vavryniv O.S. THE INFLUENCE OF PERFECTIONISM ON THE RESPONSIBLE LEADERSHIP OF THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL EMPLOYEE OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION.....	207
---	-----

Zhyhalkina N.V. DYNAMICS OF MANAGEMENT SKILLS DEVELOPMENT.....	212
--	-----

Kyrychenko R.V., Kolodiazhna A.V. PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES...	217
--	-----

Lytovchenko V.P. THE MAIN PROVISIONS OF THE CONCEPT OF THE DEPARTMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATION OF DENTAL DOCTORS.....	224
---	-----

SECTION 7 SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Bodnarchuk H.I., Tkachenko H.H., Pavlenko M.S. ANALYSIS OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING THE COMMUNICATION SERVICE SYSTEM IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	229
---	-----

Maksom K.V., Samoiloa O.O. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ENTREPRENEURIAL SUBJECTIVITY OF MILITARY SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS.....	235
--	-----

Malkhazov O.R. TYPOLOGY OF MODELS OF SOCIO-ECONOMIC BEHAVIOR OF UKRAINIANS.....	241
---	-----

Perepelytsia I.O. TYPOLOGY OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF MILITARY OFFICERS AS OBJECTS OF MILITARY LEADERSHIP.....	245
--	-----

Popeliushko R.P., Pavlenko M.S. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PREVENTING MOBBING AMONG STUDENTS IN MIDDLE CLASSES.....	251
---	-----

SECTION 8 PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

Vakulenko Yu.V., Lebets N.V. PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR ADULTS WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER EXPERIENCING ANXIETY AND DEPRESSION.....	257
---	-----

Kuchyna V.V. PSYCHODIAGNOSTICS OF CULTURAL, FAMILY AND INDIVIDUAL COMPONENTS OF ORTHOREXIA NERVOSA.....	262
--	-----

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE REHABILITATION OF HUMAN TRAFFICKING VICTIMS

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

In the article, the multifaceted activities of specialized non-governmental organizations (NGOs) based on the orders of state institutions in the implementation of social services have been investigated. In accordance with the requirements of the modern era, the execution of certain functions of the state by NGOs in a democratic society has been analyzed in terms of determining interests and demands, confirming the fair distribution of existing resources as a superior indicator, and contributing to the establishment of social justice. The specialization of NGOs in areas such as social services, education, healthcare, medicine, sports, rehabilitation of human trafficking victims, etc., has been analyzed as a result of the development of civil society institutions. The aspects of the relevant legislation of Azerbaijan, as well as the State programs regulating the activities of specialized NGOs, have been examined. The activities of institutions related to the implementation of social orders by NGOs have been explored. The regulation of the activities of non-governmental organizations in the social service sector in the country, in line with market economics, the application of new economic innovations, the implementation prospects of ordered social services, and the prospects for the application of social innovations have been investigated. The application of innovative social service models, the use of a unified information center by those in need of social services, the application of "key management" in the management of social work, and the demand for knowledgeable and skilled social workers and social work managers have been highlighted. Non-governmental organizations (NGOs) specialize in various domains, such as the rehabilitation of victims of human trafficking, sports, medicine, family and children, peace, ecology, and more. NGOs have undergone considerable development to attain their current stage of sophistication. In democratic nations, the affirmative engagement of citizens in political life, challenging socio-economic conditions, and the execution of certain state functions by members of civil society in the sphere of social services are perceived as constructive. Legislative frameworks, state programs, and official decrees meticulously regulate the operations of non-governmental organizations in this sector within the Republic.

Key words: *specialized non-governmental organizations, social services, social worker, key management, human trafficking victim.*

У статті досліджено різнобічну діяльність спеціалізованих громадських організацій (НУО) на замовлення державних установ у сфері надання соціальних послуг. Відповідно до вимог сучасності, виконання громадськими організаціями окремих функцій держави в демократичному суспільстві проаналізовано з точки зору визначення інтересів і запитів, підтверджуючи справедливий розподіл наявних ресурсів як вищій показник і сприяючи встановлення соціальної справедливості. Проаналізовано спеціалізацію НУО в таких сферах, як соціальні послуги, освіта, охорона здоров'я, медицина, спорт, реабілітація постраждалих від торгівлі людьми тощо, як результат розвитку інститутів громадянського суспільства. Розглянуто аспекти відповідного законодавства Азербайджану, а також державних програм, що регулюють діяльність профільних НУО. Досліджено діяльність установ, пов'язану з виконанням громадськими організаціями соціальних замовлень. Регулювання діяльності громадських організацій у сфері соціальних послуг в державі відповідно до ринкової економіки, застосування нових економічних інновацій, перспективи впровадження замовлених соціальних послуг, перспективи застосування соціальних інновацій мають було досліджено. Застосування інноваційних моделей соціальних послуг, використання єдиного інформаційного центру теми, хто потребує соціальних послуг, застосування «управління ключами» в управлінні соціальною роботою, попит на обізнаних і кваліфікованих соціальних працівників та менеджерів із соціальної роботи. Були виділені.

Ключові слова: *спеціалізовані громадські організації, соціальні служби, соціальний працівник, ключове керівництво, жертва торгівлі людьми.*

UDC 316

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.1>

2023.56.1

Jafarova V.Sh.

Ph.D. candidate at the Department of Social Work Organization Azerbaijan University

Introduction. Non-governmental organizations (NGOs) specialize in various domains, such as the rehabilitation of victims of human trafficking, sports, medicine, family and children, peace, ecology, and more. NGOs have undergone considerable development to attain their current stage of sophistication. In democratic nations, the affirmative engagement of citizens in political life, challenging socio-economic conditions, and the execution of certain state functions by mem-

bers of civil society in the sphere of social services are perceived as constructive. Legislative frameworks, state programs, and official decrees meticulously regulate the operations of non-governmental organizations in this sector within the Republic.

The activities of NGOs active in developed countries serve as a valuable point of reference for specialized non-governmental organizations functioning within the Republic. The implemen-

tation of innovative strategies in the realm of social services, the cultivation of social service sectors contributing to the advancement of the market economy, and the centralized administration of social service sectors from a singular hub are among the predefined objectives. The targeted initiatives of specialized non-governmental organizations are poised to engender an escalation in the quality and efficiency of social services. As an aftermath of the 30-year war in the Republic of Azerbaijan, there has been a notable upswing in the population of individuals with disabilities, and concurrently, the count of children bereft of parental care has seen a marked increase.

In addition, the prevalence of a healthy lifestyle in the country has contributed to increased life expectancy, primarily driven by advancements in medical science. The number of individuals acquiring disabilities for various reasons is not insignificant. All these factors necessitate reforms in the social service sector, calling for the recruitment of professionally trained social workers to implement rehabilitation programs and provide assistance to those living in challenging conditions from diverse categories. Specialized non-governmental organizations (NGOs) focusing on the field of human trafficking enlist the expertise of social workers to devise activity plans based on the voluntary consent of human trafficking victims. Social workers strive to achieve targeted, cost-effective, and dynamic activities to ensure the prompt and effective impact of social rehabilitation for human trafficking victims.

Degree of problem elaboration. Various scholars have explored the characteristics of the establishment and configuration of non-governmental organizations (NGOs). The article delves into the establishment of NGOs, legislative enactments regulating the activities of NGOs, and the specific features of the work of social workers overseeing NGO activities. Taking all these factors into account, an autonomous exploration of the aforementioned topics holds significant importance.

The specialized activities of NGOs represent a novel field in the Republic of Azerbaijan, hitherto unexplored in research. M.N. Aliyev's work delves into various aspects of the mutual activities of NGOs and state social service institutions [2]. R.O. Mammadova, in her research, has probed the qualities of work required to manage client behavior among social workers in this field [8]. Foreign authors, including Grace E. [7] Charriez Rivera [1], Mihaela B. [6], Brandy R. [1], Maynard, Michael [6], G. Vaughn, and Christine M. Sarteschi [7], have investigated the effective functions of specialized NGOs in various domains of social life. The application and coordination of key management practices as a form of social service on behalf of the state and on a paid basis have been scrutinized.

In focus group discussions conducted in foreign countries, the cost-effective aspects of research conducted to regulate social construction have been identified. Various electronic sources have been consulted to scrutinize the effective activities of specialized NGOs.

Purpose and Objectives. The principal aim of the research is to scrutinize the characteristics of the activities conducted by specialized non-governmental organizations, investigate innovative methods in organizing social work, apply key management under the conditions of a free-market economy to provide social services to victims of human trafficking and those living in challenging conditions. In this regard, considering the uniqueness of the topic, the activities of specialized NGOs in this field have been investigated, examining social services provided to victims of human trafficking and those living in challenging conditions in the areas of rehabilitation, employment, medicine, legal affairs, economic change, and other fields.

Methods. Throughout the research, a comparative analysis methodology and, generally, an analytical research method have been employed among the sources related to the topic. Depending on the objectives set in the research, generalization, progression from abstract to concrete, a historical-comparative and systematic approach, as well as methods such as analysis, synthesis, induction, and deduction, have been utilized.

The Duties of Non-Governmental Organizations in the Implementation of Social Services

The role of non-governmental organizations (NGOs) in the implementation of social services acts as an integrative nexus between the state institution and civil society, facilitating equitable and just access to existing resources. NGOs, through methodical and meticulous planning of their activities, differentiate the social strata with needs within the society, addressing the requirements of social groups in need. They contribute to resource allocation, poverty alleviation, and the development of health and education, providing their expertise in these areas. NGOs engage in active initiatives to enhance public awareness, motivation, and the prevention of corruption in government agencies, supporting the implementation of education programs for specialization and economic transformation, and participating in the execution of social services, thereby assisting in the more effective implementation of state social policies.

Non-governmental organizations that are active in the field of social services are guided by the practices established in foreign countries, particularly those focusing on the implementation of social projects. Organizations operating in social life as "charitable organizations" are recognized in political circles as "non-governmental

organizations." Non-governmental organizations present the interests and benefits of civil society to the state institution and take pride in their activities aimed at implementing social protection [2; 51–53].

To achieve sustainable socio-economic development and ensure the integration of individuals facing difficult living conditions into society, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, signed a decree on August 28, 2023, approving the "State Program for the Development of Social Services in the Republic of Azerbaijan for 2023–2026" [3]. The decree aims to improve the legislative framework for social services and to carry out comprehensive work on the implementation of extensive reforms that stimulate sustainable socio-economic development. The implementation of the State Program is planned to be carried out through the Economic Analysis and Communication Center under the President of the Republic of Azerbaijan based on the order of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan.

The State Program focuses on relying on international experience in creating the social service system, adapting social services to modern needs through systematic renewal, and improving institutional mechanisms and legislation to fulfill the essential conditions of social security. The enhancement of the quantity and quality of social services, ensuring the accessibility of services to vulnerable population groups in difficult living conditions, and the realization of the principles of social efficiency are envisaged in the State Program. The development of medical science, the improvement of the quality of healthcare services, and the citizens' well-being have led to a healthy and long life.

The number of disabled individuals in the country has significantly increased compared to previous periods, and recent wars, earthquakes, and a range of negative effects have adversely impacted the life quality and socio-psychological conditions of some citizens, leading them to difficult living conditions and the need for social services. Thus, the improvement of the social service system, the application of innovative technology in strengthening the material-technical base, and the recruitment of specialized social workers can contribute to providing quality social services to those in difficult living conditions.

The "State Program for the Development of Social Services in the Republic of Azerbaijan for 2023–2026" contemplates the organization of training for social workers in the "Management of Social Work" ("Key Management") system during the execution of social work with individuals (families) at risk of encountering challenging living conditions. The incorporation of key management in the execution of social services will engender conditions for the realization of both state-funded and remunerative social services through the

state budget. This will precipitate a reduction in government expenditures in the implementation of these social services, an augmentation in the remuneration of social service providers, and the provision of high-caliber social services.

NASW (The National Association of Social Workers)

The National Association of Social Workers (NASW) Board of Directors, composed of social workers, established standards for social workers in June 1992. These standards are specified for the System, Client, and Case Manager. A social work manager, holding a bachelor's or master's degree in social work, should be knowledgeable, skilled, and experienced in the social work program. The proficient social worker, utilizing their skills and expertise, demonstrates professionalism throughout the service, ensuring their client's involvement in all stages of implementing the work.

Despite intervening to provide services to clients and their families, a social worker must ensure confidentiality. Enhancing and expanding social services, assessing, and participating in ensuring the quality of services falls under the professional responsibility of a social work manager. The social work manager must provide effective planning, assurance, and evaluation of social services. Collaborating with clients and colleagues to strengthen partnerships and professionalism is essential for a social work manager. NASW standards have been defined for professional social workers. Social work managers operate in social service institutions, schools, healthcare facilities, and correctional service institutions, based on personal experience.

NASW standards have been universally accepted and formulated without a specific social work model. The purpose of NASW standards is to define the managerial character of social work and the role of a social work manager. The foundational concepts of social work include knowledge in social work, formal technical experience, and a value system that allows for the provision of specific and unique services to designated client groups [4]. The primary difference between social workers and business managers lies in the delivery of services. Social work managers oversee the delivery of social services. After determining the needs of clients and creating a care plan, they hand over this plan to professionals such as physicians, counselors, psychologists, and others [5].

Key Management Experience

The application of key management in social work encompasses the establishment of coordination in the provision of services across diverse domains of social services, thereby contributing to the formulation of accountability for the rendered services. Key management experiences are characterized by a comprehensive approach to the dispensation of social services in econom-

ically developed states. The overarching objective of social work is to generalize applications for social services and ensure the incorporation of citizens into complex services. The experience of social work in the United States revolves around the organization and coordination of social services, showcasing substantial progress from its inception to the contemporary era. Social workers, during the developmental phase of social work in the United States, were compelled to seek partnerships and identify donors to address the needs of citizens requiring social assistance.

The professionalization of social work, coupled with endeavors to enhance research skills, has been a focal point. While some scholars advocate for the formation of a values system grounded in legislation, others conceptualize it as a discipline integrating various fields. Despite these divergent approaches, there is a requisite need to synthesize and refine knowledge based on the experiences of population groups encompassed by social work. In essence, social work, grounded in experiences, contributes to the well-being of individuals in need. Professional social work finds application in working with at-risk youth within the education system. The scarcity of sources addressing the resolution of problems faced by those receiving education in US schools is noteworthy. The regulation of social construction positively impacts students' continuity, discipline, and academic results, as ascertained in focus group discussions involving eight social workers [7; 4].

The information derived from focus groups should adhere to a scientific foundation, employing a systematic research methodology. Focus group discussions can prove efficacious for participants and researchers alike during the implementation of key methods [7; 26–29]. Professional social workers systematically present various organizational forms of social work, including social-psychological, social-pedagogical, social-medical, social-ecological, etc. The objects of social work encompass individuals, groups, and communities. The subjects of social work comprise both collective and individual social services provided by the state social service institution. Social service agencies establish standardized rules for managing the process of resource utilization by the client. Social work methods encompass socio-economic, organizational-administrative, and psychological-pedagogical methods. Social workers leverage socio-economic methods to address the material needs and social benefits of individuals grappling with difficult living conditions. Normative-legal acts, upon which social workers rely, are integrated into organizational-administrative methods. Psychological-pedagogical methods are deployed for regulating the client's behavior [8; 18–19].

The Activities of Non-Governmental Organizations (NGOs) in this Direction in Azerbaijan

The Republic of Azerbaijan has approved its commitment through the enactment of Law No. 958-IIQ dated June 28, 2005, titled "On Combating Human Trafficking" specifically in Article 4. In the area of psychological, pedagogical, and social rehabilitation, as well as legal assistance, organization of special shelters, and collaboration with governmental agencies for the reintegration into society of victims of human trafficking. The National Coordinator of Azerbaijan, in collaboration with the Main Directorate for Combating Human Trafficking under the Ministry of Internal Affairs, has established connections with NGOs. An Agreement Memorandum covering the years 2013–2018 and 2019–2023 was signed between NGOs and the National Coordinator. To finance the activities of NGOs in this direction, the State Support Council for Non-Governmental Organizations under the President of the Republic of Azerbaijan allocated funds totaling 1,156,650 AZN for 139 projects during the years 2009–2021 [9].

The "National Action Plan on Combating Human Trafficking for the years 2020–2024" envisages an increase in financial support for specialized non-governmental organizations involved in combating human trafficking. Currently, 45 organizations have joined the coalition against human trafficking. Specialized NGOs such as the "Clean World for Women in Need" Public Union, the "Pure World for Women in Need" Public Union, "Tamas" Regional Development Public Union, the "Police Support" Public Union, the "Hope Sails" Public Union, and the "Fight Against Human Trafficking" Public Union are actively involved in the fight against human trafficking. The "Clean World for Women in Need" Public Union has been operating as a specialized NGO in the field of providing shelter for victims of human trafficking, domestic violence, and those subjected to forced labor since 2006.

Citizens of the Republic of Azerbaijan attaining the age of 18 and achieving full membership status within the Public Union actively engage in the organization's endeavors by acknowledging its Charter as coequal participants. This non-governmental organization (NGO) boasts a membership count of 500 individuals and operates under the leadership of its appointed president. The General Assembly serves as the supreme governing body, while the Executive Board functions as the executive arm of the organization. The NGO is the progenitor of various programs, notably, the "Clean World" Public Union, which has introduced specialized service domains for women who have fallen victim to human trafficking. These service areas encompass a psychological center, a training and methodological center, an intervention center addressing victims of domestic violence, a rehabilitation and reintegration center catering to victims of human trafficking, an international relations and information center, a hotline service, a

mini job fair tailored for women, and a Legal Clinic targeting women subjected to violence [10].

In an effort to safeguard individuals vulnerable to the perils of human trafficking and ensure their temporary sustenance, shelters have been instituted. In 2006, a contemporary, three-tiered shelter, furnished with state-of-the-art amenities, was inaugurated with collaborative efforts from the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the International Organization for Migration's Baku Representation, with the patronage of the United States Embassy. Representatives from specialized non-governmental organizations operate within the shelter, overseen by the Main Department for Combating Human Trafficking under the Ministry of Internal Affairs. The shelter's financial backing is provided by the state. Within these shelters, victims receive support, their fundamental needs are addressed, a secure environment is established, and provisions of sustenance, including food and medical supplies, are made. Furthermore, victims are offered comprehensive psychological, social, legal, and medical assistance, coupled with the creation of suitable living conditions.

In order to enhance the protection of human trafficking victims through more effective and just measures, members of the Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA) of the Council of Europe are conducting the third evaluation round by preparing a questionnaire for the assessment of the implementation of the Convention on Action against Trafficking in Human Beings by the Participating States. GRETA's objective is the implementation of fair and effective measures for the rehabilitation and protection of the rights of human trafficking victims. The principles of providing legal, medical, psychological, and material assistance to human trafficking victims, as well as their placement in shelters, were thoroughly investigated during the first and second evaluation stages conducted by GRETA.

During the third evaluation stage, the questionnaires aimed to reflect societal issues for each country, ensuring the alignment of recommendations with the requirements, have been delegated to participating states. The preparation of responses to the questionnaire should take into account the opinions of representatives of non-governmental organizations (NGOs) and other interested parties. Four months have been allocated for the third evaluation. The results of the questionnaire will be prepared in one of the official languages of the Council of Europe (French or English) [11; 3]. Members of the Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA) visited our republic, conducting meetings with government representatives and parliament members.

As a group of experts monitoring the implementation of the Council of Europe Convention,

GRETA regularly visits countries that have ratified the Convention on Action against Human Trafficking in Human Beings. The collaboration between the Ministry of Internal Affairs and GRETA is noted to be at a high level. GRETA representatives express interest in various aspects of the fight against human trafficking, existing problems in this field, legislative improvements, activities, and future plans. During their visit, GRETA experts visited the shelter of the "Contact Regional Development Public Union" in Ganja. The attention of experts was focused on the levels of psychological, legal, and medical assistance received by residents of the shelter, the operational regime, and living conditions [12]. They also showed interest in the activities carried out at the center dedicated to illegal migrants in Yevlakh. Recommendations for the rehabilitation, educational enlightenment, and legislative improvement from the Ombudsman's Office regarding human trafficking victims were brought to the attention of the expert group.

Conclusions. Thus, the provision of services by social workers specializing in dedicated NGOs to human trafficking victims and individuals living in challenging life conditions from various categories requires them to possess diverse knowledge and skills in various scientific fields. The Board of Directors of the National Association of Social Workers (NASW), organized by social workers, has been explored for guidance and recommendations. The coordination of services and the forms of comprehensive services in the organization of social services in developed countries have been investigated. The activities of the Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA) of the Council of Europe regarding the evaluation of the implementation of the Convention on Action against Trafficking in Human Beings by the Participating States have been studied.

In our republic, reforms are being implemented in the field of social services provided by specialized non-governmental organizations to align with modern global practices. Enhancements in quality, the formation of competitiveness, the application of innovative technologies, the creation of a unique information center in the field of social services, and the development and application of social service models are being carried out. The Presidential Decree on the approval of the "State Program for the Development of Social Services in the Republic of Azerbaijan for 2023–2026", signed on August 28, 2023, aimed at strengthening the social work with citizens who may face the risk of being human trafficking victims or are already victims.

Relying on the scientific field of social work, it is crucial for those receiving education in this field to be trained in various areas, representing different categories of the population living in challenging life conditions. The execution of a portion of

the state's social functions by non-governmental organizations will lead to the institutionalization of specialized non-governmental organizations in the field of social services. Effective measures should be continuous, cost-effective, and economically efficient for QHTs to operate as practitioners in the social service sector. We believe that all participants will benefit from the implementation of "Keys Management" and the involvement of non-governmental organizations in paid social services.

BIBLIOGRAPHY:

1. Mihaela, B. The Role of Non-Governmental Non-Profit Organizations in the Provision of Social Services and the Palliation of Poverty. *Financial Theory and Practice*. 2005. pp. 99. URL: <https://www.researchgate.net/>
2. Əliyev, M.N. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə QHT-lərin əməkdaşlığı dövlət və vətəndaş cəmiyyəti əməkdaşlığının ən bariz və təqdirəlayiq nümunəsidir. Bakı: Sosial həyat. 2016. № 3. pp. 51–53.
3. "Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında 2023-cü il 28 avqust tarixli 4059 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. URL: <https://e-qanun.az/framework/55044>
4. National Association of Social Workers (NASW). URL: <https://www.socialworkers.org/About>
5. Social work is one of the fastest growing careers in the United States. URL: <https://www.socialworkers.org/News/Facts>
6. Brandy R. Maynard*, Michael G. Vaughn, Christine M. Sarteschi The Empirical Status of Social Work Dissertation Research: Characteristics, Trends, and Implications for the Field. Article in *British Journal of Social Work*. 2014, p. 267–289.
7. Grace E. Charriez Rivera. Case Management and Social Work Practice in Public Schools. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations> Walden University USA. 2018, p. 68.
8. Məmmədova R.O. Sosial işə giriş. Dərslik. Bakı: Ecoprint. 2019, 208 s.
9. Vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri. Qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq. 2023. <https://www.insanalveri.gov.az/?limited/az/menu/50/>
10. "Həssas təbəqədən olan insanların sosial ehtiyaclarının qarşılınması" proqramı. 2022. URL: <https://uafa.az/ngo/t>
11. GRETA İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Ekspertlər Qrupu Avropa Şurasının İnsan Alveri ilə Mübarizə haqqında Konvensiyasının İştirakçı Ölkələr tərəfindən icrasının qiymətləndirilməsi üzrə Sorğu vərəqəsi. Üçüncü qiymətləndirmə raundu. – Fransa: 2018. URL: <https://rm.coe.int/reply-from-azerbaijan>
12. Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı mübarizə üzrə ekspertləri Gəncəyə gediblər. 2022. URL: <https://insanalveri.gov.az/?az/news/view/268/>

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

TYPOLOGY OF FAKES IN MODERN SOCIETY

ТИПОЛОГІЯ ФЕЙКІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

The article deals with such social phenomena as false and fake information; their characteristics and differences are found out; the definition of fake information is presented and formulated. The importance of digital hygiene in the era of information and hybrid wars is described. The role of communication channels, such as mass media and the Internet, especially social networks, in creating a distorted reality to manipulate people's consciousness is emphasized.

The article is aimed at researching the influence of fake news on public opinion, distinguishing between false information and manipulation, as well as researching different typologies of fake information. The text delves into the historical existence of fakes, the role of the media in political manipulation, and the challenges associated with the diverse and contradictory flow of information in today's world.

Several key points are covered, including the concept of "post-truth", the meaning of fake news, and the need to understand and distinguish between disinformation and misinformation. Researchers propose a typology of fake information, taking into account such factors as the form of presentation, content, subject, target audience and source of information.

The text gives examples of the most popular fakes related to the Russian-Ukrainian war and their refutations based on facts.

The article illustrates how fakes are used for various purposes, such as spreading panic, inciting hatred, and manipulating consciousness. It concludes with the challenges of combating fake news and the importance of media literacy, critical thinking, and fact-checking in the age of information technology. It is also emphasized the need for administrative responsibility for the spread of fake news in social networks. The conclusion emphasizes the urgency of solving the problem of fake news and its impact on information wars in the modern world.

Key words: fake, fake news, false information, misinformation, social networks, social media, disinformation, propaganda, fakes and exposes related to Ukraine, Russian fakes, information warfare.

У статті розглядаються такі соціальні явища, як неправдива та фейкова інформація. З'ясовуються їх характеристики та відмінності. Наводяться

та формулюються визначення фейкової інформації. Описується важливість цифрової гігієни в епоху інформаційних та гібридних війн. Підкреслено роль каналів комунікації, таких як засоби масової інформації та Інтернет, особливо соціальні мережі, у створенні спотвореної реальності для маніпулювання свідомістю людей.

Стаття спрямована на дослідження впливу фейкових новин на громадську думку, розмежування неправдивої інформації та маніпуляцій, а також дослідження різних типологій фейкової інформації. Текст заглиблюється в історичне існування фейків, роль медіа в політичних маніпуляціях і виклики, пов'язані з різноманітним і суперечливим потоком інформації в сучасному світі. Розглянуто кілька ключових моментів, зокрема концепцію «постправди», значення фейкових новин, а також необхідність розуміти та розрізняти дезінформацію та місінформацію. Дослідники пропонують типологію фейкової інформації, враховуючи такі фактори, як форма подання, зміст, предмет, цільова аудиторія та джерело інформації.

У тексті наводяться приклади найбільш популярних фейків, пов'язаних з російсько-українською війною, та їхні спростування, засновані на фактах.

У статті ілюструється, як фейки використовуються для різних цілей, таких як сійня паніки, розпалювання ворожнечі та маніпулювання свідомістю. На завершення йдеться про труднощі боротьби з фейковими новинами та важливість медіаграмотності, критичного мислення та перевірки фактів в епоху інформаційних технологій. Також наголошується на необхідності адміністративної відповідальності за поширення фейкових новин у соцмережах. Висновок підкреслює актуальність вирішення проблеми фейкових новин та їх впливу на інформаційні війни в сучасному світі.

Ключові слова: фейк, фейкові новини, фейк-ньюз, неправдива інформація, соціальні мережі, дезінформація, пропаганда, фейки та викриття, пов'язані з Україною, російські фейки, інформаційна війна.

УДК 316.28:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.2>

Kudriavtseva K.O.

Postgraduate Student at the Department of Sociology and Public Administration National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Formulation of the problem. Increasingly, information technology is being used to manipulate mass consciousness, influence and manage people. The communication channels in information warfare are the mass media and the world wide web. They are used to create a so-called "distorted reality", which is produced to order by certain stakeholders or groups. Using information technology, people's minds are subordinated to specific propaganda ideas that make a per-

son open and defenseless against manipulative means.

The best place to spread them is the Internet, or rather social networks. This is due to the fact that the huge flow of information is not filtered either by the moderators of social communities or by the consumers of this information. In addition, in a massive flow of information, it is difficult to see where the fake and where the true information. Therefore, it is important to typology of fake

information to further separate fakes from true facts.

Given the current geopolitical situation in Ukraine, it is extremely important to find methods to detect, neutralize, disposal and prevent the spread of ordered “infected” information. The most favorable place for their distribution is the Internet, or rather – social networks. This is due to the fact that the huge flow of information is not filtered by the moderators of social communities or consumers of this information. In addition, in a dense flow of information, it is difficult to see where the fake and where the true information. Given this, it is important to typology of fake information to further separate fakes from true facts.

The purpose of the work is to investigate the importance of fake in the media and its impact on public opinion, to find out the signs of false information and differences with manipulation and propaganda.

Exploring information wars, there is a necessity to clearly understand and differences between fake news cases and their use. For achieving our goal, it is necessary to consider the existing approaches to the typology of fakes and determine which ones most effectively reveal the features of this phenomenon from a sociological point of view.

The subject of the research is fakes, fake news, **the object of the research** is the mass media that publish this news.

The flow of information in the modern world is so diverse and contradictory that an individual person is unable to figure it out on his own. Therefore, the selection of the most important information and its presentation is an important task of the entire media system, which, as a result, opens up wide opportunities for manipulating the mass consciousness. The media have tremendous opportunities in the field of political manipulation and influence on the mass consciousness through the formation of a certain public opinion among the population about a particular event, person, phenomenon. This problem has become especially urgent for Ukraine, because the literacy of the population in the field of mass communications is at low level, and the pace of development of information and political technologies is significantly ahead of the development of the legislative framework in the field of information policy, which limits the possibility of using the media for manipulative purposes.

The basis of political manipulation is the virtual reality created by the media, which could radically change the proportions of the true model of the world. An important prerequisite for manipulation must consider the fact that, having a monopoly on information, the media set the priorities of events. Millions of events take place in the world, but only that part of them is discussed that the media bring to the attention of the respondent.

Fakes have existed since ancient times.

Researchers find the first fake messages in the days of the pharaohs [18] and Homer.

In the context of information warfare and the widespread use of social networks, the problem of fakes has become especially important. False stories can spread extremely fast [7] and even a rebuttal from an authoritative source is unable to stop the information wave that “covers” society. Thus, it actualizes the issue of fakes and the effectiveness of their impact on various social groups.

Many scientists studied the manipulative influence on consciousness through the mass media, for instance G. Pocheptsov [7], Rushchenko [11], O. Ryabokon [12], O. Pryhornytska [8; 9].

Today, the terms “fake”, “fake new” play an important role in the minds of citizens. The term “fake” possesses many meanings. Fake is information that is not true; a message about something that never happened. At the same time there are important features that separate fakes from other types of manipulation:

- fake created deliberately;
- spread virally;
- systematically supported.

Usually fakes consist of partially true facts or disguised as real news, have negative character and are aimed at misinformation, misleading the audience. O. Pryhornytska argues on the following definition: “A fake is a specially distorted news, event or journalistic material that contains false or deformed information that discriminates against a certain person or group of people in the eyes of the audience” [9, p. 317].

Fake news organically fit into the concept of “post-truth”. “Post-truth”, named in 2016 “word of the year” according to the Oxford Dictionary, “describes or denotes circumstances in which objective facts are less important in shaping public opinion than appeals to emotion and personal conviction [22]”.

The purpose of the article is to explore different typologies of fake news. Considering fake as a kind of false information, having certain varieties, the typology of which scientists and practitioners are still trying to determine. For the most part, they correspond to the common approach proposed by First Draft, who marked by the uncertainty of a single methodological basis for classification, replace the concepts of “disinformation” and “fake news”, use common concepts in the new reading. Furthermore, these classifications include the interpretation of real facts as a kind of misinformation. The interpretation as an explanation is based on understanding, grounded on categories such as sight, judgment, opinion, and limitless, becoming a subject to regulation and responsibility.

The following types of misinformation should be considered [14]:

- Fake fact;
- Fake source (false source / attribution of information to a known source);
- Fake context;

– Inconsistency of the title and the content (online-click-beit).

Disinformation is spread through news publications (articles, television and radio messages, online publications), bots, trolls and leaks [15]. Disinformation is mostly used in news, as they are the most operative and popular, so the spread will be the fastest and most wide. For instance, fake news – one of the most common mechanisms of disinformation.

Collins Dictionary marked fake news as a concept of the year. And although this phenomenon is not new, the publisher reported that the use of this phrase in 2017 increased by 365%. “Fake news, like allegations or accusations, has been everywhere this year, undermining public confidence in the media,” Helen Newstide, head of language content at Collins [1] said.

Fake news has pushed the development of a separate area of fact-checking projects, which, in addition to the logical benefits, can bring heavy traffic to publications. PolitiFact, The Washington Post, and FactCheck.org have reached a new level of popularity, according to Nieman Lab experts [10].

Researchers at the University of Western Ontario identify five types of fakes [17]:

1. Intentionally misleading

This is news created entirely in order to deceive readers. There were many examples in the 2016 USA election that claimed that “the celebrity X supported Donald Trump” and it wasn’t true.

2. Jokes taken as true

Humor sites like Onion or Daily Mash present fake news to saturate the media. Problems can arise when readers see a story out of context and share it with others.

3. Large-scale mystifications

Frauds reported in good faith by authoritative news sources.

4. Deliberately one-sided coverage of events

Selected but true elements of history compiled as evidence.

5. Stories where the “truth” is contradictory

This applies to issues where ideologies or opinions conflict, such as territorial conflicts. Reporters may be unconsciously sympathetic or perceived as such.

The BBC offers a simpler classification [19]:

– false news spread intentionally to make people believe something wrong or make many people visit a website;

– news that contains truthful information but is not completely accurate.

The second type of fake can occur if journalists or bloggers do not check all the facts before publishing the material, or exaggerate some of them.

Ukrainian researchers have a wide field for analyzing fakes, so specialists from the organization StopFake, led by Yevhen Fedchenko, analyzed over 500 materials – examples of Kremlin propaganda for 2014-2017 [6]. As a result, researchers have grouped all materials in 18 topics:

1. Illegal seizure of power in Ukraine as a result of the overthrow of the legal leadership;

2. Ukraine – a “fascist state”;

3. Ukraine – a “failed state”;

4. Russia is not an occupier and has not carried out a military attack on Ukraine;

5. Discreditation of the Ukrainian Armed Forces;

6. Fakes that discredit civil battalions that officially joined the Armed Forces of Ukraine in 2015;

7. Internally Displaced Persons (IDPs) and refugees from Donbass and Crimea;

8. Territorial disintegration of Ukraine;

9. “Territorial claims” from neighboring countries (claims to parts of Ukraine that will be joined by countries such as Poland, Hungary, Romania or Slovakia);

10. Fake legitimization of the annexation and occupation of Crimea with the use of representatives of foreign governments, international organizations and foreign media;

11. Fakes which “explain” that the war in Ukraine is actually carried out by the US military, NATO or Western private military contractors;

12. Decrease of Western support for Ukraine – “fatigue from Ukrainian issues”

13. Manipulation of international organizations;

14. Fakes that manipulate political and economic relations between Ukraine and the EU (eg visa-free regime, Free Trade Agreement, Eurovision Song Contest, etc.);

15. Stories about the disintegration of the EU, the collapse of the United States and the West in general, their insignificance in world geopolitics;

16. MH17 disaster;

17. Fakes about the use of biological weapons by the West against Ukrainians or in the temporarily occupied territories (stories about AIDS / Zika / other diseases);

18. Fake mixing of topics – Ukraine – Syria – terrorists from ISIS (for example, Crimean Tatars are portrayed as jihadists, Ukraine as a training ground for terrorists).

The content analysis of the topics of fake materials showed, on the one hand, their rather great variety; on the other hand, it lasts in the promotion of Russian narratives about Ukraine. For four years, the media systematically promoted certain accents that should influence public opinion among various audiences.

In particular, the largest number of refuted materials (121 cases) concerned the Ukrainian army and volunteer battalions.

At the end of 2015, the propaganda theme in the context of Ukraine is changing and gaining a new meaning. Russia’s geopolitical scope and the universality of its propaganda methods, which it now applies to various countries, such as Syria, Turkey, Germany, etc. are becoming apparent.

The coverage of topics related to Ukrainian, Turkish and Syrian issues has undergone though the transformation. Materials began to appear in the Russian media: “Turkobanderites: jihadists

are fighting in Ukraine” (Russia 24 TV channel) or “Azov Battalion is ready to fight together with Turkey against Russia in Syria” (RT), “Ukrainians are fighting on the side of Syrian terrorists” (nbnews.com.ua). In this case, the Russian media creates a synthetic image of the enemy, which allegedly absorbs all the major threats to Russia.

Western journalists have developed their own typology of fakes, it looks like more universal [20]. They separate disinformation, misinformation, and mal-information.

- Misinformation is information that is untrue, and the person who disseminates it knows that it is not true. This is a deliberate lie aimed at misleading people.

- Misinformation is false information, but the person who disseminates it believes it is true.

- Mal-information is information based on reality, but it is used to harm a person, organization or country.

Misinformation refers to the dissemination or promotion of inaccurate or misleading information without the intent to deceive. It can be spread unintentionally, resulting from errors, mistakes, or a lack of awareness about the accuracy of the information.

The key characteristic of misinformation is that there is no deliberate effort to mislead or manipulate. It may arise from genuine misunderstandings, misinterpretations, or the rapid dissemination of unverified information.

Disinformation, on the other hand, involves the intentional creation and dissemination of false or misleading information with the purpose of deceiving and manipulating the audience. The spreader of disinformation knows that the information is false, and their goal is typically to influence opinions, sow discord, or achieve some other malicious objective.

Intent: The key characteristic of disinformation is the malicious intent to deceive. Those behind disinformation campaigns may use various tactics, such as fake news, propaganda, or manipulated media, to achieve their goals.

Claire Wardle, First Draft News Research Director identifies seven types of Mis and Disinformation [21].

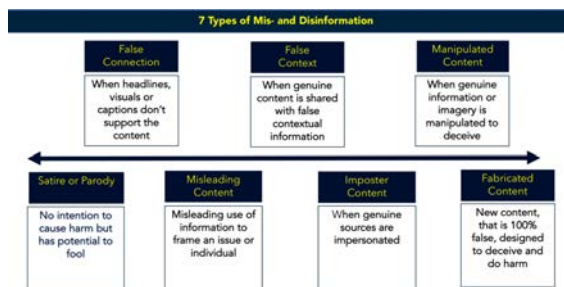

Illustration 1

As we can see the fake information can be classified according to various criteria. After analyzing the most typical examples of fake news, we

have identified the following criteria that provide the basis for classification:

- the form of presentation (text, photo, video, voice recording);

- in content (agitation, propaganda, manipulation, etc.);

- by subject (political, social, economic, etc.);

- by appointment for a certain age category (for young people, for adults, for retirees, etc.);

- by source of information (from the first source, without source, unknown source, etc.).

Fake information is created for a specific purpose. Answering the question “why spread lies?”, we have identified several types of fakes on social media depending on their task:

- fakes that sow panic among people;
- fakes that incite ethnic (racial, religious, etc.) hostility;

- fakes that spread misconceptions in order to confuse us, to distract from the truth;

- fakes that manipulate consciousness;
- fakes that advertise someone or something;

- fakes that bring profit to the media that distributes it (“yellow press”);

- fakes that tarnish someone’s reputation (most often a photo after Photoshop);

- fakes that have an entertaining character.

But, despite the nuances, we can fix the main common features of fake news:

- Has a source (which with the help of modern technology can be traced, although it is difficult);

- Spreads rapidly;
- Completely or partially untrue;

- It is difficult to stop and refute;
- Has a real impact on society.

Fakes and disinformation have been an important component of Russian aggression against Ukraine since 2014. With the help of stories about “Nazis”, “biolaboratories” and “the creation of nuclear weapons”, propagandists prepared the ground for a full-scale invasion of Ukraine. Now, by spreading fakes, the Russians seek to reduce international support for Ukraine, stop the supply of weapons, psychologically influence Ukrainians and encourage their own population. Therefore, for Ukrainians, the topic of fakes is especially important as an element of information war.

We have selected and analyzed the most interesting fakes and revelations related to Russia’s war with Ukraine (period 2014–2022). We have selected and analyzed the most interesting fakes and revelations related to Russia’s war with Ukraine (period 2014–2022). These examples were repeatedly replicated by the Russian media and government officials. Tens of millions of people (not only in Russia) continue to consider this information is true, despite many refutations.

1. Fake: The enemy is tracking your geolocation

Let’s start with a fake that has been widely distributed since February 24. Information appeared in Telegram channels and mass media that the enemy uses geolocation in the phones of ordinary users to aim weapons [2].

Truth: The GPS signal is one-way. Your phone receives a signal from several satellites and uses this data to determine its own position. The device does not send anything in the reverse direction.

2. Fake: The USA has recognized the conduct of biological research in Ukraine

The stories about the American biolaboratories in Ukraine, where they create biological weapons and conduct experiments on people, are almost 9 years old [2].

Even in a recent speech accompanying the annexation of four regions of Ukraine (Donetsk, Luhansk, Zaporizhia, and Kherson), Putin mentioned "US biolaboratories."

Truth: There is no evidence of the presence of biolaboratories on the territory of Ukraine.

The United States is helping Ukraine develop public healthcare and biosecurity facilities as part of the Biological Threat Reduction Program.

3. Fake: Ukraine is preparing a "dirty" bomb

In the fall, Russian Defense Minister Serhiy Shoigu said that Ukraine was allegedly preparing provocations on its territory using a "dirty bomb" [13].

True: IAEA (International Atomic Energy Agency) inspectors constantly monitor and check nuclear facilities on the territory of Ukraine, there is no evidence that Ukraine is planning to make a nuclear bomb.

4. Fake: Russian speakers are sent to prison

Russian propaganda actively uses facts about the law on the Ukrainian language, which was adopted by the Verkhovna Rada in 2019. They wrote that now they will be imprisoned and fined for speaking Russian, and "language inspectors" will walk the streets [5].

The truth: the Russian language of communication was not banned. According to a survey by the Democratic Initiatives Foundation and the Razumkov Center conducted in December 2022, 44% of residents in eastern Ukraine still speak Russian (40% speak Ukrainian) [3]. That is, for example, today in Kharkiv, both Ukrainian and Russian are spoken about equally often.

5. Fake: Poland, Romania, Hungary dream of taking the territories of Ukraine

In order to destroy the relations between Ukraine and Europe, Russian propagandists (and officials too) are spreading the fake that the western regions of Ukraine will come under the protectorate of Poland [16].

Even Putin said at the end of the year that "in Poland, nationalist elements are sleeping and see the return of their so-called historical territories" [13]. This fake was part of the narrative that Ukraine's allies want to divide it among themselves.

Truth: Poland sheltered the largest number of Ukrainian refugees — more than 1.5 million [16]. Accordingly, in the Polish media, propagandists tried to create an image of Ukrainian refugees as dangerous, aggressive people promoting the ideology of Nazism. This is how Russia wanted to make Poles and Ukrainians quarrel.

Illustration 2. (map from voxukraine.org)

6. Fake: lights are turned off for Ukrainians because electricity is sold abroad

When Russia began to attack the energy system of Ukraine, propagandists created a fake that the Ukrainian government continues to export electricity to Europe, and that is why there are blackouts in the population [13].

In fact, Ukraine already stopped selling electricity in October 2022 in order to meet its own needs.

7. Fake: Western weapons are resold by Ukraine abroad

In the German information space [16], fakes about the weapons provided to Ukraine by Western countries often appeared. The purpose of this narrative is to create an impression of Ukraine as an unreliable partner that cannot ensure the intended use of the aid provided. And that is why it seems that it is not worth allocating weapons or other aid to Ukraine [4].

The narrative about "war crimes of the Armed Forces of Ukraine" was traditional for the German media. There have been many reports that it seems that the Ukrainian military is shelling and destroying objects of civilian infrastructure.

Truth: Allies scrutinize reports and monitor weapons use.

In conclusion, we note that any, even positive, fake information as a result has a negative impact and is a harmful phenomenon in the media space. It needs to be tackled at both the state and individual levels. In particular, do not forget about self-control. There are a few rules to follow in order to counter the spread and refute fake information. First, you need to check the information that you distribute yourself. It is important to remember that information is considered reliable only when it has been confirmed by official sources. If the title of the message has an ambiguous content, it is better to comment before explaining, explain the content of the information, because many users of social networks read only the headlines of the message. In the case of dissemination of information, the user becomes a kind of source, a public journalist, and in the network the author of the message is responsible for the comments under the publication. It is also necessary to analyze the information received, check whether this information is on the official website or on the official website of the person about whom they write, and not to disseminate the

news that casts doubt on its veracity. Fact-checking is central to anti-misinformation strategies, and it has grown exponentially in recent years. This is due to the growing spread of false news and misinformation and the need to debunk viral hoaxes. Social networks are becoming increasingly important in the fight against false news and misinformation, as the most favorable environment for the spread of fakes.

One can argue that fighting fakes is quite difficult and expensive. Since social network users are the main spreaders of fakes, it is necessary to improve their media literacy and critical thinking, on the one hand, and, on the other hand, to develop mechanisms to prevent the spread of fakes. For example, it is necessary to disable the ability to share posts that are fake or have signs of being fake before fact-checkers check them. It is also necessary that users of social networks and the Internet also bear administrative responsibility for the spread of fake news. These methods will help to significantly reduce the number of fakes and information garbage in general.

The above analysis of possible classifications of fake news clearly demonstrates the danger this media phenomenon poses in the modern conditions of the development of information technology. Figuratively speaking, the uncontrolled spread of fake news is capable of provoking a kind of "information terrorist attacks" of enormous destructive power. Awareness of the negative aspects of this phenomenon motivates social and state institutions to search for mechanisms for filtering fake stuffing.

BIBLIOGRAPHY:

1. Видавництво "Collins" назвало «Fake news» поняттям року. URL: <https://ms.detector.media/presa-usviti/post/19957/2017-11-03-vydavnytstvo-collins-nazvalo-fake-news-ponyattum-roku/> (дата звернення: 10.12.2023).
2. Десять найсмішніших російських фейків 2022 року. URL: <https://gwaramedia.com/top-10-fejkiv-2022-roku/> (дата звернення: 12.12.2023).
3. Зарікв Україні кількість українськомовних зростає до 71% – опитування. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayinska-mova-opytuvannia/32311809.html> (дата звернення: 12.12.2023).
4. Інформація про торгівлю Україною західною зброєю виявилась фейком. Розслідування BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63019186> (дата звернення: 12.12.2023).
5. Малинка В. Топ-10 фейків 2019 року. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/24008/2020-01-02-top-10-fejkiv-2019-roku/> (дата звернення: 15.12.2023).
6. Фейки, спростовані проєктом StopFake в 2014–2017 роках: наративи та джерела / Д. Орлова, О. Макар, В. Романюк, М. Жданова. URL: <https://www.stopfake.org/uk/fejky-sprostovani-proektom-stopfake-v-2014-2017-rokah-naratyvy-ta-dzherela/> (дата звернення: 12.12.2023).
7. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Києво-Могилянська акад., 2015. 498 с.
8. Пригорницька О. Регіональні ЗМІ як інструмент для маніпуляції громадською думкою. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 2015. Вип. 41. С. 588–600.
9. Пригорницька О. Фейкова інформація в соціальних медіа: виявлення, оцінка, протидія. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 2017. Вип. 48. С. 311–321.
10. Рік популістської журналістики, фактчекінгу та відеотрансляцій — медіапрогнози–2017. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/18211/2017-01-17-rik-populistskoi-zhurnalistyky-faktchekingu-ta-videotranslyatsiy-mediaproгноzy-2017/> (дата звернення: 21.12.2023).
11. Руценко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків : ФОРМ «Павленко О.І.», 2015. 268 с.
12. Рябоконт О. Маніпуляції масовою свідомістю в політичному сегменті соціальних мереж. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 2012. Вип. 33. С. 543–553.
13. Топ абсурдних російських фейків про Україну за час повномасштабної війни. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/05/12/infografika/bezpeka/top-absurdnyh-rosijskyyh-fejkiv-pro-ukrayinu-chas-povnomasshtabnoyi-vijny> (дата звернення: 12.12.2023).
14. Фейки як інструмент впливу на вибори : аналітична доповідь. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-01/fake_news_fin_full_clean.pdf (дата звернення: 14.12.2023).
15. Щодо ситуації із публікацією конфіденційного листування дипкорпусу США сайтом WIKILEAKS : аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/schodo-situacii-iz-publikacieyu-konfidentsiyного-listuvannya> (дата звернення: 12.12.2023).
16. Propaganda Diary 2022–2023: VoxCheck презентує базу російської пропаганди в європейських ЗМІ. URL: <https://voxukraine.org/propaganda-diary-2022-2023-voxcheck-prezentuyue-bazu-rosijskoyi-propagandy-v-evropejskyyh-zmi> (дата звернення: 15.12.2023).
17. Ruchika Sharma Media trends: Inside publishers' battle against fake news. URL: <https://www.agilitypr.com/pr-news/public-relations/media-trends-inside-publishers-battle-fake-news/> (дата звернення: 15.12.2023).
18. Fake News haben eine lange Tradition. ZDF, Politico. 31.03.2017. NPO. URL: <https://www.scinexx.de/news/geowissen/fake-news-haben-eine-lange-tradition> (дата звернення: 12.12.2023).
19. Fake news: What is it? And how to spot it. URL: <https://www.bbc.co.uk/newsround/38906931> (дата звернення: 17.12.2023).
20. UNESCO, 'Journalism, 'Fake News' and Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training (2018) (UNESCO Handbook). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265552> (дата звернення: 13.12.2023).
21. Wardle, Claire. "Fake News. It's Complicated." First Draft, Medium, 16 Feb. 2017. URL: <https://medium.com/1st-draft/fake-news-its-complicated-d0f773766c79> (дата звернення: 17.12.2023).
22. Word of the Year 2016. URL: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (дата звернення: 21.12.2023).

ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ ІЗ ЧИСЛА ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ У НІМЕЧЧИНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАЦІ

THE PROBLEM OF EMPLOYMENT OF UKRAINIAN QUALIFIED PERSONNEL FROM FORCED MIGRANTS IN GERMANY IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIOLOGY OF LABOR

У статті досліджено стан і перспективи працевлаштування українських кваліфікованих кадрів із числа вимушених мігрантів у Німеччині. На основі вторинних соціологічних даних створено соціально-демографічний портрет українських вимушених мігрантів у Німеччині; розглянуто алгоритми роботи німецьких соціальних служб і центрів зайнятості з українськими біженцями в питаннях працевлаштування; проаналізовано результати соціологічних опитувань, проведених німецькими соціологами, економістами, соціальними експертами, щодо способів адаптації українських вимушених мігрантів у Німеччині, узагальнено прогностичні оцінки співробітників німецьких центрів зайнятості з приводу працевлаштування українців з огляду на потреби ринку праці в цій країні. Простежено динаміку ставлення німецької влади до працевлаштування українських вимушених мігрантів. Проаналізовано зміни перспективних планів працевлаштування українців у зв'язку зі збільшенням кількості громадян України, що бажають отримати тимчасовий захист саме в Німеччині, тривалістю війни й урахуванням періоду після її завершення, коли треба буде приймати рішення щодо подальшої долі більш ніж мільйонної групи населення. Наразі німецька сторона зацікавлена в шнайскорішому працевлаштуванні українців, що має зняти навантаження на бюджети федеральних земель. Найбільш доступними є вакансії некваліфікованих і сезонних працівників, які не потребують знання німецької мови, але на такі пропозиції погоджується лише незначна частина українців.

Для більшості українців досі питання їхнього подальшого перебування в Німеччині є невідомим, тож працевлаштування в країні, яка надає тимчасовий притулок, не завжди є пріоритетним або пов'язано з низкою суміжних проблем, що стосуються зміни мотивації їхньої трудової поведінки через перетворення в спосіб життя, необхідності змінювати змістовну частину праці або відмовлятися від надбаного попереднього досвіду кваліфікованої праці на користь некваліфікованої під впливом зовнішніх нетрудових чинників. Для повноцінної інтеграції більшості українських висококваліфікованих кадрів потрібно доволі багато часу та додаткових ресурсів, пов'язаних із долаттям мовного бар'єру, проходженням курсів підвищення кваліфікації, підтвердженням дипломів про вищу освіту або додатковим навчанням на виробництві, вирішенням низки соціальних проблем.

Ключові слова: соціологія праці, тимчасовий захист у країнах ЄС, українські вимушені мігранти, соціальне забезпечення українських вимушених мігрантів, працевлаштування українських кваліфікованих кадрів у Німеччині.

The article examines the state and employment prospects of Ukrainian qualified personnel from among forced migrants in Germany. A socio-demographic portrait of Ukrainian forced migrants in Germany was created on the basis of secondary sociological data; the work algorithms of German social services and employment centers with Ukrainian refugees in matters of employment were considered; analyzed the results of sociological surveys conducted by German sociologists, economists, and social experts regarding the methods of adaptation of Ukrainian forced migrants in Germany, summarized the predictive assessments of employment center employees regarding the employment of Ukrainians in view of the needs of the labor market in this country. The dynamics of the attitude of the German authorities to the employment of Ukrainian forced migrants is traced. Changes in prospective employment plans of Ukrainians in connection with the increase in the number of Ukrainian citizens wishing to receive temporary protection specifically in Germany, the duration of the war and taking into account the period after its end, when it will be necessary to make decisions about the future fate of a group of more than a million people, are analyzed. Currently, the German side is interested in the fastest possible employment of Ukrainians, which should relieve the burden on the budgets of the federal states. Vacancies for unskilled and seasonal workers who do not require knowledge of the German language are the most available, but only a small part of Ukrainians accept such offers.

For the majority of Ukrainians, the issue of their further stay in Germany is still uncertain, so employment in a country that provides temporary asylum is not always a priority, or is associated with a whole series of related problems related to changing the motivation of their work behavior due to a change in lifestyle, the need to change the substantive part of the work or to abandon the acquired previous experience of skilled work in favor of unskilled work under the influence of external non-labor factors. The full integration of the majority of Ukrainian highly qualified personnel requires a lot of time and additional resources related to overcoming the language barrier, taking advanced training courses, confirming higher education diplomas or additional training on the job, solving a number of social problems.

Key words: sociology of work, temporary protection in EU countries, Ukrainian forced migrants, social security of Ukrainian forced migrants, employment of Ukrainian qualified personnel in Germany.

УДК 361.0:316.334

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.3>

Мальцева О.В.

д.філос.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний
технічний університет»

Актуальність дослідження. Станом на 21 серпня 2023 року, за даними МЗС України та Держприкордонслужби, від 24 лютого 2022 року внаслідок початку відкритої воєнної агресії Російської Федерації на терито-

рії України, а також через російську окупацію частини населених пунктів із країни виїхали за кордон 8 млн 177 тис. осіб, 2,4 млн українців виїхали й жодного разу не поверталися. Наразі в Європі перебувають 5 млн 977 тис. україн-

ських переселенців. По мірі пересування лінії фронту кількість людей, що втрачають житло або змушені залишити свої домівки, зростає. Відтік населення із зони ведення воєнних дій триває досі, помітна його частина шукає притулку від війни й тимчасового захисту в країнах ЄС. Через тривалість війни вимушена міграція українців за межі країни дедалі більше стає не лише предметом осмислення в організаційно-практичній площині, а й перетворюється на питання, яке потребує наукового аналізу як таке, що зачіпає численні аспекти – політичні, нормативно-правові, соціально-економічні, соціокультурні, психологічні. Війна в Україні спричинила найбільше переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни, що стає приводом для роздумів про наслідки цього явища з боку українських і закордонних учених. Одним із найактуальніших аспектів досліджень вимушеної міграції українців є проблема їхньої адаптації та інтеграції до ринків праці країн-реципієнтів.

Постановка проблеми. Явище міграції само по собі не є новим, оскільки історія й раніше давала приклади переміщення великих мас населення через політичні конфлікти, суспільні трансформації, демографічні зміни або стихійні лиха. Мільйони людей щороку перетинають національні кордони в пошуках безпеки для себе та своїх сімей. В умовах глобалізації міжнародного ринку праці значно збільшилися масштаби трудової міграції. У випадку з трудовою міграцією цей крок зазвичай розглядався як сміливий вияв волі людини, яка прагне жити кращим життям і свідомо готується до переїзду, заздалегідь психологічно налаштована долати негаразди, стикатися з можливими негативними наслідками й нести відповідальність за свій вибір. У разі з вимушеними мігрантами з України, що шукають тимчасового захисту за кордоном, питання працевлаштування в країні, яка надає тимчасовий притулок, не завжди є пріоритетним або пов'язано з низкою суміжних проблем, що стосуються зміни мотивації трудової поведінки через перетворення в спосіб життя, необхідності змінювати змістовну частину праці або відмовлятися від надбаного попереднього досвіду кваліфікованої праці на користь некваліфікованої під впливом зовнішніх нетрудових чинників. Ці соціальні явища цілком укладаються в дослідницьке поле соціології праці як галузі, метою якої є аналіз, розробка рекомендацій із регулювання, управління, прогнозування й планування створення належних умов для функціонування суспільства, колективу, групи, окремих індивідів у сфері праці та досягнення на цій основі найбільш повної реалізації й оптимізації сполучання їхніх інтересів [1].

Німеччина є однією з країн Європи, яка прийняла найбільшу кількість українських вимуше-

них мігрантів, надавши їм широкі можливості для адаптації та інтеграції у своє суспільство. Від початку процесу масової міграції українців і надання їм тимчасового захисту німецькі соціологи ведуть широкі соціологічні й економічні дослідження, що покликані дати загальний демографічний аналіз цієї групи мігрантів, виявити перспективи їх залучення до ринку праці в Німеччині. Динаміка ставлення німецької влади до працевлаштування українських вимушених мігрантів змінювалася у зв'язку з декількома чинниками, а саме: збільшенням кількості громадян України, які бажають отримати тимчасовий захист саме в Німеччині; тривалістю війни й урахуванням періоду після її завершення, коли треба буде приймати рішення щодо подальшої долі більш ніж мільйонної групи населення; значним навантаженням на бюджети федеральних земель; зростанням невдоволення місцевих платників податків, за рахунок яких формується система соціальної підтримки тих, хто перебуває в країні під тимчасовим захистом. Якщо на початку подій українцям надавалося право на працевлаштування як захід можливої поведінки, то тепер забезпечення захисту передбачає більш наполегливі вимоги з боку центрів зайнятості щодо трудової орієнтації мігрантів, які згодом мають тенденцію перерости в зобов'язання працевлаштовуватися в Німеччині як заходу належної поведінки на ринку праці цієї країни й головної умови перебування на її території. У зв'язку з цим виникає низка проблем, що насамперед стосуються працевлаштування кваліфікованих кадрів із числа українських вимушених мігрантів у Німеччині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема працевлаштування мігрантів, їхньої адаптації до ринків праці країн-реципієнтів висвітлена в численних соціологічних дослідженнях, що розкривають її різноманітні грані. Ці доробки дають змогу простежити історію питання від постановки проблеми до її загострення в умовах глобалізації та виникнення світового ринку праці. Як підґрунтя наукових пошуків із зазначеної теми варто виділити масив доробків, що являють собою класичні твори в галузі соціології праці, котрі задають методологічний каркас вивчення проблеми працевлаштування мігрантів. Передусім це праця «Польський селянин у Європі й Америці» польського й американського соціолога та філософа Ф.-В. Знанецького та його співавтора – американського соціолога, представника психологізму в соціології В. Томаса. Це емпіричне дослідження польських мігрантів у США на підставі виявлення взаємозв'язків колективної свідомості й соціального середовища демонструє процес «американізації» польських мігрантів, виявляє головні чинники цих перетворень. У цій роботі вперше засто-

совано методологію аналітичної індукції – узагальнення на підставі аналізу типових ситуацій (case studies) – і започатковано гуманістичну соціологію. Ця розвідка являє собою методологічну цінність, оскільки пропонує інструменти емпіричного соціологічного дослідження міграції, працевлаштування, інтеграції до нових соціокультурних умов, що визначаються не тільки внаслідок адаптації, пов'язаної з переселенням до іншої країни, а й через вступ у смугу переходу від старих форм соціальної організації до сучасної. Серед виділених у роботі чинників адаптації та інтеграції мігрантів до ринку праці й соціокультурного середовища як його невід'ємного тла варто назвати ті, що дотепер залучають соціологи під час опитувань, інтерв'ювання, фокус-груп мігрантів, а саме: співвідношення типу соціальної організації та індивідуалізму, індивідуальної та соціальної активності; проблеми аномалії (різні види девіації – схильність до злочинності, алкоголізму, проституції тощо); проблема професій; взаємин зі статями; проблема соціального щастя (суб'єктивне відчуття задоволеності, що виникає у відповідь на певну соціальну організацію, соціальні інститути); зіткнення рас і культур, відчуття дискримінації; оптимальна організація культурного життя.

Доречним виявився досвід аналізу проблеми мотивації трудової поведінки мігрантів представників Гарвардської школи А. Маслоу, Ф. Херцберга й Д. Макгрегора. У дослідженні використано підходи соціально-екологічної теорії Чиказької школи Р. Парка й Е. Берджеса, що дали змогу відстежити такі характеристики вимушених мігрантів, як «соціальна мобільність», «соціоекономічний статус», «маргінальна особистість». Залучено роздуми щодо престижності професії на ринку праці сучасних українських соціологів В. Войтовича, В. Соссовського, системні наукові дослідження в галузі соціології праці, які присвячено таким напрямкам, як соціальна регуляція трудової поведінки в ринкових умовах (В. Полторак, В. Пилипенко) [1; 2]; виробнича адаптація і трудова мобільність (М. Лукашевич); співвідношення життєвих перспектив і професійного самовизначення (Є. Головаха). Також подано висновки соціологічних досліджень із регулювання ринків праці в зарубіжних країнах А. Арсененко [3]. Вагомою є довоєнна дослідницька праця – випуск превью-брошури «Успішні практики щодо інтеграції ВПО і біженців» (2018) [4], у якій розкрито найкращі приклади реінтеграції та ресоціалізації вимушених переселенців у межах України, Грузії, Вірменії та ін. держав. Видання підготовлено спільно з німецькими соціологами в межах проекту «Подолемо наслідки війни разом» (Берлін-Київ). Безпосередньо дослідженню статусу

українських вимушених мігрантів у Німеччині від 2022 року присвячені спільні соціально-економічні аналітичні розвідки німецьких та українських економістів і соціологів: Ф. Челлі (F. Chelli), Ю. Гізінг (Y. Giesing), О. Даниленко (O. Danylenko), Т. Панченко (T. Panchenko), П. Путаара (P. Poutvaara), Х. Брюкер (H. Brücker) [5; 6; 7; 8; 9], численні соціологічні онлайн-опитування [10], результати і статистичні дані яких узято за основу в цій розвідці. Проблема трудової поведінки українських вимушених мігрантів є новою, у зв'язку із цим постає нагальне наукове завдання – вивчення особливостей статусу й адаптаційних перспектив українських біженців від війни в Німеччині, виявлення як позитивного, так і проблемного досвіду адаптації, особливо в аспекті трудової інтеграції та працевлаштування кваліфікованих кадрів.

Мета статті – дослідити стан і перспективи працевлаштування кваліфікованих кадрів із числа українських вимушених мігрантів у Німеччині.

Для виконання поставленої мети розв'язано **проміжні завдання**: на основі вторинних соціологічних даних створено соціально-демографічний портрет українських вимушених мігрантів у Німеччині; розглянуто алгоритми роботи німецьких соціальних служб і центрів зайнятості з українськими вимушеними мігрантами в питаннях працевлаштування; проаналізовано результати соціологічних опитувань німецьких соціологів, економістів, соціальних експертів щодо способів адаптації українських біженців у Німеччині, узагальнено прогностичні оцінки співробітників центрів зайнятості з приводу працевлаштування українців з огляду на потреби ринку праці у цій країні.

Методологія дослідження. Роботу виконано на принципах міждисциплінарного підходу. У дослідженні використано історичний, порівняльний і нормативний методи, системний, структурно-функціональний аналіз, окремі методики статистичного аналізу й обробки вторинних соціологічних даних, «ситуативний підхід» до аналізу управління соціальними системами; компаративістське узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Німеччина – одна з країн ЄС, що надала притулок найбільшій частині українських біженців від війни. За результатами масштабного соціологічного дослідження «Біженці з України в Німеччині» (2023), із 24 лютого 2022 року до 23 лютого 2023 року в німецькому Центральному реєстрі іноземців зареєструвалися 1 066 951 українських вимушених мігрантів. Варто зауважити на безпрецедентні заходи соціального захисту, що їх ужила німецька держава щодо українців, які за міжнародним законодавством і законодавством Ради Європи [8; 9; 10] можуть перебувати на її території під тимчасовим захистом (натепер офі-

ційно визначено термін до березня 2025 року). Підставою для перебування в Німеччині українців, які вимушені були покинути свою країну внаслідок війни, є імплементаційне рішення Ради ЄС 2022/382 від 4 березня 2022 року, що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України в розумінні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС і запроваджує тимчасовий захист за Законом про правовий статус іноземних громадян (Aufenthaltsgesetz) [11] і §24 Кодексу соціального забезпечення Німеччини (Sozialgesetzbuch) [12], який надає українським вимушеним мігрантам ті самі умови, що гарантовані німецьким безробітним.

Німецька сторона не приховує, що розраховує на можливість перекрити нестачу кваліфікованих і некваліфікованих кадрів у своїй країні за рахунок українських біженців, тим більше що тривалість війни в Україні й нездатність повернутися до власних домівок частини біженців змусять їх інтегруватися до життя в Німеччині, а значить, шукати місце для працевлаштування. У зв'язку із цим соціальні установи (Sozialämter) і центри зайнятості (Jobcenter – Біржа праці) у Німеччині констатують, що стикаються з якісно інакшим складом безробітних із числа українських біженців, ніж ті, з якими їм доводилося мати справу під час попередніх хвиль міграції із Сирії, Афганістану, країн Африки.

Німецькі соціологи провели дослідження різноманітних кількісних і якісних показників щодо статусу й соціоекономічного стану українських вимушених мігрантів у межах проекту «Адаптація і стратегії виживання біженців із України в Німеччині: між роботою і соціальною допомогою» (2022) [9, с. 20–28]. У межах проекту значне місце відводилося демографічним показникам і соціально-економічній характеристиці українських біженців у Німеччині. Ці дослідження мали дати відповідь на запитання про перспективи працевлаштування українців у Німеччині й виявити їхні пріоритетів в актуальній альтернативі – перебування на соціальній допомозі чи повноцінне працевлаштування в Німеччині.

З 1 по 23 травня 2022 року в Мюнхені й декількох містах Баварії, де масово розміщено українських біженців, німецькі соціологи проводили кількісне опитування через соціальні мережі та частково на курсах із вивчення німецької мови. Разом опитано 936 осіб, що репрезентативною вибіркою для тодішньої кількості біженців у цих землях Німеччини. За результатами опитування й на підставі даних із Декларації Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини встановлено, що близько 67% біженців із України – це жінки старші за 18 років, 38% – підлітки до 18 років. Такі статистичні пропорції підтверджують й інші дослідження. Проведені інтерв'ю з 1936 рес-

пондентами (з 24 по 29 березня 2022 року), показали такий самий гендерний розподіл [9]. Частково це може пояснюватися тим, що чоловіки у віці 18–60 років незаконно покинули Україну, уникаючи загальної мобілізації, а тому вони неохоче беруть участь у подібних опитуваннях. Чоловіки, які є старшими за віком, не потрапляють до центрів зайнятості, оскільки ними опікуються інші соціальні служби. У цілому осіб жіночої статі в усіх вікових категоріях виявилось 79%, чоловіків – 21%. За віком переважають особи від 30 до 49 років, люди за 50 становлять 14%. 65% відсотків біженців з України є одруженими, 16% – не одружені, 14% розлучені, 5% овдовіли. Лише 16% біженців перебувають у Німеччині зі своїми партнерами [9].

За результатами більш пізніх і ширших за охопленням соціологічних досліджень з'ясовано, що середній вік українських вимушених мігрантів у Німеччині – 28 років, 77% дорослих – приїхали без партнерів; 48% – приїхали разом із дітьми; 69% – жінки, 31% – чоловіки. 357 300 – діти й молодь віком до 18 років, серед яких більшість – діти молодшого шкільного віку.

Цікаво представлені різні регіони України. Українські біженці зі сходу України (це найбільш постраждалі від війни регіони, які досі здебільшого мають статус тимчасово окупованих територій (ТОТ)) становлять 30%; із півночі України (там проходила лінія фронту в березні-квітні 2022 року) – 22%; 20% біженців прибули до Німеччини з Києва, із заходу – 11%; із півдня та центральної частини країни – 8%. 38% біженців розселені у великих містах, більша частина переселенців проживає в невеликих містах, містечках, селищах. Лише незначна частка поселилася самотійно в родичів, знайомих, друзів і не потребує соціального житла (25%). $\frac{3}{4}$ проживають в орендованих приватних квартирах або будинках. 17% – живуть у гостьових домах, готелях; 9% – у комунальному житлі для біженців. Більшість українців пройшли через табори біженців і були згодом розселені за квотами відповідних земель. Значна частина й досі живе в тимчасових гуртожитках, які призначені для короткострокового первинного прийому. Чекаючи на розселення українцям інколи доводиться місяцями [9]. Найбільше українських вимушених мігрантів прийняли землі: Північний Рейн-Вестфалія (24 тис.), Баварія (152 тис.), Баден-Вюртемберг (136 тис.), Нижня Саксонія (111 тис.), Гессен (81 тис.).

Опитування також виявило особливості попередньої трудової поведінки українських переселенців. З'ясовано, що більшість українських біженців (від 50% до 57%) були на батьківщині працевлаштовані за фахом і ніколи раніше не мали досвіду безробіття, не перебу-

вали на обліку в центрах зайнятості. Лише 6–7% мали в Україні часткову зайнятість, решта була працевлаштована на повний робочий день. Надзвичайно високою є частка самозайнятých працівників та осіб, що займалися підприємницькою діяльністю – 20–21%. Для порівняння, у Німеччині на 2020 рік підприємці становили 8,6% від загального показника зайнятих працівників. Лише 8–16% біженців перебували на пенсії або тимчасово не працювали в Україні, 2–5% – були студентами й не працювали.

Обидва джерела опитування – і в соціальних мережах, і на курсах з вивчення німецької мови при центрах зайнятості, показали, що мігранти з України мають еквівалентно високий рівень освіти порівняно з показниками освіченості біженців з інших країн. Ці показники суттєво контрастують у міжнародних порівняльних статистичних даних щодо освіти біженців. Так, серед біженців з України є надзвичайно великим показник наявності вищої освіти: ступінь бакалавра або магістра мають 71% респондентів; носії докторської ступені становлять 7% (до цих показників увійшли всі особи, що мають науковий ступінь), із них незавершений цикл здобуття наукового ступеня (кандидати наук/доктори філософії) мають 96%, 4% – доктори наук [9]. Вимушені мігранти з України в середньому дуже освічені – мають вищу або технічну освіту (разом – 72%), що за показниками перевищує не лише рівень освіти порівняно з іншими біженцями, а й із загальним населенням Німеччини.

Однією з головних переваг українських біженців порівняно з біженцями попередніх міграційних хвиль, наприклад, із Сирії та Афганістану став дозвіл на працевлаштування. Дозвіл на роботу отримують усі українці працездатного віку одразу після оформлення виду на проживання в Німеччині. Українці, що за віком мають працювати, отримали всі ті можливості, що відкриваються для німців, які опинилися без роботи. Українцям, які шукають у Німеччині притулку від війни, надано низку соціальних можливостей, що дають їм змогу адаптуватися й інтегруватися до умов життя в цій країні. Вимушені мігранти з України мають широку соціальну підтримку в питаннях оренди житла, оплати комунальних послуг, соціальних виплат (у розмірі соціальних виплат із безробіття, що призначаються німцям, які втратили роботу), доступу до медицини, працевлаштування зі стажуванням, безкоштовного проходження мовних, інтеграційних і фахових курсів. Передбачено допомогу особливим категоріям мігрантів – людям з інвалідністю, вагітним, матерям-одиначкам тощо. Проте вік виходу на пенсію в Німеччині – 65–67 років, через що виникає нормативно-правова колізія, оскільки українські пенсіонери за українським законодавством молодші за віком і не можуть роз-

раховувати на такий статус до досягнення означеного віку. Формально вони також мають бути прикріпленими до центрів зайнятості як безробітні. Зараз кожен третій із них офіційно зареєстрований у центрах працевлаштування (Jobcenter) і готовий розпочати трудову діяльність [13, с. 111–115].

За результатами аналізу Інституту німецької економіки в Кельні (IW), українські вимушені мігранти мають високі шанси на успішний вступ до німецького ринку праці, оскільки в Німеччині існує велика потреба у фахівцях. Німецький дослідник ринку праці, соціолог Дірк Вернер установив, що 93% українських переселенців мають повну середню або вищу освіту (узагальнено), з них 86% працевлаштовані до спалаху війни. На його думку, «звичка працювати» в українців проявлялася й раніше: порівняно з представниками інших країн велика кількість українців подавала заявки на визнання своєї професійної кваліфікації в Німеччині й у попередні довоєнні роки. Дірк Вернер дає оптимістичні прогнози щодо вірогідності закріпитися на німецькому ринку праці українським мігрантам [14].

Німецька влада створила добре організовану систему працевлаштування, яка також надає підтримку українським вимушеним мігрантам. Центри зайнятості (Jobcenter) сприяють українським переселенцям у пошуках роботи: надають інформацію щодо вакансій, допомагають підготувати резюме, організують консультації щодо кар'єрних можливостей. Перспективною є ініціатива для українців щодо їхньої участі в інтеграційних програмах із підготовки до ринку праці. Програми передбачають здобуття освіти та практичних навичок, необхідних для успішного вступу до німецького ринку праці, охоплюючи різні сфери – від мовного навчання до підготовки до специфічних професій. Мовний бар'єр є однією з основних перешкод для працевлаштування українських вимушених мігрантів, тому мовні курси стають обов'язковою частиною процесу трудової інтеграції. Адаптаційна професійна підготовка спрямована на введення на ринок праці шляхом проходження програми підвищення кваліфікації. Це можуть бути курси з перепідготовки, стажування й інші різноманітні ініціативи для забезпечення високої конкурентоспроможності українців на ринку праці. Для молодих людей існують програми навчання професій, що запитані на ринку праці Німеччини, і стипендіальні програми для вступу у виші. Додатковим аспектом соціальної допомоги є фінансова підтримка, яка може включати покриття витрат на оренду житла, щоб забезпечити стабільні умови проживання під час пошуку роботи [15].

Мета стажувань – забезпечити мігрантам необхідний досвід роботи за фахом і сприяти

їхньому впровадженню в місцеве виробниче середовище. Німецькі організації розуміють важливість інтеграції нових членів суспільства в працю як важливого етапу входження в більш широке соціокультурне середовище. Працевлаштування розглядається як логічне продовження стажування й ключовий момент в інтеграційному процесі. Німецька влада вдосконалює законодавство та програми для полегшення пошуку роботи для українських вимушених переселенців, зниження вимог щодо мовної підготовки, де це є припустимим, і надає підтримку в процесі проходження співбесід на роботу [15].

Центри зайнятості намагаються враховувати індивідуальні навички та потреби мігрантів, що дає змогу їм вибрати оптимальний шлях для власного професійного зростання. Для створення сприятливого середовища, у якому українці можуть відчувати себе впевнено, докладають зусилля урядові структури й неприбуткові організації, локальні підприємства. Працевлаштування стає ефективним інструментом адаптації та інтеграції українських вимушених мігрантів у німецьке суспільство, сприяючи не лише їхньому професійному розвитку, а й формуванню позитивного сприйняття серед навколишнього оточення.

Треба відзначити, що є як історії успіху та швидкої трудової інтеграції, так і певні складнощі, що стають на шляху масового працевлаштування вимушених мігрантів з України в Німеччині. Практика показує, що далеко не всі українці мають доступ до зазначених вище ресурсів через перебування у віддалених від освітніх центрів містах, містечках і селищах. Інколи їм треба місяцями чекати в черзі на мовні й інтеграційні курси. Частина переселенців не може оперативним чином підтвердити свій освітній рівень через втрату під час військових дій документів про освіту й повільну процедуру їх відновлення, а згодом – не менш складне та довготривале підтвердження дипломів українських вишів німецькою стороною. Є низка спеціальностей, дипломи з яких взагалі не піддаються такого типу визнанню з боку німецької держави й фактично потребують повторного курсу навчання (наприклад, педагоги, лікарі, юристи мають пройти додаткове навчання та скласти екзамен, у тому числі на володіння мовними компетентностями в межах фахових вимог). Усе це неможливо реалізувати в короткий термін, що гальмує швидке працевлаштування українців з вищою освітою та дещо маргіналізує їх на ринку праці [13].

Статистично-демографічні показники вказують на необхідність працевлаштування переважно українських жінок, які мають доволі високу кваліфікацію й отримали значний досвід роботи за фахом у своїй країні. Складність цього завдання полягає в тому, що, за пілот-

ними соціологічними дослідженнями й опитуваннями, у багатьох жінок немає визначених відповідей про перспективи перебування в Німеччині після завершення війни. Глибинні інтерв'ю підтвердили, що одні з них розраховують на 1–2 роки перебування під захистом у Німеччині (головним чином до завершення війни) або нетривалий час після війни (до одного року), до стабілізації ситуації на їхніх територіях. Це пояснюється тим, що саме в Україні в них знаходиться центр життєвих інтересів: там залишилися чоловіки, старі батьки, вони мають плани з'єднатися з рідними родинами та родичами. Лише незначна частина біженців заявляє про неможливість повернутися на батьківщину в найближчий перспективі (до 3–5 років) через втрату житла, набуття їхніми регіонами статусу ТОТ тощо [7; 8]. 37% хотіли б залишитися на більш тривалий термін у Німеччині, 34% – виключно до закінчення війни. Цілеспрямовано їхали з метою залишитися в цій країні навіть після встановлення миру в Україні не так багато українців. Тож однією із суттєвіших проблем працевлаштування дослідники називають цілковиту невизначеність опитаних українських біженців щодо їхнього подальшого перебування в Німеччині.

Життя на роздоріжжі неабияк турбує німецьку сторону, бо прогнозованість ринку праці є запорукою стабільної економіки. Дослідження й опитування серед українських вимушених мігрантів з боку німецьких дослідницьких установ спричинені намаганням оцінити перспективи в цій царині та можливість регулювання трудових відносин з метою подальшого кадрового управління. Німецькі експерти враховують, що перепідготовка кваліфікованих кадрів є доволі коштовною, це потребує організаційних, освітніх, фінансових витрат, тож працедавці зацікавлені в тому, щоб зусилля, вкладені в перепідготовку українських висококваліфікованих працівників, окупилися й навіть некваліфіковані наймані працівники залишалися на робочих місцях на тривалий час, аби виправдати витрати на їхню адаптацію та інтеграцію. Отже, питання масового працевлаштування українських біженців у Німеччині в короткотерміновій перспективі є проблематичним для німецьких роботодавців, бо, з одного боку, є вакансії на ринку праці та їх обіймання українськими кадрами економічно виправдано й бажано, але через непрозорість перспективи вимушених мігрантів на німецькому ринку праці сумнівне. Це однаковою мірою стосується як висококваліфікованих кадрів, так й осіб, які готові працювати на робочих місцях, що не потребують спеціальної кваліфікації (хоча такі вакансії можуть надаватися за потребою або під гарантії тривалого періоду роботи).

Неофіційно в соціальних службах (Landrazant) зауважують, що вони зацікавлені передусім у некваліфікованих кадрах: їм потрібні прибиральниці, покоївки в готелі, працівники в пекарні чи пакувальниці на заводах, сезонні працівники на фермах. Із дипломованими працівниками в центрів зайнятості багато клопоту: потрібно проводити процедури визнання документів про освіту, організувати підтвердження фаху, забезпечувати складання мовного іспиту, і навіть це не гарантує схвального рішення роботодавців. Останнім простіше працювати з випускниками німецьких вишів без досвіду роботи, ніж інтегрувати кваліфікованих досвідчених українців на невизначений термін.

Власне, цим відрізняються українські біженці від іммігрантської хвилі 2015–2016 років, коли до Німеччини приїхали сирійці й афганці. По-перше, вони одразу заявляли в більшості, що планують залишитися в Німеччині назавжди або на довготривалий період, який вимірюється десятиріччями; по-друге, вони не мали належної освіти, не планували її здобувати й охоче погоджувалися на будь-яку некваліфіковану працю. Серед українських переселенців лише 5% ладні працювати на некваліфікованій чи сезонній роботі [15].

Німецькі експерти говорять про те, що найкращі можливості для висококваліфікованих українських біженців розкриваються для людей у віці 25–40 років, які вже володіють німецькою мовою або здатні на швидке й результативне її опанування в межах професійних компетентностей, а також мають найбільш запитану на німецькому ринку праці професійну підготовку: IT-спеціалісти, інженери (будівництво, енергетика, механіка, машинобудування, електротехніка, електроніка), економісти й топ-менеджери, юристи, лікарі (останні мають бути готові пройти повторний курс навчання й сертифікацію). Для інших висококваліфікованих фахівців та інших вікових груп швидке працевлаштування за фахом у Німеччині є маловірогідним. Проте воно все ще є доступним у разі переміщення центру життєвих інтересів до Німеччини та наполегливої діяльності мігрантів із виконання усіх необхідних вимог – від опанування німецької мови до підтвердження дипломів, курсів підвищення кваліфікації, фахової перепідготовки, стажувань тощо. Фактично це стає зоною індивідуальної відповідальності для кожного українця, який має мету зберегти свій професійний статус.

Отже, цілком зрозуміло, чому за результатами опитувань у 2022 році більшість українських переселенців обирали соціальну допомогу, а не працевлаштування в Німеччині на період перебування під тимчасовим захистом у цій країні. Німецькі соціальні дослідники тоді відзначали, що питання доцільності утримання

такої великої кількості українських безробітних на державних дотаціях неодмінно постане по мірі завершення гострої фази війни в Україні. Це питання вже зараз широко обговорюється в німецькому суспільстві й дедалі більше стає предметом розгляду на засіданнях уряду Німеччини. У листопаді 2023 року прийнято урядові постанови, за якими є рішення зменшити вимоги щодо знання німецької мови для працевлаштування (ідеться про некваліфіковану працю), спонукати українських вимушених мігрантів до активних пошуків робочих місць серед наявних вакансій. Також обговорюються заходи щодо скорочення соціальних виплат за відмову від працевлаштування на запропоновану центрами зайнятості непрестижну роботу.

Однак варто відзначити певні зрушення в динаміці працевлаштування українців у Німеччині, що сталися останнім часом. Федеральне агентство зайнятості зафіксувало зростання кількості працівників з українським громадянством, що працевлаштувалися і сплачують соціальні внески (приблизно з 57 тис. до 125 тис). Незначну зайнятість мають близько 29 тис. осіб. Натепер працевлаштовано 18% українців, із них 15% – жінки, 22% – чоловіки. Безумовно, той факт, що в Німеччині працює лише один із п'яти українських громадян працевлаштованого віку, не свідчить про небажання українців інтегруватися до німецького ринку праці через лінощі. За даними онлайн-опитування Інституту соціальних досліджень Infas, замовниками якого були німецький Інститут ринку праці та професійних досліджень (IAB), Федеральний інститут досліджень народонаселення (ViB), Дослідницький центр Федерального відомства у справах міграції та біженців (BAMF-FZ) і Соціально-економічна група (SOEP) при Німецькому інституті економічних досліджень (DIW Berlin), на початок 2023 року $\frac{3}{4}$ українських респондентів заявили, що знайшли роботу або зацікавлені в роботі в Німеччині. Тільки 10% зізналися, що не зацікавлені або не мають можливості працевлаштуватися; 16% – мають намір влаштуватися на роботу, але наразі оцінюють свої шанси на німецькому ринку праці не дуже високо. Так, у третьому кварталі 2022 року лише 2% німецьких компаній працевлаштували принаймні одного українця із числа вимушених мігрантів (переважно сфера послуг, виробництво) [10]. При цьому 72% українських вимушених мігрантів із безробітних вважаються висококваліфікованими, тобто мають вищу або технічну освіту. Із 18% працевлаштованих від загальної кількості українських вимушених мігрантів 21% виконують некваліфіковану роботу – працюють прибиральниками або сортують товари. Лише 23% отримали висококваліфіковану роботу – займаються розробкою

програмного забезпечення або викладають в університетах. Решта високваліфікованих кадрів поки що маргіналізовані на ринку праці, бо не можуть поновити свій високий соціальний статус через мовну бар'єрність і необхідність повторного навчання. Серед українських мігранток багато таких, що працювали в Україні в академічних, медичних, технічних професіях, тобто в тих сферах, де є значна нестача кадрів у Німеччині. За опитуваннями центрів зайнятості, багато українок не бажають міняти фах і хотіли б працювати вчителями, лікарями та медсестрами, однак на реалізацію цього наміру потрібен час.

Дані Німецького інституту економічних досліджень (DIW) свідчать, що 75% українців у Німеччині відвідують зараз або вже завершили мовні курси. Утім 80% відзначили, що не розмовляють німецькою мовою або тільки трохи. Навіть ті, хто пройшли інтенсивні мовні курси, мають складнощі в спілкуванні німецькою. 58% – мають дітей віком від 3–6 років у дитсадку. Проте є значна частина жінок, які не знайшли місця для своїх дітей дошкільного віку у німецьких дитсадках і доглядають їх удома самі. Також варто враховувати, що є жінки, які самотужки доглядають літніх батьків і людей з інвалідністю, що заважає їхній активній трудовій інтеграції.

Інститут досліджень ринку праці та професійної підготовки (IAB) м. Нюрнберзі подає таку інформацію: «... жінки з маленькими дітьми мають найнижчий рівень зайнятості – 3%». Зазвичай вони проживають у Німеччині без партнера. Водночас рівень зайнятості чоловіків із маленькими дітьми значно вищий і становить 23%, більшість із них живе в Німеччині з партнеркою.

Водночас значна частина українських вимушених мігрантів демонструє високий ступінь адаптивності, швидко освоюючи культурні та соціальні норми Німеччини. Українці поступово сприймають місцевий спосіб життя, беруть участь у громадських і культурних заходах, що позитивно сприяє їхньому адаптаційному процесу. Українські мігранти шукають можливості для професійного зростання й кар'єрного розвитку. У майбутньому українські працівники можуть бути працевлаштовані в різних сферах економіки, таких як інформаційні технології, охорона здоров'я, освіта та виробництво. Багато українських мігрантів демонструють інтерес до створення власних бізнесів і стартапів, що також може сприяти їхній економічній самостійності й фінансовій стабільності.

Висновки. Проблема працевлаштування кваліфікованих кадрів із числа українських вимушених мігрантів має декілька аспектів: *економічний аспект*, який включає втрату значною частиною переселенців матеріальних благ і, як наслідок, фінансову невпевне-

ність; на відміну від добровільних міграцій, вимушена міграція не гарантує швидкого поліпшення матеріального стану й, навпаки, часто призводить до втрати соціального статусу та руйнування добробуту, маргіналізації високваліфікованих переселенців на ринку праці, бо вони не можуть нашвидкуруч адаптувати свої професійні навички до нових умов; *правовий аспект*, який пов'язаний зі складністю визначення юридичного статусу українців в країні-реципієнті в довготривалій перспективі, правовою нерівністю щодо титульного населення держави в частині умов і термінів укладання трудових договорів; *психологічний аспект*, який охоплює переживання негативного і травматичного досвіду війни, втрати та зміни, що відбуваються під час і після переселення, а також у період адаптації до нового суспільства; *соціально-культурний аспект*, який включає різноманітні соціальні зміни, культурні цінності (етнічні, релігійні, уявлення про спосіб і стиль життя тощо), відмінності в новому середовищі, тимчасову ізоляцію та депривацію; *політичний аспект*, у якому відбивається відсутність можливості впливу на внутрішню й зовнішню політику приймаючої держави до повного набуття громадянства.

Незважаючи на це, українські вимушені мігранти, завдяки наполегливим зусиллям у навчанні та професійній сфері формують соціальний портрет групи, яка активно працює над своєю інтеграцією в новому суспільстві. Українці стають частиною економічного й культурного життя Німеччини, привносять свої унікальні досвід і таланти. Такий соціальний портрет сприяє взаєморозумінню між різними культурами та сприяє розвитку багатокультурного суспільства. Працевлаштування є основоположною умовою інтеграції українських вимушених мігрантів у німецьке суспільство, однак для переважної кількості високваліфікованих кадрів, яких серед українських мігрантів більшість, у Німеччині немає простих і швидких рішень для отримання роботи за фахом. Найбільші шанси відкриваються лише для тих, хто до переїзду добре знав німецьку мову або має намір залишитися в цій країні після війни й уже зараз готовий працювати на довготривалу перспективу. На тлі війни, що триває в Україні, й активних заходів, яких уживає Німеччина для трудової інтеграції українських вимушених мігрантів, стає зрозумілим, що частина з них будуть перекваліфіковані або змушені погоджуватися на актуальні вакансії з некваліфікованою працею. Чим довше українці перебувають у цій країні, тим глибше відбувається їх включення в нові соціокультурні обставини: навчання дітей у німецьких школах, відвідування дитячих садків, працевлаштування хоча б одного з членів сім'ї схилитимуть їх до рішення залишитися в Німеччині й після

завершення війни. Попередній досвід міграцій українців показує, що саме вдале працевлаштування закордоном зазвичай стає підставою для зміни постійного місця проживання [16]. Німецька сторона послідовно наполягає на працевлаштуванні українців на період перебування під тимчасовим захистом, тим паче після його завершення. Усе це ставить на порядок денний питання збереження висококваліфікованих кадрів із числа українських вимушених мігрантів, які планують повернутися після війни до України та реінтегруватися до українського ринку праці, що може стати напрямом подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Полтораєк В.А. Соціологія праці та управління: довідник. Дніпропетровськ : Арт-Пресс, 1997. 148 с.
2. Пилипенко В.Є. Соціальна регуляція трудової поведінки (соціологічний аналіз). Київ : Наукова книга, 1993. 294 с.
3. Арсеєнко О.Г. Соціально-економічний механізм регулювання трудових відносин (на прикладі США, Канади, Великобританії). Київ : Наукова думка, 1995. 184 с.
4. Успішні практики щодо інтеграції ВПО і біженців. Інформаційна брошура, DRA e.V. «Подолемо наслідки війни разом». Берлін, Київ, 2018. («Інтеграція внутрішніх переселенців і біженців» DRA (ДРА), Німеччина). 215 с.
5. Brücker H. (2022): Geflüchtete aus der Ukraine: Eine Einschätzung der Integrationschancen, IAB-Forschungsbericht, 04/2022, Nürnberg. Bundesagentur der Arbeit (2022): Arbeitsuchende, Arbeitslose und Unterbeschäftigung (i.e.S. plus Förderung der Selbständigkeit) nach Staatsangehörigkeit, Geschlecht, Alter und Rechtskreis. URL: https://statistik.arbeitsagentur.de/Statistikdaten/Detail/Aktuell/migrationsmonitor/migrationsmonitor/migrationsmonitor-d-0-xlsx.xlsx?__blob=publicationFile&v=1 (7. November 2022).
6. Chelli F. Wie viele Ukrainischstämmige leben in Deutschland? *Mediendienst Integration*. 21.02.2022. URL: <https://mediendienst-integration.de/artikel/wie-viele-ukrainischstaemmige-leben-in-deutschland.html> (2. August 2022).
7. Giesing Y., Panchenko T., Poutvaara P. Können Geflüchtete aus der Ukraine zu einer Reduktion des Fachkräftemangels beitragen? *ifo Schnelldienst*. 2022. № 9. S. 3–10. IFM Bonn (2022): Selbstständige/Freie Berufe. Institut für Mittelstandsforschung IFM Bonn. URL: <https://www.ifm-bonn.org/statistiken/selbststaendigefreie-berufe/selbststaendige> (7. Juli 2022).
8. ifo Presse (2022): Fachkräftemangel steigt auf Allzeithoch, ifo Pressemitteilung, 2 August 2022. URL: <https://www.ifo.de/pressemitteilung/2022-08-02/fachkraeftemangel-steigt-auf-allzeithoch#:~:text=Der%20Fachkr%C3%A4ftemangel%20erreicht%20in%20Deutschland,seit%20dem%20Jahr%202009%20hervor> (2. August 2022).
9. Anpassungs – und Integrations strategien von Geflüchteten aus der Ukraine in Deutschland / Dr. Yvonne Giesing Dr. Tetyana Panchenko Prof. Panu Poutvaara, Ph.D. 135 (November)/2022. ifo Institut, München 2022. 55S.
10. Brücker, Herbert/Ette, Andreas/Grabka, Markus M./Kosyakova, Yuliya/Niehues, Wenke/Rother, Nina/Spieß, C. Katharina/Zinn, Sabine/Bujard, Martin/Cardozo, Adriana/Décieux, Jean Philippe/Maddox, Amrei/Milewski, Nadja/Naderi, Robert/Sauer, Lenore/Schmitz, Sophia/Schwanhäuser, Silvia/Siegert, Manuel/Tanis, Kerstin/Steinhauer, Hans Walter (2022): Geflüchtete aus der Ukraine in Deutschland: Ergebnisse der ersten Welle der IAB-BiB/FReDA-BAMF-SOEP-Befragung. Forschungsbericht 41 des Forschungszentrums des Bundesamtes, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. URL: <https://doi.org/10.48570/bamf.fz.fb.41.d.2023.ukrlangbericht.1.0> (дата звернення: 02.11.2023).
11. Закон про проживання, роботу та інтеграцію іноземців на федеральній території. Розділ 24. Надання дозволу на проживання для тимчасового захисту. URL: (дата звернення: 02.11.2023).
12. Кодекс соціального страхування (SGB I). Перша книга. Загальна частина. URL: <https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/sgbv/1.html> (дата звернення: 21.11.2023).
13. Мальцева О.В. Проблема працевлаштування у Німеччині кваліфікованих кадрів із числа українських біженців. *Університетська наука – 2023* : тези доп. Міжнар. науково-техн. конф. (Дніпро, 25–26 травня 2023 р.) : у 3 т. Дніпро : ПДТУ, 2023. Т. 2 : Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту, соціально-гуманітарний, інженерної та мовної підготовки / ДВНЗ «ПДТУ». С. 111–115.
14. Золотарьова Д. Роботодавці вагаються: чи брати українців на роботу в Німеччині. *Bicmi.ua*. URL: <https://vesti.ua/uk/people-uk/nemetskie-rabotodateli-v-somneniyah-berut-li-ukraintsev-na-rabotu-v-germanii> (дата звернення: 23.11.2023).
15. Мальцева О.В., Фітісова А. Адаптація та інтеграція українських вимушених мігрантів у Німеччині. *Nauka i studia*. 2023. № 11 : Publishing house Education and Science s.r.o. URL: https://nauka-i-studia.eu/ojs/index.php/pl_ojs/article/view/239 (дата звернення: 23.11.2023).
16. Западнюк С.О. Міграції населення України : передумови, динаміка та наслідки розвитку / наук. ред. Л.Г. Руденко. Київ : Академперіодика, 2011. 240 с.

THE STRUCTURE OF THE CULTURAL SYSTEM AND ITS RECURSIONS WITH SOCIETY, PSYCHE AND BODY/BODYHOOD IN CULTURAL AND SOCIAL SYSTEMS SCIENCE. PART 1 (“CULTURE IN CULTURE”)

СТРУКТУРА КУЛЬТУРНОЇ СИСТЕМИ ТА ЇЇ РЕКУРСІЇ ІЗ СОЦІУМОМ, ПСИХІКОЮ Й ТІЛОМ/ТІЛЕСНІСТЮ В КУЛЬТУРНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМОЛОГІЇ. ЧАСТИНА I («КУЛЬТУРА В КУЛЬТУРІ»)

The article is devoted to the problem of recursions of culture and society as registers of the hierarchical tetracluster “culture-society-psyche-body”. The concluding part of the article emphasizes that the structure of the cultural system at the two highest levels includes the recursion of culture in itself (culture in culture) and the recursion of society in culture. Centering and verticalizing elements are located at the indicated levels, which include centrators, missions, sets of identities, worldviews, orientations, hierarchies/heterarchies of values, status-role sets, and their corresponding habits.

It was noted that in the autopoiesis of the cultural system, the centering elements perform a value-stating (value-standardizing) function since their purpose is to preserve the historical time-space and meanings of the macro community regardless of the changing circumstances of the environment. At the same time, the centrators are presented with absolute values that are archived in axiospheres (spheres of value consciousness) and the production, reproduction, retransmission of which in the subjective aspect is connected with cultural elites.

It was established that the selective internalization (inculturation) of absolute values as components of the centrator by elite and mass groups allows them to constitute their subjectivity based on the formation of sets of identities and understanding of their higher cultural and historical assignments in the macro community – missions. The completeness/incompleteness of the “staffing” of value consciousness at the level of centers, missions, and sets of identities can serve as one of the criteria for distinguishing between subjectivity/non-subjectivity and elite/mass groups.

It is noted and emphasized that the centering elements outline the possibilities of verticalization in the cultural system. Related to verticalization is the so-called middle censorship, which ensures the transcendence of individual and collective subjects. In transcendence, the key role belongs to worldview as an image-picture of the world, the “cartography” of which are categories. Worldview as a transcended image of the world allows individual and collective subjects to determine the continuum (world order) and the corresponding trajectories of movement in it. Relative values (or simply value orientations) determine the time budgets of movement within certain activities. Time budgets invested by certain subjects in certain types of activity depend on the location of this or that value.

Attention is drawn to the fact that hierarchical time budgets corresponding to certain types of activity correlate with status-role hierarchies that determine the importance of certain groups of people in the social system, i.e., social stratification. Inculturation and socialization of status-role

hierarchies in the mental system of a person is determined through habits – sets of routines-customs that support the above elements of the cultural system in the form of certain time-space “ties” – rituals, habits, traditions, conventions-stereotypes, etc.

Key words: centrators, missions, identities, worldviews, absolute values, relative values, orientations, hierarchies/heterarchies of values, status-role hierarchies, social habits.

Статтю присвячено проблемі рекурсії культури та суспільства як реєстрів ієрархічного тетракластера «культура-соціум-психіка-тіло». У висновковій частині статті наголошено на тому, що структура культурної системи на двох найвищих рівнях охоплює рекурсію культури в самій собі (культуру в культурі) та рекурсію соціуму в культурі. На зазначених рівнях розміщуються центруючі та вертикалізуючі елементи, до яких відносяться центратори, місії, набори ідентичностей, світогляди, спрямованості, ієрархії/гетерархії цінностей, статусно-рольові набори та відповідні їм габітуси.

Відзначено, що в аутопоейзисі культурної системи центруючі елементи виконують ціннісно-стандартизуючу (ціннісно-стандартизуючу) функцію, оскільки їх призначенням є збереження історичного часо-простору та сенсів макроспільноти безвідносно до мінливих обставин оточення. При цьому центратори є представленими цінностями-абсолютами, які архівуються в аксіосферах (сферах ціннісної свідомості) і продукування, відтворення, ретрансляція яких в суб'єктному аспекті пов'язана із культурними елітами. Констатовано, що вибіркова інтерналізація (інкультурація) цінностей-абсолютів як складників центратору елітними та масовими групами дозволяє конституювати їх суб'єктність на основі формування наборів ідентичностей та розуміння своїх вищих культурно-історичних призначень в макроспільноті – місії. Повнота/неповнота «укомплектваності» ціннісної свідомості на рівні центраторів, місій та наборів ідентичностей може слугувати одним з критеріїв розрізнення суб'єктності/безсуб'єктності та елітних/масових груп.

Відзначено та наголошено, що центруючі елементи окреслюють можливості вертикалізації в культурній системі.

Ключові слова: культурна система, соціальна система, інкультурація, соціалізація, інтерналізація, центратор, місії, ідентичності.

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.4>

Stryhul M.V.

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor,
Faculty of International Relations,
National Aviation University

Formulation of the problem. The interrelationships between culture, society, psyche and body/bodyhood in their recursive sense remain an under-researched issue. For sociology, the heuristic potential of neo-functionalism recursion theory in understanding the cross-cutting interpenetration of the cultural, social, psychic, and bodily-organismic is a kind of gap that can be partly explained by interdisciplinary and interdisciplinary boundaries within the positivist understanding of science, and partly by the rejection of integrality concepts with too high a level of speculation that brings science closer to philosophy.

The psyche as a system contains the presence of culture, society, and the body/corporeality, and thus is subject to inculturation, socialisation, and somatisation as recursive influences from culture, society, and the body. On the other hand, culture, society and the body are subject to psychification and contain isomorphic mental structures and their corresponding functionality, which are “representations” of the psyche. The scientific literature on sociology and socio-humanitarian studies contains a fairly large number of studies that allow for a fragmented understanding of the interactions between culture and society (sociology of culture, sociology of art), society and psyche (social psychology), body and psyche (psychology of body consciousness, psychosomatics), society and body (sociology of corporeality, visual sociology). At the same time, sociology lacks theoretical models that would facilitate the conceptualization of the cross-cutting interactions between culture, society, psyche, and body/bodyhood.

Analysis of recent research and publications. The theoretical foundations of the article are set out in a number of works by authors whose topics and issues are related to various psychological trends (systems of psychological theorizing), whose representatives used a number of concepts with a common semantic field to describe and analyze culture and society, in particular “censorship”, “superego” (in the orthodox psychoanalysis of Sigmund Freud); (neuro)logical levels (spirituality, mission, identity, values and beliefs in the theories and practices of neuro-linguistic programming by G. Bateson and R. Dilts); the higher unconscious (super-unconscious) in R. Asagioli’s psychosynthesis; knowledge as social constructs of the community in the social constructionism of K. Gergen and R. Harre; the neo-Jungian theory of centrality of E. Neumann, based on the understanding of centrality as “the innate tendency of the whole to create the unity of its parts and synthesis into systems...through which the whole becomes a self-creative, expanding system”; M. Rokic’s theory of instrumental and terminal values; theories of social identity by E. Erikson, M. Kozlovets and L. Smokova, etc. [1–20].

The theoretical foundations of the study are represented not only in sociology but also in inter-

disciplinary studies, including social psychology, social philosophy, and philosophy of culture, the conceptual and categorical apparatus of which is facilitated, first of all, by the analysis of the highest axiostasis of the cultural system in its relation to the psyche and society and the mechanisms of autopoiesis and recursion, which in the author’s model cover the tetracluster “culture-society-psyche-body”. In particular, we are talking about the theory of time-space rotations (S. Krymsky, Y. Pavlenko), T. Parsons’ structural functionalism, and N. Luhmann’s neo-functional theory of social systems [3; 14; 17].

The main material. The interrelationships between culture, society, psyche, and body/bodyhood in their recursive sense remain an under-researched issue. For sociology, the heuristic potential of neo-functionalism recursion theory in understanding the cross-cutting interpenetrations of the cultural, social, psychic, and bodily-organismic is a kind of gap that can be partly explained by interdisciplinary and interdisciplinary boundaries within the positivist understanding of science, and partly by the rejection of integralist concepts with too high a level of speculativeness that brings science closer to philosophy.

The psyche as a system contains the presence of culture, society, and the body/corporeality, and thus is subject to inculturation, socialization, and somatisation as recursive influences from culture, society, and the body. On the other hand, culture, society and the body are subject to psychification and contain isomorphic mental structures and their corresponding functionality, which are “representations” of the psyche. The scientific literature on sociology and socio-humanitarian studies contains a fairly large number of studies that allow for a fragmented understanding of the interactions between culture and society (sociology of culture, sociology of art), society and psyche (social psychology), body and psyche (psychology of body consciousness, psychosomatics), society and body (sociology of corporeality, visual sociology). At the same time, sociology lacks theoretical models that would facilitate the conceptualisation of the cross-cutting interactions between culture, society, psyche and body/bodyhood. The purpose of the article is to build a descriptive and analytical scheme of recursive interactions between culture and society as registers of the hierarchical tetracluster “culture-society-psyche-body”.

The article is devoted to the problem of recursions of the cultural system in its higher axiostasis.

As already noted, culture, society, psyche, and body/corporeality, according to the author’s understanding, which follows from the neo-functional methodology, form a hierarchical tetracluster and are in recursive interrelationships, which means their autopoiesis in themselves and

Table 1
Recursions of culture in culture and society in culture

Levels of the cultural system	Structural elements	Functional load
Культура в культурі	Centres, missions, sets of identities	Setting axiostasis (centring)
Society in culture	Worldviews, orientations, value hierarchies, status-role sets and habituses	Setting hierarchies (cultural hierarchisation)

subordinate registers. Culture is the highest register of sense-producing, value-standardizing and normative-regulatory content about society, psyche, and body/ corporeality, which recurs in itself and creates corresponding isomorphs/isofunctionals in society, psyche, and body/ corporeality [6, p. 65].

The recursions of culture in itself include, according to the logic outlined in the first article, four sub-registers with corresponding elements. The highest (centering) sub-register of culture, called “culture in culture”, includes a centre, a mission, and a set of identities. The two intermediate registers (verticalizing and ordinalising), which correspond to “society in culture” and “psyche in culture”, include worldviews, hierarchies/heterarchies of values, orientations, and habitus (society in culture) and character, social scripts and norms (psyche in culture). The relationship between the registers and elements can be represented in the following table.

Culture within culture

The centrator (in the previous author’s version – attractor [8, p. 92–123]) has a complex structure in the form of a hierarchy of subordinate systems of value consciousness (axiosphere), the meanings of which can be selectively and fragmentedly internalized by the psyche of an individual/community. These value systems are represented by religions, philosophies, ideologies, systems of social morality, law, and art. In the most general sense, these “funds of value-absolutes” have different levels of closure/openness, depending on the content of these values and the extent of their cultural internalization (inculturation).

However, regardless of the content and scope of the absolute values, they have a psycho-formative value, as they influence the historicity of time for both the community and individuals. The center determines what dominates time and what value “axes” it revolves around. These axes have different names in different conceptions of socio-humanitarian studies.

One group of authors (e.g., S. Krymsky and Y. Pavlenko) calls them time-turns, another (E. Ukhtomsky) – “chronotopes”, and the third – time dominants [3, p. 30–66]. The most success-

ful concept, in the author’s opinion, describing the elements of the centraliser as a hierarchy of axiosphere is the concept of “values-absolutes”, which was used by one of the representatives of neo-Kantianism, G. Rickert [18].

The values-absolutes are represented in the axiosphere listed below and are endowed with self-sufficient meaning as timeless intrinsic values. S. Eisenstadt [9, p. 60–111] comprehensively denoted the reality of the values of absolutes by the term “sacred” (“sacred”). Therefore, in the logic of the researcher, which is fully shared by the author of this article, the centrator denotes the images of value-absolutes that are components of various axiosphere (spheres of value consciousness – religions, philosophies, ideologies, systems of social morality, and art) and are comprehensively covered by the concept of the “sacred” (“sacred”), which is separate from the values-relatives (these values are comprehensively covered by the concept of the “profane”) and determines its (“profane”) meaning and significance.

The center as an image/images of absolute (sacred) reality in personal or community psychic internalization is often an “absolute reality” only nominally. The individual values-absolutes of the centrator, in simpler terms, often represent several meanings that are timeless, therefore, do not undergo any changes over time, are immobilized and static in the value consciousness of a person/community to the changing world for various reasons.

Table 2
Types of centres and their content
 [6, p. 85–86]

Type of centrepiece	Content of centrepiece
Noocentric (spiritualistic)	Image/images of spiritual (spiritual reality), which is outside of consciousness (superconscious spiritual reality)
Cosmocentric and sociocentric	Images of social reality
Anthropocentric (psychocentric)	Images of people and mental reality
Somatocentric (naturocentric)	Images of physical (organismic) reality

For this reason, communities and individuals may hold certain meanings or fragments of these meanings in a “sacred” place, which often have nothing to do with either the sacred or the absolute. For example, some people have learned several moral guidelines since childhood, such as “to be as well-mannered and reserved as your grandfather”; for others, it may be fragments of communist ideology and ideas of universal equality in the redistribution of property; someone may unconsciously imitate a famous film character from con-

Table 3

Key types of identities, their content and hierarchy

Types of identities		Content
Value and macro-group identities (macro-identities)	Religious Philosophical and worldview Ideological Moral Legal (legal) Artistic Racial and anthropological Ethnic National (national-territorial) Political	Determine the time-spaces of value consciousness and macro-communities identified with it (continents, macro-regions, ethnic groups, nations, states)
Meso-identities	Social Professional	Define time-spaces of social and professional communities hierarchised or heterarchised by various characteristics (gender, age, professional and educational, economic and property, etc.) depending on the type of society
Micro-identities	Informal micro-communal Family Gender	Define time-spaces of social micro-communities, hierarchised or heterarchised on various grounds

temporary films because they like her elegance and beauty, etc. The time of people/social groups in these different examples will revolve around these images so that they will center their activity around them.

The centring of a person's/community's activity around the time span will determine its meaning throughout life, or the purpose of life – the mission. The mission is a strategy for the life of an individual/group of individuals that determines the value purpose of their activity. From the functional point of view, the mission is the practical embodiment of the image of the Absolute reality (which, as we have already understood, can often consist of conventions, relations, dubious values, etc.), about which the community/person defines itself as a subject. Subjectivity is constituted through the mission, however, the latter is perceived by the majority in a selective and fragmented way.

Awareness of the mission is common for elite groups, but in the context of the fragmented formation of the central government, it is marked by one-sidedness, if at all. In addition, due to the multiplicity of elites, mission awareness also becomes multiplicity. This also leads to limitations of the subjectivity itself, and thus to the possibility of its reliance (disposition) and opposition.

Missions as strategic imperatives (in E. Neumann's terminology – "centroversions") [15, p. 46–64; 100, 112, 116–156] of activity determine the cultural and historical metaprogramme of the community/individual because it is through this cultural and historical metaprogramme (or simply the program of life activity) that the structure of a set of identities becomes clear. In this set of identities, which is built from the most significant activity vector in terms of time, the (self-)definition of the meanings with which the subject identifies himself or herself takes place. This selective (self-)identification with meanings makes it possible to communicate with different communities both consciously and unconsciously and thus makes communication possible.

Continuity itself characterizes time-space, so any identity in the content aspect is a continuum (time-space), or the unity of a significant time of continuous reproduction of subjectivity. In the psychic and psychological sense, all identities are maintainers of stability in a changing and chaotic living environment, time-space constants.

However, in the existing set of identities, there is a central (meta)identity of the highest level, which sets the hierarchy of continua (time-space continuities). A community or an individual can stay in certain spaces for a longer or shorter period. The length of this time of continuous stay in these spaces determines the place of a particular identity in the hierarchy of identities and, accordingly, its time and space possibilities.

Such time- and space-tasking possibilities are lost in circumstances of loss of hierarchy in a set

of identities, when instead of their hierarchy, a heterarchy is formed, hence, a side-by-side relationship instead of a "higher/lower" relationship in terms of significance. In the author's understanding, a set of identities (in the form of a hierarchical or non-hierarchical set) consists of value identities, or top-level identities, meso-identities, and micro-identities. Their correlation can be presented in the form of the following table.

Identities as internalized and fragmented-appropriated meanings allow us to simultaneously define the subject based on understanding his/her self-references (systems of meanings in the form of axiosphere and communities with which he/she identifies/identifies) and, at the same time, to determine the circle of subjects opposite to him/her (counter-subjects) with whom he/she disidentifies/de-identifies.

In connection with the above, N. Luhmann notes that systems that operate in the medium of

meaning can and even must distinguish between self-reference and other-reference; and they do so in such a way that the actualization of self-reference is always accompanied by the actualization of other-reference, and, at the same time, in the course of the actualization of other-reference, self-reference is necessarily set as the corresponding other side of the distinction.

One cannot but agree with the author in the aspect that “any forming in the medium of meaning must be carried out about the system, regardless of whether self-reference or other-reference is currently emphasized. Only this distinction makes possible the processes that are usually called learning, system development, or evolutionary construction of complexity, which allows us to proceed from two constitutive semantic, but extremely different in their operations, mental and social systems, which reproduce themselves through consciousness or through communication to generate certain initial grounds for distinguishing between self-reference and other-reference, but, despite this, always relate to each other through transmitted or actualized other-reference” [14, p. 26].

The construction of a hierarchical matrix of identities expresses the tendency of the system to move from heteroreferential (environmentally and environmentally dependent) to autoreferential and autopoietic self-reflection, which consists in recursive interaction in the matrix (set) of identities and parallelism of their semiosis [6].

Identities interact with certain components of the hub through constant identification, since only such identification makes it possible to maintain recursion and thus refract in the mission. At the same time, the mission, by maintaining the value pattern of all identities, recurs to all other identities as a kind of submission.

Value identities and community macro-identities are the results of a more or less complete/fragmented identification of a person/community with the relevant cultural and/or social meanings of religious, philosophical, ideological, ethnic, political, etc. content, which at the level of life of a person and community allow the mission to be deployed as a value-exemplary fullness of life fulfilment in a set of real time-space life fulfilments. For example, a Christian at the level of his or her own mission can constantly identify with Christ as the Absolute, which means the realisation of his or her mission as the suffering Christ, who conquers death by his or her death in order to have eternal life. A philosopher who spiritually practices a certain worldview (since philosophy is a spiritual and practical form of consciousness) must demonstrate examples of behavioral adherence to his or her philosophy. An identifier of a particular ideology may consciously and/or behaviourally demonstrate his or her commitment to ideological values of a particular content, etc. At the same

time, consistent identification with value identities in the postmodern era and simulacra is becoming less and less likely and is being replaced by all kinds of linguistic identity games, which, of course, have no equivalent in spiritual practice.

Identification with the respective identities can occur both consciously and unconsciously. Some identities (in particular, value identities – religious, philosophical, ideological, and meso-identities – social (political), professional, etc.) require conscious and volitional efforts, and appropriate forms of training (mentoring, tutoring, etc.) to master them, while others (for example, family and kinship identities and microgroup (familial) identities close to them) are mastered unconsciously and latently.

At the same time, the identities accentuated in behaviour form the persona of the individual and the community as a series of “hardening” that are identifiable and, therefore, subject to a cultural, social and psychological diagnosis. In social psychology, such “hardening” are usually defined as heterostereotypes (images of others in the minds of certain communities). In the context of our study, we note that any stereotypes are fragments of the respective identities and their simplifications. At the same time, these simplifications at the conscious and behavioural levels refer to the respective identities and allow them to be identified.

The formed set of identities as a lower sub-structure of culture within culture, or in the author's modified-modernized terminology of S. Freud, of higher censorship, is hierarchized as a hierarchy of images, in which the world-forming image of the world, worldview, that is, the identity of the highest level of generalization (generality), takes its place. It is this identity that forms the boundaries of the image of the world as a space-time (continuum), defined in the mission through constant efforts aimed at centering, and thus bringing missions into line with the centers. The boundaries of the world image in culture are determined by the society or societies in which certain models of cultural and social world orders are formed through sets of identities. Thus, the worldview as an element of the cultural system is no longer a recursion of culture itself, but a recursion of society in culture, since the cultural and social order in its extra-social existence is unimaginable.

Conclusions. The structure of the cultural system at the two highest levels includes the recursion of culture in itself (culture in culture) and the recursion of society in culture. At these levels, there are centering and vertically aligned elements, such as centres, missions, and sets of identities. In the autopoiesis of a cultural system, the centralizing elements perform a value-stabilizing (value-standardising) function, since their purpose is to preserve the historical time-space and meanings of the macro-community regardless of the changing

circumstances of the environment. At the same time, centralizers are represented by values-absolute that are archived in axiosphere (spheres of value consciousness) and whose production, reproduction, and retransmission in the subjective aspect is associated with cultural elites.

The selective internalization of values-absolute as components of the centralizer by elite and mass groups allows for the constitution of their subjectivity based on the formation of sets of identities and understanding of their higher cultural and historical purposes in the macro-community – missions. The completeness/incompleteness of the value consciousness at the level of centres, missions and identity sets can serve as one of the criteria for distinguishing between subjectivity/non-subjectivity and elite/mass groups.

The centring elements outline the possibilities of verticalization in the cultural system. Related to verticalization is the so-called middle censorship, which ensures the transcendence of individual and collective subjects.

BIBLIOGRAPHY:

1. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і літера, 2018. 464 с.
2. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
3. Кримський С.Б., Павленко С.Б. Цивілізаційний розвиток людства. Київ : Фенікс, 2007. 316 с.
4. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе. Київ : Дух і літера, 2011. 336 с.
5. Романенко Ю.В., Святненко І.О., Зінченко А.А. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Інституту міжнародних відносин, 2014. 458 с.
6. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування : монографія / Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.О. Поцелуйко, А.Ю. Ташченко, Ю.Ю. Медведєва. Київ : Вид-во ДУТ, 2015. 460 с.
7. Erikson Erik H. Identity: Youth and Crisis. NEW YORK-LONDON, W.W. Norton & Company, Inc., 1968. 336 p.
8. Bourdieu Pierre. Forms of Capital: General Sociology. Volume 3: Lectures at the Collège de France 1983–84 Polity Press. 2021. 450 p.
9. Eisenstadt S. Revolution and the Transformation of Societies. A Division of Macmillan Publishing Co., Inc. London, 1978. 294 p.
10. Fichter Joseph H., Milton Rokeach. Beliefs, Attitudes and Values: A Theory of Organization and Change. Journal for the Scientific Study of Religion, Jan. Wiley, 1970. URL: <https://doi.org/10.2307/1384840>.
11. Freud S. The interpretation of dreams. Part I., S.E. 4. 1900. P. 1–338.
12. Freud S. The interpretation of dreams. Part II., S.E. 5. 1900. P. 339–625.
13. Laplanche Jean, Pontalis Jean-Bertrand. Id. The Language of Psychoanalysis. Abingdon-on-Thames: Routledge. 2018. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Language_of_Psychoanalysis.html?id=PsvZpv0ZRw0C&redir_esc=y.
14. Luhmann N. Einführung in die Systemtheorie. Heidelberg : Carl-Auer[de], 2002. 360 p.
15. Neumann E. Depth Psychology and a New Ethic. Shambhala; Reprint edition, 1990. 168 p.
16. Neumann E. 2The Great Mother: An Analysis of the Archetype Translated by Ralph Manheim Foreword by Martin Liebscher. 2015. 624 p.
17. Talcott Parsons. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. T. Parsons. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall. 1966. P. 5–29.
18. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 6th and 7th expanded editions, Tübingen: Mohr Siebeck. URL: <https://plato.stanford.edu/Archives/Win2020/entries/heinrich-rickert/>.
19. Smokova L. Social group identity and acculturation strategies of people from immigrant backgrounds: an interaction perspective. Kassel University Press GmbH c/o VUZF University: Sofia, 2013. P. 180–202.
20. Smokova L. Acculturation process and ethnic identity of Immigrants in Germany. *International Scientific Journal «Diogen Psychology»*. 2016. № 24 (1). 2016. P. 33–44.

СЕКЦІЯ 3

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

AN ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGY OF MULTICULTURALISM: A HISTORICAL PERSPECTIVE

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЇ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

The article expounds upon the genesis, historical evolution, and sociopsychological instantiation of multicultural ideals within both the European milieu and the socio-cultural landscape of Azerbaijan. It succinctly outlines the endorsement of multiculturalism at the governmental echelon in the Republic of Azerbaijan, underscores its pivotal role in the national context, and briefly delineates the operational framework of the Baku International Multiculturalism Center. Events and conferences pertaining to multiculturalism across diverse strata of Azerbaijan are fleetingly addressed, alongside the pedagogical incorporation of languages indigenous to minor ethnic groups in schools and the concomitant publication of literature in said languages. The narrative accentuates the critical import of investigating multiculturalism and scrutinizing its psychological dimensions. The parlance of "multiculturalism" resonates ubiquitously among political, economic, and academic circles, epitomizing an intrinsic facet of societal life and encapsulating the geopolitical, social, ethnic, and psychological milieu of the global community. The treatise expounds upon the salience of multiculturalism in the contemporary milieu, furnishing insights into its affirmative and detrimental facets and delineating its socio-psychological ramifications. Additionally, the article scrutinizes the sundry socio-psychological attributes of Eastern and Western societies within the realm of multicultural psychology. The concept of multiculturalism gained prominence after the influx of migrants to developed countries. The term "multiculturalism" has been employed in various contexts in ancient Greek, German, Roman, and other historical annals. Geert Hofstede (1980) underscores the necessity of understanding the roots of diverse cultures' representatives to comprehend their current and future behaviors. Knowledge of their historical past enables the anticipation of their present and future conduct.

Key words: multiculturalism, multicultural psychology, cultural differences, cultural diversity, cultural identity, tolerance, immigrant, ethnic origin.

У статті розглядається генезис, історична еволюція та соціопсихологічна інстанція

мультікультурних ідеалів як у європейському середовищі, так і в соціокультурному ландшафті Азербайджану. У ньому стисло викладено схвалення мультікультуралізму в урядовому ешелоні Азербайджанської Республіки, підкреслено його ключову роль у національному контексті та коротко окреслено операційну структуру Бакинського міжнародного центру мультікультуралізму. Події та конференції, що стосуються мультікультуралізму в різних прошарках Азербайджану, згадуються побіжно, поряд із педагогічним включенням корінних мов менших етнічних груп у школи та супутньою публікацією літератури цими мовами. Розповідь підкреслює критичне значення дослідження мультікультуралізму та ретельного аналізу його психологічних вимірів. Термін «мультікультуралізм» повсюдно резонує серед політичних, економічних та академічних кіл, уособлюючи внутрішній аспект суспільного життя та інкапсулюючи геополітичне, соціальне, етнічне та психологічне середовище глобальної спільноти. Трактат пояснює важливість мультікультуралізму в сучасному середовищі, надаючи розуміння його позитивних і згубних аспектів і окреслюючи його соціально-психологічні розгалуження. Крім того, у статті детально розглядаються різноманітні соціально-психологічні атрибути східних і західних суспільств у сфері мультікультурної психології. Концепція мультікультуралізму набула популярності після напливу мігрантів до розвинених країн. Термін «мультікультуралізм» використовувався в різних контекстах у давньогрецьких, німецьких, римських та інших історичних літописах. Герт Хофстеде (1980) підкреслює необхідність розуміння коренів представників різноманітних культур для розуміння їх поточної та майбутньої поведінки. Знання їхнього історичного минулого дозволяє передбачити їх теперішню та майбутню поведінку.

Ключові слова: мультікультуралізм, мультікультурна психологія, культурні відмінності, культурна різноманітність, культурна ідентичність, толерантність, іммігрант, етнічне походження.

UDC 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.5>

2023.56.5

Babayeva Sh.R.

Associate Professor
at the Department of Psychology
Azerbaijan University of Languages

Introduction. In a plethora of scholarly literature, multiculturalism is generally regarded as a positive approach, as cohabitation, education, and collaboration among nations are pivotal phenomena. Multiculturalism also constitutes a socio-psychological event that warrants exploration within the framework of the communication category. Experts note that intercultural communication should not only be

embraced between nations but also within a nation to avoid prejudices, fears, and impediments, and instead, to learn how to utilize communication as an essential tool to benefit from the positive attributes of other cultures.

Furthermore, the discourse delves into the interdisciplinary interplay between multiculturalism psychology and fields such as multiculturalism, psychology, social psychology, ethnic

psychology, and communication psychology. The exposition of multiculturalism psychology unfolds within the rubric of communicative and group categorizations. In the contemporary epoch, the variegation of cultural landscapes emerges as a salient determinant distinguishing nation-states. Scholars from diverse disciplines, encompassing historians, policymakers, social psychologists, ethnologists, cultural theorists, administrators, and other specialists, concur that the fortunes of nations are indelibly etched by foundational facets comprising the values, religious tenets, customs, traditions, and cultural ethos of their populace [14].

To fortify multiculturalism as a component of the state's internal policy, special attention should be directed towards tolerance, intercultural competency, and other pertinent issues. Therefore, by investigating the ethnic psychological phenomena that underpin multiculturalism, it is possible to foster a positive psychological climate [15]. Conversely, the encounter of diverse cultures gives rise to contradictions, conflicts, complexity, communication difficulties, and the formation of negative media stereotypes [14]. Thus, some scholars focus on the positive aspects of multiculturalism, while others emphasize its negative facets. In social psychology, the systematic investigation of multiculturalism as neither strictly positive nor negative events is considered a vital social-psychological issue. This article is dedicated to the crucial role of multicultural psychology in intercultural understanding.

The extent of addressing the problem – While ideas about multiculturalism have been extensively explored in Azerbaijan, there has not been an independent investigation in Azerbaijan regarding multiculturalism as a socio-psychological phenomenon or the specifics of multicultural psychology. Noteworthy researchers, including Jeffrey Scott Mio [14], Lori A. Barker [14], Melanie M. [14], K. Abdullayev [1; 2; 3], A. Mammadov [3], E. Najafov [1], S. Seyidov [19], R. Gadirova [7], and T. Babayeva [7], have touched upon this subject in their works, but a comprehensive exploration has not been undertaken.

This article delves into the formation of multiculturalism, social-psychological approaches, multicultural psychology, and the historical manifestation of multicultural ideas in Azerbaijan and several European countries. Considering the aforementioned, it is of paramount importance to explore these topics under independent headings.

Purpose and Objectives. The primary aim of the research is to provide a historical, psychological, and socio-philosophical analysis of multiculturalism psychology and multicultural ideas. Considering the uniqueness of the topic,

the specific objectives include determining the various reasons for the emergence of multiculturalism psychology, elucidating specific terms related to the subject, and exploring the role of multiculturalism in the history of Azerbaijan and the world.

Methods. Comparative analysis methodology and, in general, analytical research methods were employed during the investigation by comparing sources related to the topic. Depending on the objectives set for the research, methods such as generalization, progression from abstract to concrete, historical-comparative analysis, socio-psychological and systematic approach, content analysis, synthesis, induction, and deduction were utilized.

The historical formation of multicultural ideas in Europe

Examining the developmental trajectory of multiculturalism within the context of socio-psychological evolution reveals a discernible prevalence of multicultural characteristics across the majority of nations. Nevertheless, the potency and ubiquity of multiculturalism are contingent upon temporal and spatial considerations. Multiculturalism, entrenched as both a lifestyle and socio-psychological phenomenon, finds historical antecedents deeply embedded in the annals of various states. Illustrative instances of the socio-psychological analysis of multiculturalism within European historical narratives are notably exemplified in the emblematic figure of Alexander the Great of Macedonia.

Following his conquest of the Achaemenid Empire and ascension to the throne of Iran, Alexander (356-323 BCE) emancipates the Iranians from servitude, ushering in an era of peace and stability. This epoch witnesses the harmonious coexistence of Greeks and Persians, facilitated by Alexander's matrimonial alliance with the daughter of the Persian monarch, thereby uniting Iranians and Greeks within the echelons of societal privilege. The axiom, "An ethnic mixed family is the smallest part of a multicultural society" [4, p.328], elucidates that such familial unions constitute the diminutive yet potent constituents of a multicultural societal fabric, fostering robust psychological bonds.

Concurrently, Alexander exhibits a commendable restraint by refraining from intervention in the customs and traditions of the local populace in all conquered territories. On the ethnic psychological level there has occurred an event of ethnic integration, where ethnic groups have lived together while preserving their respective national identities.

In the course of history, the expansive Roman Empire, possessing vast territories, was governed by representatives of numerous peoples, tribes, each with diverse customs, and religious beliefs.

Socially and psychologically, such unity among ethnically diverse groups was realized on the basis of their collective identity as "We." The Roman historian Cornelius noted that during wars, thousands of gladiators would participate together in marches [14]. Urban dwellers, villagers, and foreigners would unite in the army, leading to the service of individuals with different languages and cultures in the armies of the Roman Empire. The presence of multicultural personality traits in the representatives of the army signifies a psychological characteristic of multiculturalism.

Nevertheless, unlike the assimilation approach seen in the Greek civilization, the Roman Empire established a political system that sought to assimilate the conquered nations entirely through social, psychological, and cultural influences. Consequently, the capital and surrounding cities of the empire became cosmopolitan. However, during ethnic assimilation, as the psychological aspects, thoughts, feelings, and behaviors of groups could not be forcibly homogenized, internal resistances and conflicts within the empire emerged, suppressing the attempts at complete assimilation not by external forces, but internally.

According to Cornelius, the Germanic tribes were notably affable and hospitable, viewing the act of not welcoming a guest into one's home as a crime. The host would offer the finest prepared meal within their means to the guest, and if the meal was insufficient or there were no other alternatives at home, they could take the guest to the nearest neighbor without waiting for an invitation. The guests would be received with the same hospitality there. The Germanic tribes were also considerate towards slaves, unlike the Romans, allowing them to lead their families and manage them. Slaves were rarely beaten, and the Germans only demanded tax payments from them. The historical archetype of the guest prevalent among the Germanic tribes is indicative of their multicultural nature.

Researcher J. Healey [14] delving into the history of Great Britain, notes that a historical perspective reveals Britain to be comprised of migrants. Throughout different periods, the migration of various tribes to the region and their intermingling laid the foundation for multiculturalism in Great Britain. J. Healey [14] asserts that Britain, even in bygone eras, acted as a cultural magnet, absorbing influences from virtually every corner of the world. Multiculturalism is not a product of the 20th century for Britain; rather, it has a long and illustrious history.

The historical formation of multicultural ideas in Azerbaijan

The historical genesis of multiculturalism in Azerbaijan is deeply rooted in antiquity, with Azikh Cave, recognized as the world's oldest human settlement, serving as a locus where

diverse civilizations converged. From the epoch of Zoroastrianism to the present, Azerbaijan has functioned as a crucible for numerous global religions, fostering the transmission of multicultural and tolerant values across generations. These socio-cultural, psychological, biological, and historical facets have indelibly etched their imprints on the collective consciousness. "An archaeological excursion into Azerbaijan's history reveals a rich tapestry, wherein remnants of various civilizations, commencing with the material and spiritual cultural artifacts of the Sumerian civilization, persist in the region" [1, p.128].

In the epic narratives of the Azerbaijani people, notably exemplified by the Book of Dede Korkut, multicultural values, positive intentional qualities, and pathways to self-realization and maturity are intricately interwoven across the vast steppes. Remarkably, the Oghuz Turks, while steadfastly adhering to their religious tenets and cultural traditions, manifest an absence of discriminatory proclivities toward representatives of diverse foreign nations. An illustrative instance is observed in the narrative of "Gantural, who, to wed, selects the daughter of Trabzon's Christian priest, Seljan khatun, illustrating a profound lack of religious and national identity as a distinctiveness marker. Intriguingly, even Gantural's father proposes the idea of bringing this girl into the fold" [3, p.10]. Within the "literary and artistic reservoirs of Azerbaijani multiculturalism," poets and writers emerge as vocal advocates of universal values, epitomizing foundational themes intrinsic to the psychology of multiculturalism. Abdullah Shaig's poetic assertion, encapsulated in the phrase "We are all like a speck of the sun" [16], serves as a nuanced cipher embodying a positive foundational belief deeply entrenched in the collective subconscious of the Azerbaijani populace.

The works of Nizami Ganjavi, the eminent poet and writer of classical Azerbaijani literature, underscore qualities such as tolerance, virtuous conduct, positive moral attributes, and elevated spiritual values towards others. In one of his verses, Nizami beautifully articulates this sentiment:

Zəncinin zahiri qaradır ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa ürəyi ağdır [12, s.88]

Throughout every period of Azerbaijani history, writers, poets, artists, politicians in their political views, reform efforts, both in literary-philosophical and socio-political directions, have consistently accorded significant prominence to multicultural ideals in their works. Indeed, characteristics rooted in multiculturalism, such as tolerance, open-heartedness, and cordiality, are reflected in the Azerbaijani people's hospitality archetype and socio-psychological traits. As noted by Guliyev

H. (2010), if guests do not visit an Azerbaijani household for an extended period, the host may experience depression [8, p.76].

After gaining independence, the great leader Heydar Aliyev endorsed multiculturalism, introducing changes and additions to the laws of the Constitution of the Republic of Azerbaijan regarding national minorities, women's rights, and religious freedom. The great leader, and his worthy successor, Ilham Aliyev, through their policy supporting multiculturalism, has led Azerbaijan to join numerous international conventions [17], become a member of international organizations, and concurrently preserved national values.

One of the indicators of religious freedom in Azerbaijan is the representation of various religions in the country. "In Azerbaijan, branches of Christianity, including Orthodox, Catholic, and Protestant branches, as well as various sectarian groups, are represented. There are 5 Armenian-Gregorian communities registered with the state [5, p.176]." Looking at the history of Azerbaijan, one can consider multiculturalism as a positive psychological phenomenon. Various ethnic groups have lived together amicably for many years. On the other hand, the acts of genocide committed by Armenians in Azerbaijan in March-April 1918 [9, p.6] and the Khojaly genocide that occurred from the night of February 25 to the early morning of February 26, 1992 [10, p.5], can characterize multiculturalism as a negative psychological event. Thus, Armenians have exploited Azerbaijan's hospitable and multicultural nature for their benefit.

Multiculturalism is a concept that expresses the social organization where different cultures coexist and interact with each other. In other words, multiculturalism refers to the lifestyle of a social group where individuals with diverse ethnic, linguistic, religious, and cultural backgrounds live together. This concept emphasizes diversity, tolerance, equality, and the coexistence of cultural differences. Multiculturalism advocates for the cohabitation and mutual understanding of various ethnic groups, languages, religions, and cultures within society. It aims to provide equal rights and opportunities for all members of society. Within this framework, supporting the expression of cultural identities, preserving one's mother tongue, and facilitating cultural events related to the diverse ethnicities' religious beliefs are also encouraged.

However, multiculturalism is a contested concept and subject to various interpretations. Among the criticisms are the risks of harming social cohesion, increasing cultural conflicts, integration problems, clashes of ideas, and challenges related to assistance. Political approaches and experiences regarding multiculturalism differ in each country, as it represents an understanding

that encompasses societies where different ethnic, linguistic, religious, and cultural groups coexist, and their relationships in governance and politics.

Multiculturalism is also a societal model based on mutual relations, encouraging different cultural groups to coexist and freely express their cultures. Azerbaijan, being a multicultural and multilingual country, naturally exhibits the signs of multiculturalism. This is evident in the presence of ethnically and ethno-linguistically diverse groups with distinct socio-psychological characteristics in the country. The primary language of Azerbaijan is Azerbaijani, serving as the official language of the country. However, different ethnic groups in the country continue to maintain their languages and dialects. The significant linguistic diversity in the country is influenced by the presence of numerous ethnic groups.

The Azerbaijani government strives to protect and ensure the rights of various ethnic groups and languages. This naturally includes the preservation of the Azerbaijani language and culture. Simultaneously, safeguarding the languages, cultures, and heritage of diverse ethnic groups is also a significant concern.

Azerbaijan's multicultural language policy entails specific political and legal measures concerning its organization and provision. These measures consist of projects, initiatives, and programs aimed at providing opportunities for ethnic groups to learn and use their languages, preserving and promoting their cultures and heritage, with the Baku International Multiculturalism Center (BBMM) playing a key role in these efforts [18]. The primary objective is the harmonious coexistence and integration of all ethnic groups and languages. This comprehensive process strives to maintain the unity and consensus of the country while preserving the richness of multiculturalism. Multicultural language policy supports diversity expressed in various areas, such as official and informational relations, the education system, cultural events, and more, within the components of the public. An essential aspect is ensuring the presence of different languages, fostering natural mutual influence, and breaking the isolation of language groups, promoting closer cultural interactions. The fundamental principle here is that each citizen and ethnic group is encouraged to preserve and promote their languages and cultures within the country they inhabit. This approach contributes to enriching the country's multicultural heritage and ensuring the coexistence of all ethnic groups.

Azerbaijan is a country that supports a single national language while simultaneously hosting diverse ethnic and cultural influences. The multicultural language policy of Azerbaijan is a political strategy aimed at protecting the language

and cultural rights of different ethnic groups in the country. This policy seeks to achieve harmony and connections among the various linguistic and cultural groups in the country. The Constitution of Azerbaijan reflects equality before the law for all citizens, regardless of their ethnic background. Consequently, languages and cultures specific to different ethnic groups, as well as all languages and cultures, enjoy independent language rights.

The policy places emphasis on supporting the natural development of languages and cultures, focusing on unity and equality. Infrastructure such as school programs, cultural spaces, and libraries is provided for the education and dissemination of languages and cultures. Different ethnic groups living in various regions of Azerbaijan continue to preserve their unique languages and cultures. However, the implementation of multicultural language policies may face certain challenges. Tensions can arise between those working to preserve their national language and the local population. To address such socio-psychological issues, it is crucial to promote dialogue and tolerance among communities and implement reliable laws and measures to protect language and cultural rights. In general, Azerbaijan, through its multicultural language policy, strives to protect its national, cultural, ethnic, and psychological values, fostering the coexistence of different ethnic groups in the country.

The great leader Heydar Aliyev noted: "The more a country unites different peoples, the richer it becomes" [15]. Multiculturalism is a form of interaction based on mutual respect among the world's peoples, ethnic minorities, and humanity in general.

The Relationship Between Multiculturalism and Psychology

Multiculturalism is a concept that defines societies where various cultures coexist. It encompasses principles such as accepting diversity, promoting tolerance and mutual understanding, and being based on equality and human rights. However, there are various opinions on the topic of multiculturalism. To properly analyze and comment on these arguments and ideas, it is essential to understand multiculturalism psychology.

Multiculturalism is not only a social phenomenon but also a psychological one. Multicultural psychology, which explores the social-psychological characteristics of multiculturalism, examines individuals' behavior, thoughts, and feelings in various cultural environments [14, p.3]. Multicultural psychology covers various topics such as cultural diversity, immigration, the development of racial and ethnic identity, discrimination, acculturation, adaptation, cultural conflicts, psychopathology, and therapy. Research in this field investigates how individuals

relate to their own cultural values and norms, cultural intergroup communication issues, cultural misconceptions, adaptation processes, and the psychological outcomes of intercultural relationships. Multicultural psychology advocates for the expansion of psychological theories and research from a cultural perspective that encompasses diverse societies and individuals. This approach creates perspectives that are not universal, taking into account cross-cultural differences and aiming to understand individuals' cultural identities.

Multicultural psychology constitutes a specialized domain within the field of psychology that investigates the intricate interplay of diverse cultures and ethnic groups on the human psyche. Researchers in this realm scrutinize the repercussions of cultural distinctions on individual behaviors, cognitive processes, emotional responses, and psychological mechanisms. Essentially, multicultural psychology represents a subdiscipline dedicated to comprehending and elucidating the psychology of individuals navigating within culturally diverse milieus, by incorporating cultural phenomena and reciprocal relationships into its analytical framework. The overarching objective is to foster a more nuanced and expansive psychological comprehension through an exploration of the cultural contextual influences on human behavioral manifestations and cognitive processes.

A paramount goal within the purview of multicultural psychology is the exploration of cultural tolerance and mutual understanding. By amplifying relationships and unity amongst individuals from diverse backgrounds, societal cohesion is bolstered. In navigating the exploration of multicultural societies, it is imperative that multicultural psychology maintains both an objective stance and a foundation in values such as equity, human rights, and social justice.

In multicultural psychology, the principles of psychology are employed to assess and evaluate intercultural differences and similarities. In the contemporary world, the escalation of globalization and migration has brought the issues of mutual relations and diversity to the forefront in societies. In this context, the presence of individuals from different cultures necessitates the recognition and understanding of psychological diversity and cultural differences in psychological research.

Multicultural psychology also investigates the social-psychological characteristics of gender issues, sexual minorities, small ethnic groups, and religious communities. In addition to cultural identity, individuals possess multiple identities that influence their inter-personal relationships. As Erik Erikson has highlighted, one of the fundamental issues in the development of human existence is the formation of identity

[14, p. 202]. This encompasses various attributes such as physical appearance, personal interests, career plans, religious beliefs, gender roles, and more. Although societies may compartmentalize individuals into various identities, cultural identity serves as a collective reunification under a common cultural umbrella. Human identity, in turn, signifies a part of the world and humanity, sharing common biological and physical similarities, life experiences, and more. The formation of cultural identity fosters trust and confidence among different ethnic groups in their mutual relations.

Multicultural ideas manifest distinct characteristics depending on whether cultures are individualistic or collectivist. Each culture possesses unique beliefs, values, norms, and behavioral patterns. These cultural differences significantly influence individuals' thinking styles, emotional reactions, and behaviors. For example, while individualism predominates in Western cultures, Eastern cultures may prioritize the interests of the community and a sense of identity. These differences impact how individuals perceive themselves, their relationships, and approach problem-solving. Multicultural psychology aims to understand these differences and integrate them into psychological research.

Multicultural psychology has analyzed communication patterns between Easterners and Westerners. For instance, East Asians tend to have a process-oriented communication style, providing more explanation in their sentences, using different linguistic codes based on situations and the interlocutor, and employing indirect communication more than direct communication, which is considered the norm. On the other hand, North Americans tend to have a results-oriented communication style, use fewer linguistic codes, opt for direct communication, and emphasize the communicator more than the recipient [14, p. 108].

Multicultural psychology holds great importance from various perspectives. Firstly, this field aids individuals in adapting to the reality of living in diverse cultural contexts. Immigrants, ethnic minority groups, and individuals from various cultures sometimes require psychological support and understanding. Multicultural psychology allows us to better comprehend the challenges and issues faced by these individuals and enables effective interventions. Additionally, multicultural psychology aims to combat negative attitudes such as bias, discrimination, and racism. Understanding and appreciating cultural differences contribute to building better relationships and enhancing cultural tolerance between communities. This is crucial for global peace and collaboration.

Conclusions. Multicultural psychology serves as an integral domain employed by psychologists,

and researchers across diverse disciplines, encompassing education, clinical psychology, social psychology, occupational psychology, and health psychology. This pervasive integration of multicultural perspectives within these fields underscores its critical significance. Practitioners in this domain meticulously scrutinize multifarious aspects such as cross-cultural communication, harmony, conflict, and personal development, while concurrently evaluating the influence of diverse cultural populations on the foundations of psychological theories and methodologies. This academic endeavor endeavors to unravel both the distinctions and convergences inherent in individuals' cultural backgrounds. By discerning shared attributes and universal traits, and fostering robust intercultural relationships, multicultural psychology substantiates its pivotal role. Psychologists within this ambit are pivotal in instigating cultural sensitivity, countering biases and discriminatory practices, and providing comprehensive training and counsel on issues pertaining to cultural diversity. Additionally, their responsibilities extend to crafting culturally pertinent and efficacious therapeutic interventions and techniques. The scholarly research and experiential insights amassed within this discipline significantly contribute to the cultivation of more inclusive and equitable societal frameworks.

In essence, multicultural psychology is a scholarly pursuit directed toward comprehending and appraising the ramifications of diverse cultures on the human psyche. The exploration of cultural disparities and their impact on psychological processes significantly enhances the capacity to deliver nuanced, comprehensive, and efficacious psychological services. Furthermore, the field aspires to propagate cultural tolerance and facilitate the evolution of intercultural relationships. Consequently, the burgeoning interest in multicultural psychology attests to its growing relevance in navigating our contemporary, globalized milieu. The collective scholarship within this realm thereby augments cultural understanding, refines communication dynamics, and advances interpersonal relationships among individuals.

BIBLIOGRAPHY:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "BBMM" – 2017.
2. Abdullayev K.M. Multikulturalizmə giriş. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Maarif" – 2019.
3. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Elmi red. Abdullayev K.M., Bakı, BBMM, 2016, 288 s.
4. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. B., 2015, – 411 səh.
5. Əmrəhli L. Türklərin mədəni-tarixi psixologiyası. Monoqrafiya. Bakı, "MM-S", 2022, 364 səh.

6. Heydərov R.M. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: "Elm və təhsil" – 2013.
7. Qədirova R.H., Babayeva T.T. Etnik mədəni müxtəliflik və multikulturalizm // Sosiologiya. Sosial Psixologiya. Siyasət, 2021, No 3-1, s. 16.
8. H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı: "Qanun", 2010. 344 s.
9. Mart soyqırımı – 100: metodik tövsiyələr /tərt. ed. N. Alışova; elmi red. K. Tahirov; red. A. Abdullayeva. – B., 2018. – 56 s.
10. Məmmədov S. Xocalı soyqırımı. Bakı, "Kitab aləmi", 2010. – 16 s.
11. Niftiyev N.A. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı: "Maarif"-2015.
12. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, – 256 səh.
13. Psixologiya. Seyidov S.İ. red. ilə. Dərslik. Bakı: "Nurlan", 2007.
14. Multicultural psychology: understanding our diverse communities / Jeffery Scott Mio, Lori A. Baker, Jaydee Santis Tumambang. – 3rd ed.
15. Abdullayev K.M. Azərbaycanın multikulturalizminin siyasi banisi. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/may/434002.htm>
16. Abdullayev K.M. Həpimizin günəşin bir zərrəsiyik. URL: <https://525.az/news/51122-hepimiz-bir-gunesin-zerresiyiz>
17. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu konvensiyalar. URL: <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a4.pdf>
18. BBMM-in əsas məqsədi tədris prosesinə xarici universitetləri cəlb etməkdir. URL: https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_5172.pdf

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК РІЗНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

HISTORICAL DEVELOPMENT OF VARIOUS SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENTS THROUGH THE PRISM OF SOCIAL PSYCHOLOGY

Авторка статті розкриває низку проблем, пов'язаних з механізмом реалізації суспільного процесу. У статті визначено значний вплив соціальної психології у системі соціальних відносин, зокрема в історичному розвитку різних соціокультурних середовищ. Проводиться аналіз наукових досліджень як філософів XX ст., так і сучасних українських психологів. Авторка статті намагається відповісти на питання про те, наскільки спроможним виглядає твердження про наявність будь-яких «особливих» психологічних властивостей, притаманних лише певному історичному або етнічному типу соціокультурного середовища, і як вони впливають на процес його розвитку. Проаналізовано праці О. Шпенглера, де він критикує ідею прогресу та лінійності світової історії та вказує на множинну могутніх культур, у кожній з яких є своя ідея, форма та своє життя. Авторка представляє думку українського вченого О. Кульчицького щодо формування української національної психіки та виокремлює низку чинників, серед яких – географічні (геопсихічні), расові, соціопсихічні (суспільні), історичні, культуроморфні, глибинно-психічні чинники. Вчений В. Васютинських вважає важливим чинником, що впливає на історичний розвиток української нації, почуття провини. Розкривається соціальна психологія націєтворення через суб'єктно-вчинковий підхід у працях українського вченого В. Татенка. Резюмовано, що європейське суспільство зробило вибір на користь еволюційного, тобто природно-історичного, розвитку. Аналізуються й інші особливості різних соціокультурних середовищ.

Ключові слова: соціокультурні середовища, соціальна психологія, історичний розвиток, чинники впливу, наукові теорії.

The author of the article reveals a number of problems related to the mechanism of implementation of the social process. The article defines the significant influence of social psychology in the system of social relations, in general – in the historical development of various socio-cultural environments. An analysis of scientific research by philosophers of the 20th century and modern Ukrainian psychologists is carried out. The author of the article tries to answer the question of how valid is the statement about the presence of any "special" psychological properties inherent only to a certain historical or ethnic type of socio-cultural environment, and how they affect the process of its development. The works of O. Spengler are analyzed, where he criticizes the idea of progress and linearity of world history and points to the multitude of powerful cultures, each of which has its own idea, form and life. The author presents the opinion of the Ukrainian scientist O. Kulchytskyi regarding the formation of the Ukrainian national psyche and singles out a number of factors, including: geographical (geopsychic), racial, sociopsychic (societal), historical, cultural, deep-psychic factors. Scientist V. Vasyutynskikh considers guilt to be an important factor affecting the historical development of the Ukrainian nation. The social psychology of nation-building is revealed through the subject-act approach in the works of the Ukrainian scientist V. Tatenko. It is summarized that the European society made a choice in favor of evolutionary, natural-historical development. Other features of different socio-cultural environments are also analyzed.

Key words: socio-cultural environment, social psychology, historical development, influencing factors, scientific theories.

УДК 159.922:3.071

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.6>

Ковальчук З.Я.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри
теоретичної психології
Львівський державний
університет внутрішніх справ

Вступ. Відомо, що в історичному процесі однаково значну роль відіграють як об'єктивні, матеріальні чинники, так і суб'єктивні, до яких належить і соціально-психологічний стан суспільства. Навряд чи можна погодитися із твердженням, що економічні відносини мали визначальне значення в первісному чи античному суспільстві на Сході та в Африці так само, як і в Європі Нового часу.

Така позиція веде до нівелювання або недооцінки людського чинника, в чому б він не виражався, – у релігії чи інших формах ірраціональності, у проявах індивідуальності, у творчих проявах особистості чи в колективних соціально-психологічних феноменах.

Для того, щоб зрозуміти життєдіяльність, поведінку, культуру людей тієї чи іншої епохи, необхідно уявити властиві їм погляди та цінності. Слід виявити тип свідомості цих людей, спосіб, у який вони оцінювали та розуміли дійсність. Багато наукових положень, гіпотези

і навіть безпосередні факти історії приймалися чи відкидалися залежно від емоційного до них ставлення, від того, наскільки вони були бажаними окремим групам чи суспільству загалом.

Подібну ситуацію легко можна виявити і сьогодні в багатьох регіонах світу, наприклад, країнах Близького і Середнього Сходу. Психологічне становище суспільства тут переважно визначається релігійними цінностями, тому поширення будь-якої іншої ідеології, крім ісламської, надзвичайно ускладнене. Сам факт приналежності до релігії розглядається там як гарантія моральних якостей людини. Це пояснює, чому багато соціально-економічних, політичних та інших процесів у країнах цього соціокультурного середовища протікає під прапорами релігії.

Звичайно, не йдеться про те, що тому чи іншому народу в принципі можуть бути не властиві якісь види діяльності. Навпаки, їхне

освоєння та розвиток може бути успішнішим, якщо вони поєднуються з національно-психологічними особливостями нації. З урахуванням таких особливостей можна більш точно вибрати спосіб реформування суспільних відносин, передбачити реакцію людей на прийняті рішення, спрогнозувати спосіб їхньої поведінки та життєдіяльності.

Історична рефлексія в описаній царині загалом розкривалась у працях українських вчених О. Губка, І. Данилюка, В. Летцева, А. Маслюка, Ю. Рождественського, В. Роменця, М.-Л. Чепи. Дослідженням національного характеру займалися соціолог В. Липинський, історик та філософ Д. Чижевський, вчені І. Мірчук, П. Феденко. З психологічної точки зору до питання підійшов О. Кульчицький. Проте не достатньо розкриті вченими аспекти впливу соціальної психології на історичний розвиток соціально-культурних середовищ.

Метою нашої статті є розкриття сутності історичного розвитку через призму соціальної психології.

Психологія людей була або джерелом, або гальмом змін та реформацій, еволюційних перетворень залежно від того, які її компоненти були в запиті суспільства, а також диктувалися зовнішніми обставинами життя людей. У зв'язку з цим може виникнути питання про те, наскільки спроможним виглядає твердження про наявність будь-яких «особливих» психологічних властивостей, притаманних лише певному історичному або етнічному типу соціокультурного середовища, і як вони впливають на процес його розвитку.

Спробуємо відповісти на це питання з позиції європейської та української філософії, де такі спроби робилися давно. Наприклад, О. Шпенглер висловлював цю ідею в такий спосіб. «Можливий, – писав він, – лише німецький соціалізм, бо ніякого іншого немає... Ми, німці, соціалісти... інші народи неспроможні бути соціалістами» [8].

Його основна праця – це «Занепад Заходу», де він критикує ідею прогресу та лінійності світової історії. Він вказує на множину могутніх культур, у кожній з яких є своя ідея, форма та своє життя. Шпенглер переконує, що кожному соціально-культурному «організму» відведений деякий термін, упродовж якого він проходить життєвий замкнений цикл. Його етапами є зачаття, народження, ріст, старіння та смерть. Помираючи, така культура перетворюється на цивілізацію, в середині якої звичайна творчість не має сенсу та перетворюється на спорт чи техніцизм. Вчений дійшов висновку про те, що зведення тотальної духовної діяльності до вираження колективної «душі» культури тягне за собою не тільки самобутнє мистецтво, а й самобутні точні науки, серед яких – фізика й математика. Сучасність О. Шпенглер тлума-

чить як час трагічної загибелі західноєвропейської культури та очікування наступної, яка ще не народилась [8].

Згодом австрійський вчений, нобелівський лауреат з економіки Ф. Хайек також стверджував, що розмови про ринковий порядок та соціалізм є суперечкою про виживання, не менше і не більше. Дотримання соціалістичної моралі призведе до загибелі більшої частини сучасного людства та зубожіння основної маси решти [10].

Український вчений О. Кульчицький, проаналізувавши значну кількість наукових джерел, виокремив низку чинників, які формували українську національну психіку. Серед них є такі чинники: географічні (геопсихічні), расові, соціопсихічні (суспільні), історичні, культуроморфні, глибинно-психічні. О. Кульчицький вважає, що сильні чуттєві переживання є базовим надбанням динарської людини (динарська раса, на його думку, складає 44% українця, а східна раса – 22%), тобто афективної людини. У своєму науковому пошуку він протиставив життєві цінності динарської особистості цінностям східної людини, якій притаманні ідеально-елегічні настрої. Таким чином, вчений вважає, що динарську людину можна назвати лірично-драматичною людиною. Усе це знаходить віддзеркалення у психіці українців, що відповідає ідеалам козацтва [4].

Значний вплив на психіку українця мало християнство. У середовищі безпосереднього селянського побуту, який був насичений релігійними та соціальними цінностями, знання та наука, система абстрактних понять не мала змоги одразу вкорінитись. Також не було і сприятливих умов для формування активного раціонального нарративу, позаяк повсякчас відчувалась суміжність з культурним середовищем Азії. Саме тому українцям була і є притаманна внутрішня заглибленість у світ особистісних переживань за рахунок зовнішньої експансії [5].

Цікавим, на нашу думку, є представлення соціальної психології націєтворення через суб'єктно-вчинковий підхід українського вченого В. Татенка. У його праці представлено соціально-психологічну модель процесу націєтворення, що опирається на суб'єктно-вчинковий підхід, адаптований до вивчення соціально-психологічних явищ, на уявлення науки про народ як суб'єкт колективний, який є спроможним на всезагальний націєтворчий вчинок, а також структуру функцій його активності. Розкрито також систему соціально-психологічних механізмів взаємодії людини з людиною. Вчений сформував цілісне та сутнісне уявлення щодо теоретичних та методологічних основ процесу творення нації через призму соціальної психології [7].

Український дослідник ще до повномасштабного вторгнення росії в Україну у своїй праці ставить питання, пов'язані з національ-

ним будівництвом, що часто гостро стоять та у деяких випадках їх розв'язання перетворюється на озброєну боротьбу (як зараз в Україні, до прикладу), де кількість жертв та учасників загалом сягає десятків і сотень тисяч. Автор стверджує, що у процесі відстоювання народом власних свобод і прав жертвою стає людське життя. У даному випадку актуальною стає категорія учинку (ідеться про подвиг, героїчний вчинок), що, зрештою, значить внутрішню готовність колективного та індивідуального суб'єкта до усвідомленого прояву активної самовідданості, а також самопожертви. У випадку, якщо загрози незалежності та свободі немає, то вчинкова активність знижується, але тільки якщо активність така сформована як захисна реакція [7].

Ще один український вчений В. Васютинський аналізує колективну провину як передумову ефективної соціально-психологічної підтримки групових та індивідуальних суб'єктів. Воєнні події, безсумнівно, підсилюють контекст звинувачень громадського й політичного життя. Опираючись на глибинну психологію, автор стверджує, що в його основі лежить базове почуття провини, яке в ході соціалізації в дитинстві та ціннісного самовизначення вже в дорослому віці часто перероджується у звинувачувальні наративи відносно інших людей, груп чи суспільних інституцій [1].

Економічні, соціальні та інші наслідки, пов'язані з Першою світовою війною, були однаково несприятливі, часом катастрофічні для більшості європейських країн. «З'явилось відчуття, – свідчить К. Ясперс, – кінця людського існування взагалі, перетворення, що охоплює всі народи і всіх людей без винятку, яке веде чи до знищення, чи до народження нового» [9].

Багато європейських держав також потребувало радикальних політичних змін. Однак там ці процеси розвивалися у зовсім іншій формі, позаяк революційні настрої, які мали місце у свідомості деяких європейських народів, не викликали такої напруги у психології суспільства. Про погляди саме тих націй, особливо щодо тієї частини теми, що стосується політики, можна стверджувати, наприклад, з робіт Е. Бернштейна, К. Каутського, О. Баура, Р. Макдональда та інших видатних теоретиків західноєвропейської соціал-демократії. За всіх своїх розбіжностей ідеологи централізму були єдині у розумінні європейської дійсності, яка не давала переконливих аргументів для революційного вибуху, відходу від політики конституційно-демократичних реформ у межах існуючого ладу.

Таким чином, європейське суспільство зробило вибір на користь еволюційного, тобто природно-історичного, розвитку.

Важко не погодитись із логікою подібних міркувань. Безумовно, у психології різ-

них народів, як і в їхній історії, знайти спільні елементи нескладно. Однак це не може бути підставою для заперечення специфічних рис у розвитку кожного з них. Наявність останніх, до речі, стверджувалася як «зайвими людьми», так і авторитетними, як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. «Європейський дух, – визнає К. Ясперс, – проник тепер в Америку, але це не Європа. Американці (хоча вони і є європейцями за своїм походженням) якщо не фактично, то за своїми спрямуванням мають іншу самосвідомість і знайшли на іншому ґрунті нові витoki свого буття» [9].

Можна і сьогодні говорити про наявність специфічних психологічних якостей, що визначають поведінку того чи іншого народу. Подібне розуміння історії тривалий час характеризувалося як ненаукове, і дослідження в цій галузі в такому ракурсі вітчизняними фахівцями не велися. Лише там такий підхід до вивчення суспільних процесів залишався у полі зору фахівців. Багато хто з них у результаті приходив до цікавих та оригінальних висновків.

Найбільш примітною є концепція виникнення та розвитку капіталізму М. Вебера, якого сучасники вважають чи не найвидатнішим дослідником природних властивостей людини. Розглядаючи питання про те, чому сучасне індустріальне суспільство виникло лише у Європі, М. Вебер центральне місце відводив системі моральних розпоряджень, яка була сформульована у межах протестантизму лише у цій частині континенту [2].

Якщо не зважати на його розмірковування про роль протестантизму не як соціолога, а як теолога, то вони дозволяють прийти до розуміння того, що існує психологічний аспект соціальної детермінації поряд з економічним і він має важливе значення. Тобто капіталістичний розвиток він пояснював тим, що він є наслідком індивідуального намагання накопичувати більше, ніж це насправді потрібно людині для споживання.

З історичної точки зору цей погляд є доволі унікальним. Такі прагнення витікають зі «світового аскетизму», відреформованого християнства з його подвійними стандартами щодо праці як пожиттєвого обов'язку та обмеженого вдоволення наслідками власної праці. Метою такої етики, що підсилена психологічним та суспільним натиском на вірян, є підтвердження прагнення до спасіння, а також накопичення багатства задля інвестицій. Базовим питанням для вчення М. Вебера стало те, чи може оплата праці стати необмеженим накопиченням загалом і на практиці, а також чи варто розглядати протестантську етику як таку, що мотивує до нагромадження чи то пак узаконення його в рамках головних цінностей, розуміючи, що перевага в надмірному споживанні належить все ж нетрудовому класу [2].

Дійсно, для того, щоб у середньовічному суспільстві могли виникнути принципово нові

економічні відносини, що ґрунтуються на особистій ініціативі, підприємливості, його психологічний стан мав бути відповідним чином змінений, підготовлений до можливих інновацій. Лише новому духовному світу, як стверджував К. Ясперс (і з ним варто погодитися), «відповідає певний соціальний устрій» [9].

Необхідна трансформація духовного життя суспільства, його психологічного стану відбулася в період, що зветься відродженням. Тільки після цього в європейському суспільстві стали складатися нові політичні та економічні відносини. Подібна інтерпретація історичних фактів говорить про те, що перш ніж у суспільстві з'являться нові економічні, політичні та інші відносини, у його психології мають відбутися відповідні радикальні зміни.

У зв'язку з цим актуальним залишається питання про те, які саме національно-психологічні властивості українського та інших народів візьмуть гору сьогодні в Україні та інших державах пострадянського простору у процесі глибоких, радикальних змін в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Ініціативність, терплячість чи пасивність, байдужість, схильність до екстремізму та анархії? Ці міркування мають сенс в історичному аспекті, а також це має методологічне значення. Зокрема, таке міркування дає можливість зрозуміти природу тих труднощів, із якими стикається сьогодні Україна під час повномасштабного вторгнення росії.

По-перше, від початку розвалу СРСР та реалізації реформ значна частина суспільства психологічно уже була готова до сприйняття нового державно-політичного ладу, що суттєво звузило соціальну складову цього процесу і позбавило його активної підтримки з боку значної частини населення та проведення великих повстань чи заворушень.

По-друге, методи та форми, якими дані перетворення здійснювалися, не зовсім відповідали соціальним очікуванням та особливостям психології українського та інших народів, які проживали тоді в Україні. Це сприяло виникненню у людей почуття страху, розгубленості, невпевненості у завтрашньому дні.

За відсутності достовірної інформації, взаємозв'язку осіб, які здійснюють подібні перетворення, з населенням, ця обставина породжує психологічну напруженість у суспільстві, яка є протиріччям між настановами, очікуваннями соціальних суб'єктів та об'єктивною реальністю. Така неузгодженість призводить до утворення у свідомості суспільства домінанти соціальної напруженості, здатної спровокувати різні соціально активні масові дії.

Тут варто зазначити, що визнання своєї історії окремих націй не має нічого спільного з концепцією національної винятковості одних народів та історичної неспроможності інших. Сьогодні, на

жаль, ми ще часто бачимо, як деякі політичні лідери, зокрема й у Центральній Азії, національні почуття розглядають як основу своїх політичних дій.

На етапі розвитку суспільства жодна нація, наскільки великою б вона не була, не спроможна без шкоди собі жити в ізоляції, забезпечувати собі завжди високий рівень життя, створювати новітню техніку і технології, впроваджувати їх у виробництво. Орієнтація на національну самостійність, створення перепон, що не допускають нічого імпортованого, історично неспроможна.

Наприкінці статті можна відзначити, що у розвитку суспільства беруть участь різні чинники, кожен із яких за певних обставин може бути вирішальним. Соціально-психологічні явища є конкретним соціальним механізмом, через який спільність людей впливає на своїх членів, формує певне ставлення до навколишньої дійсності. Включені до змісту масової діяльності функції суспільної психології мають на меті втілення переконань, установок, інших утворень у реальні соціальні відносини. Це дозволяє говорити про пізнання соціально-психологічного стану суспільства як важливої умови для повнішого і точного розуміння соціального розвитку.

Слід зазначити, що подібний вплив релігійної ідеї чинять і в суспільствах з іншими культурними традиціями, що спростовує думку про те, що послідовники ісламу більше за інших виявляють нетерпимість до представників інших релігійних конфесій. При достатньому знайомстві з американською дійсністю, як свідчить М. Вебер, легко помітити, що урядові установи, якщо «ніколи не ставлять питання про конфесійну приналежність, то в приватному житті, ділових відносинах, досить довготривалих і пов'язаних із наданням кредиту справах це питання ставиться, бо ми вважаємо, що маємо право стверджувати це завжди» [2].

У подібній ситуації виявився СРСР наприкінці 80-х і на початку 90-х років, що сприяло його розпаду. Криза, з якою в цей час зіткнулася країна, мала не тільки економічний і політичний характер, а й соціально-психологічний. Такі соціально-психологічні явища, як апатія, цинізм, розчарування у духовних цінностях, виявилися більш чіткими та безпосередніми показниками кризи, ніж падіння трудової дисципліни та зниження продуктивності праці.

Таким чином, бачимо, що історичний розвиток тих чи інших соціокультурних середовищ залежить не лише від політичних, соціальних чи економічних змін, але й від проявів індивідуальності людини, її творчих проявів, а також соціально-психологічних феноменів.

Перспективами нашого дослідження буде порівняльний аналіз чинників впливу на формування психічних особливостей індивідів різних соціокультурних середовищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васютинський В. Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 177 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994.
3. Губко О. Психологія українського народу. ПВП «Задруга», 2003. 438 с.
4. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія Українознавства*. I (загальна частина). Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. Том 2. С. 708–710.
5. Кульчицький О. Світовідчуження українця. Проблеми: українська душа. Нью-Йорк – Торонто : В-во «Ключі», 1956. С. 13–25.
6. Маслюк А.М. До проблеми формування психіки українського народу. *Проблеми сучасної психології*. Книга 1. 2014. Вип. 24. С. 521–529.
7. Татенко В.О. Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід : монографія ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. 2-ге вид., переробл. і допов. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 142 с.
8. Філософський енциклопедичний словник / за ред В.І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. С. 725–742 с.
9. Ясперс К. Сенс і призначення історії. URL: https://stud.com.ua/42332/filosofiya/yaspers_sens_priznachennya_istoriyi.
10. Hayek F.A. The Fatal Conceit: The Errors of Socialism / Edited by William W. Bartley, III. 1998. 194 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ЯК КОМПЛЕКСУ РЕАКЦІЙ ЛЮДИНИ НА ТРАВМІВНУ СИТУАЦІЮ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER AS A COMPLEX OF HUMAN REACTIONS TO A TRAUMATIC SITUATION

У статті висвітлено актуальні питання посттравматичного стресового розладу, подано літературні дані щодо поширеності посттравматичного стресового розладу. Показано етапи діагностики розладу в історичному аспекті. Проаналізовано наявні проблеми діагностики з етіологічного чинника, який виявив, що посттравматичний стресовий розлад розвивається у відповідь на вплив важких стресів різного характеру. Однак, незважаючи на давність вивчення цієї проблеми, з багатьох питань ще немає єдиної думки. Наголошено, що недостатньо вивчені проблеми розладу, пов'язані з індивідуальною травмою, фізичним і сексуальним насильством у сім'ях, хронічного та соціально-психологічного характеру. Стаття містить аналіз наукової літератури з проблеми посттравматичного стресового розладу, що виникає внаслідок психотравматичних ситуацій. Установлено характеристики травми, що здатна викликати травматичний стрес, етапи психологічної реакції на травму. Також виділено фактори ризику розвитку посттравматичного стресового розладу, психологічні механізми виникнення ПТСР, основні стадії, групи симптомів і наслідки для особистості. В основі лежить тяжка психічна травма, особливості характеру, біологічна схильність, вік постраждалих, а також наявність особистісних розладів і серйозних психічних порушень в анамнезі. У нашій країні останніми роками активно розвивається концепція соціально-стресових розладів, які формуються в людей, котрі пережили саме життєнебезпечні ситуації, макросоціальні загальногрупові психогенії. Тяжкість посттравматичного стресового розладу значно варіюється: у разі легкої форми зберігається здатність до хорошого функціонування і професійній сфері й у сфері міжособистісних відносин; у найважчих випадках пацієнт зовсім не здатний нормально функціонувати; його стан виглядає як хронічний психічний розлад. Іноді такі люди отримують хибний діагноз «шизофренія».

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад, поширеність, етіологія.

The article is presented on topical issues of post-traumatic stress disorder. Literature data on the prevalence of post-traumatic stress disorder were included in the range of issues covered. The stages of diagnosis of the disorder in the historical aspect are shown. An analysis of the existing problems of diagnosis based on the etiological factor was carried out, which showed that post-traumatic stress disorder develops in response to the impact of severe stresses of various nature. However, despite the age of studying this problem, there is still no consensus on many issues. It is emphasized that the problems of disorder related to individual trauma, physical and sexual violence in families, chronic and socio-psychological nature are insufficiently studied. The article contains an analysis of scientific literature on the problem of post-traumatic stress disorder, which arises as a result of psychotraumatic situations. The characteristics of the trauma, which can cause traumatic stress, the stages of the psychological reaction to the trauma have been established. Risk factors for the development of post-traumatic stress disorder, psychological mechanisms of PTSD, main stages, groups of symptoms and consequences for the individual are also highlighted. It is based on severe mental trauma, character traits, biological predisposition, the age of the victims, as well as the presence of personality disorders and serious mental disorders in the anamnesis. In recent years, in our country, the concept of social stress disorders, which are formed in people who have experienced life-threatening situations, as well as macrosocial group-wide psychogenies, has been actively developing. The severity of PTSD varies greatly. With a mild form, the ability to function well in the professional sphere and in the sphere of interpersonal relations is preserved. In the most severe cases, the patient is completely unable to function normally; his condition appears to be a chronic mental disorder. Sometimes such people receive a false diagnosis of "schizophrenia".

Key words: post-traumatic stress disorder, prevalence, etiology.

УДК 616.891.6-092:616-001
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.7>

Митрофанова І.О.

студентка VI курсу 665 МЗ групи кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Миропольцева Н.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Виклад основного матеріалу. Проблема посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) на етапі розвитку медичної науки дедалі більше привертає увагу дослідників як за кордоном, так і в нашій країні. Незважаючи на те що у світовій практиці накопичено великий дослідницький матеріал із цієї патології, у вітчизняній психіатрії нозологічна категорія «посттравматичний стресовий розлад» з'явилася тільки в 1999 році.

ПТСР спостерігається в людей різного віку, але найчастіше в молодих. Цей розлад може спостерігатися також і в дітей [5, с. 156]. Так, є дані, що приблизно у 80% дітей, які отримали опіки, через 1–2 роки після травми розвивається ПТСР,

у дорослих – лише в 30%. Автори пояснюють це тим, що в маленьких дітей ще не розвинені механізми, які дають змогу впоратися з фізичними й емоційними ушкодженнями, що завдають травми. На думку цих авторів, те саме відбувається й із людьми похилого віку, коли механізми боротьби з психічною травмою стають ригідними, крім того, її вплив посилюється за наявності патології органічної природи. Деякі автори стверджують, що дорослі жінки переживають психічно травматичні ситуації болючіше порівняно з чоловіками. Водночас серед дітей хлопчики чутливіші до подібних стресорів, ніж дівчатка.

Розгляд психологічних особливостей ПТСР як комплексу реакцій людини на травмівну

ситуацію викликав зацікавленість науковців у різні часи. Значний внесок у дослідження ПТСР зробили такі вчені, як О. Кардінер, М. Горовець, Р. Дж. Ліфтон, Г. Крістал, Т. Кін, М. Дж. Фрідман, Н. Тарабріна, В. Волошин, О. Лазебна, Ю. Олександровський, О. Пушкарьов та ін. Як самостійний синдром, назвавши його «посттравматичним стресовим розладом», запропонував виділити М. Горовіц. Діагностичні критерії ПТСР, які прийняті спочатку для американських класифікацій психічних захворювань (DSM-Ш і DSM-Ш-R), а пізніше – для МКБ-10, розробила група авторів на чолі з М. Горовіцом.

Прийнято, що ПТСР розвивається у відповідь на важкий стрес. При цьому стрес може бути гострим чи хронічним. Розрізняють гостру реакцію стрес, тобто протягом першого місяця після перенесеної психічної травми. Прояви реагування на сильний стрес після кількох місяців, років і навіть десятки років розцінюються як хронічний ПТСР.

Розумінню актуальності досліджень цього розладу на сучасному етапі може сприяти аналіз результатів вивчення в історичному аспекті.

Спочатку ПТСР розглядали як специфічний військовий розлад. Так, із кінця 19 століття до другої половини 20 століття синдром, подібний до того, який нині називають ПТСР, описували в людей, які брали участь у бойових діях. Перше, на що звернено увагу й що описано в солдатів після важкого бою під час Громадянської війни в Америці наприкінці 19 століття, – це наявність вегетативних симптомів із боку серця в поєднанні з психічними проявами. Із цієї причини такий розлад називали «солдатське серце», «синдром зусилля», «психонейроз воєнного часу», «шок від снарядів», «військовий невроз», «фронтowa втома», «шок обстрілу», «утома битвою», синдром «тисячомільного погляду». До них зараховували випадки істерії та психастенії й уважали, що, якби людина не потрапила у військові умови, вона могла б благополучно прожити, не вважаючись хворою. До Першої світової війни різні психологічні відхилення, пов'язані з травмою або військовою обстановкою, пояснювали з моральної точки зору як прояви боягузтва та слабкої військової дисципліни.

Подальші численні дослідження, які тривають досі, проводять у напрямі впливу на розвиток розладу змісту події, причинового чинника стресу.

Подібну симптоматику, яка а описана в разі бойової психічної травми, виявили під час Другої світової війни у в'язнів нацистських концтраційних таборів – більше ніж у 75% випадків [4, с. 208]. Уже в той період такі розлади зараховували до кола невротичних і близьких до них.

Надалі вже через 5–10 років після закінчення Другої світової війни, у тих, хто воював, уперше виявлялися занепокоєння, сні з військовим

змістом, агресивність, знижений настрій, складність у міжособистісних відносинах.

Перелік травматичних подій, під впливом яких виявлялися ознаки психічних розладів, схожі на ПТСР, розширювався. Виявилось, що подібні симптоми можуть бути викликані психічними травмами не лише в разі участі в бойових діях, а й за інших подій. Описано аналогічну клінічну картину при подіях, що супроводжуються серйозною загрозою життю або фізичній інтеграції: у разі бандитського нападу, згвалтування, нападу терористів, загрози життю близьких, природних і пов'язаних із діяльністю людини катастроф – землетрусів, повеней, смерчів, ураганів, сході лавин, транспортних аварій [6, с. 247].

Наприкінці 90 років 19 століття виник інтерес до вивчення впливу психічних травм при хронічних стресах, зокрема, соціального характеру. Продовжували вивчення стану людей, котрі виявилися психічно травмованими подіями мирного часу. Зокрема, при пожежах, у біженців і вимушених переселенців, у заручників, звільнених через скорочення штатів і демобілізованих військовослужбовців, безробітних [3, с. 135].

Виділено низку істотних відмінностей психопатологічних розладів в екстремальних ситуаціях та у звичайних умовах. По-перше, в екстремальних умовах розлади виникають одночасно у великої кількості людей. По-друге, клінічна картина хвороби в разі масового впливу надзвичайної події не має суворо індивідуального характеру, а зводиться до однотипних проявів. По-третє, з припиненням катастрофи постраждалі змушені продовжувати боротьбу з її наслідками, щоб вижити самому та допомогти вижити своїм близьким людям [2; 3].

Таким чином, до кінця минулого століття накопичено значний матеріал, який, незважаючи на відмінності за змістом психічних травм, указував на наявність низки загальних симптомів. F. Kardiner (1959) склав список цих клінічних проявів [4, с. 257]. Констатовано, що клінічна картина не відповідає жодній із загальноприйнятих нозологічних форм. Із цієї причини М. Horowitz і співавт. (1980) запропонували виділити нову нозологічну форму під назвою «посттравматичний стресовий розлад». Надалі вони розробили критерії, які відображені в американській класифікації DSM-3 R і розглядали в рамках невротичних розладів – неврозу тривоги, транзиторні ситуаційні розлади [1, с. 89].

Сьогодні небезпідставно висловлено ідею про багатофакторність розвитку ПТСР.

Нечіткість критеріїв визначення характеру стресової події, що призводить до розвитку ПТСР, проявляється в тенденції або до розширення меж діагностики розладу, або, навпаки, до його звуження. З метою вирішення цієї

проблеми дослідники роблять спроби розробити класифікацію лих. Виділено катастрофи природні та викликані людиною. Розрізняють надзвичайні події, зумовлені людиною, навмисні й ненавмисні. До навмисних подій зараховують війну, терористичні акти. Травматичні події, викликані людиною, розрізняють від того, наскільки можна вжити захисні заходи. Природні катаклізми визначають так: а) передбачувані – урагани, повені; б) менш передбачувані – землетруси. Катастрофи, викликані діяльністю людини, що призводять до розвитку ПТСР, зараховують до антропогенних (пожежі, транспортні катастрофи) [2]. Визначають психічні травми як особисті (гвалтування, смерть близької людини) та загальні, масові – війна, катастрофа, терористичний акт. Психічно травмівна подія може бути викликана природними силами чи нещасним випадком.

Ведеться дискусія, які стреси можуть призвести до розвитку ПТСР, а які ні. Уважається, деякі психічні травми завжди викликають ПТСР, наприклад, тортури. Інші, такі як дорожньо-транспортні пригоди, – лише в окремих випадках [5, с. 58]. На думку Pinkowish D. (2002), людина присутня в усіх лихах у вигляді ставлення до того, що відбувається, або у вигляді несприятливої соціальної ситуації. Про особливості людського фактору висловлювався ще Луцій Анней Сенек, римський правитель, а згодом письменник, який жив ще наприкінці I століття до н.е., який зазначив, що будинки, перш ніж звалитися, дають тріщину, дим попереджає про пожежу, загибель від руки людини раптова й чим ближче підступає, тим старанніше ховається [3, с. 419].

Сьогодні складність діагностики ПТСР зумовлена відсутністю не тільки класифікації подій і факторів, що призводять до розвитку ПТСР, а й термінологічними проблемами психогенного фактора. У зв'язку з цим серед дослідників виникає полеміка про обґрунтованість постановки діагнозу ПТСР за етіологічною ознакою.

Невизначеність і різноманітність понять включають визначення розладу як «стрес», «катастрофа», «надзвичайні ситуації», «екстремальні ситуації» тощо. Деякі автори позначають психічну травму подією. Інші вводять своє поняття стресу й визначають його як сукупність стереотипних, філогенетично запрограмованих реакцій організму в разі дії на нього екстремальних факторів. Треті – події, що викликають стрес, позначають як надзвичайні ситуації, що значно розширює діапазон тих подій, у відповідь на які в людей можуть формуватися постстресові реакції.

Нині прийнято вважати, що ПТСР може викликати таку «подію», яка незвичайна для особистості, вона виходить за рамки звичайного людського переживання, має чітко

стресовий характер для будь-якої людини й супроводжується страхом, жахом, відчуттям безпорадності.

Критерії, які визначають діагностику ПТСР у нашій країні, запозичені з американської класифікації. Крім етіологічного фактору, вони включають ознаки, що не відповідають прийнятим у медицині принципам діагностики: симптом, синдром, хвороба. Критерії діагностики ПТСР в американській класифікації ґрунтуються на психологічних теоріях особистості. Це не відповідає професійній підготовці вітчизняних лікарів.

Низка авторів висловлює думку, що стрес через військові дії, тобто бойовий стрес, є специфічним. Це зумовлено пролонгованою дією психічної травми, комплексним впливом низки патогенних факторів, таких як біологічний страх, смерть, поранення, біль, інвалідність, психоемоційний стрес, пов'язаний із загибеллю товаришів, необхідністю вбивати людей. Крім того, до специфічних факторів бойової обстановки автори зараховують дефіцит часу, прискорення темпу дій, раптовість, новизну того, що відбувається, а також немисливість негараздів і поневірянь, таких як відсутність повноцінного сну, дефіцит води, харчування, особливості клімату. Пропонується розлад, викликаний бойовою психічною травмою, зараховувати до окремої патології.

Єдина думка дослідників у тому, що ПТСР є психогенним розладом, тобто викликається стресом. Однак різноманітність психічно травмівних подій, що призводять до розвитку ПТСР, спонукає дослідників до пошуку специфічних маркерів. При цьому автори прагнуть опису особливостей переживань, безпосередньо пов'язаних із характером і змістом самої травми. Разом із тим гостро стоїть питання щодо розроблення клінічних критеріїв психічних проявів при ПТСР, оформлених синдромологічно. Крім того, з найбільшим інтересом вивчається розлад, спричинений подією з великою кількістю постраждалих, включаючи війни, терористичні акти, катастрофи. Недостатньо вивчено психічні травми індивідуального характеру, у тому числі мало вивчено вплив на людину хронічної психічної травми, що супроводжується хронічним психоемоційним напруженням. На наш погляд, такі травми є найпоширенішими. Найчастіше такі події пов'язані з психологічними стресами на роботі. Ці психічні травми зумовлені, як правило, фізичним, сексуальним насильством, побоями, інцестом, жорстоким поведінням, утратою своїх близьких, наявністю хронічних тяжких захворювань у себе чи родичів, важкими матеріальними проблемами. Такі стреси систематично повторюються роками, десятиліттями, мають хронічний, виснажливий характер. Причому одна частина людей

відчуває подібне насильство безпосередньо на собі як у дитячому, так і в дорослому періоді життя. Інша частина суб'єктів є свідками цих подій. Треті є насильниками, демонструючи власне неблагополуччя, оскільки вони, як правило, самі жертви насильства. Такого роду хронічні психічні травми можна визначити як соціально-психологічні. Вони вимагають пильної уваги з боку дослідників.

Результати досліджень, проведених в Інституті неврології, психіатрії та наркології АМН України, свідчать про те, що в усіх осіб, які пережили тяжку психічну травму у вигляді насильства проти особи (замах на вбивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, торгівля людьми тощо), виникали порушення психічного здоров'я або у вигляді повного варіанта ПТСР (56% обстежених), або його окремих ознак (44%). У жінок – жертв торгівлі людьми – ці показники були найвищими: у 60% – ПТСР, у 40% – окремі симптоми. У 19% ветеранів війни в Афганістані виявлено клінічний варіант ПТСР, окремі симптоми – у 25%. Відповідно, у 14% ліквідаторів аварії на ЧАЕС діагностувалося ПТСР, у 21% – окремі симптоми [6].

Відомо, що профілактична медична допомога є найбільш дієвим засобом запобігання негативному впливу тяжкої психічної травми на здоров'я людини. Одним із суттєвих факторів, що зумовлюють збільшення поширеності ПТСР, є практично повна відсутність спеціальних профілактичних програм.

Під первинною профілактикою ПТСР розуміється робота з населенням умовно здорових людей, у якому існує певна кількість осіб із групи ризику. Використовується система заходів, спрямованих на формування позитивних стресостійких форм поведінки, розвиток особистісних ресурсів і копінг-механізмів з одночасною корекцією її дезадаптивних форм. Вторинна профілактика використовується у хворих з ПТСР з метою запобігання рецидивам захворювання та його хронізації, а також запобігання розвитку коморбідних розладів (депресії, хімічні залежності), формуванню хронічних змін особистості внаслідок пережитої катастрофи.

Побудова профілактичних програм має проводитися з урахуванням основних факторів та умов формування ПТСР: особливостей самої травматичної події, наявності негативних професійних факторів, соціально-демографічних і соціально-економічних характеристик, анамнестичних даних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей.

Ідентифікація стрес-факторів є актуальною під час вирішення проблем організації медичної, психосоціальної та інших видів допомоги постраждалому населенню. Виділення «пускових» – найбільш патогенних – факторів, які

з більшою ймовірністю здатні викликати негативні психічні порушення, у тому числі розвиток ПТСР, визначає групу первинних стрес-факторів, які необхідно подолати (або зменшити їх вплив) насамперед. Ці заходи мають проводитися безпосередньо з початку подання допомоги постраждалому населенню.

Профілактика ПТСР в осіб, які пережили екстремальні події, повинна мати комплексний характер, базуватися на мультидисциплінарному підході та включати медичні, психологічні й соціальні заходи. Основними напрямками профілактики ПТСР є такі: 1) розроблення та впровадження скринінгових програм раннього виявлення психічних розладів жертв екстремальних подій; 2) подальший моніторинг стану здоров'я контингентів, що є групами підвищеного ризику.

Профілактичні заходи мають бути диференційованими залежно від груп населення, яким вони адресуються. Умовно можна виділити кілька груп:

- представники професій підвищеного ризику: працівники системи МНС (рятувальники, медичні працівники системи медицини катастроф, пожежні та ін.), працівники МВС, МО й інших силових структур, шахтарі;

- професійні групи, які в разі виникнення надзвичайної ситуації насамперед можуть бути залучені до ліквідації її наслідків (медпрацівники, працівники силових структур, військово-вослужбовці запасу);

- населення, що проживає в регіонах підвищеного ризику виникнення природних катаклізмів (повені, землетруси тощо);

- решта населення.

Для представників професій підвищеного ризику найбільш значущими профілактичними заходами є такі: ефективний професійний відбір; високий рівень професійної підготовки; заходи, ужиті для формування готовності до діяльності в екстремальних умовах; розвиток нервово-психічної стійкості в стресових ситуаціях; сучасне психофілактичне забезпечення професійної діяльності (спеціальні організаційні, психокорекційні та психотерапевтичні заходи); навчання навичок психопрофілактичної допомоги постраждалому населенню; навчання способів психогієни з метою зменшення ризику виникнення психічних розладів; обов'язкова медико-психологічна реабілітація після закінчення роботи в зоні ураження.

Важливим каналом профілактичної роботи з населенням є засоби інформації. У рамках відповідних програм і публікацій доцільно проводити інформування населення щодо впливу екстремальних подій на психіку людини, про особливості стосунків у сім'ї, у якій є пострадалий від тієї чи іншої катастрофи, про необхідність звернення за спеціалізованою допомогою до фахівців тощо. У загальнолюдському

плані універсальною профілактичною стратегією є формування соціальної компетентності людини й розвиток особистості загалом, у тому числі розвиток адекватних копінг-механізмів, фрустраційної толерантності та стресостійкості.

Через велику кількість подій, що травмують останні роки в усьому світі, можливо і навіть ймовірно, що кількість осіб, у яких буде діагностовано ПТСР, збільшиться протягом наступного десятиліття, і це може стати однією з найбільш значущих проблем охорони здоров'я нашого століття. Крім того, є серйозним фактом те, що ознаки ПТСР рідко зникають повністю. Відновлення здоров'я в разі ПТСР – тривалий і дорогий процес, що зумовлює необхідність розроблення нових парадигм і теоретичних моделей, поглиблення знань клінічних проявів, пошуку нових і досконалих підходів лікування.

Висновки з проведеного дослідження.

В основі посттравматичного стресу лежить переживання травми. Травми пов'язані з такими подіями, як війна, тероризм, біженство, а також пережитим насильством, таким як напад, викрадення, тортури, зґвалтування або інші форми сексуального насильства. Нещасні випадки або стихійні лиха, наприклад, повені, лавини, урагани або землетруси також можуть бути травмівними подіями.

Лікування людей із ПТСР включає медикаментозне лікування, психотерапію чи поєд-

нання обох методів. Усі люди неоднакові, і ПТСР впливає на них по-різному, тому лікування, яке допомагає одній людині, може не працювати для іншої. Нерідко людям доводиться пробувати різні методи лікування, щоб знайти те, що буде ефективно усувати їхні симптоми ПТСР.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Pitman R.K. PTSD. Conditioning and Network Theory. *Psychiatr. Ann.* 1998. P. 182–189.
2. Зливков В., Лукомська С. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги. Київ-Ніжин : Видавець ПП «Лисенко М.М.», 2022. 96 с.
3. Критерії діагностики і лікування психічних розладів та розладів поведінки у дорослих : клін. посібник. Харків : Арсіс, 2001. 303 с.
4. Музиченко І.В., Ткачук І.І. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 88 с.
5. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація : методичні рекомендації / за ред. П.В. Волошин, Л.Ф. Шестопалова, В.С. Підкоритов та ін. Харків, 2002. 47 с.
6. Приховані наслідки конфлікту: Проблеми психічного здоров'я внутрішньо переміщених осіб / за ред. Б. Робертс, Н. Махашвілі, Дж. Джавахішвілі ; International Alert. 2017. 32 с.
7. Туриніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF SOCIAL INTELLIGENCE: HISTORICAL EXCURSION

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

The article is devoted to a historical overview of scientific approaches to the study of the social intelligence psychological essence. Within the definitive approach, scientists (D. Wechsler, F. Vernon, E. Ivashkevich, E. Thorndike, S. Stein, etc.) determined that the social intelligence of a personality is a set of the following abilities: to achieve a successful result in interpersonal relationships; to understand other people's emotional states and empathize with them; to manage people of different genders in interpersonal relationships; to perceive external social group incentives; to acquire knowledge of current social issues. Within the framework of the psychometric approach, scientists (L. Woodward, J. Guilford, F. Moss, K. Omwake, T. Hunt, etc.) determined the essence of social intelligence based on the results of the tests. As a result of the research conducted using the GWIST psychometric test, it was established that the general indicator of social intelligence reveals the ability of an individual to understand social information, evaluate social situations, remember the names and faces of other people, and establish mental states based on verbal and non-verbal manifestations of other people's behavior; and their sense of humor. However, it was later experimentally proven that the results of the GWIST test are insufficient to fully characterize the social intelligence of an individual. The development of the "Social Intelligence" test by a group of scientists under the leadership of J. Guilford made it possible to empirically measure all the abilities of a personality that construct social intelligence and reveal its psychological essence. Social intelligence is a compound integrated complex of a personalities' ability to recognize and solve tasks that determine the success of their social interactions. This complex integrates the following abilities of the personality: to understand different life situations and verbal and non-verbal behavioral expressions of other people; and to predict other people's behavior. The functions of social intelligence are the successful communication of an individual with other people and social and psychological adaptation to various situations. Within the framework of the socio-experimental approach, scientists (K. Smith, R. Sternberg, etc.) believed that the psychological essence of social intelligence is presented by the social competence of the personality as a factor of intelligence in the modal social and cultural environment. Social intelligence is a type of intelligence used by a personality for effective adaptation in society.

Key words: social intelligence, ability, behavior, adaptation, personality.

Статтю присвячено історичному еккурсу наукових підходів до вивчення психологічної сутності соціального інтелекту. У межах

дефінітивного підходу вчені (Д. Векслер, Ф. Вернон, Е. Івашкевич, Е. Торндайк, С. Штейн та ін.) визначили, що соціальний інтелект особистості є комплексом таких здатностей: досягати успішного результату у взаємодіях з іншими людьми; розуміти емоційні стани інших людей і співпереживати їм; управляти іншими людьми різної статі у взаємодіях із ними; сприймати зовнішні соціальні групові стимули; одержувати знання про актуальні соціальні питання. У межах психометричного підходу науковці (Л. Вудвард, Дж. Гілфорд, Ф. Мосс, К. Омвейк, Т. Хант та ін.) визначили сутність соціального інтелекту за результатами проведених тестувань. Унаслідок проведених досліджень за допомогою психометричного тесту GWIST встановлено, що загальний показник соціального інтелекту виявляють здатності особистості розуміти соціальну інформацію, оцінювати соціальні ситуації, запам'ятовувати імена й обличчя інших людей, установлювати ментальні стани за вербальними й невербальними проявами поведінки інших людей; їхнім почуттям гумору. Проте згодом експериментально доведено недостатність результатів тесту GWIST для повної характеристики соціального інтелекту особистості. Розроблення тесту «Соціальний інтелект» групою вчених під керівництвом Дж. Гілфорда дало змогу емпірично вимірювати всі здатності особистості, що конструюють соціальний інтелект, і розкрити його психологічну сутність. Соціальний інтелект – це складний інтегрований комплекс здатностей особистості пізнавати й вирішувати такі завдання, що визначають успішність її соціальних взаємодій. Цей комплекс інтегрують такі здатності особистості: розуміти різні життєві ситуації та вербальну й невербальну поведінкову експресію інших людей; прогнозувати поведінку інших людей. Функціями соціального інтелекту є успішність спілкування особистості з іншими людьми й соціально-психологічна адаптація до різних ситуацій. У межах соціально-експериментального підходу вчені (К. Сміт, Р. Стернберг та ін.) уважали, що психологічну сутність соціального інтелекту презентує соціальна компетентність особистості як фактор інтелекту в модальному соціокультурному довіллі. Соціальний інтелект є видом інтелекту, що використовується особистістю для ефективної адаптації в соціумі.

Ключові слова: соціальний інтелект, здатність, поведінка, адаптація, особистість.

UDC 37.03

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.8>

Starynska O.V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor at the Department of Applied Psychology and Speech Therapy Berdyansk State Pedagogical University

In the context of the intensification of Ukraine's integration process into the European Union, the problem of the social intelligence development of

a personality as a factor in their successful communication with other people attracts the special attention of scientists. The substantiation of the

theoretical and methodological foundations of a personalities' social intelligence development study in sensitive periods requires clarifying the essence of the concept of "social intelligence", which, against the background of today, is an important task of modern Ukrainian psychological science.

The purpose of the article is to cover the historical overview of the leading scientific approaches of foreign and domestic scientists to the study of the psychological essence and structure of social intelligence.

We consider that the main scientific approaches to the study of the psychological essence of social intelligence are aptly defined and named by R. Sternberg [8] – the definitive approach, the implicit theoretical approach, the psychometric approach, and the socio-experimental approach (based on explicit theory). Following these names, we have grouped and analyzed the main approaches of foreign and domestic scientists to the study of the concept of social intelligence.

Representatives of the definitive approach (E. Ivashkevich, S. Stein, E. Thorndike, F. Vernon, D. Wechsler, etc.) focused their efforts on defining the psychological essence of social intelligence.

The term "social intelligence" was first used in a popular scientific context by E. Thorndike [10]. The scientist interpreted social intelligence as a personalities' ability to understand other people and achieve successful results in interpersonal interactions with other people, as well as their ability to manage other participants in such interactions, regardless of their gender.

Subsequently, E. Thorndike and S. Stein [12] emphasized that further study of the essence of the "social intelligence" concept in psychological science is possible due to the development and use of tests for the social intelligence study. At the same time, E. Thorndike [11] noted the difficulty of psychometric measurement of social intelligence, in contrast to other types of intelligence, which relate to other abilities of the personality. In particular, abstract intelligence (the ability of a personality to perform operations with mathematical and verbal symbols) and practical intelligence (the ability of a personality to interact with material objects). In general, psychologists have developed many intellectual tests to measure different kinds of abilities in people.

The concept of "social intelligence" was introduced into scientific psychological circulation by H. Barnes [2], interpreting the history of social intelligence as changes in the historical stages of the development of culture, religion, social institutions, etc. in different countries. However, despite the title of the monograph "History and Social Intelligence", the scientist mostly used the terms "international intelligence", "social history", "social changes", "social control", "social relationships", "social life", etc.

According to P. Vernon [13], the social intelligence of a personality is a complex formation that includes some abilities (to interact easily with other people, understand their moods in different situations, determine the general personalities' characteristics of other people (both unknown people and friends) in interactions between them), their sensitivity to social group incentives from the representatives of a specific group and knowledge of current social issues.

However, D. Wechsler [15] initially denied the existence of social intelligence and the need to introduce this term into scientific psychological circulation. Later, the scientist recognized social intelligence as a term. However, he was sure that social intelligence is not a distinct ability of a personality, but only their general intelligence, which is used by them in social interaction situations.

E. Ivashkevich was interested in the essence of social intelligence in the structure of general intelligence [1]. According to the psychologist, compared to general intelligence, the social intelligence of a personality concerns the norms of society. After all, the social intelligence of a personality, on the one hand, is oriented toward social, ethical, and moral norms that prevail in society. On the other hand, their desire to achieve a certain status in this society increases the importance of individual characteristics of the personality. It is the existing contradictions between the processes of stereotyping and individualization that intensify the development of the social intelligence of a personality. Thus, in this process, typical and individual components of their social intelligence can simultaneously develop. The social intelligence of a personality contains both declarative and operational knowledge that forms their cognitive substructure. An individual explains various life events, constructs and predicts life plans with the help of knowledge about the rules of interpretation of various social situations, actions, and behaviors of other people, as well as their evaluations. The mnemonic substructure of social intelligence is made up of the individual's personal experience. Instead, their empathic abilities, which form the empathic substructure of social intelligence, contribute to solving various social situations.

According to E. Ivashkevich [1], the social intelligence of a personality, which is a type of intelligence, provides an array of the following functions: recognizing and understanding other people's behaviors and actions, as well as one's own in interactions with them; assimilation of social norms and effective adaptation to social requirements; socialization; changing the behavior of other people and one's own behavior to meet personal needs and achieve certain goals; predicting the actions and behaviors of other people; solving various daily social tasks; organizing own intelligence; choosing certain reactions in

various interaction situations with other people; promoting adaptability in changing conditions; planning interactions with a successful outcome; motivational; acquisition of social competence; self-knowledge and self-development, etc. The psychologist combined these functions of social intelligence in the process of performance by the personality into three interrelated groups: 1) cognitive-evaluative; 2) communicative and valuable; 3) reflective and corrective. At a certain stage of activity implementation, only one group of functions takes priority. Thus, at the initial stage, a group of cognitive and evaluative functions becomes a priority, at the stage of cognitive actions and achievement of the goal of activity – communicative and valuable, at the stage of actualization of effective actions – reflective and corrective.

Thus, according to the beliefs of the definitive approach representatives (E. Ivashkevich, S. Stein, E. Thorndike, F. Vernon, D. Wechsler, etc.), social intelligence, as a type of general intelligence, is important for various situations of a personalities' interactions with other people. Social intelligence is a complex of some personalities' abilities – to achieve a successful result in interactions with other people; to understand the emotional states of other people and empathize with them; to manage people of different genders in interpersonal relationships; to perceive external social group incentives; to acquire knowledge of current social issues.

Based on the explicit theory, psychometric and socio-experimental approaches to the study of the psychological essence of the social intelligence of the personality were developed.

Representatives of the psychometric approach (J. Guilford, T. Hunt, F. Moss, K. Omwake, L. Woodward, etc.) determined the psychological essence of the social intelligence of a personality based on the results of psychometric tests.

Within this approach, the psychological essence of social intelligence was first investigated with the help of the "Social Intelligence Test" (GWIST), which was developed by scientists from the University of J. Washington – F. Moss, T. Hunt, K. Omwake, and L. Woodward [6]. The Social Intelligence Test (GWIST) contains subtests that help measure the following abilities of a personality: evaluate various social situations; understand social information; remember other people's names and faces; carefully observe the behavior of other people; establish mental states based on verbal and non-verbal manifestations of other people; as well as their sense of humor. The sum of the measurement results of the specified subtests is the general indicator of the subject's social intelligence. According to the developers of the GWIST test, the content of these subtests illuminates the psychological essence of the social intelligence of a personality.

However, further scientific experimental studies of the main parameters of the GWIST test proved that most of their subtests allow measuring abstract intelligence and verbal abilities. The results of the conducted experimental studies cast doubts on the previous conclusion of J. Washington University scientists that the sum of the measurement results of the GWIST subtests is a general indicator of a personalities' social intelligence [14].

The use of the Social Insight Test, developed by F. Chapin [3], contributed to the understanding of certain aspects of the social intelligence of a personality. The execution of the test consisted of choosing the best of four alternative situations that were offered to fictional characters to get out of various problematic or frustrating situations.

According to J. Guilford [4], social intelligence is a compound integrated complex of the personalities' abilities to recognize and solve tasks that relate to the behavior of other people and determine the success of their interactions in society.

Social intelligence integrates four basic abilities of a personality related to the cognition of various aspects of other people's behavior:

1) the ability to recognize and understand the results of the behavior of other people, to predict the consequences of this behavior, taking into account the information about it;

2) the ability to recognize and understand types of behavior, to determine general essential properties of non-verbal behavioral expression of other people;

3) the ability to recognize and understand the transformation of behavior, to notice changes in the verbal behavioral expression of other people in different situations of their interactions;

4) the ability to recognize and understand systems of behavior, to predict the further behavior of other people in various situations of interactions with them, according to the logic of each situation development.

An important result of a group of scientists' work on the implementation of J. Guilford's project was the development of the "Social Intelligence" test, which made it possible to experimentally measure all the intellectual abilities of an individual, related to the knowledge of results, classes, transformations and systems of behavior and construct social intelligence [4; 7].

Therefore, according to the position of the psychometric approach representatives (J. Guilford, T. Hunt, F. Moss, K. Omwake, L. Woodward, etc.), the general indicator and essence of the social intelligence of a personality are determined as a result of psychometric measurements. The use of the "Social Intelligence" test, developed by a group of scientists under the leadership of J. Guilford, contributed to the determination of a personalities' social intelligence. The social intelligence of a personality is a compound integrated

complex of abilities to learn and solve tasks that determine the success of their interactions with other people. This complex is constructed by a personalities' ability to understand various life situations, non-verbal behavioral expressions of other people, and verbal behavioral expressions of other people, as well as the ability to predict the behavior of other people.

Representatives of the social-experimental approach to the study of the essence of social intelligence (K. Smith, R. Sternberg, etc.) adhered to the principles of social-experimental psychology. In their research, they used social intelligence tests that were developed based on the principles mentioned above.

In R. Sternberg's opinion [8], which coincides with the beliefs of D. Wechsler, social intelligence is nothing more than a personality use of intelligence for effective social adaptation. In other words, an individual's intelligence is a manifestation of their socially useful adaptation.

According to R. Sternberg [8], the psychological essence of a personalities' social intelligence is most clearly presented in their social competence, which is one of the factors of intelligence in the modal social and cultural environment. The social competence of a personality integrates certain abilities: to consciously express themselves and act; to correctly assess the relevance of information for solving various problematic issues; to avoid impulsive judgments and decisions; to admit one's own mistakes; to adhere to punctuality; to show curiosity, interest in the world in general and the immediate environment in particular; to be sensitive to other people's needs; to fairly evaluate and treat other people tolerantly; to be sincere and honest with yourself and others.

The basis of the experimental studies of social intelligence, conducted by R. Sternberg and K. Smith [9], were the following provisions of social experimental psychology relating to non-verbal communication.

According to the beliefs of H. Eysenck [5], the interpretation of the concept of "social intelligence" in the scientific works of R. Sternberg [8] is cumbersome, because among its components there is an array of such intellectual, personal, motivational, and other formations and factors that are not connected with each other. Namely, they are health, experience, education, motivation, family upbringing, personality, action strategies, cultural and socioeconomic status, etc. Therefore, it is more expedient to experimentally investigate these formations and factors separately, and not as part of social intelligence.

Thus, according to certain representatives of the social-experimental approach (K. Smith, R. Sternberg, etc.), the psychological essence of a personalities' social intelligence is most clearly highlighted by their social competence. Instead, social competence is a factor of intelligence in a

modal social and cultural environment. Therefore, social intelligence can be considered as a special type of intelligence that is used by a personality for effective adaptation in society.

The theoretical analysis of the main scientific approaches to the study of the psychological essence of the "social intelligence" concept contributed to the formulation of such generalizations. The social intelligence of a personality is a compound integrated complex of their abilities: to recognize social phenomena, to perceive external social group incentives, and to acquire knowledge about current issues of social interactions; to understand different life situations; to understand emotions and verbal and non-verbal behavioral expression of other people and empathize with them; to predict the behavior of both one's own and other people; to manage the behavior of both one's own and other people of different genders in interpersonal relationships; to effectively adapt to situations of social interactions; to achieve a successful result in interactions with other people.

These abilities can be combined into three groups: 1) cognitive; 2) emotional and evaluative; 3) behavioral. Indicators of the social intelligence of an individual are empirically measured using psychometric tests. Social intelligence has a significant impact on the effectiveness of the personalities' adaptation to society

The conclusions about the psychological essence and structure of the phenomenon of "social intelligence" within the framework of leading scientific approaches – definitive, psychometric, and socio-experimental (based on explicit theory) are presented below.

Within the definitive approach, scientists (E. Ivashkevich, S. Stein, E. Thorndike, F. Vernon, D. Wechsler, etc.) determined that the social intelligence of a personality is a set of the following abilities: to achieve a successful result in interactions with other people; to understand the emotional states of other people and empathize with them; to manage other people of different genders in interpersonal relationships; to perceive external social group incentives; to acquire knowledge about current social issues.

Within the psychometric approach, scientists (J. Guilford, T. Hunt, F. Moss, K. Omwake, L. Woodward, etc.) determined the essence of social intelligence based on the results of the tests. As a result of research conducted with the help of the GWIST psychometric test, it was established that the general indicator of an personalities' social intelligence is determined by their ability to understand social information, evaluate various social situations, remember the names and faces of other people, establish mental states based on verbal and non-verbal manifestations of other people's behavior; as well as their sense of humor. However, further experimental studies proved that the results of the GWIST psychomet-

ric test are not enough to fully characterize the social intelligence of a personality.

The development of the "Social Intelligence" test by a group of scientists under the leadership of J. Guilford made it possible to experimentally measure all the abilities of a personality that construct social intelligence and to reveal the psychological essence of this phenomenon. Social intelligence is a compound integrated complex of a personalities' ability to recognize and solve tasks that determine the success of their social interactions. This complex integrates such individual abilities as understanding various life situations, understanding the non-verbal behavioral expression of other people, understanding the verbal behavioral expression of other people, and predicting the behavior of other people. Important functions of a personalities' social intelligence are determined by their successful communication with other people and socio-psychological adaptation to various situations.

Within the framework of the socio-experimental approach, scientists (K. Smith, R. Sternberg, etc.) believed that the psychological essence of a personalities' social intelligence is presented in their social competence, which is a factor of intelligence in a modal socio-cultural environment. Instead, social intelligence is nothing more than a type of intelligence used by a personality for effective adaptation in society.

We consider the obtained generalizations about the essence and structure of social intelligence to be fundamental for further methodological and empirical research of the social intelligence of higher education students, both those developing in a normative way and those with special educational needs.

BIBLIOGRAPHY:

1. Івашкевич Е.З. Психологія соціального інтелекту педагога : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01 / Ін-т психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2018. 600 с.
2. Barnes E.H. History and Social Intelligence. New York : A. A. Knopf, 1926. 597 p.
3. Chapin F.S. The social insight test. Palo Alto, CA : Consulting Psychologists Press, 1967. 242 p.
4. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York : McGraw-Hill, 1967. 538 p.
5. Eysenck H.J. The Structure and Measurement of Intelligence. 1st ed. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1979. 268 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-67075-6>.
6. Manual for the George Washington University Series Social intelligence Test / F.A. Moss, T. Hunt, K.T. Omwake, L.J. Woodward. 2nd ed. Washington, D.C. : Center for Psychological Service, 1955.
7. O'Sullivan M., Guilford J.P. Les tests d'intelligence sociale. Paris : Editions du Centre de psychologie appliquée, 1978. 35 p.
8. Sternberg R.J. Beyond IQ : A triarchic theory of human intelligence. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. XVI. 411 p.
9. Sternberg R.J., Smith C. Social intelligence and decoding skills in nonverbal communication. *Social Cognition*. 1985. Vol. 2. P. 168–192.
10. Thorndike E.L. Intelligence and its use. *Harper's Magazine*. 1920. № 140. P. 227–235.
11. Thorndike E.L. Factor Analysis of Social and Abstract Intelligence. *Journal of Educational Psychology*. 1936. Vol. 37. P. 231–233.
12. Thorndike E.L., Stein S. An Evaluation of the Attempts to Measure Social Intelligence. *Psychological Bulletin*. 1937. Vol. 34. P. 275–285.
13. Vernon P.E. Some Characteristics of the Good Judge of Personality. *Journal of Social Psychology*. 1933. V. 4. P. 42–57.
14. Walker E.R., Foley M.J. Social Intelligence : its History and Measurement. *Psychological Reports*. 1973. Vol. 33. Issue 3. P. 839–864. <https://doi.org/10.2466/pr0.1973.33.3.839>.
15. Wechsler D. The Measurement of Appraisal of Adult Intelligence. 4th ed. Baltimore : Williams & Wilkins, 1958. 326 p.

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

РОЛЬ ВИХОВАТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ ПСИХОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

THE ROLE OF THE EDUCATOR IN THE FORMATION OF A PSYCHOLOGICALLY SAFE ENVIRONMENT

У статті проаналізовано основні аспекти ролі вихователя у формуванні психологічної безпеки освітнього простору дошкільного закладу освіти.

У статті розглянуто структуру психологічної безпеки як складника процесу взаємодії вихователя з дітьми та їхніми батьками. Визначено, що психологічна безпека освітнього простору – це середовище, де гарантуються умови для неперервного навчання, виховання та гармонійного розвитку особистості, де панують гармонійні міжособистісні стосунки між усіма учасниками освітнього процесу, які сприяють емоційній рівновазі вихователів, дітей та їхніх батьків. Це також простір, де відсутнє насильство в усіх його формах, де існують необхідні засоби для запобігання можливим проблемам, простір, куди дитина прагне йти. Крім того, в цьому середовищі забезпечується фізична, психологічна, інформаційна та соціальна стабільність кожного учасника освітнього процесу.

Сформовані висновки, які полягають у тому, що формування психологічної безпеки освітнього простору дошкільного закладу освіти є одним з найважливіших аспектів діяльності вихователя. Аналіз численних досліджень та практичних спостережень вказує на те, що психологічна безпека сприяє успішному всебічному гармонійному розвитку дитини, формуванню позитивних міжособистісних стосунків, сприяє позитивній мотивації до навчання та опанування навичок, а також є запорукою гарного психологічного та фізичного здоров'я.

Основними напрямками в роботі вихователя є забезпечення дитині відчуття безпеки, створення атмосфери, де діти будуть вільно ділитися своїми думками та почуттями, де вони можуть попросити про допомогу та отримати зворотний зв'язок. Основними завданнями вихователя є приділення пильної уваги психологічному клімату в групі, активна співпраця з родиною з метою забезпечення психологічного благополуччя дітей, проведення в ігровій формі корекційно-розвиткових занять дітей, створення дружньої атмосфери та інше.

Лідерська поведінка та інтегровані підходи вихователя дошкільного закладу можуть безпосередньо вплинути на відчуття вихованцями психологічної безпеки. Вони сприяють створенню атмосфери взаємоповаги, довіри та взаємодопомоги, що є ключовими чинниками психологічної безпеки. Подальше завдання – дослідити, чи психологічно безпечне середовище призводить до суттєвих відмінностей у розвитку особистості, чи впливає на формування навичок самообслуговування та успішного навчання, чи є перумовою для формування цілісної гармонійної успішної особистості.

Ключові слова: психологічна безпека, освітній простір, психологічний супровід, виховна робота, дошкільний вік.

The article analyzes the main aspects of the educator's role in the formation of psychological safety in the educational space of a preschool educational institution.

The article examines the structure of psychological safety as a component of the process of the educator's interaction with children and their parents. It was determined that the psychological safety of the educational space is an environment that guarantees conditions for continuous learning, upbringing and harmonious development of the personality, where harmonious interpersonal relationships prevail between all participants of the educational process, which contribute to the emotional balance of educators, children and their parents. It is also a space where there is no violence in all its forms, where there are necessary means to prevent possible problems, a space where the child wants to go. In addition, the physical, psychological, informational and social stability of each participant in the educational process is ensured in this environment.

Conclusions were formed, which are that the formation of psychological safety of the educational space of the preschool educational institution is one of the most important aspects of the educator's activity. Analysis of numerous studies and practical observations indicates that psychological safety contributes to the successful all-round harmonious development of a child, the formation of positive interpersonal relationships, promotes positive motivation for learning and mastering skills, and is also a guarantee of good psychological and physical health.

The main directions in the educator's work are to provide the child with a sense of security, to create an atmosphere where children will freely share their thoughts and feelings, where they can ask for help and receive feedback. The main tasks of the educator are to pay close attention to the psychological climate in the group, active cooperation with the family in order to ensure the psychological well-being of children, conducting corrective and developmental classes for children in a playful way, creating a friendly atmosphere, etc.

The leadership behavior and integrated approaches of the preschool teacher can directly affect the pupils' sense of psychological safety. They contribute to the creation of an atmosphere of mutual respect, trust and mutual assistance, which are key factors of psychological safety. Further tasks are to investigate whether a psychologically safe environment leads to significant differences in personality development, whether it affects the formation of self-care skills and successful learning, or is a prerequisite for the formation of a holistic, harmonious and successful personality.

Key words: psychological safety, educational space, psychological support, educational work, preschool age.

УДК 159.922.76: 37.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2023.56.9

Гопкало Ю.П.

науковий співробітник лабораторії прикладної психології освіти Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

Вступ. В умовах сучасності проблема психологічної безпеки учасників освітнього процесу постає гостро як в Україні, так і у світі. Війна в Україні, перехід на віддалену освіту, вільний доступ до Інтернету, урбанізація, акселерація, реформування змісту освіти та інші чинники можуть негативно вплинути на відчуття психологічної безпеки та комфорту в освітньому просторі. Психологічна безпека в дошкільних навчальних закладах, таких як дитячі садки, дошкільні заклади інтернатного чи сімейного типу, є фундаментально важливою для гармонійного розвитку дітей. Вона впливає на емоційне, соціальне, фізичне, когнітивне та психічне здоров'я дитини та формує підґрунтя для подальшого розвитку та соціалізації. Діти, які відчувають психологічну безпеку, краще адаптуються до виховного та навчального процесу, швидше опановують навички самообслуговування, навички мовлення, міжособистісної взаємодії та рольової гри. Забезпечення психологічної безпеки в дошкільних навчальних закладах вимагає уваги до потреб кожної дитини, розробки адекватних стратегій підтримки та співпраці у системі «родина-дитина-вихователь» і провідна роль у цій системі, на мою думку, належить саме вихователю. Роль вихователя є відповідальною та важливою, оскільки від його(її) професійної діяльності залежить адаптація дитини до садочка, відчуття безпеки, формування основних якостей та навичок, психоемоційне благополуччя та подальша готовність до навчання у школі. Вихователь відповідає за створення безпечного, комфортного та підтримуючого середовища для розвитку дітей – психологічно безпечного освітнього середовища. Важливо зазначити, що в умовах війни, постійних повітряних тривог та загроз обстрілів забезпечення безпеки в навчально-виховних закладах стає особливо важливим та складним завданням. Це стосується як фізичної безпеки дітей та працівників закладу, так і їхньої психологічної безпеки. Тому формування психологічної безпеки та комфортного освітнього середовища перетворюється на пріоритетне завдання дитячого садка загалом та групи і конкретної дитини зокрема, і провідну роль у цьому процесі виконує вихователь поряд з практичним психологом.

Отже, **завданням** цього теоретичного дослідження є пошук відповідей на такі запитання: які психологічні особливості безпечного освітнього середовища включає дошкільний навчальний заклад, які психологічні умови освітнього середовища забезпечують для психологічного благополуччя вихованців дитячого садка; яким інструментарієм та навичками повинен володіти вихователь для забезпечення психологічної безпеки дитини в освітньому середовищі, зокрема і в умовах війни; чи справді роль вихователя є провідною

у врегулюванні безпечного простору, важлива у співпраці у системі «батьки-дитина-вихователь-практичний психолог».

Мета статті. Основною метою цієї роботи є розкриття психологічних факторів освітнього середовища, що впливають на психологічне благополуччя вихованців садочка та визначення сутності ролі вихователя у формуванні психологічно безпечного та підтримуючого освітнього середовища, яке сприяє гармонійному розвитку особистості дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання безпечного освітнього простору в Україні та за кордоном досліджуються багатьма науковцями: педагогами, психологами, соціологами та іншими спеціалістами з різних аспектів безпеки в освітньому середовищі. Так, зокрема, проблему безпеки освітнього середовища досліджували як зарубіжні вчені, такі як: Л. Виготський, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Гібсон, О. Кронік, У. Мейс та інші, так і вітчизняні: Г. Балл, І. Бех, В. Бондаревська, В. Горленко, Н. Лунченко, С. Максименко, В. Семиченко, С. Сисоева, Н. Сосновенко, В. Панок та інші. Питання забезпечення безпечного освітнього середовища досліджували Н. Бойчук, Л. Костриця, І. Марухіна, Л. Терещенко, Т. Цюман та ін. Технології проектування освітнього середовища закладу дошкільної освіти вивчали І. Гудим, Л. Зайцева, І. Луценко, В. Луценко, Г. Цвєткова, О. Рейпольська. Питаннями вивчення особливостей формування особистості дитини опікувались І. Бех, Ш. Амонашвілі, К. Вентцель, Я. Каменський, Я. Корчак, А. Макаренко, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, В. Сухомлинський та ін.; наукові концептуальні підходи до організації суспільної дошкільної освіти вивчали Л. Артемова, А. Богуш, Н. Гавриш, О. Кононко, К. Крутій, С. Кузьменко, Т. Поніманська. Теоретичним підґрунтям вивчення проблеми проектування освітнього середовища в ЗДО як засобу особистісного розвитку дитини дошкільного віку є наукові доробки вчених, виконані в межах проблематики щодо: філософсько-соціологічної концепції сутності культури особистості (М. Каган, М. Колесов, В. Крисаченко, Б. Марков); психологічної теорії особистості (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн); розвитку особистості в дошкільному віці (Л. Артемова, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Кононко, В. Котирло, С. Ладивир, П. Якобсон); теорії особистісно орієнтованих підходів до розвитку особистості (І. Бех, І. Якименська); модернізації дошкільної системи освіти (А. Богуш, Н. Гавриш, О. Кононко та ін.) [5, с. 7].

Основні положення державної політики щодо дошкільного дитинства зазначено у відповідних документах останніх років, а саме у законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства».

Виклад основного матеріалу. Освіта дітей раннього та дошкільного віку є самоцінним первинним етапом безперервної освіти, що закладає підґрунтя розвитку особистості дитини для її подальшого навчання впродовж життя. Якісна дошкільна освіта сприяє гармонійному становленню дитини, її творчому самовизначенню та розвитку [4, с. 34]. Згідно із Законом України «Про дошкільну освіту», завданнями дошкільної освіти є: збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини; виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля; формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду [9]. Забезпечити виконання цих завдань можна лише в умовах повної фізичної та психологічної безпеки в закладі дошкільної освіти. Безпека дитини включає у себе комплекс заходів, умов і зусиль, спрямованих на забезпечення фізичного, емоційного, психологічного та соціального благополуччя дитини. Безпека – це певне відчуття захищеності особистості та її оточення, а також здатність протистояти негативним зовнішнім та внутрішнім загрозам. Відомо, що потреба в безпеці є однією із ключових для будь-якої людини та має свої унікальні прояви. І у ситуаціях, коли задоволення цієї потреби викликає певні труднощі (воєнні дії, катастрофічні події, епідемії, соціальні чи економічні потрясіння, інші радикальні суспільні зміни, які руйнують звичні стереотипи поведінки і сталий стиль та ритм життя тощо), на перший план виходять питання виживання [2, с. 6]. На ранніх етапах життя ігнорування цієї потреби може призвести до порушення психічного та фізичного здоров'я, затримку гармонійного розвитку та соціалізації особистості. У наукових і політичних колах західноєвропейських держав поняття «безпека», завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Д. Локка, Ж. Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XVII–XVIII ст., означає стан спокою, який з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної) [8, с. 2]. Безпека дитини – це широке поняття, яке можна описати формулою: безпечне місце + безпечна доросла людина = дитина у безпеці [1, с. 12]. Проблема психологічної безпеки як дитини, так і дорослого в освітньому середовищі є важливим критерієм роботи закладу освіти і потребує особливої уваги у цей складний для країни період війни.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні науковці й практики ототожнюють психологічний ком-

форт і гармонічний розвиток дитини з безпечним освітнім середовищем. У посібнику «Кодекс безпечного освітнього середовища» авторки Тетяни Цюман досить детально проаналізовано теоретичні та практичні підходи до освітнього середовища, визначено складники безпечного освітнього середовища та його роль у навчально-виховному процесі, ризики та небезпеки, які виникають у процесі навчання. Безпечне освітнє середовище – це стан освітнього середовища, в якому: наявні безпечні умови навчання та праці, комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано права і норми фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу [7, с. 10].

Надто важливим є забезпечення психологічної безпеки у закладах дошкільної освіти. Адже місія освіти дітей раннього та дошкільного віку – забезпечення умов для всебічного та гармонійного розвитку дітей раннього та дошкільного віку, їх соціалізації на основі консолідації зусиль усіх соціальних інститутів. Візія освіти дітей раннього та дошкільного віку – дошкільна освіта є стартовою платформою для подальшої освіти впродовж життя, першою обов'язковою сходинкою у системі неперервної освіти, фундаментом формування людського капіталу суспільства [3, с. 18]. Заклад дошкільної освіти – це своєрідний місток між родиною та світом дорослих, завдання якого – поважати і цінувати кожную дитину, навчити орієнтуватися в навколишньому світі та визначати в ньому своє місце, забезпечити фізичну та психологічну безпеку. На мою думку, саме вихователь як особа, яка тісно контактує з дітьми та їх рідними і проводить левову частину доби з дітьми, відповідає за створення безпечного, комфортного та підтримуючого середовища для розвитку дітей. Педагоги закладів дошкільної освіти мають виступати в ролі агентів зміни, свого роду модераторів, що забезпечують успішну безпечну групову комунікацію розвитку дитячої особистості, створюють сприятливі умови для формування світогляду та світосприйняття, інтелектуальної та емоційної безпеки дитини. Проблему дошкільної педагогіки в контексті всебічного гармонійного розвитку дитини досліджували В. Сухомлинський, З. Богуславська, К. Карасьова, Н. Корольова, О. Усова, Т. Піроженко, Т. Поніманська та інші.

Пріоритетними завданнями дошкільного педагога у тісній співпраці з практичним психологом є: створення сприятливого, безпечного та підтримуючого освітнього середовища; індивідуальний підхід до кожної дитини з ура-

хуванням її особливостей, потреб та інтересів; формування ключових компетентностей; формування базових засад особистісного розвитку дитини, її соціалізації та підготовки до майбутнього навчання; безперервна самоосвіта та самовдосконалення; професійний розвиток та адаптація до сучасних вимог освітньої системи в реаліях війни. Більшість завдань реалізуються через ігрову діяльність, яка є провідним видом діяльності для дітей дошкільного віку. Саме через гру можна навчити дитину висловити свої потреби, страхи та емоції; розпізнати критичні ситуації, з котрими стикається дитина, та скоригувати їх у майбутньому, допомогти дитині вільно висловлювати свої думки і запити. Вихователь завжди є ментором ігрової діяльності, котрий забезпечує хід гри, рівні умови для всіх її учасників, враховуючи індивідуальні особливості кожної дитини. Через спільну ігрову діяльність вихователь може співпрацювати і у системі «батьки-дитина-вихователь», запропонувавши проведення спільних заходів, конкурсів тощо. Це допоможе дитині легше адаптуватися до умов середовища, довіритися дорослому, якому довірилися рідні, відчутти психологічну безпеку у садочку.

Результати дослідження. У результаті проведеного теоретичного аналізу сучасних вітчизняних та закордонних джерел можна зробити припущення, що психологічна безпека в закладах дошкільної освіти є предметом уваги дослідників, педагогів та практичних психологів. Суспільно-політичні, економічні та природні кризи, війна, зростання міжособистісних конфліктів у родині, зміни в житті (вимушене переміщення, новий колектив та місце проживання) можуть негативно впливати на психологічний стан дітей та їхню безпеку, спровокувати психологічні розлади та сповільнити гармонійний розвиток. Тому, незважаючи на наявний досвід та ресурси, необхідно продовжувати наукові дослідження, розробляти нові технології та методики, що допоможуть вихователю налагодити адаптацію дитини до постійно змінюваних умов, забезпечити її максимальну безпеку та психологічний комфорт. Проаналізувавши дослідження, хоча виділити ключові аспекти ролі дошкільного вихователя у контексті формування психологічної безпеки в закладі дошкільної освіти: **забезпечення комфортного середовища:** вихователь відповідає за створення безпечного та підтримуючого оточення для дітей, що включає у себе організацію комфортних груп, забезпечення безпечних умов ігор, а також створення позитивної атмосфери в групі. В умовах війни відповідальність за фізичну безпеку дітей несе і керівництво закладу, забезпечуючи дітям комфортні та безпечні укриття; **індивідуальний підхід:** врахування потреб кожної дитини,

особливостей її розвитку, інтересів та емоцій допомагає створити сприятливі умови для кожної дитини; **розвиток компетентностей:** дошкільний педагог відіграє важливу роль у формуванні навичок дітей. Він сприяє розвитку емпатії, взаєморозуміння, самообслуговування, вивченню норм поведінки та виробленню навичок спільної діяльності, міжособистісної комунікації тощо; **підтримка емоційного розвитку:** вихователь допомагає дітям розпізнавати та висловлювати свої емоції, почуття, базові потреби, допомагає емоційній регуляції дитини та плекає прийняття і позитивне ставлення до власних емоцій; **робота з конфліктами:** розвиток навичок вирішення конфліктів є важливою частиною психологічної безпеки. Вихователь повинен вмело втручатися в конфліктні ситуації, навчати дітей конструктивно вирішувати конфлікти та сприяти розвитку комунікативних навичок; **міжособистісна взаємодія у системі «рідні(батьки)-дитина-вихователь»:** важливо вести відкритий та емоційно зберігаючий діалог з батьками. Вихователь може надавати рекомендації щодо підтримки психологічного розвитку дитини вдома і у садочку, розповідати про емоційний стан дитини, її страхи та труднощі, проводити спільні заходи з вивчення та висловлення емоцій та потреб. **Підтримка дітей з внутрішньо переміщених родин, родин, що постраждали внаслідок війни:** дошкільний вихователь повинен бути обізнаний щодо особливостей та потреб кожної дитини, розуміти її соціальний та родинний статус. Він може взаємодіяти з іншими фахівцями, якщо це необхідно, для забезпечення належної підтримки кожній дитині. Дошкільний вихователь має не тільки передавати знання, але і створювати сприятливі умови для психологічного розвитку та безпеки кожної дитини в навчальному закладі. Нова генерація педагогів дошкільної освіти має бути готовою до побудови освітнього процесу в ЗДО, суголосного з принципами гуманістичної філософії, психології та педагогіки. Сучасна дошкільна освіта вимагає розвинених рефлексивних компетентностей вихователя, які мають бути сформовані вже на етапі навчання в закладах вищої освіти та проявлятися у врахуванні вікових та індивідуальних особливостей розвитку дітей, організаційних і змістових характеристиках освітнього процесу в різних групах ЗДО [4, с. 38]. Забезпечення всіх аспектів ролі вихователя у створенні безпечного освітнього простору стане підґрунтям для подальшого формування гармонійної успішної особистості.

Висновки. Отже, проаналізувавши дослідження, можна зробити висновок, що психологічно безпечно освітнє середовище закладів дошкільної освіти є системою впливів та умов

формування особистості, можливостей для її подальшого гармонійного розвитку, системою взаємозв'язків, що забезпечує створення унікальних умов як для групи загалом, так і для кожного вихованця окремо. Ця система впливає на самопочуття, мотивацію та загальний розвиток, комунікацію та міжособистісну взаємодію, готує дитину до подальшого навчання у школі. Тому важливо розуміти та аналізувати різноманітні фактори освітнього середовища, щоб створювати найбільш сприятливі умови для особистісного зростання та навчання кожної дитини. Безпека, особливо за умов війни, є ресурсом, який забезпечує якість освітнього середовища, і провідна роль у забезпеченні цієї потреби належить дошкільному педагогу. Вихователь відіграє центральну роль у формуванні психологічної безпеки, створюючи основу для психологічного благополуччя, соціальної адаптації та інтелектуального розвитку дитини. Довірча взаємодія вихователя з дітьми має довготривалий вплив на їхнє життя та навчання. Вихователь повинен використовувати різні психолого-педагогічні методики, спрямовані на підтримку психологічної безпеки, а саме: гру, техніки релаксації, медіацію конфліктів, спілкування з батьками тощо, він/вона повинен набути ідей, що ґрунтуються на дитиноцентризмі та гуманізмі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аносова А.В., Петушкова Л.А., Петушкова О.Д. Сьогодні заради майбутнього. Школа у воєнний і післявоєнний час : посібник для керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Київ : Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2022. 148 с.
2. Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу : методичні рекомендації / уклад.: В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 58 с.
3. Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку. Національна академія педагогічних наук України. Київ : ФОП Ференець В.Б., 2020. 44 с.
4. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні : монографія. / ред кол.: В.Г. Кремень, В.І. Луговий, О.М. Топузов та інші ; за заг. ред. В.Г. Кременя. Нац. акад. пед. наук України. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 384 с.
5. Освітнє середовище закладу дошкільної освіти: технології проєктування : навчально-методичний посібник / О.Д. Рейпольська, І.М. Гудим, Л.І. Зайцева, І.В. Луценко, В.О. Луценко, Г.Г. Цветкова ; за ред. О.Д. Рейпольської. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 222 с.
6. Панок В.Г. Концепція реформування психологічної служби у системі освіти України на період до 2030 року. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Вип. 5, № 2. С. 1–10.
7. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища : методичний посібник / за заг. ред. Цюман Т.П. Київ, 2018. 148 с.
8. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. Вип. 67. Т. 1. С. 87–91.
9. Закон України про дошкільну освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN TIMES OF WAR

Ця стаття містить результати дослідження рівня психологічного благополуччя майбутніх психологів в умовах війни в країні. Зазначається, що війна створює значний психологічний тиск, особливо на молодь загалом та на майбутніх психологів зокрема, які стоять на порозі своєї професійної кар'єри. Майбутні спеціалісти в галузі психології, які готуються до професійної діяльності, опиняються під подвійним тиском: їм доводиться справлятися з власними емоційними реакціями на війну і одночасно розвивати навички, необхідні для надання допомоги іншим. Дослідницька процедура проводилась на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та Центру психологічного діагностування та тренінгових технологій «Інсайт» зі здобувачами факультету соціальної та психологічної освіти спеціальності 053 «Психологія». Вибірка становила 40 респондентів. Використовувався метод опитування (через Google форми) та методика «Шкала психологічного благополуччя» (автор К. Ріфф, адаптація україномовного варіанту С. Каркасанова).

За результатами аналізу даних, отриманих у ході дослідження, виявлено, що 100% учасників зазнають пригніченого емоційного стану інколи або на постійній основі; 20% не можуть ефективно контролювати свій емоційний стан; 55% спостерігають у себе погіршення пізнавальних психічних процесів; 70% мають проблеми зі сном. Також виявлені низькі показники за шкалами «Автономія» та «Управління середовищем», що може вказувати на наявність відчуття неможливості зарадити або поліпшити умови свого життя, відчуття безсилля в управлінні навколишнім світом.

Зазначається важливість розробки та впровадження комплексних психологічних та соціальних інтервенцій для поліпшення психологічного благополуччя молоді в умовах воєнного конфлікту. Висновки статті вказують на необхідність активної підтримки цієї вразливої групи та розробки програм для поліпшення їхнього емоційного та когнітивного стану.

Ключові слова: психологічне благополуччя, майбутні психологи, емоційний стан, психологічне благополуччя під час війни, емоційна стійкість молоді.

This article presents the results of a study on the level of psychological well-being of future psychologists in the context of war in the country. It is noted that war imposes significant psychological pressure, especially on the youth in general and future psychologists who are at the threshold of their professional careers. Aspiring professionals in the field of psychology, preparing for professional activities, face a dual challenge: they must cope with their own emotional reactions to war while simultaneously developing the skills necessary to assist others.

The research procedure was conducted at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University and the Center for psychological diagnosis and training technologies "Insight" with students from the Faculty of social and psychological education, specialty 053 "Psychology". The sample consisted of 40 respondents. The survey method (via Google Forms) and the "Psychological well-being scale" (by K. Riff, adapted by S. Karasanov for the ukrainian version) were used.

According to the analysis of the data obtained during the study, it was found that 100% of participants experience occasional or constant depressed emotional states; 20.0% cannot effectively control their emotional state; 55.0% observe a deterioration in cognitive mental processes, and 70.0% have sleep problems. Low scores were also identified on the "Autonomy" and "Environmental Mastery" scales, indicating a sense of inability to cope or improve their life conditions and a feeling of powerlessness in managing the surrounding world.

The importance of developing and implementing comprehensive psychological and social interventions to improve the psychological well-being of youth in times of war is emphasized. The conclusions of the article point to the necessity of active support for this vulnerable group and the development of programs to enhance their emotional and cognitive well-being.

Key words: psychological well-being, future psychologists, emotional state, psychological well-being during war, emotional resilience of youth.

УДК 159.922:[378.018.8:159.9-051]:355.48(477-651.2:470-651.1)"2022/..."(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.10>

Горенко М.В.

доктор філософії з психології,
викладач кафедри психології
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

Радзівіл К.П.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

Війна накладає значний психологічний тиск на все населення загалом і на майбутніх психологів зокрема, які стоять на порозі своєї професійної кар'єри. Здобувачі-психологи, які готуються стати фахівцями в галузі психічного здоров'я, перебувають під подвійним навантаженням: вони мають впоратися з власними емоційними реакціями на війну та одночасно розвивати компетенції, необхідні для допомоги іншим.

Забезпечення стійкості в умовах війни для молоді загалом і майбутніх психологів зокрема включає не тільки надання психологічної підтримки та лікування, але й розробку освітніх

програм, які враховують особливості життя в умовах війни. Це включає вивчення стратегій впорядкування, технік мінімізації стресу та методів самопомоги, що є особливо цінними для майбутніх психологів, які під час своєї кар'єри стануть опорою для інших, хто переживає психологічні наслідки війни.

Серед сучасних дослідників, які займаються дослідженням феномену психологічного благополуччя, варто згадати таких як Н. Бредбурн, Н. Гончарова, А. Коваленко, Г. Медніков, М. Павлюк, Л. Сердюк, Т. Ткачук, А. Харченко, О. Шопша, М. Ягода та багато інших. Зарубіжні дослідження психологічного благополуччя

переважно стосуються розгляду його з точки зору резильєнтності – життєстійкості, пошуку ресурсів для виходу з нестандартних ситуацій та формування новоутворень, що сприяють розвитку здорової особистості. Це такі вчені, як: Д. Александер, Е. Вернер, М. Віндл, Ф. Волш, Е. Десі, А. Мастен, Дж. Ролланд. Результати цих досліджень сприяють стійкості людського розвитку та перспективам інтеграції результатів і застосувань на різних рівнях.

Узагальнюючи аналіз напрацювань низки класичних і сучасних зарубіжних і українських досліджень, присвячених проблемі психологічного благополуччя, можна зробити прогноз, що сучасні умови, які визначаються великою непередбачуваністю, створюють не лише ризики, але й певні стимули для розвитку психологічного благополуччя громадян України, включаючи нашу молодь.

Вплив війни на психіку молоді є значним та має глибокі наслідки, особливо в контексті формування особистості майбутнього психолога. Війна породжує унікальний комплекс стресових чинників: втрату безпеки, постійну загрозу, свідчення насильства, втрату близьких та зміни в звичному способі життя. Для молоді, яка переживає період формування ідентичності, ці виклики можуть мати далекосяжні наслідки, включаючи розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тривоги, депресії та інші емоційні та поведінкові проблеми.

Для майбутніх психологів війна являє особливий виклик, оскільки вона впливає не лише на їхнє особисте благополуччя, але й на їхню професійну підготовку та розвиток. Вони навчаються розуміти психіку людини в умовах екстремального стресу, що може збагатити їхній професійний досвід, призвести до прискореного розвитку деяких професійних навичок, таких як емпатія, розуміння глибоких травматичних переживань та співпереживання. Водночас постійне зіткнення з травматичними подіями може викликати виснаження, синдром емоційного вигорання та складнощі у встановленні професійної дистанції. Тому важливо також забезпечити їм достатньо ресурсів для психологічної підтримки та сприяти розвитку навичок самодопомоги та саморегуляції. Специфічні відмінності психологічного благополуччя полягають у тому, що це не статичний стан, а динамічний процес, який змінюється залежно від особистих переживань, зовнішніх обставин та життєвих етапів.

Дослідницька процедура проводилась на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та Центру психологічного діагностування та тренінгових технологій «Інсайт» зі здобувачами факультету соціальної та психологічної освіти спеціальності 053 «Психологія». Вибірка становила 40 респондентів. Використовувався метод опи-

тування (через Google форми) та методика «Шкала психологічного благополуччя» (автор К. Ріфф, адаптація україномовного варіанту С. Каркасанова).

Розглянемо результати опитування майбутніх психологів. Перше запитання: «Як часто ви перебуваєте в пригніченому емоційному стані (протягом останніх 3 місяців)?». Варіанти відповідей: ніколи, інколи, часто. Результати відображені на рис. 1.

Як бачимо, варіант відповіді «ніколи» не вибрав жоден респондент, натомість 82,5% респондентів вибрали варіант «інколи» та 17,5% – варіант «постійно». Взаємозв'язок між психологічним благополуччям і пригніченим емоційним станом є складним і багатограним, оскільки обидва ці стани взаємодіють та впливають один на одного в багатьох аспектах психічного здоров'я людини. По-перше, психологічне благополуччя часто характеризується позитивними емоційними станами, такими як щастя, задоволеність, вдячність, оптимізм тощо.

Рис. 1. Результати опитування майбутніх психологів. Питання 1

Ці емоції сприяють загальному відчуттю щастя та можуть допомогти в боротьбі з пригніченими емоційними станами, такими як смуток, безнадія, апатія чи тривога. З іншого боку, пригнічений емоційний стан може значно знижувати психологічне благополуччя. Негативні емоції можуть впливати на здатність особи до самореалізації, на її соціальні відносини, самопочуття та загальне сприйняття якості життя. Ці емоції можуть підірвати самооцінку, знизити мотивацію і перешкоджати здоровій взаємодії з навколишнім світом.

Наступне запитання: «Чи вдається вам контролювати свій психічний стан та мінімізувати негативні емоції?». Варіанти відповіді: «повністю контролюю», «скоріше контролюю», «скоріше не контролюю», «зовсім не контролюю». Результати відображені на рис. 2.

Як бачимо, вдається контролювати свій емоційний стан 80,0% респондентів («повні-

стю контролюю» – 35,0%, «скоріше контролюю» – 45,0%). Відповіді «скоріше не контролюю» та «зовсім не контролюю» вибрали 17,5% та 2,5% респондентів відповідно.

Контроль над власним емоційним станом є важливим складником психологічного благополуччя. Здатність усвідомлювати, розуміти, виражати та регулювати емоції є ключовою для підтримання емоційної рівноваги та загального добробуту. Ефективний контроль емоцій сприяє кращому подоланню стресу, покращує міжособистісні стосунки, знижує ризик емоційного вигорання та сприяє позитивному сприйняттю життя.

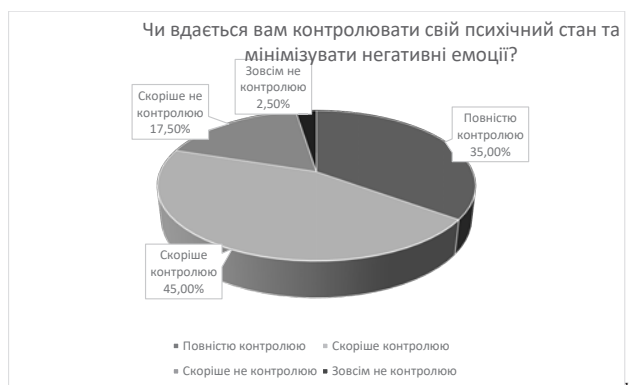

Рис. 2. Результати опитування майбутніх психологів. Питання 2

Невміння контролювати свої емоції може мати негативні наслідки для психологічного благополуччя. Неконтрольовані емоції можуть призвести до нестабільності в поведінці, конфліктів у відносинах, зниження продуктивності, психосоматичних розладів та підвищення рівня стресу та тривожності. Довготривала нездатність керувати своїми емоціями може сприяти розвитку таких станів, як депресія, тривожні розлади та інші психологічні проблеми. Загалом, контроль емоційних станів є критичним компонентом для забезпечення стійкого психологічного благополуччя та повноцінного здорового життя.

Зі здобувачами – майбутніми психологами, які не контролюють свій емоційний стан, потрібно працювати. Контроль над емоціями не означає їхнє придушення або ігнорування. Навпаки, він включає усвідомлення власних емоцій, розуміння їх причин та впливу на поведінку, а також розвиток стратегій для конструктивного їх вираження. Це може включати техніки саморегуляції, такі як дихальні вправи, медитація, майндфулнес, а також навички спілкування та вирішення конфліктів.

Наступне запитання, яке було поставлене: «Чи спостерігали ви погіршення пізнавальних психічних процесів (мислення, уваги, пам'яті та ін.) (останні 3 місяці)?». Пропонувались варіанти відповіді: «ніколи», «інколи», «постійно». Результати відображені на рис. 3.

Рис. 3. Результати опитування майбутніх психологів. Питання 3

З результатів відповідей на це запитання робимо висновок, що більше половини респондентів (55,0%) помічали за собою погіршення пізнавальних психічних процесів. Коли психологічне благополуччя молодих людей піддається виклику, це може негативно впливати на пізнавальні процеси. Наприклад, тривога та стрес можуть знижувати здатність до концентрації, погіршувати пам'ять та ускладнювати процес прийняття рішень, уповільнювати мислення. Втручання, спрямовані на покращення психологічного благополуччя, такі як стратегії стресостійкості, техніки розслаблення, психотерапія та підтримка соціальних зв'язків, можуть не тільки підвищити загальний рівень задоволеності життям, але й поліпшити пізнавальні функції.

Наступне запитання: «Чи є у вас проблеми зі сном (останні 3 місяці)?». Запропоновані варіанти відповіді: «проблем немає», «інколи є проблеми», «проблеми є постійно». Результати відображені на рис. 4.

Рис. 4. Результати опитування майбутніх психологів. Питання 4

З результатів бачимо, що більшість респондентів (70,0% мають проблеми зі сном час від часу (47,5%) або на постійній основі (22,5%).

Також після цих відповідей було поставлене уточнююче відкрите запитання «Які саме проблеми зі сном є у вас?» та отримали такі відповіді: «важко заснути», «тривожні думки перед сном», «сон не міцний», «жахливі сни», «неспокійний сон», «не сплю через повітряні тривоги».

Якість сну має тісний взаємозв'язок з психологічним благополуччям, оскільки сон відіграє критичну роль у регулюванні емоцій, когнітивних функцій та загального психічного здоров'я. Гарний, високоякісний сон сприяє покращенню настрою, підвищенню стресостійкості, підтримці когнітивних функцій та загальному емоційному благополуччю. Під час сну відбувається важлива обробка емоцій, яка дозволяє мозку переробляти та керувати емоційними переживаннями. Якісний сон сприяє балансу нейромедіаторів та гормонів, які впливають на настрій, зокрема серотоніну та кортизолу, таким чином, підтримуючи емоційну стабільність та психологічне благополуччя.

З іншого боку, недостатність сну або його низька якість може мати негативні наслідки для психологічного стану. Хронічний дефіцит сну пов'язаний з підвищеним ризиком розвитку депресії, тривожності та інших емоційних розладів. Недосипання може знижувати стресостійкість, підвищувати імпульсивність, погіршувати здатність до прийняття рішень та критичного мислення, а також негативно впливати на емоційну регуляцію. Також є і зворотний зв'язок: психологічні проблеми, такі як стрес, тривога та депресія, можуть негативно впливати на якість сну. Це створює замкнуте коло, в якому психологічні проблеми погіршують сон, а поганий сон, своєю чергою, посилює психологічні проблеми.

У зв'язку з цим важливо враховувати сон як значущий компонент у підходах до підтримки психологічного благополуччя. Це може включати розробку гігієни сну, стратегій релаксації перед сном, управління чинниками, які можуть порушувати сон (наприклад, вживання кофеїну чи екранний час перед сном), а також психотерапевтичні та медикаментозні втручання у випадку серйозних порушень сну або пов'язаних з ними психологічних проблем.

Також у межах цього дослідження нами була застосована методика «Шкала психологічного благополуччя» (автор К. Ріфф, адаптація українського варіанту С. Каркасанова) [1]. Результати відображені на рис. 5.

Серед показників психологічного благополуччя в досліджуваній групі майбутніх психологів найвищі результати простежуються за шкалами «Особистісне зростання» і «Самоприйняття». Це означає, що досліджувані досить відкриті до нового досвіду, мають відчуття реалізації свого потенціалу та спрямовані на безперервний розвиток, вони доволі позитивно до себе ставляться, приймають різні боки своєї особистості.

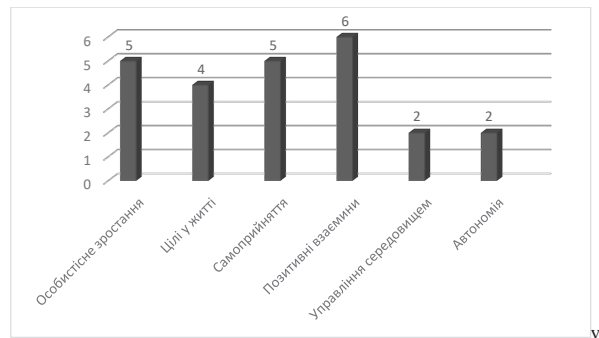

Рис. 5. Рівні психологічного благополуччя майбутніх психологів за шкалами

Однак найнижчі показники за шкалою «Управління середовищем» та «Автономія» вказують на те, що респонденти не досить компетентні в управлінні оточенням, у контролі за своєю зовнішньою діяльністю, не досить ефективно використовують можливості. Звичайно, на ці характеристики здобувачів могла вплинути війна в країні. Воєнні дії можуть створювати складні умови, які впливають на розвиток особистості та формування психологічних характеристик. Небезпека, невизначеність та нестабільність у країні можуть ускладнювати можливості студентів впливати на своє оточення. Обмежений доступ до ресурсів, економічні труднощі та соціокультурні зміни можуть впливати на їхню здатність взаємодіяти з навколишнім середовищем.

Отже, у ході дослідження рівня психологічного благополуччя майбутніх психологів під час війни в країні виявлено тривожні та важливі тенденції, які вимагають уваги та втручання. За результатами аналізу всі респонденти (100%) іноді зазнають пригніченого емоційного стану, що свідчить про вплив війни на їхнє емоційне здоров'я. Не менш важливим є те, що 20,0% респондентів виявили, що не можуть ефективно контролювати свій емоційний стан, що свідчить про потребу у розвитку стратегій саморегуляції та психологічної підтримки. Погіршення пізнавальних психічних процесів, яке спостерігається у 55% учасників, може вказувати на важливі виклики, пов'язані зі стресом та тривожністю. Особливу увагу слід приділити проблемам із сном, які виникають у 70,0% майбутніх психологів. Низька якість сну може впливати на загальне психічне здоров'я та здатність ефективно функціонувати в умовах стресу та нестабільності. Також виявлені низькі показники за шкалами «Автономія» та «Управління середовищем», що може вказувати на наявність відчуття неможливості зарадити або поліпшити умови свого життя, відчуття безсилля в управлінні навколишнім світом.

Висновки дослідження свідчать про необхідність комплексних психологічних та соці-

альних інтервенцій для поліпшення психологічного благополуччя молоді, яка стикається із військовим конфліктом. Перспективу подальших досліджень та напрацювань вбачаємо у розробці та впровадженні програм, спрямованих на зниження емоційного стресу, надання навчальних сесій з психологічної саморегуляції та підтримки з питань сну, які сприятимуть покращенню психологічного стану та якості життя цієї вразливої групи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карсканова С.В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 1. С. 1–10.
2. Савелюк Н. Психологічне благополуччя студентської молоді: порівняльний аналіз у ковідному і воєнному контекстах. *Психологічні перспективи*. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2022. Вип. 39. С. 322–340.

THE ROLE OF TEACHERS IN THE FORMALIZATION OF "SELF-IMAGE" IN PRIMARY SCHOOLS

РОЛЬ ВЧИТЕЛЯ У ФОРМАЛІЗАЦІЇ «Я-ОБРАЗУ» В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

The article elucidates and presents the conditions for the positive formation of the "Self-Image" in primary school settings. It is demonstrated that, during class time, creating favorable situations that develop positive attitudes in students towards themselves and others is crucial for the evolution of the elementary school student's self-concept. This involves establishing successful situations that foster positive relationships with oneself and others. Furthermore, the development of self-awareness in children and the formation of adequate self-relationships necessitate the creation of educational settings that allow for the identification of discrepancies between a child's behavior and ethical standards. These settings should facilitate efforts to identify and reduce identified discrepancies. The article also touches upon teaching speech etiquette to students and ways to create positive relationships with others.

Simultaneously, the article emphasizes the importance of the positive "Self-Image" for the formation of an active position in the teaching process for young students. It delineates and substantiates the conditions for the formation of a positive "Self-Image" in small primary school children. It is noted that teachers play a pivotal role in shaping the "Self-Image" of young children, especially in the formative years of primary education. Therefore, teachers should not only focus on academic indicators but also pay attention to the formation of the positive "Self-Image" in young students and address any challenges that may arise during the process.

It is highlighted that teachers hold a significant role in shaping the "Self-Image" of small primary school children, particularly in the evaluation of academic performance and interactions with classmates. As young students face the assessment of their academic work and interactions with peers, they begin to understand their strengths and educational opportunities. The teacher is a central figure in the school system, and psychological issues often crystallize around them. Primary school classes represent the foundational pillar of educational activities, where children take their initial steps under the guidance of the teacher. The teacher, working within the class, often operates individually and assumes the roles of both an educator and a mentor in the process.

Key words: "Self-image," primary school student, personality, teacher, pupil, education, training.

У статті висвітлено та представлено умови позитивного формування «Я-образу» у початковій школі. Показано, що під час уроку створення сприятливих ситуацій, які розвивають в учнів позитивне ставлення до себе та оточуючих, має вирішальне значення для розвитку Я-концепції учня початкової школи. Це передбачає створення успішних ситуацій, які сприяють позитивним стосункам із собою та іншими. Крім того, розвиток у дітей самосвідомості та формування адекватних стосунків із собою зумовлюють необхідність створення виховних установок, що дозволяють виявляти невідповідності поведінки дитини етичним нормам. Ці параметри мають полегшити зусилля з виявлення та зменшення виявлених розбіжностей. У статті також йдеться про навчання студентів мовленнєвому етикету та способи створення позитивних стосунків з оточуючими.

Водночас у статті наголошується на важливості позитивного «Я-образу» для формування активної позиції у навчальному процесі молодших школярів. Окреслено та обґрунтовано умови формування позитивного «Я-образу» у молодших школярів. Зазначається, що вчителі відіграють ключову роль у формуванні «Я-образу» дітей раннього віку, особливо в роки формування початкової освіти. Тому вчителі повинні зосереджуватися не лише на академічних показниках, а й приділяти увагу формуванню позитивного «Я-образу» у молодих студентів та вирішувати будь-які проблеми, які можуть виникнути під час цього процесу.

Підкреслено, що вчителі відіграють значну роль у формуванні «Я-образу» дітей молодшого шкільного віку, зокрема в оцінюванні успішності та взаємодії з однокласниками. Коли молоді студенти стикаються з оцінкою їхньої академічної роботи та взаємодії з однолітками, вони починають розуміти свої сильні сторони та освітні можливості. Учитель є центральною фігурою в шкільній системі, і навколо нього часто кристалізуються психологічні проблеми. Уроки початкової школи є основою навчальної діяльності, де діти роблять свої перші кроки під керівництвом учителя. Учитель, працюючи в класі, часто діє індивідуально і бере на себе роль як вихователя, так і наставника в процесі.

Ключові слова: «Я-образ», молодший школяр, особистість, учитель, учень, виховання, навчання.

UDC 373. 31

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.11>

Guliyeva G.R.

Doctoral student at the Department of Social and Educational Psychology Baku State University

Introduction. To foster a well-developed personality, it is imperative to cultivate the capacity to observe and accurately assess their own actions, relationships, qualities, and activities in children. This, in turn, holds pivotal significance for maximizing the realization of the potential of young primary school students. The key determinants influencing the formation of the "self-image" in young schoolchildren encompass the evaluative behavior of teachers and parents, as well as their attitude towards educational activities. In the realm

of psychology, the concepts of "self" and "self-awareness" are frequently used interchangeably. However, the concept of "self" is more comprehensive than "self-awareness" because it encompasses conscious and unconscious processes, feelings, experiences, and knowledge about oneself, notwithstanding that "self" is an integral part of the self-aware structure. The "self" constitutes a unique, inseparable unity of biological, psychophysiological, and social-individual aspects. The sources of the former

encompass physical well-being, self-perceptions, and feelings, while the social source in the "self" involves the child's mutual interaction with other people.

In the early stages of primary school age, a child can already formulate certain conclusions about oneself, and based on this, their "self-image" is formulated [4]. Consequently, a substantial issue negatively impacting the current and prospective personal development of the child is the formulation of a adverse self-perception. Hence, it is imperative to contribute to the affirmative formulation of your child's "self-image." To attain this, purposeful activities that instruct the child to appraise oneself and one's actions adequately should be implemented. In this regard, educators should not only concentrate on instructional activities in every class but also allocate attention to the formulation of the child's self-perceptions. Primarily, the educator aids students in scrutinizing the lesson, assessing their level of activity, etc. Consequently, reflex movements are automatized, and young primary school students autonomously execute this activity.

Hence, the role of the educator is substantial in shaping the "self-image" of young primary school children, as education becomes salient at an early age, and the educator's opinion is crucial and influential for the child. Thus, the educator's evaluation significantly impacts the child's self-perceptions about the primary school itself. In this process, the educator must exhibit objectivity and, concurrently, consider the individual characteristics of the students. Granting attention to children who encounter difficulties in learning and furnishing positive reinforcement is particularly pivotal. Acknowledging even minor accomplishments, fostering the desire to improve the situation, and amplifying the results of educational activities positively influence the "self-image" of young primary school children. Engaging the child in diverse activities, dispensing instructions, involving them in group work during regular lessons is advantageous. Emphasizing the child's abilities, strengths, and developed skills by the educator is essential. The child's self-awareness and self-perceptions about oneself further develop, impacting their new role as a student and the success of educational activities. Thus, one of the components of self-awareness shaping subjective perceptions about oneself is the "self-image," which significantly influences an individual's situation and various aspects of life [5].

The degree of problem elaboration – Many authors have been engaged in the problem of the development of the "self-concept" and the creation of a success situation, and the problem of the development of the "self-concept" is currently actively studied in psychology according to its characteristics. Some researchers consider the "self-concept" as a mechanism for personality

development and self-awareness (K. Rogers [5], A. Maslow [6], G. Allport [4]), while others determine its development according to the life stages of a person (E. Erikson) or emphasize it as a mutual relationship with the external world (T. Shibutani). Many psychologists argue that the "self-concept" is a fundamental component in the structure of personality.

Purpose and objectives. The development and scientific substantiation of an educational concept and technologies aimed at the formation of the "self-concept" in primary school-aged students, as well as the study of the nature and structure of the "self-concept" in young primary school children and the peculiarities of its formation.

Methods. During the research, a comparative analysis methodology among sources related to the topic, generally analytical research methods, was used. Depending on the tasks set in the research, methods such as generalization, transition from abstract to concrete, historical-comparative and systematic approach, analysis, synthesis, induction, and deduction were applied.

Factors Influencing the Development of the "Self-Image" in Early School Age

In the early school age period, the development and formation of the "Self-Image" is one of the earliest and most responsible stages, as primary school students are characterized by a tendency to develop and broaden their "self" sphere. Numerous studies in both foreign and local psychology have been conducted to observe how the structure of self-esteem is formed in primary school students. Researchers argue that at this age, children develop attitudes towards objects, people, including self-awareness in a timely manner. Central issues of this age include over-differentiated individuality, initiative, self-expression, and issues related to personal resemblance. They view school, neighborhood culture, and the newly established family system as part of the general psychological environment that encourages the child to understand the social role within themselves [6].

In the early years of school, characteristics such as "I can be good," and "I want to be good" intensively develop. Researchers have identified that the early school age is a period of change in perceptions of past, present, and future time boundaries [8]. They also indicate that the majority of children have already formed a stable positive attitude towards themselves, which is evident in their acceptance of primarily positive evaluations from others. From his perspective, this can be explained by the need for recognition that can be realized in this way by children [6].

Young primary school children portray themselves through external features and indicators of physical traits; conversely, older children find it essential to emphasize their

internal characteristics and the nature of their relationships with others. The outcomes of the investigation demonstrate that, during children's mutual interactions, body imitation emerges as a conspicuous factor influencing their reactions towards each other. Frequently, body type even serves as an instructional cue determining a teacher's attitude towards a specific child.

Research indicates that as children mature, their capacity to engage in increasingly nuanced and subtle self-judgments improves. A child now appeals to various psychological qualities, showcasing an understanding of their motives and motivations [9; 10]. The self-description of young school children is characterized by egocentrism, wherein egocentrically oriented activities play a central role in their "Self-Image." The explicit highlighting of skills and abilities holds significant importance for young school children. Subtle comparisons with their peers also manifest in their behavior.

Young school children exhibit a proclivity to depict themselves more expansively relative to others. Within the self-descriptions of young school children, indications of preferences and aversions can be discerned, yet such evaluative judgments are practically underutilized when delineating other individuals [8].

Young children commence an awareness not solely of the specifics of their conduct but also the attributes of character, experiences, sentiments, and cogitations. Conceptions pertaining to themselves undergo a deepening, and curiosity emerges in novel facets of the "self" image. These conceptualizations undergo individuation, and the diversity of traits ascertainable in themselves undergoes augmentation.

In contemporary psychology, the epoch of early school years encompasses the phase of 6–10 years, considering the structuring of psychic development. By reaching six years of age, the child's organism undergoes substantial anatomical-physiological advancement, and the process of maturation endures efficaciously during this age period.

Developmental ludic activities assume the secondary position subsequent to instructional endeavors during this age period, and they are now prepared for educational training in terms of anatomical-physiological, intellectual, volitional, personal, and socio-psychological aspects. The early school age functions as a transitional period, amalgamating the characteristics of pre-school age with the distinctive features of school life. Numerous underpinnings of psychological traits constitutive of personality are established during this period, and the initiation into school represents the most productive stage in the formation of their personality and psychological development. The predicaments confronted by the student at the culmination of the early school age ameliorate,

and the training activity assimilates and shapes the distinct characteristics of play.

The Role of Social Relationships in the Formation of the "Self-Image" during Early School Age

During the initial phase of elementary schooling, a child's position within the social relational framework undergoes transformations, and the sphere of communication experiences an expansion. Active participation in collaborative endeavors with educators and peers necessitates engagement in interpersonal interactions, with the teacher assuming a pivotal role in this emergent domain. Upon entering the scholastic environment, the child systematically aligns their movements, gestures, and conduct in accordance with the internal regulations of the school, manifesting distinct behavioral patterns in interactions with peers and instructors, deviating from those observed during the kindergarten period.

The construct of identity, a foundational determinant of personality, articulates an individual's reflections on their essence, purpose, capabilities, and adaptive strategies in the world. Identity formation is not an inherent attribute but evolves gradually over time within the socio-physical milieu. In the developmental trajectory, parental influence plays a seminal role initially, while subsequently, peer communities in kindergarten and school exert substantial influence on the cultivation of identity and self-esteem.

The Role of Individual Characteristics in the Formation of "Self-Concept" during Early Elementary School Age

The comprehension of self-regard facilitates individuals to embrace alterations in their physical attributes, establish profound connections with peers, and prepare for professional and familial life. This concept offers the opportunity for self-evaluation and assessment during adolescence when the inquiry of "Who am I?" becomes significant, resulting in a state of self-assessment [7].

Consequently, self-respect signifies an individual's self-esteem and self-care. In conjunction with cognitive development, particularly around the age of 11, distinctive and symbolic thinking styles commence developing, and overarching judgments start to take form. The child distinguishes oneself from others based on psychological and physical characteristics. They formulate opinions about things they favor and are capable of, while becoming cognizant of talents and interests and making endeavors to cultivate and enhance them, thereby contributing to the advancement of self-concept [11].

During this age period, negative states such as excessive activity, a sense of tension, and an inability to concentrate on an activity are

commonly encountered. To alleviate these states, organized programs should be implemented, informative training sessions should be organized for the parents of schoolchildren, the reasons for such behavior should be investigated, and the child's physical activity should be directed towards beneficial activities and regulated.

Self-awareness and self-evaluation play a crucial role in the development of the personality of young schoolchildren. Joining the school collective holds great importance in shaping their personality, as during this period, the foundation for a sense of collectivism and interpersonal relationships is laid. Educational activities gradually connect children, establishing the basis for mutual assistance, collaborative activities, and a culture of diligence among them.

The Teacher's Role in the Formation of the "Self-Image" in the Early School Years

School life quality, conceptualized as one of the benchmarks of children's overall well-being within the educational milieu, constitutes the allure of youngsters to scholastic existence and their seamless assimilation into this scholastic environment.

The affirmative emotion metric of school life quality encompasses the entirety of affirmative cognitions harbored by pupils concerning their academic institution. In this segment, their sanguine dispositions, affective states, in brief, emotions towards the educational institution are scrutinized. The adversarial emotion metric is contingent upon the negative scholastic encounters of children and mirrors the antithesis of the positive emotion metric [12].

The evolution of the educational milieu concurrently impacts the efficacy of managerial, pedagogical, and pupil activities, optimizing the efficacy of administrative functions, pedagogical endeavors, and the academic triumphs and conduct of pupils. The synergistic collaboration between educators and administrators augments the pinnacle of student success.

It is salient to underscore the significance of teacher-student relationships as one of the relational dynamics that assumes a pivotal role in the student's scholastic journey within educational environs. Pupils who cultivate favorable associations with their instructors, receive the anticipated rapport and evaluative input, amplify constructive comportment, and such associations contribute substantively to the augmentation of pupils' self-esteem. Per research findings, paramount determinants influencing students' proclivity or aversion to academic institutions are their cohorts and pedagogues [13].

Thus, it is possible to discern five typical content domains in the structure of the self-image of a child in the early school age: "resilience – the gentleness of character," "high level of physical activity – low level of physical activity," "social normativity –

absence of social normativity," "high level of school competence – low level of school competence," and "child attractiveness – attractiveness for adults." However, the structure of the self-image becomes more distinct at the end of early school age. In this regard, changes occur in the content of the self-image at the end of early school age: the shift of interest from the eventful side of life to the internal world, as well as an increase in the degree of uniqueness in personal descriptions. Changes also occur in the utilization of attributive schemes of success and failure in the acquisition of knowledge, skills, and abilities related to the child's school competence [6]. It is essential to highlight these personal qualities that strengthen, such as self-esteem, at this age. This directly depends on the nature of assessments given to the mature child and their success in various activities. In this context, the role of the teacher is of paramount importance in fostering the development of the mentioned qualities.

Conclusions. The configuration of the "self-image" undergoes transformation under the impact of diverse external and internal stimuli. Among these influences, pivotal figures in a child's life, namely educators and parents, emerge as the most significant. An essential facet of shaping the "self-image" in youngsters at the early stage of formal education lies in its malleability, character's lack of stability, and perpetual alterations influenced by various factors. During this developmental phase, the child's capacities for exercising free will, critical thinking, and self-assessment burgeon. Nevertheless, the child's objectivity is not consistently present. Consequently, the child struggles to objectively evaluate the outcomes of their endeavors and their holistic self. It can be posited that offspring raised in a felicitous familial environment universally possess a positive "self-image." They can readily identify the favorable aspects, yet articulating them may pose challenges. The instantiation of a negative "self-image" in children emanates from their actions and interpersonal dynamics. Educators have the potential to employ a gamut of activities and exercises to ameliorate adverse facets and cultivate a positive "self-image" among young school-aged children within the pedagogical milieu. Therefore, while a medley of external and internal forces exerts influence over the formation of a positive "self-image," the pivotal role of educators remains pronounced. Consequently, teachers ought to implement deliberate and systematic measures in both instructional and extracurricular realms to systematically nurture the positive development of the "self-image" in young school-aged children.

BIBLIOGRAPHY:

1. Əliyeva K.R. Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intellektin rolu. Bakı. 2023, 246 s.

2. Cabbarov R.V. Özünüdərkin psixologiyası. Bakı. 2022, 282 s.
3. Role of the Class Teacher in Primary Schools. URL: <https://www.ssess.ie/special-education->
4. Gordon Willard Allport. Studies in expressive movement (with Vernon, P. E.) (1933). New York: Macmillan
5. Rogers, Carl, and Carmichael, Leonard (1939). The Clinical Treatment of the Problem Child. Boston; New York: Houghton Mifflin Company
6. Maslow, A. H. (July 1943). "A theory of human motivation". Psychological Review. 50 (4): 370–396
7. Role of the Class Teacher in Primary Schools. URL: <https://www.ssess.ie/special-education-teache>
8. Teacher (primary): job description. Olivia Rowland. URL: <https://targetjobs.co.uk/careers-advice>
9. Role Of A Primary Teacher In Students Development. December 23, 2019. URL: <https://tsuschennai.com/>
10. Dr. Robin Harwick. What role should teachers have in the classroom? URL: <https://www.linkedin.com/>
11. Abida Abida Ferindistika Putri. Teacher Function in Class: A Literature Review. January 2019. Conference: Proceedings of the 5th International Conference on Education and Technology (ICET 2019). DOI:10.2991/icet-19.2019.2
12. Ida Gabrielsen, Marte Blikstad-Balas, Michael Tengberg. The role of literature in the classroom: How and for what purposes do teachers in lower secondary school use literary texts? October 2019, Educational Studies in Language and Literature 19, Running Issue (Running Issue):1-32 DOI:10.17239/L1ESLL-2019.19.01.13
13. The Role of Teachers in Education. URL: <https://exceedcollege.com/>

ОСОБЛИВОСТІ ЕКЗИСТЕНЦІЇ ЖИТТЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

FEATURES OF LIFE EXISTENCE OF STUDENTS: QUALITATIVE ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS

Стаття присвячена дослідженню екзистенції життя молодих людей у контексті війни в Україні. На основі аналізу анотацій студентів та курсантів закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання авторка статті робить висновок, що екзистенція життя молодих людей у цей складний час характеризується різноманітністю та динамікою.

Результати якісного аналізу дали змогу здійснити умовний поділ усіх анотацій, написаних юнаками, на такі групи: анотації, сфокусовані на емоційно-почуттєвій сфері; анотації з акцентом на міжособистісних стосунках (сімейних, дружніх, любовних тощо); анотації, що підкреслюють особливості становлення та формування особистості юнака; анотації, в основі яких лежить орієнтація на мотиваційну сферу, досягнення успіху та самоствердження; анотації, що підкреслюють позитивне ставлення до життя; анотації, що вказують на складність (життєві виклики та труднощі) та багатогранність життя.

Кожна із цих груп анотацій вказує на важливі складові екзистенції життя молодої людини. Так, аналіз змісту анотацій підкреслює інтенсивність та нестійкість емоційних переживань, що пояснюється як специфікою розвитку почуттєвої сфери у цьому віці, так і впливом стресових та кризових подій у суспільстві. Також для молодих людей важливими є соціальні стосунки, адже вони дають відчуття безпеки, розуміння та підтримки. Водночас у молодих людей спостерігається спрямованість на формування соціального «Я», утвердження себе як особистості в соціумі та сильне прагнення до самореалізації та особистісного розвитку. Доволі велика кількість молодих осіб у цьому процесі проходить через випробування, труднощі та виклики, а інша частина перебуває у стані повного задоволення, наповнення та насолоди власним життям, реалізуючи власну вітальну енергію.

Ключові слова: екзистенція, екзистенція життя, кризові періоди, здобувачі вищої освіти, емоційні переживання.

The article is devoted to the study of the existence of the lives of young people in the context of the war in Ukraine. Based on the analysis of the annotations of students and cadets of higher education institutions with specific learning conditions, the author of the article concludes that the existence of young people's lives in this difficult time is characterized by diversity and dynamics.

The results of the qualitative analysis made it possible to conditionally divide all annotations written by young people into the following groups: annotations focused on the emotional and sensory sphere; annotations with an emphasis on interpersonal relationships (family, friendship, love, etc.); annotations that emphasize the peculiarities of the formation and formation of a young man's personality; annotations, where the focus is on the motivational sphere, achieving success and self-affirmation; annotations emphasizing a positive attitude to life; annotations indicating the complexity (life challenges and difficulties) and multifacetedness of life.

Each of these groups of annotations points to important components of the existence of a young person's life. Thus, the presence of emotions of different modalities indicates the intensity and instability of emotional experiences, which is caused by the specifics of the development of the sensory sphere at this age and the impact of stressful and crisis events in society. Social relationships are also important for young people, they provide a sense of security, understanding and support. At the same time, among young people, there is a focus on the social development, establishing oneself as an individual in society and a strong desire for self-realization and personal development.

Quite a large number of young people in this process go through trials, difficulties and challenges, and the rest are in a state of complete satisfaction, fulfillment and enjoyment of their own lives, realizing their own welcome energy.

Key words: existence, existence of life, crisis periods, students of higher education, emotional experiences.

УДК 159.9.075.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.12>

Калька Н.М.

старший викладач кафедри практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Проблема екзистенції життя є ключовою у рамках різноманітних психологічних теорій, оскільки вона акцентується на важливих психологічних категоріях та їх трактуванні, таких як сенс та мета життя, свобода, відповідальність, вибір, призначення у житті тощо. Особливо актуально та доволі гостро постає ця проблема у кризові періоди, зокрема у час воєнного конфлікту в Україні, коли такі фундаментальні поняття, як життя, смерть, свобода, відповідальність, набувають нових значень та сенсів. У контексті різноманітних філософських та психологічних теорій поняття екзистенції життя розглядається у різних аспектах.

У філософському контексті зміст людського існування визначається між невловимою хви-

лею життя та ніщо, тобто воно є процесом напруженого впорядкування, облаштування ситуації постійного відчуття «холоду» небуття. Саме тому сенс життя та існування завжди пов'язаний не з тільки з інтересом до життя, а й з глибинним сприйманням категорій «життя» та «смерть». З огляду на це науковці часто сенс життя окреслюють з позиції «стати тим, ким ти вже є, тобто людиною у власному розумінні цього слова» [2, с. 8].

У психологічних теоріях, зокрема психоаналізі, екзистенція життя трактується як продукт індивідуального розвитку особистості. Відповідно до цього сенс життя формується в дитинстві під впливом батьківських відносин. Представник неофрейдизму Е. Фромм вважав, що

людина є тим, ким вона вирішує бути, тому сенс свого життя вона створює сама. На його думку, життя має сенс тільки тоді, коли воно має мету, яка виходить за межі нас самих.

Гештальтпсихологи розглядають екзистенцію життя як процес взаємодії людини з навколишнім світом. На їхню думку, сенс життя полягає в тому, щоб знайти своє місце у світі та реалізувати свій потенціал.

Представники когнітивного напрямку розглядають екзистенцію життя як продукт мислення та пізнання. На думку когнітивістів, сенс життя формується на основі наших уявлень про світ, себе та своє місце в ньому. Так, Дж. Келлі вважає, що сенс життя полягає у створенні власного світу. Загалом особливістю життя є постійний процес вибору.

У рамках екзистенційного напрямку екзистенція життя розглядається як фундаментальна характеристика людської природи, а сенс життя є особистим вибором кожної людини. В. Франкл зазначав, що життя має сенс тільки тоді, коли воно має мету. Сенс життя – це те, що ми самі вкладаємо в своє життя. Він є не даністю, а результатом нашого вибору. Ми самі визначаємо, що для нас має сенс, і саме в цьому полягає наша свобода [3, с. 16].

На противагу В. Франклу, представник гуманістичного напрямку психології, засновник клієнтоцентрованої терапії К. Роджерс вважає, що сенс життя полягає в тому, щоб бути самим собою. Він наголошував на тому, що у житті важливим є процес, а не мета. Мета є лише зупинкою на цьому шляху. Життя набуває сенсу тільки тоді, коли ми живемо його в повній мірі. Тільки коли людина живе відповідно до свого справжнього «Я», вона відчуває себе щасливою, повноцінною і самореалізованою [5, с. 163].

Загалом екзистенція життя передбачає здатність до самостійного існування, саморозвитку та самореалізації, вибору, свободи, відповідальності і творчості, а також самопізнання та усвідомлення буття у світі.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження особливостей екзистенції життя та екзистенційних переживань було проведено емпіричне дослідження, участь у якому взяли здобувачі вищої освіти закладів із спеціальними умовами навчання – Львівського державного університету внутрішніх справ, Одеського державного університету внутрішніх справ, Національної академії внутрішніх справ. Усі досліджувані навчаються на I–V курсах вищезгаданих закладів за спеціальностями «Право» та «Психологія», загальна кількість досліджуваних – 376 осіб.

Для розуміння специфіки екзистенції життя у молоді, а саме студентів, було запропоновано підібрати 5 асоціацій до слова «життя»,

а також проаналізовано відповідь на останнє завдання опитувальника особистісної зрілості О. Штепи, яке звучало так: «Завдання. Уявіть що усе Ваше життя зображено у книжці. Напишіть коротку анотацію до цієї книжки (анотація – короткий виклад змісту книги, статті часто з її критичною оцінкою)» [4, с. 118].

Слід зазначити, що серед усіх анотацій досліджуваних були ті, у яких були відсутні описи, а лише наявні розділові знаки «.», «...», «-», «!», смайлики або набори букв без конкретного змісту (рис. 1).

Рис. 1. Види анотацій

Можна звернути увагу на те, що майже третина здобувачів вищої освіти (30%) не змогла дати стислої характеристики/оцінки власного життя, що може свідчити про низький рівень саморефлексії, небажання заглиблюватися та усвідомлювати основні аспекти свого життя, відсутність глибокого розуміння та самопізнання. Наслідком цього є вживання в описі виключно розділових знаків («.», «...»). Проте наявність в описі розділових знаків («!») чи смайликів вказує на наявність вітальної енергії та позитивну налаштованість на власне життя і таку його оцінку.

Проаналізувавши анотації досліджуваних зі словесним описом до книги про власне життя, ми виокремили такі основні групи анотацій за наступними психологічними критеріями:

- анотації, сфокусовані на емоційно-почуттєвій сфері;
- анотації з акцентом на міжособистісних стосунках (сімейних, дружніх, любовних тощо);
- анотації, що підкреслюють особливості становлення та формування особистості юнака;
- анотації, де в основі лежить орієнтованість на мотиваційну сферу, досягнення успіху та самоствердження;
- анотації, що підкреслюють позитивне ставлення до життя;
- анотації, що вказують на складність (життєві виклики та труднощі) та багатогранність життя.

Визначення критеріїв поділу базувалося на специфіці формування особистості у юнаць-

кому віці [1] та змістового наповнення анотацій, що написані студентами.

За результатами кількісного аналізу переважання певних словесних анотацій найбільший відсоток отримали анотації, що описують складність та багатогранність життя (37%), і вдвічі менший відсоток анотації, які описують позитивне ставлення до життя (18%).

Рис. 2. Основні групи анотацій до книги про власне життя

Особливості анотацій кожної групи проаналізовано та інтерпретовано з урахуванням змістових характеристик. Змістові характеристики кожної з анотацій у виокремлених групах представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Групи анотацій (емоційно-почуттєва сфера, міжособистісні стосунки)

Анотації, що стосуються емоційно-почуттєвої сфери	Анотації з акцентом на міжособистісних стосунках
<p>– «...Вона все гойдалася на гойдалках, не відчуваючи ні тепла, ні холоду, ні себе.»</p> <p>– «Мені стало самотньо навіть в оточенні близьких людей, я забула що таке щиро посміхатись та не грати щасливу.»</p> <p>– «...Вона просто опустила руки. Тому зараз вона просто пливе за течією і не має наміру щось змінювати. Байдужість і апатія поселилися у її душі, але вона живе далі з надією, що щось зміниться.»</p> <p>– «Ця дівчина ніколи не знає, що станеться завтра, та боїться втратити свій дім.»</p>	<p>– «Вона була веселою дівчиною з холодним розумом та дуже добрим серцем. Але одного разу все може змінитися у негативну сторону. Він змінив її.»</p> <p>– «Моє життя – це цікавий шлях, який потрібно достойно пройти разом із близькими і друзями.»</p> <p>– «Він це життя пройшов не сам, його підтримували рідні.»</p> <p>– «Бо усе, і мене – змиває гроза, Мої почуття – твоя гра...»</p>

У групі анотацій, що стосуються емоційно-почуттєвої сфери, прослідковується вплив емоційних переживань студентів на їхню когнітивну сферу, поведінку та загалом ставлення до себе та світу. Серед цієї групи анотацій

можна виокремити підгрупи, які пов'язані з позитивними чи негативними емоціями. Більшість анотацій демонструє переважання негативних емоційних переживань, які спричинені самотністю, невизначеністю, втратою сенсу життя, відсутністю внутрішньої гармонії, пошуком себе, страхом перед майбутнім.

Що стосується анотацій, де фігурують позитивні емоції, то вони, як правило, все одно містять певні негативні переживання через випробування: «Усіляке було – і сміх, і плач, і зміни, але вона чомусь залишилася такою, як була, – надзвичайно чуйною, чуттєвою особистістю»; «Весела та різнобарвна книга, з непередбачуваним сюжетом»; «...намагається жити щасливо, бореться сама з собою»; «Автор ділиться своїми радощами і розчаруваннями, викриває найглибші емоції та переживання».

Оскільки студентський вік характеризується певною нестійкістю емоційних переживань та їх широким спектром, то можна прослідкувати й певні емоційні гойдалки в анотаціях. Варто зазначити, що саме цей період пов'язаний із формуванням особистості та самоідентифікацією, тому життя юнаків насичене різноманітними емоційними переживаннями, що спричиняють сприймання життя саме через призму домінуючих емоцій.

Однією з важливих сфер, що впливає на формування особистості студента та картини його світу, є соціальна сфера, що включає міжособистісні стосунки, тому у деяких анотаціях звертається увага саме на такі важливі аспекти у стосунках, як підтримка, зв'язок, розвиток, розуміння, а також на конфлікти, страждання та нерозуміння (таблиця 1).

Варто зазначити, що більшість анотацій сфокусована на описі страждань від кохання, бо саме у юнацькому віці кохання є дуже важливим аспектом побудови стосунків, усвідомлення власного «Я» та задоволення емоційних потреб. Кохання дає юнакам і дівчатам відчуття приналежності, безпеки та розуміння. Воно також допомагає їм відчути себе значущими та прийнятими іншими. Завдяки коханню молоді люди формують соціальні навички спілкування, співпраці та взаємодії. Водночас кохання у цьому віці характеризується нестійкістю та інтенсивними переживаннями радості, смутку, депресій, ревнощів. Водночас воно виступає ключовим аспектом наповненості та екзистенції життя, незважаючи на його позитивний чи негативний контекст. У кризові періоди особливо загострюється потреба в підтримці та розумінні, тому цінність та емоційна забарвленість різного типу стосунків лише зростає.

Безперечно, юнацький вік є вирішальним у формуванні особистості, її становленні, самопізнанні та саморефлексії. Саме в цей вік відбувається формування самосвідомості, Я-концепції, самоідентифікації.

У студентському віці молоді люди починають усвідомлювати себе окремими особистостями з власними думками, почуттями і переживаннями. Вони аналізують свої сильні та слабкі сторони, можливості та потреби і досліджують власне «Я».

Розвиток особистості студента у цей період відбувається через призму його соціальних ролей, діяльності, соціальних очікувань, норм та цінностей в групі і суспільстві в цілому, тому у процесі аналізу анотацій доволі часто можна зустріти анотації, де юнаки підкреслюють роль особистості в суспільстві, можливості, потреби самореалізації та важливість відчуття себе частиною цілого (таблиця 2).

Таблиця 2

Групи анотацій (формування особистості юнака, мотиваційна сфера, досягнення успіху, самоствердження)

Анотації, пов'язані з особливостями формування особистості юнака	Анотації з акцентом на мотиваційну сферу, досягнення та самоствердження
<p>– «Він був великою людиною в велетенському світі...»</p> <p>– «Ти у цьому світі лише маленька шестерня, яка приводить у рух величезний механізм.»</p> <p>– «Той, хто сам собі господар, могутніший за самого володаря світу.»</p> <p>– «Герой нашого часу.»</p> <p>– «Ця історія від перших роздумів і невпевненості юності до зрілості та самопізнання.»</p> <p>– «Ця людина – поєднання полярних значень, з нею було цікаво, та вона була страшно нудною, або це тільки вона так сприймала, та про це мало хто дізнається. Загалом про неї мало хто дізнається.»</p> <p>– «Шлях головного героя до розуміння світу і самовдосконалення, яке йому складно дається.»</p>	<p>– «Ця книга розповідає про життя хлопця з великими амбіціями до життя, прагнення самовдосконалення та високої професійної кар'єри.»</p> <p>– «Історія про відповідальну дівчинку, яка хоче всього досягнути в житті сама, але боїться.»</p> <p>– «Хлопець, який попри всі складнощі, які йому траплялися і трапляються на дорозі, йде до своєї цілі та мети й відкриває для себе світ в нових палітрах.»</p> <p>– «Маленька людина у великому світі, яка хоче досягти успіху.»</p> <p>– «Життя людини, яка добилась всього, чого хотіла.»</p>

Так, особливу увагу молодь акцентує саме на ролі особистості та її значенні (таблиця 2). Саме у цих анотаціях акцентовано на ролі особистості в суспільстві, її можливостях і бажанні самореалізації, потребі бути частиною цілого.

Також велику увагу студенти приділили впливу навчання та, зокрема, самого закладу вищої освіти на формування особистості молодшої людини, що відображено у таких анотаціях: «...Одного дня вона взуває інше взуття та одягає зовсім інший одяг. Тепер прокида-

ється щодня зовсім рано, аби досягати успіху протилежними до минулого шляхами... покидає свій дім, де виросла, та переїжджає в інше місто... «Життя курсанта», «Життя дівчини, яка обрала професію поліцейського, курсантське життя», «До і після навчання в ЛьвДУВС».

Також є певна кількість анотацій, де описано такі важливі процеси, як самопізнання, самоідентифікація, пошук себе у світі, труднощі процесу становлення особистості: «...Головний герой цієї книги змушений зіткнутися зі своїми внутрішніми суперечностями, щоб знайти своє місце в цьому світі. Він переживає життєві кризи, що змушують його виходити за межі зручності та впливають на його розвиток і зростання»; «Знайди вихід і не втрач себе»; «Хлопчик, який бажає знайти себе в цьому житті, попри думку інших, робить те, в що вірить і бачить сенс».

У юнацькому віці спостерігається різноманіття мотивів діяльності і постійне прагнення до успіху, тому молоді люди активно прагнуть до самоствердження, самореалізації та здобуття нових знань і досвіду. Важливою потребою виступає саме самоствердження як набуття власної індивідуальності та прагнення заявити про себе у суспільстві, заслужити повагу та визнання. Саме це відображено у таких анотаціях студентів та курсантів: «Ця книга є важливим джерелом натхнення для тих, хто шукає своє місце у житті, та надихає до досягнення своїх мрій та цілей»; «Шлях до подолання труднощів і боротьби з внутрішніми проблемами дуже довгий і тернистий. Чи вдасться їй пройти цей шлях і реалізувати себе? Чи зможе вона досягти поставленої мети?» (таблиця 2).

На прикладі цих анотацій помітно, що для студентів важливе значення мають амбіції, прагнення до самовдосконалення та кар'єрного зростання. Вони чітко усвідомлюють складність досягнення цілей при високому рівні домагань, а також розуміють можливі перешкоди у досягненні успіху. Але загалом ці анотації є свідченням мотивації та спрямованості на досягнення успіху.

Варто також вказати на таку особливість юнацького віку, як побудова життєвої філософії, яка є результатом становлення особистості, її цінностей та світогляду. Життєва філософія як складова частина екзистенції визначає стиль та спосіб життя людини.

Найбільш чисельна група анотацій молодих людей стосується усвідомлення складності та багатогранності життя, його наповненості і задоволеності ним. Ці анотації відображають глибину самопізнання та саморозуміння особистості молодшої людини, також у них закладено потенціал до самоздійснення, або ж повної насолоди власним життям (Таблиця 3).

Достатня кількість анотацій відображає наповненість та радість життя у молодих

Таблиця 3

Групи анотацій (задоволеність життям, наповненість життя, складність та багатогранність життя)

Анотації про задоволеність та наповненість життя	Анотації про складність та багатогранність життя
<p>– «Яскраве життя незалежної леді»; «Коли читаєш і захоплює дух.» – «Цікаві пригоди гр. Б у світі чудес.» – «Найцікавіша книга.» – «Життя прекрасне, не дивлячись ні на що.» – «Моє життя наповнене щастям, сміхом, любов'ю.» – «Все життя як в казці.» – «Життя – це щось неймовірне. Інколи воно буває складним, незрозумілим, але насправді воно чудове.» – «Щаслива дівчинка пройшла всі негаразди, і її життя ніби як в казці.»</p>	<p>– «Йдучи до своєї мрії, вона зрозуміла, що реалії цього життя зовсім не співпадають із її сподіваннями. Шлях буде тяжким, проте цікавим та насиченим і хорошими подіями також.» – «Це цікава і захоплива історія про героя, який пройшов багато випробувань.» – «Як не впасти духом, попри всі складнощі.» – «Жити страшніше, ніж бачити сни. Мені вистачає війни у своїй голові.» – «Жити – значить любити! Жити – значить боротися!» – «Життя – чергування проблем і успіху.» – «Інструкція до шахів.»</p>

людей. Задоволеність ним і переживання щастя можна відстежити через вживання прикметників «прекрасне», «суперове», «яскраве», «хороше», «цікаве», «чудове» (таблиця 3).

Навіть у доволі непростий період для країни, пов'язаний із воєнним конфліктом, молоді люди знаходять причини, щоб відчувати своє життя наповненим і переживати радісні моменти. Вони заходять у житті те, що дозволяє їм відчувати себе наповнено та щасливо і формувати позитивні установки на своє життя.

Група анотацій, що вказують на складність (життєві виклики та труднощі) та багатогранність життя, містить найбільший відсоток серед анотацій досліджуваних. Аналіз цих анотацій дозволяє дійти висновку про усвідомлення складності життєвих процесів, необхідності долати труднощі і боротися із внутрішніми та зовнішніми викликами, а також потребу у розвитку і самовдосконаленні, важливість формування в собі якостей стійкої, цілеспрямованої особистості для того, щоб достойно та цікаво проживати життя. Прикладом цього є деякі анотації, які вказують саме на ці особливості

сприймання та розуміння життя і себе у ньому молодих людей (таблиця 3).

Зосередження уваги на складності життя та переживанні складних подій, іноді з наголосом саме на тих, що пов'язані із війною, відображено у таких анотаціях: «Ангел у пекельному світі»; «Мені ліньки, нема сил жити таке життя»; «Дівчина живе в країні, де останніх 4 роки відбуваються страшні історичні події. В цей час вона знаходить своє кохання, через деякий час вони одружуються, але настав момент, коли вони повинні розлучитися, невідомо на який строк...»; «Книжка про те, як людина шукає себе, шукає кохання, живе у непростий час та намагається думати про хороше майбутнє»; «Надто багато проблем у цьому житті і книзі».

Висновки. За результатами аналізу анотацій студентів та курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання можна вважати, що екзистенція життя у молодих людей є доволі різноманітною та динамічною. Вона характеризується спектром позитивних та негативних емоційних переживань. Більшість опитаних глибоко усвідомлює багатогранність життя, його складність, але водночас вони готові долати труднощі та реагувати на зовнішні та внутрішні виклики.

У процесі аналізу та інтерпретації анотацій можна окреслити, що загальними тенденціями екзистенції життя молодих людей є наявність глибоких емоційних переживань, які здебільшого стосуються почуття кохання (позитивних і негативних), акцент на важливості міжособистісних стосунків, а саме підтримки та розуміння близьких людей, усвідомлення ролі особистості в суспільстві, важливість самопізнання, самореалізації, досягнень та самоствердження, а також пошук життєвого вектора, сенсу свого життя, що формує життєствердну позицію молодої людини і виступає важливою умовою її життєздійснення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мухіна В.С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку. Київ, 2006. 604 с.
2. Сарабун О. Екзистенція як переживання індивідуумом проєкту духовного життя. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2012. № 2 (22). С. 8–12.
3. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Харків : Фоліо, 2021. 160 с.
4. Штепа О.С. Особистісна зрілість. Модель. Опитувальник. Тренінг : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 210 с.
5. Rogers C. Client-centered therapy: A theoretical approach. London, 1951. 416 p.

ОСОБИСТІСНІ ВЛАСТИВОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ПЕРЕДУМОВА ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ

PERSONAL CHARACTERISTICS OF A SCIENTIFIC AND TEACHING WORKER AS A PREREQUISITE FOR HIS PROFESSIONAL SUCCESS

У статті наголошується на важливості перегляду й формування інноваційної парадигми вищої освіти в Україні, утворення взаємин, у котрих чільна увага зосереджена на особистісних властивостях науково-педагогічного працівника закладів вищої світи, котрий володіє унікальним комплексом психологічних властивостей професійного поведіння, світогляду, думок, професійні учини котрого вимагають наявності певних індивідуальних, професійних, соціальних та психологічних властивостей. Індивідуальні властивості науково-педагогічного працівника підкреслюють його унікальність, завдячуючи котрій кожен науково-педагогічний працівник уособлює виняткову та гармонійну особистість, яка є здатною на високому професійному рівні реалізувати освітні завдання й сприяти досягненню успіху в професійних діях.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз сьогочасних наукових поглядів стосовно професійних й індивідуальних властивостей сучасного науково-педагогічного працівника. Здійснено дослідження, спрямоване на окреслення найбільш значимих індивідуальних властивостей науково-педагогічного працівника, які сприятимуть їм у досягненні професійного успіху.

Доводиться судження про те, що наявний індивідуально-психологічний рівень науково-педагогічного працівника (високий ступінь моральних якостей, оптимізм, емпатія, доброзичливість, зацікавленість, товарицькість) виявляється у його поведінці, а також у якості здійснення професійних дій щодо здобувачів вищої освіти, що впливає на їхню майбутню професійну успішність. Обґрунтовано потребу розвитку професійно-особистісних властивостей науково-педагогічного працівника задля забезпечення продуктивності інноваційного освітнього процесу, побудови особистісного освітнього вектору й професійного та індивідуального розвитку науково-педагогічного працівника.

Ключові слова: особистісні властивості, освітній процес, професіоналізм, професійна успішність, мотиваційно-ціннісна система, наратив, професійний архетип.

The article emphasizes the importance of revising and forming an innovative paradigm of higher education in Ukraine, the formation of relationships, in which the main attention is focused on the personal qualities of a scientific and pedagogical worker of institutions of the higher world, who possesses a unique complex of psychological properties of professional behavior, worldview, thoughts, professional actions which requires the presence of certain individual, professional, social and psychological properties.

The individual properties of a scientific and pedagogical worker emphasize his uniqueness, thanks to which each scientific and pedagogical worker embodies an exceptional and harmonious personality, who is able to implement educational tasks at a high professional level and contribute to the achievement of success in professional studies.

The article provides a thorough analysis of current scientific views regarding the professional and individual properties of a modern scientific and pedagogical worker. A study was carried out, which is aimed at delineating the most significant individual properties of a scientific and pedagogical worker, which will help them achieve professional success.

The judgment is made that the existing individual and psychological type of a scientific and pedagogical worker (high degree of moral qualities, optimism, empathy, benevolence, interest, sociability) are reflected in his behavior, as well as in the quality of the implementation of professional studies, in the students of higher education, which in turn affects their future professional success. The need for the development of the professional and personal qualities of a scientific and pedagogical worker in order to ensure the productivity of the innovative educational process, the construction of a personal educational vector and the professional and individual development of a scientific and pedagogical worker is substantiated.

Key words: personal characteristics, educational process, professionalism, professional success, motivational value system, narrative, professional archetype.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.13>

2023.56.13

Кісіль З.Р.

д.юрид.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора Інституту
управління, психології та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Орієнтація української освіти на стандарти європейського освітнього простору вимагає суттєвого реформування її змісту та підготовки професійних науково-педагогічних працівників. Сьогочасність ставить все більш різноманітні вимоги до їх діяльності та особистості науково-педагогічного працівника. Це потребує від науково-педагогічного працівника здатності змінювати штаб та методи, архітектуру та зміст освітньо-професійних та освітньо-наукових програм, опрацювати інноваційні інтеграційні курси. Це неможливо без розвитку самостійності та творчої ініціативи.

Постановка проблеми. Розвиток особистості, маніфестування її психологічних властивостей є чільним завданням у контексті дослідження процесів, пов'язаних зі здобуттям професійного успіху. Особистість науково-педагогічного працівника є системотвірним чинником задля успішної реалізації власних професійних дій. Окрім того, професійне функціонування індивідуума здебільшого відображається у його професійному поведінні та світогляді. Розкрити сенс професійної успішності науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти можна лише шляхом аналізу своєрідності його індивідуальних власти-

востей та психологічних станів, особистісної мотиваційної та ціннісної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізові особистості в контексті професійних дій присвячені наукові розвідки як зарубіжних, так і вітчизняних учених, а саме: Г. Балла, І. Бежа, О. Бондарчук, С. Гарькавця, Л. Дикої, Э. Зеера, Л. Карамушки, В. Крайнюка, С. Максименка, Г. Олпорта, В. Онищенко, Т. Титаренко, К. Холла, В. Ямницького. Нині домінуючою є тенденція відходу від наявної наукової традиції стосовно аналізу зазначеної проблеми лише у контексті психології праці та професійних дій. Нині домінують наукові дослідження, у котрих конгломерується життєвий, ціннісний та професійний простір особи. У результаті цього психологічна сутність професійної успішності поповнюється достеменними теоретичними аспектами стосовно: інтеграції й структурування наявних уявлень щодо цінності професії задля окремого індивідуума; осмислення значення професійної рефлексії; окреслення й погодження мети та способів досягнення професійних помислів; здійснення особистісних стратегій задля досягнення професійної успішності тощо.

Слід зазначити, що разом із формулюванням цілеспрямованості професійних учинів, утворенням і деталізацією індивідуальної професійної мети, реалізовується повсякчасний професійний вибір, а згодом і професійний розвій та професійне самовизначення. Так, учені Н. Андреева, Л. Балецька, Д. Белова, В. Гупаловська, С. Максименко, В. Москалець, Т. Приходько, М. Худишева виокремлюють низку показників професійного самовизначення, а саме: професійне становище, ступінь професійного ідентифікування, ступінь вдоволення власною професійною підготовленістю та діяльністю, ціннісне спрямування спеціаліста, професійне мотивування, емоційне становище, ступінь професійних прагнень, ступінь визначеності та конкретизації як життєвої, так і професійної мети, професійну активність, ступінь здійснення власного потенціалу, присутність подальших перспектив у професійному й особистісному зростанні тощо.

Мета статті – провести теоретичне дослідження особистості науково-педагогічного працівника закладів вищої освіти як системотвірного чинника досягнення успішності у професійних учинах.

Виклад основного матеріалу. Аналіз особистості науково-педагогічного працівника закладів вищої освіти як суб'єкта професійних учинів й професійної успішності потребує використання певного теоретичного та методологічного інструментарію. Ідеться про потребу інтегрування методологічних принципів та підходів задля виявлення змістовних аспектів особистісного й професійного

саморозвитку і самовдосконалення. Отже, інтегративний підхід сприятиме узгодженню особистісної, теоретичної й практичної царин здобутку професійної успішності у науково-педагогічних учинах викладача закладу вищої освіти. Водночас:

– *теоретична царина* засвідчуватиме належний ступінь професійної підготовленості науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти задля успішної реалізації власних обов'язків;

– *практична царина* позиціонуватиме ступінь професійного потенціалу, компетенції, наявного досвіду, а також механізм їхнього застосування у професійних учинах;

– *особистісна царина* забезпечуватиме ціннісні, змістовні й мотиваційні ресурси задля досягнення мети професійної успішності.

Особистісні властивості науково-практичного працівника безпосередньо впливають на його продуктивність, вдоволення учинами, ступінь професійної відповідальності. До перелічених властивостей можна долучити ще низку особистісних властивостей, котрі позиціонуються вченими власне як професійно-важливі задля успішної реалізації науково-педагогічних учинів, а саме: «...самоконтроль, емоційна стійкість, рефлексивність, гнучкість, креативність, відкритість, моральність тощо» [1; 2; 3]. Водночас індивідуальні властивості кожного науково-педагогічного працівника позиціонуються певною архітектонікою взаємодій, котра суттєво позначається на науково-педагогічному працівникові та на його професійних учинах і їхніх наслідках.

Отже, аналізуючи особистісні властивості науково-педагогічного працівника, слушно узяти до уваги наукові розвідки С. Максименка, який вважає, що «<...>особистість є складною системою, що саморозвивається. Для того, щоб <...> дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали і не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі це є співіснування за принципом сполучальності (Г. Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надати їй керовані такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації» [4, с. 12].

Потреба в урахуванні особистісних властивостей засвідчується і проведеними психологічними дослідженнями розвитку інтелекту ученого та його впливу на продуктивність, зосібно наукових учинів. Загальновідомо, що неможливо установити прямий кореляційний взаємозв'язок поміж високо розвиненими інтелектуальними потенціями й подальшими науковими відкриттями чи успішними професійними учинами.

Окрім того, подеколи розвинений інтелект без належного морального підсилення постає злим генієм та може шкодити не лишень окремій особистості, але і цілому поколінню, людству. Отже, моральний і ціннісний вплив науково-педагогічного працівника на здобувача вищої освіти може бути і позитивним, і негативним. Негативний вплив збільшуватиметься унаслідок зросту негативних тенденцій як у власному, так і у професійному бутті науково-педагогічного працівника. Зокрема, при низькому ступені власної й професійної звітності психологічні й моральні збитки, котрі були завдані науково-педагогічним працівником, можуть бути досить відчутними з огляду на професійне майбутнє здобувача вищої освіти.

Враховуючи зазначене, аналіз особистісних властивостей, котрі слугуватимуть умовою професійної успішності науково-педагогічного працівника, слід здійснювати з урахуванням інноваційних теоретико-методологічних підходів. Слід урахувати психоаналітичні (Зигмунд Фрейд, Карл Юнг), диспозиційні (Гордон Олпорт, Реймонд Кеттел, Ганс Айзенк), соціально-когнітивні (Альберт Бандура, Джуліан Роттер), гуманістичні (Еріх Фромм, Абрагам Маслоу), феноменологічні (Карл Роджерс), соціокультурні (Карен Хорні) та інші концепції особистісного розвитку. Необхідно також зважати і на біполярну сутність особистості, межовими полюсами котрої, на думку К. Девіса, К. Вортмана, Д. Лемана та Р. Сільвера Л., є «<...>свобода – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементалізм; конституціоналізм – інвайронменталізм; змінність – незмінність; суб'єктивність – об'єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаз; пізнавальність – непізнавальність» [5; 6].

Зазначена парність, чи об'єднання протилежностей, постає підґрунтям особистісного розвитку. Так, усі нові етапи професійного удосконалення додають нові як внутрішньо-особистісні, так і міжособистісні полюси. Внутрішнє й зовнішнє ратоборство вимагає психологічного розв'язання задля превенції потенційних негативних феноменів, котрі є пов'язаними зі зміною соціальних обставин, професійного дезидерату, кшталту міжособистісних взаємин тощо. Враховуючи спрямованість професійних учинів, особиста й професійна активність науково-педагогічного працівника подеколи вибудовується у рамках полюсів «успішність – неуспішність».

Архітектоніка нинішньої вищої освіти є вкрай багатополісним феноменом, позаяк сучасному науково-педагогічному працівникові недостатньо володіти лишень ґрунтовними теоретичними знаннями, адже неодмінним дезидератом професіоналізму є професійна та психологічна культура, духовні й моральні

настанови, особистісні й ціннісні складники професійних учинів. Отже, важливого значення набуває власне акмеологічний вектор удосконалення не лише професійних учинів, власного професіоналізму, а й індивідуальних властивостей науково-педагогічного працівника.

Застосування акмеологічного підходу сприятиме аналізу й переосмисленню професійних учинів та індивідуальних властивостей науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти з погляду наукової конкурентоздатності, педагогічної довершеності, професійного реноме та інших детермінант, котрі слугують досягненню їх професійного успіху, адже при множенні ролі акмеологічної обізнаності як інтегральної придатності особи науково-педагогічного працівника реалізовувати власний професійний розвій дозволяє залучати наявні психологічні ресурси та повсякчас здійснювати оцінювання власного особистісного та науково-педагогічного впливу на учасників освітнього процесу.

Нині багато науковців приділяє значну увагу наявним проблемам розвитку ціннісних потенцій науково-педагогічних працівників. У контексті переосмислення й утворення сучасної вітчизняної парадигми вищої освіти вкрай актуальним є питання осучаснення сутності, архітектоніки професіоналізму науково-педагогічних працівників як акмеологічної категорії, акмеологічного підґрунтя професійного становлення й розвитку науково-педагогічних працівників, їхніх особистих стратегій щодо досягнення професійного успіху [7; 8; 9; 10; 11; 12].

Притаманність акмеологічних компетенцій засвідчує наявність сформованої системи індивідуальних та професійно значимих властивостей науково-педагогічного працівника, високий ступінь теоретичної підготовленості й наявної практики науково-педагогічних учинів. У контексті аналізованої проблеми утворена акмеологічна компетентність позиціонує:

- високий ступінь індивідуального переусвідомлення й переживання отриманих знань та їх передавання у ціннісному кшталті й сутності;

- домінування у психологічній архітектоніці професійної мотивації щодо придатності запровадження стратегій на досягнення успіху відповідно до наявних ціннісних настанов і переконань;

- високий розвиток емоційного інтелекту, емпатії, умінь комунікування, позитивного міркування;

- погоджене особистісне та професійне єднання набутих теоретичних знань, власного світосприйняття, професійного досвіду й поведінки науково-педагогічного працівника.

Зазначене повинно функціонувати в контексті здійснення повсякчасного самоаналізу, самооцінювання із врахуванням думки оточуючих та оцінювання власних досягнень боку професійного соціуму. Отже, акмеологічна компетентність є комплексною взаємодією та взаємозумовленістю мотиваційних, операційних, рефлексивних, оцінювальних, перцептивних, регулятивних компетенцій науково-педагогічного працівника. Використання акмеологічного підходу надає можливість плекання потужної мотивації стосовно професійного та особистісного розвитку. Акмеологічний алгоритм надає змогу узагальнити досягнуті професійні результати й розробити інноваційні стратегії подальшого професійного розвитку. Водночас психолого-акмеологічна діагностика [13] є спрямованою на окреслення індивідуальних властивостей, котрі відповідають професії науково-педагогічного працівника та сприяють успіху у її реалізації.

Дискурсивний підхід надає можливість осмислити утворення індивідуальної ідентичності в контексті взаємодії особистого й соціального досвіду. Чільну роль у зазначеному процесі відіграють саме комунікативні практики. У науково-педагогічних учинах продуктивний комунікативний дискурс є нагальною умовою задля здійснення успішних особистих та професійних взаємодій. Водночас процес ідентифікації «Я»-особистого, як вважають Б. Бенвелл й Е. Стоке, є наслідком дискурсивних практик [14].

У професійних учинах науково-педагогічного працівника дискурс є механізмом погодження певних знакових архітектонік задля взаємного порозуміння між усіма учасниками освітнього процесу.

Водночас нарративний підхід є у нагоді, коли виникає потреба в інтерпретуванні тих або інших дискурсивних кшталтів людського поведіння. З психологічного кута зору вкрай важливим є власне спосіб конструювання індивідуального «Я» науково-педагогічного працівника за підтримки нарративу, адже власні здібності є вкрай важливими для науково-педагогічного працівника як інтерпретатора власне теоретичних знань. Донести до здобувачів вищої освіти інформацію, водночас її не спотворивши, запропонувати інноваційне об'єктивне розуміння подій – усі ці й інші комунікативні властивості особи подеколи є визначальними у професійних учинах науково-педагогічного працівника.

Емоційний компонент є чільним у психологічній архітектоніці професійних учинів науково-педагогічного працівника. Емоційне спрямування позиціонується, на думку В. Гладкова, «<...>ціннісною та мотиваційною сферами особистості, а також залежить від її психологічного типу (альтруїстичний, гнос-

тичний, романтичний, гедоністичний тощо)» [15, с. 98–103]. Професійні учини науково-педагогічних працівників супроводжуються емоційними переживаннями, котрі чинять позитивний та негативний вплив на її результати. У здобутку й підтримці високого ступеня успіху у професії важливою передумовою є наявність емоційного балансу особистості науково-педагогічних працівників, що прямопропорційно залежить від їх психічного становища й психологічних компетентностей, позаяк розвій останніх сприяє досягненню емоційної урівноваженості у поєднанні різноманітних штибів їх професійних учинів.

Зрештою, які б особистісні властивості не аналізувалися (комунікативні, когнітивні, ціннісні, мотиваційні тощо), чільним є їх бачення в контексті успіху у професії. Априорі задля позиціонування в професійному соціумі науково-педагогічному працівникові слід отримати позитивне оцінювання власних учинів з боку учасників освітнього процесу. Водночас професійне самоактуалізування пов'язане із втіленням індивідуально значимих властивостей та цінностей. Цінності та манера професійного поведіння є специфічним індикатором узгодженості вектору учинів у професійному соціумі і водночас мірою порівняння окремого науково-педагогічного працівника з певним середовищем.

Отже, шлях до досягнення успіху у професії є процесом повсякчасного узгодження індивідуальних і соціальних сенсів у контексті професійних учинів. Стратегія досягнення успіху у професії повинна ґрунтуватися на індивідуальній ієрархії значимих завдань, соціально прийнятних методах досягнення поставлених завдань, досягненні соціально значимих результатів й власному вдоволенні від наявних професійних досягнень.

Висновки. Досягнення успіхів у професії вимагає повсякчасного саморозвитку особистості науково-педагогічного працівника та певних особистісних властивостей, позаяк він повинен бути втіленням харизматичної особистості. За рахунок власної особистісної харизми науково-педагогічний працівник чинить позитивний вплив на учасників освітнього процесу та досягає успіху у професії.

Особистісні властивості повинні імплементуватися до психологічної культури науково-педагогічного працівника задля утворення успішних як особистісних, так і професійних взаємодій. Комплекс психологічних знань, емоційної лабільності, мотиваційної спрямованості, ціннісних, поведінкових властивостей, котрі помножені на яскраву індивідуальну харизму, слугуватиме як його особистому саморозвитку, так і досягненню успіху у професії науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти.

Перспективи подальших досліджень.

Перспективним є аналіз виявів індивідуальних властивостей науково-педагогічних працівників у професійних учинах на рівні сенсу, ціннісних, мотиваційних, комунікаційних та інших взаємодій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Boudreau J.W., Boswell W.R., Judge T.A. Effects of personality on executive career success in the United States and Europe. *Journal of Vocational Behavior*. 2001. Vol. 58. P. 53–81.
2. Luft J., Ingham H. The Johari window, a graphic model of interpersonal awareness. *Proceedings of the western training laboratory in group development*. Los Angeles : UCLA, 1955. P. 116–152.
3. Personality and career success: Concurrent and longitudinal relations / A.R. Sutin, P. Costa, R. Miech, W. Eaton. *European Journal of Personality*. 2009. Vol. 23. P. 71–84.
4. Максименко С.Д. Генетико-моделюючий метод дослідження особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2014. Вип. 2.13. С. 8–16.
5. Davis C.G., Wortman C.B., Lehman D.R., Silver R.C. Searching for meaning in loss: Are clinical assumptions correct? *Death Studies*. 2000. 24, P.497–540.
6. Хьелл Л., Зигле Д. Теорії особистості: основні положення, дослідження, застосування. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>.
7. Акмеологія – наука XXI століття : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 17–18 лют. 2011 р. Київ, 2011. 229 с.
8. Гладкова В. Акме-синергетичний підхід як методологія забезпечення якісної підготовки майбутніх менеджерів освіти. *Наука і освіта*. 2011. № 6. С. 45–47.
9. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід : монографія / О.А. Дубасенюк, О.Є. Антонова, О.С. Березюк, С.С. Вітвіцька, О.М. Влащенко ; ред.: О.А. Дубасенюк ; Житомирський державний університет ім. І. Франка. Житомир, 2011. 388 с.
10. Подолянюк Л. Аксіологічні параметри буття людини: контекст науки. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2011. № 2. С. 9–14.
11. Проценко О. Акмеологічні засади формування професійної компетентності викладача вищого навчального закладу. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогіка»*. 2011. № 6. С. 295–303.
12. Хрипко С.А. Аксіологія освіти в сфері комунікативної культури: ціннісні акценти; комунікативні тенденції; дистанційний формат : навчально-методичний посібник. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 270 с.
13. «П'ятифакторний особистісний опитувальник» Р. МакКрае и П. Коста («Велика п'ятірка»); «Короткий індекс самоактуалізації» (SI) А. Джонса, Р. Крендела; «Самоактуалізаційний тест» (CAT) Е. Шострома; «Шкала ясності Я-концепції» (SCC) Д. Кемпбела; багатфакторний особистісний опитувальник (16 PF) Р. Кеттелла, копінг-тест Р. Лазаруса і С. Фолкмана та ін.
14. Benwell B., Stokoe E. *Discourse and identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. 308 p.
15. Гладкова В. Акме-синергетичний підхід як методологія забезпечення якісної підготовки майбутніх менеджерів освіти. *Наука і освіта*. 2011. № 6. С. 45–47.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНИХ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

REASONS FOR THE EMERGENCE OF NEGATIVE PSYCHO-EMOTIONAL STATES OF PEDAGOGUES UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL LAW

У статті представлено теоретичний аналіз причин виникнення негативних психоемоційних станів педагогів в умовах воєнного стану.

З'ясовано, що однією із головних причин виникнення негативних станів в даний період є переживання стресу. Проаналізовано дефініції понять «стрес» і «стресостійкість» у підходах вітчизняних та зарубіжних науковців. Проаналізовано групи суб'єктивних причин, що спричиняють стрес, який є першопричиною виникнення негативного психоемоційного стану в особистості. Зроблено висновок про те, що на психоемоційний стан педагогів впливає також професійний стрес, який спричинений чинниками освітнього середовища. Зазначено основні причини професійного стресу, під час якого педагоги знаходяться у негативному психоемоційному стані. Також проаналізовано загальні організаційні чинники, які можуть бути стресорами професійного стресу. У статті зазначено фактори, які пов'язані безпосередньо з професійною діяльністю, з тими змінами, які визначають її складність, значущість, невизначеність, та їх надмірний вплив на педагогів.

Досліджуючи дану проблем, ми дійшли висновку, що головною причиною виникнення як професійного, так і особистісного стресу є індивідуально-психологічні особливості педагога. Узагальнюючи інформацію, яка була отримана в процесі дослідження, ми визначили загальні чинники, які несприятливо впливають на загальний психоемоційний стан педагогів.

Здійснивши теоретичний аналіз даної проблематики, можна зробити висновок про те, що на формування внутрішнього гармонійного простору, стабілізування позитивного психоемоційного стану педагогів також впливають удари зовнішнього середовища, такі як військові дії в Україні. Стабілізування власного психоемоційного стану дозволить будувати перспективні плани у професійному розвитку кожному педагогу.

Ключові слова: стрес, професійний стрес, стресостійкість, негативний психоемоційний стан, педагоги, воєнний стан.

The article presents theoretical analysis of the reasons of negative psycho-emotional states of pedagogues under the conditions of martial law. It is found out that one of the main reasons of this state in the given period is the experience of stress. The definitions of the concepts of "stress" and "stress resistance" in the approaches of domestic and foreign scientists have been analyzed. Groups of subjective reasons causing stress, which is the root cause of negative psycho-emotional state of an individual, have been studied. It is concluded that the psycho-emotional state of pedagogues is also affected by professional stress, which is caused by the factors of the educational environment. The main reasons of professional stress during which pedagogues are in a negative psycho-emotional state have been indicated. General organizational factors that can be stressors of professional stress have also been analyzed. The article indicates the factors that are directly related to professional activity, with those changes that determine its complexity, significance, uncertainty and their excessive influence on pedagogues.

Investigating this issue, it is concluded that the main reason of both professional and personal stress is the individual and psychological characteristics of the pedagogue. Summarizing the information that was obtained during the research, the general factors that adversely affect the general psycho-emotional state of pedagogues have been determined.

Having carried out theoretical analysis of this problem, we can conclude that the formation of the internal harmonious space, the stabilization of the positive psycho-emotional state of pedagogues is also affected by external shocks such as military actions in Ukraine. Stabilizing own psycho-emotional state will allow each pedagogue to build promising plans for professional development.

Key words: stress, professional stress, stress resistance, negative psycho-emotional state, pedagogues, martial law.

УДК 37.015.3:159.942.4"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.14>

Кондратюк С.Л.

к.психол.н., доцент,

доцент кафедри психології

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Щоденні професійні завдання, які виконують педагоги, зумовлюють стан психічного напруження. Особливо це відслідковується в умовах воєнного стану під впливом негативних факторів. Наслідком цього є значне погіршення фізичного і психічного здоров'я особистості, що впливає на ефективність професійної діяльності. Досліджуючи психоемоційний стан педагогів, а особливо його негативні прояви, ми дійшли висновку, що його можна розглядати як переживання професійного стресу, який спричинений чинниками як особистісного характеру, так і професійного (освітнього) середовища.

Однією із головних причин негативного психоемоційного стану в даний період часу

є переживання стресу, адже кожна особистість індивідуально оцінює ситуацію, зіставляє свої сили для її вирішення. За термінологією Ганса Сельє, будь-яка несподіванка, яка порушує звичний ритм життя, вже може стати причиною стресу, або стресором. При цьому тільки в певній мірі має значення сутність самої ситуації та її об'єктивний ступінь загрози. Отже, важливим є суб'єктивне ставлення до ситуації. Провідне значення також мають внутрішні захисні механізми людини, її резерви, які допомагають особистості подолати стрес [7].

На думку науковиці Т. Неудачиної, поняття «стрес» у сучасному розумінні виходить за межі суто біологічного характеру. Сутність цього поняття трактують з позиції психічного,

соціального і духовного рівня буття особистості. Стрес трактується як напруга захисних сил організму, мобілізація внутрішніх ресурсів, а також енергетичне забезпечення можливостей для вирішення завдань, які стоять перед особистістю [8].

Науковці, практичні психологи, психотерапевти зазначають, що стрес може бути дуже небезпечним, якщо він супроводжується сильним напруженням, високим рівнем тривожності, переживанням страху і хвилюванням. У людини, яка переживає саме так стрес, починається прискорене серцебиття, їй важко дихати, думати, змінюються поведінкові реакції організму, їй важко приймати рішення і робити будь-який вибір. Довготривала стресова ситуація негативно позначається не тільки на фізичному і ментальному здоров'ї, але і на стосунках у професійній сфері, з близькими людьми. Стресорів є досить багато, і, як зазначають науковці, у кожного вони можуть бути свої, адже те, що в однієї особи викликає стрес, для іншої є випробовуванням сил і внутрішнім загартуванням. З огляду на це способи реагування на чинники стресу і способи подолання стресового напруження є досить індивідуальними для кожної особистості [3; 4].

Актуальним в умовах воєнного стану є поняття стресостійкості особистості. Дослідники її визначають як інтегровану властивість особистості, яка характеризується взаємодією таких складників, як мотивація, інтелектуальні й емоційно-вольові властивості, які забезпечують їй досягнення цілей у складних ситуаціях. Стресостійкість ефективної взаємодії із соціумом визначається показниками емоційної стійкості, низьким рівнем тривожності (ситуативної і реактивної), високим рівнем саморегуляції, а також психологічною готовністю до стресових ситуацій. Також стресостійкість розглядається у трьох основних аспектах, зокрема як реакція на стрес-фактори, як сприйняття та як ставлення до стресової ситуації загалом. Реакція розглядається як пасивне реагування на стрес-фактор (стресор), що проявляється у втечі від реальності і можливій неадекватній поведінці, в агресії або навпаки автоматизованій позитивній реакції [7; 8].

Сприйняття – це є прояв особливостей адекватного відображення особистістю стресової ситуації та бачення себе в ній. Ставлення є набуттям навичок саморегуляції з метою конструктивного внутрішнього захисту та впливу на стресор з керуванням принципами «змінюю і захищаю внутрішній світ» і «впливаю на ситуації зовнішнього світу» під час адаптації до стрес-факторів і перетворення світу взаємовідношень. Дослідники зазначають, що найбільш стресостійкими в екстремальних ситуаціях є особи з характерним інтернальним локусом контролю, які впевнені у власних силах, а також

ті, хто не перебуває в очікуванні схвалення їх дій і думок. Найменш стійкими до стресових ситуацій є тривожні, із заниженою самооцінкою і не впевнені у собі особистості, які весь час перебувають у стані потреби схвалення і неадекватно сприймають ситуацію і себе в ній [9].

Стресостійкість як властивість особистості залежить від багатьох факторів, зокрема стилю життя, виховання, саморозвитку, вміння долати психофізіологічні навантаження. Стресостійкість є динамічною важливою характеристикою для багатьох професій, в тому числі і для педагогів. Високий рівень розвитку цієї властивості дозволяє педагогам успішно самореалізовуватися, ефективно займатися педагогічною діяльністю, професійно комунікувати з дітьми, колегами, а також зберігати психічне і фізичне здоров'я. Стресова реакція може бути як позитивною (надихати особистість на відповідальні вчинки), так і негативною (нездатність для виконання будь-яких вчинків і діяльності). Відповідно відбуваються такі зміни: на фізіологічному рівні – вегетативні зрушення; на психоемоційному – афективні і когнітивні, які пов'язані із особистісним переживанням стресової ситуації; на поведінковому рівні – адаптивна поведінка та пошукова активність. К. Платонов у своїй праці зазначав, що ці реакції взаємопов'язані із трьома видами психологічної адаптації:

- 1) психофізіологічною – здатністю організму ефективно функціонально перебудуватися відповідно до умов і вимог середовища;
- 2) психологічною (психічною) – здатністю організму злагоджено функціонувати на емоційному і когнітивному рівнях;
- 3) психосоціальною – пристосуванням особистості до взаємодії із соціумом [7].

У своїй монографії науковці С. Томчук та М. Томчук розглядають класифікацію реакцій на стресову ситуацію (психотравмуючу):

- 1) реакції, які призводять до психоемоційних розладів;
- 2) психосоціальні – розлади соціальної адаптації;
- 3) психосоматичні реакції, перевагою яких є фізіологічні розлади.

Науковці зазначають, що коли стрес набуває хронічного та затяжного характеру, то зазначені реакції формуються поетапно. На початку переживання стресової ситуації особистість відчуває зниження адекватного функціонування психічної і когнітивної сфер. У подальшому відбуваються розлади у психофізіологічній адаптації [13].

У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10) також виділено професійний стрес, який трактується як багатовимірний і складний феномен, що може виражатися у реакціях психічного і фізичного спектру на надмірно напружені ситуації під час професійної діяльності.

Науковці, які досліджують професійний стрес, зазначають, що він є підґрунтям негативного психоемоційного стану особистості і його можна трактувати як:

- стрес можливості (мати або не мати щось бажане і очікуване);
- стрес обмеження (у досягненні цілі, посади);
- стрес невизначеності (у досягненні чогось бажаного, невизначення у будь-якій сфері життя) [6; 13; 14].

Л. Роговик, І. Руденко та Є. Носенко виділяють дві групи суб'єктивних причин, що спричиняють стрес, який є першою причиною виникнення негативного психоемоційного стану в особистості. До першої групи належать постійні складові особистості, які пов'язані з довгодіючими програмами (генетичні і батьківські програми, установки і «вищі» потреби особистості за А. Маслоу).

До другої групи належать причини динамічного характеру, які пов'язані зі змінними програмами, а саме (помилки в мисленні, «фізіологічні» потреби за А. Маслоу). У кожному випадку стрес може бути викликаний різноманітним між очікуванням і реальністю. Моделі (програми) поведінки особистості можуть бути довготривалими або короткотривалими, жорсткими або динамічними [9; 10; 11].

Вчені вважають, що природа підготувала людину до умов підвищених фізичних навантажень, можливого періодичного голодування, температурних перепадів, але сучасна людина живе в умовах гіподинамії, переїдання та життєвого комфорту, тому особистість є більш стійкою до природних факторів (голод, холод, біль, фізичні навантаження) і занадто чутливою до соціальних факторів, які не є вродженими.

В умовах воєнного стану дуже актуальною є неможливість реалізувати потреби за пірамідою Абрахама Маслоу. Відповідно до його схеми через реалізацію нижчих біологічних потреб переходимо до вищих – духовних. Якщо потреби не задовольняються, то людина зазнає стресу – *фізіологічного* (голод, холод, спрага, нестача сну, розумова і фізична втома, надшвидкий темп життя або його різка зміна); стресу *безпеки і стабільності*, пов'язаного із страхом смерті власної або близьких, страхом втратити роботу, несприятливих змін у житті; *належності і любові* – стресу самотності – фізичної або моральної, стресу через нерозділене кохання, через страх, що близька людина перебуває в зоні бойових дій або в окупації; *поваги і престижу* – стресу від краху кар'єри, від нереалізації власних амбіцій, втрати поваги з боку близьких або в суспільстві; *самореалізації* – стресу від нереалізації власного покликання, від заняття справою, яка не приносить морального задоволення [2].

Однією із головних причин виникнення професійного стресу є індивідуально-психоло-

гічні (фізіологічні) особливості педагога. Що стосується особистісних причин виникнення цього виду стресу, то дл них можна віднести такі: особистісне життя (конфлікти, втрати близьких), труднощі і проблеми, які пов'язані з матеріальною і юридичною сферою життя, зниження працездатності через хвороби, переживання вікових і життєвих криз. На якість життя і на професійну діяльність педагога впливає велика група факторів, які зумовлюють і певним чином призводять до появи професійного стресу. Ідеться про загальносоціальні та організаційні стресори (відповідний рівень економіки, екологічні зміни, політичні і військові кризи).

Г. Беляєв зазначає, що загалом причини, які впливають на виникнення професійного стресу, поділяються на безпосередні і головні. Безпосередньою причиною вважається ситуація або подія, наслідком якої є переживання психічної напруженості і стресу [1]. Ідеться про дефіцит часу для виконання термінових завдань або усунення помилкових дій, міжособистісні конфлікти з керівництвом або учасниками освітнього процесу, травмування учнів (з різних причин) в період перебування їх у школі. Безпосередні причини найчастіше пов'язані з екстремальним змістом діяльності та її умовами.

Результати проведеного дослідження і аналіз праць науковців дали можливість визначити основні стресори, які впливають на виникнення професійного стресу, під час якого освітяни переживають негативний психоемоційний стан:

- щоденні надмірні навантаження;
- невідповідність між професійними вимогами до педагога і його можливостями та ресурсами відповідно до цих вимог;
- недостатньо чіткий розподіл посадових обов'язків та повноважень;
- не завжди адекватна поведінка суб'єктів освітнього процесу (школярів);
- висока відповідальність за суб'єктів освітнього процесу під час їх перебування у школі;
- низька оплата праці;
- організаційні особливості роботи педагога;
- відсутність кар'єрного зростання і завищені очікування у професійній реалізації;
- критика професійної діяльності (керівництва, колег, батьків учнів);
- відсутність мотивації до професійної діяльності;
- стресори на організаційному рівні.

Також виділяють загальноорганізаційні чинники, які можуть бути стресорами у професійній діяльності педагогів. Їх розділено на чотири категорії:

- 1) загальні професійні вимоги та обов'язки, а також зміст вирішуваних завдань;
- 2) особисті очікування і професійні вимоги;

3) загальноорганізаційні вимоги й особистісні очікування;

4) зовнішні вимоги й умови праці [5; 6; 12].

Зазначені вище чинники визначають загальний стан особистості педагога, впливають на стійкість до впливу безпосередніх і головних причин стресу, послаблення можливостей до подолання негативного психоемоційного стану. Виникнення професійного стресу і переживання негативних емоцій не зумовлюється однозначним взаємозв'язком особистості педагога і умов праці, адже навіть гарна їх відповідність не дає гарантію високої стійкості до стресу, тому що є велика кількість інших факторів, що детермінують цей складний і не завжди керований процес. Умови праці та індивідуальні характеристики особистості мають мінливий характер, що також порушує їх вихідну відповідність. Будь-який стрес, в тому числі і професійний, є шкідливим для здоров'я особистості, має індивідуальний процес переживання. Значення тих чи інших робочих ситуацій на особистість відрізняється навіть у одній професійній спільноті.

Отже, велике значення мають фактори, які пов'язані безпосередньо з професійною діяльністю, з тими змінами, які визначають її складність, значущість, невизначеність та їх надмірний вплив на педагогів. Щоденне додання цих несподіваних, інтенсивних, тривалих впливів може стати причиною негативних психоемоційних станів і розвитку професійного стресу.

Отже, узагальнюючи інформацію, яка була отримана в процесі дослідження, можна констатувати чинники, які несприятливо впливають на психоемоційний стан педагогів:

1) військові дії, які відбуваються на території України;

2) підвищення робочого навантаження, яке зумовлене зміщенням акценту діяльності із безпосередньої роботи з учнями на необґрунтовано високий обсяг звітної документації;

3) невідповідність актуальних можливостей педагога, що зумовлені його фінансовим забезпеченням, вимогам щодо підтвердження свого професійного статусу (дороговартісне підвищення кваліфікації);

4) неадекватність системи післядипломного навчання вчителів, яка вимагає поєднання професійної діяльності і власного навчання;

5) переживання соціального дискомфорту через невисокий розмір заробітної плати вчителів;

6) значне погіршення можливостей турбуватися про особисте здоров'я через фінансові труднощі і військові дії в Україні. Складність в отриманні кваліфікованої медичної допомоги, зокрема профілактичної (відсутність відпочинку у профілактичних медичних закладах);

7) переживання негативних психоемоційних станів усіма учасниками освітнього процесу (адміністрація, діти, батьки);

8) невизначеність перспектив у професійній діяльності, відсутність достатньої кількості вільного часу для відпочинку, професійного зростання і підвищення статусу.

Отже, формування внутрішнього соціокультурного простору, стабілізація позитивного психоемоційного стану є межею, яка зможе пом'якшити удари зовнішнього середовища, такі як військові дії в Україні, а також дозволить будувати перспективні плани у професійному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бєляєв Г.С. Психологічна саморегуляція. Львів : Медицина, 2004. 96 с.
2. Варій М.Й. Загальна психологія. Львів : Край, 2006. 756 с.
3. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
4. Коропецька О. Психологічні детермінанти саморегуляції особистості. *Психологія особистості*. 2010. № 1. С. 115–123.
5. Мешко Г. Формування саногенного мислення майбутніх педагогів як умова збереження і зміцнення їхнього професійного здоров'я. *Вісник Львівського університету. Серія «Педагогічна»*. 2009. Вип. 25. Ч. 4. С. 258–264.
6. Москалець В.П. Психічне вигорання – реальність чи вигадка? *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 1. С. 58–65.
7. Наугольник Л.Б. Психологія стресу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
8. Неудачина Т.І. Психосоціальний стрес: прояви та техніки його подолання. Харків : ХНПУ, 2020. 49 с.
9. Носенко Е.Л., Грисенко Н.В. Новий підхід до дослідження «цінностей у дії»: переваги, досвід, застосування для вивчення чинників емоційного вигорання педагога. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2010. Вип. 10. 500 с.
10. Роговик Л. Саморегуляція у професійній діяльності вчителя. *Початкова школа*. 2004. № 11. С. 55–58.
11. Руденко І.М. Психологічні особливості саморегуляції педагогічного працівника. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія, педагогіка, психологія»*. 2015. Вип. 37. С. 137–143.
12. Сеньовська Н.Л. Підготовка майбутнього вчителя до професійної саморегуляції в процесі вивчення педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2008. 26 с.
13. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
14. Чайка В. Підготовка майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2006. 275 с.

ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСІБ ІЗ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

FEATURES OF STRESS RESISTANCE AND EMOTIONAL BURNOUT PERSONS FROM DEOCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

У статті розглядаються особливості стресостійкості та емоційного вигорання осіб із деокупованих територій України, аналізуються потенційно релевантні фактори, що зумовлюють стресостійкість та емоційне вигорання, в українській психології та у світовому науковому просторі, зокрема це стосується вітчизняних напрацювань часів пандемії та російсько-української війни. Для реалізації цілей та завдань дослідження нами було використано «Опитувальник професійного вигорання» Maslach Burnout Inventory та «Методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації» Т. Холмса і Р. Раге. Загальна вибірка досліджуваних складає 106 осіб. Жінки серед найбільш стресових подій називали травму або хворобу, зміну місця проживання, розрив з партнером, натомість для чоловіків суттєвими були зміни фінансового стану, розлучення та зміна умов проживання. Найпоширенішими джерелами емоційного виснаження є перевантаження роботою та особисті конфлікти на роботі. Коли працівники виснажені, їм не вистачає енергії, необхідної для виконання поставлених завдань, і вони відчують, що не можуть накопичити енергію для ефективної роботи з іншими. Встановлено, що емоційне виснаження як ключовий аспект професійного вигорання найбільше властиве педагогам, старшим за 60 років, при цьому ми спостерігаємо тенденцію, що з віком симптоми емоційного виснаження посилюються, а отже, хронічна втома проєктується на фізичне здоров'я. На основі проведеного аналізу встановлено, що стрес осіб з деокупованих територій більше зумовлюють так звані ситуативні фактори, які також спричиняють емоційне вигорання. Акцентовано, що педагогічна діяльність традиційно вважається однією з найбільш стресових серед інших професій. У педагогів незалежно від статі та віку спочатку з'являється емоційне виснаження, що призводить до деперсоналізації. Іншими словами, нестача енергії ускладнює зосередження на вимогах роботи та потребах інших, натомість зниження особистих досягнень розвивається окремо від виснаження та деперсоналізації.

Ключові слова: вигорання, стресостійкість, кризові ситуації, психологія розвитку, особистість.

The article examines the features of stress resistance and emotional burnout of people from the de-occupied territories of Ukraine, analyzes potentially relevant factors that determine stress resistance and emotional burnout in Ukrainian psychology and in the world scientific space, in particular, it concerns domestic developments during the pandemic and the Russian-Ukrainian war. To implement the goals and objectives of the research, we used the Maslach Burnout Inventory and the Methodology for determining stress resistance and social adaptation by T.Holmes and R.Rage. The total sample of subjects is 106 people. Among the most stressful events, women named "injury or illness", "change of place of residence", "breakup with a partner", on the other hand, "change in financial status", "divorce" and "change of living conditions" were significant for men. The most common sources of emotional exhaustion are work overload and personal conflicts at work. When employees are exhausted, they lack the energy needed to complete tasks and feel unable to muster the energy to work effectively with others. It has been established that emotional exhaustion as a key aspect of professional burnout is most characteristic of teachers over 60 years old, while we observe a tendency that with age the symptoms of emotional exhaustion increase, and therefore chronic fatigue is projected on physical health. On the basis of the conducted analysis, it was established that the stress of the people of the de-occupied territories is more determined by the so-called situational factors, which, in turn, also cause emotional burnout. It is emphasized that teaching activity is traditionally considered one of the most stressful among other professions. Teachers, regardless of gender and age, first experience emotional exhaustion, which leads to depersonalization. In other words, a lack of energy makes it difficult to focus on the demands of work and the needs of others, instead, a decrease in personal achievement develops separately from exhaustion and depersonalization.

Key words: burnout, stress resistance, crisis situations, developmental psychology, personality.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.15>

Кузікова С.Б.

д.психол.н., професор,
завідувачка кафедри психології
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. Перед обличчям стресової життєвої події вразливість, відсутність стресостійкості може збільшити ризик погіршення здоров'я та психопатології. Однак слід враховувати, що фактори, які підвищують ризик, не виникають ізольовано, а взаємодіють із супутніми факторами зниження ризику (наприклад, наявністю чи відсутністю соціальної підтримки). Сила ризику, як правило, змінюється залежно від ситуації, життєвих обставин або стадій. Отже, важливо одночасно враховувати різні потенційно релевантні фактори, що зумовлюють стресостійкість. В останні десяти-

ліття у психологічній науці істотно посилюється інтерес до проблеми вивчення людини, що перебуває у скрутній життєвій ситуації, зокрема при емоційному вигоранні. Вигорання вчителів є основною проблемою в освіті, воно стало критичною проблемою для всіх установ, які прагнуть виробляти якісні продукти та послуги на постійній основі та залишатися інноваційними у все більш конкурентному середовищі. Бути вчителем (навіть у мирний час) непросто, педагоги стикаються з багатьма щоденними проблемами у школі та поза нею. До стресових факторів, про які вчителі повідомляють, нале-

жать такі: відсутність професійних ресурсів, взаємодія з учнями з проблемами поведінки, переповненість класів, перевантаження робочими обов'язками, потреба в адміністративній підтримці, постійні конфлікти в робочому середовищі, відсутність ефективного спілкування з адміністрацією навчальних закладів та зменшення професійної підтримки батьків і вчителів. Робота з такими проблемами спричиняє значний рівень вигорання вчителя. Однак масштаб вигорання вчителів у зонах бойових дій та на деокупованих територіях значно перевищує середні показники, а отже, дана тема потребує ретельного емпіричного аналізу.

Аналіз останніх публікацій. Відповідно до транзакційної теорії стресу та копінгів ступінь, за яким людина вірить, що вона володіє ресурсами, необхідними для того, щоб впоратися з ситуацією, визначає, чи буде ситуація сприйматися як стресор, а нестача ресурсів зумовлюватиме стресову подію. Іншими словами, явище стресу розуміється як суб'єктивне переживання, що залежить від передбачуваних ресурсів і вимог. У дослідженні стресу відбувся перехід від вивчення факторів потенційної вразливості до вродженої здатності багатьох людей, яка допомагає їм адаптуватися до складних ситуацій [2]. Фактори, які сприяють адаптації до кризових умов та зміцненню здоров'я, загалом називають стресостійкістю. Існує велика кількість факторів і захисних процесів, пов'язаних як з особистими якостями та навичками, так і з сприятливим соціальним середовищем, які сприяють стресостійкій поведінці. З огляду на це стресостійкі особи характеризуються різноманітністю міжособистісних та внутрішньоособистісних характеристик, які також передбачають вищий ступінь гнучкості та застосування більш відповідних стратегій подолання, ніж менш стресостійкі особи [6; 8]. Зазначимо, що стрес та емоційне вигорання не є тотожними, останнє є результатом накопиченого з часом стресу. Етіологія професійного вигорання залишається неясною, хоча протягом останніх кількох десятиліть вона викликала значний інтерес у науці про гігієну праці, оскільки дане явище може мати несприятливі наслідки не лише на індивідуальному рівні (наприклад, проблеми з фізичним і психічним здоров'ям), але й на організаційному (наприклад, прогули, низька продуктивність на роботі, неправильні оцінки та помилки, зміна робочих місць). Як з індивідуальної, так і з організаційної точки зору профілактика професійного вигорання розглядається як найкращий підхід до боротьби з цим явищем.

Попередні систематичні огляди чинників професійного вигорання [3; 5] мали певні обмеження, оскільки вони зосереджувалися

на конкретній професійній групі (лікарі, медсестри, спеціалісти з психічного здоров'я) [8] чи вивчали лише чинники, пов'язані з роботою. Що стосується чинників професійного вигорання, то у літературі широко використовується кілька моделей, через які формуються певні невідповідності між дослідженнями, а отже, складно зробити висновок про те, чи має даний чинник захисний чи шкідливий вплив на виникнення професійного вигорання [5]. Крім того, важливо знати рівень доказовості шляхом систематичного аналізу всіх доступних результатів щодо всіх потенційних прогностичних факторів і в усіх професіях. По суті єдиним спільним для всіх моделей чинником професійного вигорання є виснаження. Це також єдина характеристика вигорання, яка пов'язана зі зниженням об'єктивної продуктивності роботи [6].

Наукове дослідження конструкту професійного вигорання, ймовірно, почалося в другій половині двадцятого століття, оскільки більша увага приділялася персональним виробничим навантаженням працівників. Рудиментарний пошук OvidSP у PSYCHINFO для вигорання (burnout) показує понад 3800 опублікованих досліджень, починаючи з 1975 року. Кількість статей про вигорання, зареєстрованих за кожне десятиліття з 1980-х років, виявляє експоненціально зростаючу тенденцію, що є явним доказом зростання інтересу до досліджень вигорання як психологічного явища. Оскільки робота над синдромом вигорання триває, стає зрозуміло, що дослідження синдрому вигорання будуть актуальними й у найближчому майбутньому. Наприклад, перші три десятиліття досліджень вигорання показали збільшення публікацій на 64% з 1980-х до 1990-х років і на 150% з 1990-х до 2000-х років. За перші 2 роки десятиліття 2010-х було опубліковано понад 500 статей про вигорання, що, якщо пропорційно розподілити решту десятиліття, призведе до понад 2500 публікацій між 2010 і 2020 роками, що становить збільшення на 23%. К. Golonka з колегами [2] пропонує один із найкращих оглядів того, як розвивалися дослідження вигорання з моменту його офіційного початку в 1970-х роках. Вони зазначають, що концепція професійного вигорання спочатку була спрямована на те, аби допомогти іншим зрозуміти стосунки між працівниками та їхньою роботою, а отже, негативно сприймалася науковою спільнотою як тема виключно так званої популярної чи навіть побутової психології, тобто вигорання спочатку вважалося соціальною, а не дослідницькою проблемою. Однак після появи соціологічних розвідок даного явища дослідники поведінкового здоров'я почали визнавати важливість вивчення різних аспектів професійного вигорання, зокрема й у його зв'язку зі стресостійкістю.

Мета дослідження – проаналізувати особливості стресостійкості та вираженості емоційного вигорання осіб на деокупованих територіях.

Організація та методи дослідження. Для реалізації цілей та завдань дослідження нами було використано «Опитувальник професійного вигорання» (Maslach Burnout Inventory). Maslach Burnout Toolkit for Educators поєднує Maslach Burnout Inventory™ Educators Survey (MBI-ES) і Areas of Worklife Survey (AWS) для вимірювання вигорання в контексті професійної взаємодії. Визнаний провідним показником вигорання, MBI підтверджений ґрунтовними дослідженнями, які проводилися протягом понад 35 років з моменту його першої публікації. MBI-ES – це версія оригінального MBI для використання викладачами, включаючи вчителів, адміністраторів, інших співробітників і волонтерів, які працюють у будь-якому освітньому середовищі. Оригінальний MBI складається з 22 пунктів, розділених на три підшкали (емоційне виснаження, деперсоналізація та особисті досягнення), які були підтверджені факторним аналізом. Респонденти використовують шкалу типу Лайкерта від 0 до 6, щоб визначити частоту переживання певного почуття щодо роботи від «ніколи» до «щодня». Вищі показники деперсоналізації (діапазон балів 0–48) та емоційного виснаження (діапазон балів 0–54) вказують на вищий рівень вигорання. Підшкала особистих досягнень (діапазон балів 0–48) оцінюється в протилежному напрямку, причому нижчі бали вказують на вищий рівень вигорання. Для визначення стресостійкості ми використали «Методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації» Т. Холмса і Р. Паге (Social Readjustment Rating Scale, SRRS). Психометрична шкала самооцінки актуального рівня стресу протягом останнього року була розроблена у 1967 р. психіатрами Т. Холмсом і Р. Паге. Вона призначена для простого скринінгового визначення рівня актуального стресу і ймовірності розвитку межових нервово-психічних розладів. Шкала складається з переліку травмуючих подій, ранжованих за балами, що визначають ступінь їх стресогенності. Досліджуваному пропонується прочитати список ситуацій, зазначивши ті, які мали місце у нього протягом останнього року, і підсумувати бали, що відповідають цим пунктам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна вибірка досліджуваних складає 106 осіб. Зазначимо, що у нашому дослідженні велику увагу приділено впливу на педагогів не лише війни, а й пандемії COVID-19, яка запровадила таку поширену нині форму навчання, як дистанційну, а отже, саме під час пандемії вона була найбільш кризовою для педагогів.

Протягом останніх 30 років концепція життєвих подій була розроблена та вдосконалена як засіб для вивчення впливу стресових умов навколишнього середовища на поведінку та психопатологію людини. Ранні дослідження стресу були зосереджені на гострих змінах життя, які відбуваються в окремі моменти часу, наприклад смерті членів сім'ї та фінансових невдачах. Загальним інструментом вимірювання була шкала оцінки соціальної реадптації Холмса та Паге (SRRS). SRRS – це анкета для самооцінки, яка використовує об'єктивні одиниці зміни життя для індексації відносного рівня адаптивного потенціалу, пов'язаного з певною життєвою подією незалежно від того, позитивна чи негативна ця подія. Ці одиниці зміни життя підсумовуються, щоб відобразити сукупну зміну життя протягом певного періоду часу, як правило, за попередні 12 місяців. Пізніше дослідження показало, що несприятливі наслідки зміни життя для здоров'я пов'язані з негативними життєвими подіями, а не з позитивними. Ґрунтуючись на цих висновках, більшість сучасних вчених, які досліджують події, що змінюють життя, індексує суму негативних подій, які відбулися протягом певного періоду часу. За методикою визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т. Холмса і Р. Паге ми проаналізували особливості стресостійкості педагогів різної статі (табл. 1).

Таблиця 1
Особливості стресостійкості та соціальної адаптації осіб різної статі

Рівень	Жінки (n=69)	Чоловіки (n=37)	Всього (n=106)
Дуже високий	2 (2,89%)	3 (8,11%)	5 (4,72%)
Високий	9 (13,04%)	3 (8,11%)	12 (11,32%)
Пороговий	34 (49,28%)	19 (51,35%)	53 (50,0%)
Низький	24 (34,78%)	12 (32,43%)	36 (33,96%)

Отже, у жінок і у чоловіків спостерігається переважно пороговий рівень стресостійкості 49,28% та 51,35%, при цьому дуже високий більше властивий чоловікам (8,11%), аніж жінкам (2,89%), що свідчить про кращу загальну стресостійкість саме чоловіків-педагогів. Оскільки наше дослідження проводилося під час війни, його якісний аналіз може суттєво відрізнятись від мирного часу. Жінки серед найбільш стресових подій називали травму або хворобу, зміну місця проживання, розрив з партнером, натомість для чоловіків суттєвими були зміна фінансового стану, розлучення та зміна умов проживання.

За «Методикою визначення стресостійкості та соціальної адаптації» Т. Холмса і Р. Паге (Social Readjustment Rating Scale, SRRS) загальний бал від 150 до 299 свідчить про помірний рівень стресу, а ймовірність роз-

витку розладу, пов'язаного зі стресом, становить приблизно 50%. Загальний бал 300 або більше свідчить про високий рівень стресу, а ймовірність розвитку розладу, пов'язаного зі стресом, становить близько 80%.

На наступному етапі емпіричного дослідження ми вивчали особливості професійного вигорання педагогів різної статі та різного віку (табл. 2, 3).

Таблиця 2
Особливості професійного вигорання осіб різної статі

Рівень	Жінки (n=69)	Чоловіки (n=37)	Всього (n=106)
Емоційне виснаження	41 (59,42%)	12 (32,43%)	53 (50,0%)
Деперсоналізація	12 (17,39%)	9 (24,32%)	21 (19,81%)
Редукція особистих досягнень	47 (68,12%)	16 (43,24%)	63 (59,43%)

Як видно у табл. 2, емоційне виснаження більше властиве жінкам (59,42%), ніж чоловікам (32,43%), так само як і редукція особистих досягнень – 68,12% жінок і 43,24% чоловіків. Натомість деперсоналізація загалом не притаманна досліджуваним нами педагогам та характерна 24,32% чоловікам-педагогам і 17,39% жінкам-педагогам. Зазначимо, що емоційне виснаження – це стан спустошення, який викликаний накопиченням стресу на роботі та/або в особистому житті, а редукція особистих досягнень полягає або в тенденції до негативного оцінювання себе, своїх професійних досягнень та успіхів, негативізм щодо службової гідності і можливостей, або у нівелюванні особистої гідності, обмеженні своїх можливостей, обов'язків щодо інших тощо. Найпоширенішими джерелами емоційного виснаження є перевантаження роботою та особисті конфлікти на роботі. Коли працівники виснажені, їм не вистачає енергії, необхідної для виконання поставлених завдань, і вони відчувають, що не можуть накопичити енергію для ефективної роботи з іншими. Їм також не вистачає здатності або ресурсів для відновлення своєї енергії. Деперсоналізація відбувається тоді, коли працівник відсторонений і цинічний по відношенню до людей, які отримують послуги чи допомогу. У табл. 3 наведено результати нашого дослідження щодо професійного вигорання педагогів різного віку.

Так, емоційне виснаження найбільше властиве педагогам, старшим за 60 років (84,38%), при цьому ми спостерігаємо тенденцію, що з віком симптоми емоційного виснаження посилюються, а отже, хронічна втома проєктується на фізичне здоров'я: знижується імунітет, простудні захворювання перетворюються на хронічні. У вчителів з віком можуть спостерігатися такі психофізичні симптоми: відчуття постійної

Таблиця 3

Особливості професійного вигорання педагогів різного віку

Рівень	20–0 (n=12)	31–45 (n=34)	46–60 (n=28)	Старші за 60 (n=32)
Емоційне виснаження	2 (16,67%)	11 (32,35%)	13 (46,43%)	27 (84,38%)
Деперсоналізація	8 (66,67%)	4 (11,76%)	4 (16,0%)	5 (15,63%)
Редукція особистих досягнень	7 (58,33%)	16 (47,06%)	16 (57,14%)	26 (81,25%)

втоми не лише ввечері, а і вранці, безпричинний головний біль, збільшення чи зменшення ваги тіла, безсоння вночі та бажання спати упродовж усього дня, зниження зовнішньої та внутрішньої сенсорної чутливості (погіршення зору, слуху, нюху і дотику, втрата внутрішніх тілесних відчуттів). Натомість деперсоналізація проявляється в деформації стосунків з іншими людьми. Водних випадках це може бути зростання залежності, а в інших зростання негативізму, цинічності налаштувань і почуттів щодо інших людей. деперсоналізація більше властива саме молодим педагогам (66,67%). Деперсоналізація та дистанціювання можуть проявлятися по-різному. Наприклад, педагог уникає особистісних контактів, при цьому придумує різні обставини та причини, спілкується безособовими способами з колегами, виявляє негативізм у всьому, в результаті чого відчуває депресію і починає сприймати ситуацію як безнадійну. Редукція особистих досягнень властива всім віковим групам педагогів і є визначальною для нашого дослідження. Розвиток даного стану зумовлює постійна напружена робота з великим емоційним навантаженням та з важким контингентом. Зниження особистих досягнень відбувається тоді, коли працівник оцінює себе як неефективного у виконанні своїх службових обов'язків. Цей компонент особистих досягнень є самооцінним виміром вигорання та включає в себе зниження продуктивності та зниження почуття компетентності. Люди відчувають зростаюче почуття неадекватності щодо своєї здатності допомагати іншим, що може призвести до відчуття невдачі.

Висновки. На основі проведеного аналізу встановлено, що стрес осіб з деокупованих територій більше зумовлюють так звані ситуативні фактори, які спричинюють емоційне вигорання. Слід наголосити, що педагогічна діяльність традиційно вважається однією з найбільш стресових серед інших професій. Відсутність досвіду, навчання та роботи з дітьми з проблемами поведінки (а таких під час війни та під час пандемії суттєво побільшало) є змінними, які підвищують стрес у вчителів. Дослідження також показують, що стрес учителів може знизити їх продуктивність, а також може

привести до негативного ставлення до учнів та до роботи в цілому. У педагогів незалежно від їх статі та віку спочатку з'являється емоційне виснаження, що призводить до деперсоналізації. Іншими словами, нестача енергії ускладнює зосередження на вимогах роботи та потребах інших, натомість зниження особистих досягнень розвивається окремо від виснаження та деперсоналізації. Високий рівень залучення до роботи (описується як стан високої енергії, а не виснаження, сильна залученість, а не відстороненість, високе почуття самоефективності, а не зниження особистих досягнень) є показником задоволеності роботою, а не вигорання, тобто отримання задоволення від роботи посилює стресостійкість педагогів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Akbaba S. A Comparison of the Burnout Levels of Teachers with Different Occupational Satisfaction Sources. *Educational Sciences: Theory and Practice*. 2014. Vol. 14 (4). P. 1253–1261.
2. Occupational burnout and its overlapping effect with depression and anxiety / K. Golonka, J. Mojsa-Kaja, M. Blukacz, M. Gawłowska, T. Marek. *International journal of occupational medicine and environmental health*. 2019. Vol. 32 (2). P. 229–244.
3. McCormick J., Barnett K. Teachers' attributions for stress and their relationships with burnout. *International journal of educational management*. 2011. Vol. 25 (3). P. 278–293.
4. Rowe M.M. Skills training in the long-term management of stress and occupational burnout. *Current Psychology*. 2000. Vol. 19. P. 215–228.
5. Shoman Y., El May E., Marca S. C. Predictors of occupational burnout: a systematic review. *International journal of environmental research and public health*. 2021. Vol. 18 (17). P. 91–98.
6. Urbanovska E. Occupational teacher's stressors and burn-out syndrome. *School and Health*. 2011. Vol. 21. P. 303–317.
7. Коробка Л.М. Адаптація особи до кризових умов як можливість для зростання та позитивних змін. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства* : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу, 24 березня 2017 р. / за заг. ред. О.Г. Льовкіної, Р.А. Калениченка. Ірпінь, 2017. С. 57–64.
8. Соломка Е.Т., Хома Т.В., Хлопек А.Б. Опанувальна поведінка особистості в психологічних дослідженнях та деякі методи управління стресом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2021. Вип. 2. С. 23–27.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ СЕПАРАЦІЇ У СТОСУНКАХ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

PECULIARITIES OF THE EMOTIONAL COMPONENT OF SEPARATION IN THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS AND CHILDREN

У статті представлено результати дослідження особливостей емоційних аспектів сепарації та взаємин між батьками та дітьми. У процесі експериментального дослідження виявлено, що процес відокремлення дорослих дітей від батьків може мати свої особливості залежно від їх віку та контексту життя. Дослідження психологічної незалежності показало, що більшість учасників дослідження проявила середній рівень сепарації у своїх стосунках з батьками. Половина юнаків та дівчат вміє вибудувати самостійне життя та відповідати за нього. Дослідження дитячо-батьківських емоційних стосунків свідчить про низьку якість емоційного зв'язку. Значна кількість респондентів має помірно виражене суб'єктивне благополуччя. Досліджувані не завжди отримують задоволення від життя та не завжди сприймають життєві умови як комфортні. Прихильність до друзів у спілкуванні є найбільшою. За результатами дослідження визначено, що емоційно негативне почуття дівчат у спілкуванні з матір'ю відбивається на меншій прихильності до матері, ніж до батька. Дослідження сепараційної тривоги показало, що чим старшою є молодь, тим менше виражена сепараційна тривога.

Успішність перебігу сепараційних процесів у дитячо-батьківських відносинах має тісний зв'язок з психоемоційними станами особистості.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в емпіричному вивченні проблеми психоемоційних станів особистості в умовах сепарації та аналізі гендерних особливостей сепараційних процесів. Для такої діагностики повинен бути використаний комплекс методик, що дозволять оцінити реальний стан психоемоційних станів особистості досліджуваних в умовах їхньої сепарації від батьків, та впроваджені корекційні програми для побудови оптимальних емоційних взаємостосунків між батьками та їх дітьми.

Програма розвитку емоційного компоненту сепарації дорослих дітей від батьків може допомогти їм краще розуміти та долати емоційні виклики, пов'язані з перехідним періодом у їхньому житті.

Ключові слова: психологічна сепарація, емоційний компонент сепарації, розвиток особистості, дитячо-батьківські стосунки, психоемоційні стосунки.

This research work explores the nuances of emotional aspects in the context of separation and relationships between parents and their adult children. It delves into the scientific and theoretical concepts and approaches to the study of separation in both foreign and domestic literature. Through experimental research, it has been revealed that the process of adult children separating from their parents can have its peculiarities depending on the children's age and life context. The investigation of psychological independence shows that the majority of respondents demonstrated a moderate level of separation in their relationships with their parents. Half of the participants are capable of constructing their own lives and taking responsibility for them. The study of parent-child emotional relationships indicates a low quality of emotional connection. A significant majority of respondents have moderately expressed subjective well-being. Participants do not always find satisfaction in life and do not always perceive life conditions as comfortable. The preference for friends in communication is the highest. According to the research results, it has been determined that emotionally negative feelings of girls in communication with their mothers have an impact on their lower attachment to their mothers compared to fathers. The study of separation anxiety shows that the older the respondent, the less pronounced the separation anxiety.

A program aimed at developing the emotional component of separation for adult children from their parents can help them better understand and overcome emotional challenges associated with this transitional period in their lives.

We see the perspective of further research in the empirical study of the problem of psycho-emotional states of the individual in the conditions of separation and the analysis of gender features of separation processes.

Key words: psychological separation, emotional component, personal development, parent-child relationships, psychoemotional relationships.

УДК 159.922.8 – 055.25:316.362.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.16>

Лисенко Л.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Желавська А.В.

магістр факультету соціальних
і поведінкових наук
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Актуальність проблеми дослідження. На становлення особистості людини впливають різні чинники – як біологічні, так і соціальні. Генетичні фактори можуть визначити певні аспекти характеру, темпераменту, особистісні риси. Соціальні чинники – сім'я, школа, друзі, культурні та соціальні стандарти, власний досвід життя. Допускаючи помилку, людина може втратити свою індивідуальність. Факторами, що впливають на рівень становлення особистості, є те, що у всіх різна самооцінка, потреби і міра та складнощі задач, які людина ставить перед собою. На становлення особи-

стості надзвичайно впливають батьки та процеси, що пов'язані з їхніми взаємостосунками. Одним із таких важливих факторів є процес сепарації від батьківської сім'ї.

Проблему процесу відокремлення дітей від батьків або інших значущих людей з метою розвитку незалежності та самостійності активно вивчають як у зарубіжній, так і в українській психології. Цей процес є важливим для здорового розвитку дітей. Це становлення особистості, розвитку її самостійності, незалежності та активності у постановці і реалізації життєвих цілей та створенні стійких сімейних відносин.

Всеохопний характер даної проблеми вимагає звернення до накопичених знань у різних галузях психологічної науки і пошуку спільного теоретико-методологічного підґрунтя для її вирішення.

Умовою психологічної сепарації від батьків є переструктурування взаємин з батьками, готовність батьків до дорослішання дітей та їхнього психологічного відокремлення. Критерієм завершення процесу сепарації від значущої людини є досягнення молодими людьми емоційної автономії, дистанціювання від батьків, самостійність, вміння робити вибір, приймати рішення й бути відповідальним за своє життя.

Роботи та дослідження, пов'язані із сепарацією в сім'ї, зазвичай включають такі аспекти: визначення етапів та процесів, які супроводжують сепарацію дітей від батьків у різні вікові періоди (Д. Боулбі, М. Монтессорі, Д. Віннікотт, Е. Еріксон); дослідження впливу сепарації на психологічний та емоційний стан дітей, їхні стосунки з батьками та іншими членами сім'ї (М. Ейнсворт, М. Боулбі, А. Сруж, К. Вейнберг); аналіз взаємовідносин між батьками та дітьми під час сепарації, включаючи проблеми та виклики, з якими сім'я може стикатися (Д. Готманн, Л. Грінберг, Р. Емфрісон); розробку стратегій та програм для підтримки сімей, які переживають сепарацію, щоб зменшити її негативний вплив на дітей (К. Ширін, Д. Готманн, Д. Б. Келлі, К. Пуркер-Охолін); вивчення того, як сепарація в сім'ї може варіюватися в різних культурах і соціальних контекстах (У. Мойя – антрополог, яка спеціалізується на вивченні сімей та структур в африканських суспільствах, включаючи ролі сепарації та подібних процесів, Н. Вайкелт – етнологиня, яка досліджує сімейні структури та звичаї в Тонга та інших полінезійських культурах, включаючи процеси сепарації).

Результати дослідження. Для дослідження емоційного компоненту сепарації обрано такі психодіагностичні методики: опитувальник «Дитячо-батьківські стосунки підлітків», розроблений О.І. Троянською; опитувальник сепараційної тривоги дорослих ASA-27; опитувальник прихильності до батьків та однолітків IPPA; методику «Шкала суб'єктивного благополуччя»; методику КОСБ-3 (діагностика когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя особистості О. Калюк, О. Савченко). Експериментальне дослідження проводилось у онлайн-форматі з використанням програмного забезпечення Google Forms. Вибірку дослідження склали 36 осіб віком від 17 до 30 років, з них – 10 юнаків та 26 дівчат.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що розширено уявлення про особливості перебігу сепарації у період ранньої дорослості, проблеми пошуку влас-

ної ідентичності. Уточнено дані про дистанціювання та прояви самостійності, прийняття відповідальних рішень, що зумовлюють процес становлення дорослості, самостійності в побуті, просторової, фінансової незалежності та становлення зрілості особистості.

Розвиток особистості у юнацькому віці пов'язаний з потребою відокремитися від матері та батька і створення власної ідентичності. Дослідження процесу відокремлення від батьківського контролю та впливу зосереджувалося на таких аспектах, як соціальні відносини дітей і батьків, емоційний стан під час процесу сепарації, рівень самостійності у поведінці, автономії, а також вплив на цей процес родинних і соціальних факторів [1, с. 28].

За результатами проведеного анкетування серед даної категорії молоді визначено, що 33,3% опитаних проживають разом з батьками, а 66,7% проживають окремо від батьків, зокрема 41,7% орендують житло, а у 25% є власне житло. При цьому 63,9% молодих людей працевлаштовані, фінансово забезпечені та не залежать від батьків. Це соціально активна категорія молоді, яка спрямовує свої здібності, знання, навички, творчі зусилля на реалізацію своїх інтересів, мети саме завдяки освоєнню наявних чи створенню нових умов, важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей.

Здатність самостійно вирішувати свої проблеми та проблеми інших, самовдосконалюватись серед досліджуваних склала 58,3%, що свідчить про вміння вибудовувати та контролювати своє життя, повністю брати відповідальність за себе та інших. На питання про те, що означає бути дорослим, 13,9% опитуваних відповіли, що це означає бути фінансово незалежним. Для 52,8% респондентів важливо бути незалежним у всьому. Анкетне опитування респондентів показало, що в сім'ї, в якій проживає більше двох поколінь, виросло 13,9% молоді, 33,3% виросло в неповній сім'ї, де є тільки мати або тільки батько, у 52,8% була повна сім'я.

Молоді люди, а саме 69,4% опитуваних, які спілкуються з батьками щодня чи майже щодня, відчувають потребу віддалитися від них та розвивати свою незалежність. Встановлено, що визначення власних меж і простору відносно батьків впливає на конфлікти з ними: чим чіткіші межі (55,6%), тим конфліктів менше (52,8%). Аналіз відповідей респондентів чітко визначає залежність власних меж та контролю батьків: визначення меж прямо пропорційне довірі батьків.

За методикою «Дитячо-батьківські стосунки підлітків» О. І. Троянської можемо діагностувати показники емоційної дистанції, заохочення автономії, вимогливості, співп-

раці, моніторингу, тиску у прийнятті рішень та контролю батьків [2, с. 235]. Демонстрація батьками любові, уваги та особливостей прийняття рішень складає по 8,3%. Співпраця, рівноправне виконання завдань і задоволення матер'ю потреб дитини також складає по 7,4% відповідно. Розуміння батьками почуття, стану дитини та якості емоційного зв'язку між батьками та їх дітьми складає відповідно 6,9% та 5,9%. Обізнаність батьками про справи та інтереси дитини складає 6,4%. Кількість, що декларує вимоги, становить 4,9%. Особливості системи контролю та повноти влади батьків представлені відповідно 4,4% і 2,9%. Увага батьків, демонстрація своєї любові до дівчат показує невисокий рівень – 72,8%, показники прийняття батьками хлопців – 27,2%. Середній рівень розуміння батьками почуття та стану дівчат – 72%. Низькою є емпатія матері (батька) до хлопців – 28%. Показник емоційної дистанції між дівчатами й батьками 71,14% свідчить про низьку якість емоційного зв'язку. Між хлопцями та дівчатами показники спілкування та взаємодії також значно відрізняються: рівень спільного та рівноправного виконання завдань у дівчат складає 72,57%, у хлопців – 27,43%. Існує низький рівень спільного прийняття рішень (28,15% у хлопців), а більш демократичний представлено у батьків з дівчатами (71,85%). Дівчата більше й частіше конфліктують з батьками, ніж хлопці, показник інтенсивності непорозуміння відповідно становить 69,93% і 30,07%. Передача відповідальності синам становить 25,91%, а у дівчат достатньо високий рівень заохочення автономності – 74,09%.

Вимогливість батьків до хлопців значно менша (29,29%), ніж до дівчат (70,71%); низька обізнаність батьків про справи та інтереси хлопців (23,27%), моніторинг дівчат в 3,3 рази більший, ніж хлопців; рівень контролю хлопців з боку батьків середній (31,86%), контроль дівчат є значно вищим та становить 68,14%; повнота та несуперечливість влади батьків над дівчатами у два рази більша, ніж над хлопцями, що складає відповідно 66,59% та 33,41%. Оціночні впливи матері та батька на дівчат значно вищі, ніж на хлопців: надання заохочення становить відповідно 72,77% та 27,23%, реалізація покарань становить відповідно 69,5% та 30,5%.

Шкала суперечливості/несуперечності між батьками та дітьми показала середній рівень непослідовності та невпевненості у відношеннях з хлопцями (33,27% та 31,46% відповідно) та високий рівень мінливості виховних прийомів дівчат (66,73%), високий рівень сумнівів батьків у правильності виховних зусиль дівчат (68,54%). Додаткові особливості дитячо-батьківських взаємин характеризуються якістю задоволення потреб хлопців та дівчат в увазі. У досліджуваних нами молодих людей низькі

показники відносин зафіксовано у хлопців (26,56%), а середні показники у дівчат (73,44%). Показники спотворення образу дитини високі у дівчат (70,02%), середні у хлопців (29,98%). Загальна задоволеність якості відношень дітей з батьками: у хлопців низька (28,25%), у дівчат середня (71,75%).

У системі дитячо-батьківських стосунків методом головних компонент нами було виділено три таких фактори: фактор емоційної близькості (44,87%); фактор відносин (22,65%); фактор непорозуміння (10,13%).

Для оцінки різниці даних між групами юнаків та дівчат застосували непараметричний критерій U Манна – Уїтні. Для даного критерія враховується показник рівня значимості p : якщо $p < 0,05$. За шкалами заохочення автономії, конфліктності, моніторингу, авторитарності відмінності (0,093) визначено на рівні статистичної тенденції; за шкалами контролю (0,032), реалізації покарань (0,032), доброзичливості між батьками виявлені статистично достовірні (значущі) тенденції; за шкалою непослідовності матері відмінності виявлені на високому рівні статистичної значущості (0,005), тобто за кожною з наведених шкал більшість досліджуваних оцінювала власні стосунки у середніх, задовільних та високих балах.

Для оцінки якості емоційних переживань суб'єкта в роботі ми скористалися методикою «Шкала суб'єктивного благополуччя». Перевагою даної методики є її стислість та скринінговий характер отриманої інформації. Так, в результаті оцінки респондентами тверджень був вирахований підсумковий бал, який є показником наявності та глибини емоційного дискомфорту особистості, а відповіді на окремі пункти показують зони особливої напруги.

Для визначення когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя нами була використана шкала «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя» (КОСБ-3).

Важливим когнітивним аспектом суб'єктивного благополуччя є переживання та оцінка якості свого існування. Якість життя включає в себе набір необхідних параметрів, умов існування, а також оцінку задоволеності їх реальним станом. Аналізуючи шкалу «задоволеність власним життям», можна сказати, що рівень індивідуального результату є середнім і складає 516 балів, а високий рівень за цією шкалою склав лише 217 балів. Низькі значення (126 балів) свідчать про те, що досліджувані невдоволені умовами життя і сфера їх діяльності є непривабливою для них.

За шкалою «невдоволеність собою і розчарування в житті» найвищий показник склав 353 бали, що відноситься до середнього рівня індивідуального результату. Високий рівень індивідуального результату склав 190 балів, що свідчить про те, що людина відчуває невдо-

волення, коли вона не досягає бажаного. Людина досить часто відчуває роздратування стосовно даремного марнування часу. Ознаки категоричного мислення, які властиві таким людям, можуть призводити до тривожних проявів. Низькі значення за цією шкалою, а це 141 бал, свідчать про те, що у досліджуваних нами респондентів не виникає негативних переживань, пов'язаних зі своїми досягненнями, вони не орієнтуються на досягнення інших, а насолоджуються досягнутим.

Для оцінки відмінностей між групами юнаків і дівчат за статистичним критерієм Манна – Уїтні за шкалою «задоволеність власним життям» критерій U складає 48,500, значення якого дорівнює 0,004, що $< 0,05$. Це свідчить про те, що є відмінності між групами хлопців і дівчат. Показник U другої шкали «невдоволеність собою» становить 126,500, асимптотичне значення дорівнює 0,901, що $> 0,05$, тобто показники невдоволеності собою як у хлопців, так і у дівчат майже однакові. Також майже однакові показники груп респондентів за шкалою «задоволеність відносинами з іншими»: $U=60$, асимптотичне значення становить 0,012 ($> 0,05$). Показники загального рівня задоволеності у наших досліджуваних мають значні відмінності, про що говорить значення критерія Манна – Уїтні 43 та його асимптотичне значення 0,002 ($< 0,05$).

У ході роботи ми скористалися тестом сепараційної тривоги дорослих ASA-27. Максимальний емпіричний бал дорівнює 49, мінімальний емпіричний бал – 6. За кількістю набраних балів можна виділити три ступені вираженості сепараційної тривоги: 0–18 балів – низький рівень; 19–37 балів – середній рівень; 38–56 балів – високий рівень.

Первинний статистичний аналіз усієї сукупності даних у нашому дослідженні надав можливість визначити варіативність даних. Аналізуючи дані моди, медіани та середнього арифметичного, можна сказати, що вони розподілені нормально, оскільки їх значення дуже близькі.

Були розраховані непараметричні критерії для двох незалежних вибірок та кореляції по Пірсону. Результати кореляційного аналізу показали позитивний взаємозв'язок більшості питань методики один з одним і відповідно до загальних балів. Аналіз даних кореляції показав, що чим старшими є опитувані, тим меншою є вираженість у них симптомів сепараційної тривоги. У хлопців мінімальний емпіричний бал склав 10, максимальний емпіричний бал склав 37. У дівчат мінімальний емпіричний бал склав 6, максимальний емпіричний бал склав 49.

Результати проведення кореляції показників опитувальника IPPA в середині груп дівчат та хлопців засвідчили те, що друзі більш чуйні стосовно емоційних переживань дівчат, що

емоційно негативні почуття дівчат у спілкуванні з матір'ю відбиваються на меншій прихильності до неї, ніж до батька. Що стосується хлопців, то батьки та друзі більше розуміють і поважають їх потреби.

Вимір виразності емоційної тривоги респондентів показав, що чим старші опитувані, тим меншою є вираженість у них симптомів сепараційної тривоги. Отже, сепаруватися означає подорослішати, тобто вміти піклуватися про свої потреби самому, вміти робити вибір, не чекати на схвалення тата чи мами. Сепаруватися – жити своїм життям як подобається і не намагатись довести батькам, що ти хороший і заслуговуєш на їхню любов. Успішність перебігу сепараційних процесів у юнацько-батьківських відносинах має тісний зв'язок із психоемоційними станами особистості.

Сепарація від матері – це, напевно, найскладніше питання в житті. Важливо прийняти, полюбити та поважати свою маму. Чим більше людина сепарована, тим більша у неї опора як внутрішня, так і зовнішня. До внутрішньої опори відносяться цінності, таланти, здібності до емоційної саморегуляції, стресостійкість та самоідентифікація, тобто розуміння себе, (хто я, чого хочу). Зовнішня опора включає фінанси, роботу, відносини. Чим більше людина сепарована, тим більше вона зріла, незалежна, зокрема фінансово, стійка та сильна [3, с. 73].

Наше дослідження та його результати дозволяють стверджувати, що чинниками успішної сепарації є особливості психологічної незалежності, у тому числі незалежність у ставленнях, конфліктна незалежність, емоційна незалежність, функціональна незалежність, а також емоційні стани батьків і їх дітей, стиль виховання в сім'ї, дитячо-батьківські емоційні взаємовідносини [4, с. 158].

Проблеми, пов'язані з провинною за відокремленням від батьків, з залежністю від їх схвалення і підтримки, з сепараційною тривою, з відчуттям себе в небезпеці з іншими, можуть виникати з різних причин і вимагати комплексного підходу до їх вирішення [5, с. 101].

Для удосконалення якостей самостійності в осіб юнацького віку було запропоновано програму, метою якої був розвиток здорових та емоційно стійких стосунків між батьками і дітьми, покращення емоційної здатності дітей і батьків до сепарації, розуміння власних і чужих емоцій, а також підтримання позитивного психічного й емоційного здоров'я.

Найбільш значущими в житті стосунками є стосунки батьків і дітей, адже саме вони закладають основи взаємодії дитини з соціумом. У процесі дорослішання поступово все більше і більше розривається зв'язок з батьками, але один психологічний та емоційний зв'язок, на який не впливає час, буде існувати завжди.

Саме емоційна прив'язаність до батьків, особлива роль батьків у житті кожної дитини, яка досягла повної зрілості та самостійності, є тим, що захищає людину від необачності і вчить любити своїх дітей. Отже, у дитячо-батьківських відносинах саме психоемоційні стани особистості мають взаємозв'язок з успішністю перебігу сепараційних процесів.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в емпіричному вивченні проблеми психоемоційних станів особистості в умовах сепарації та аналізі гендерних особливостей сепараційних процесів. Для такої діагностики повинен бути використаний комплекс методик, що дозволять оцінити реальний стан психоемоційних станів особистості досліджуваних в умовах їхньої сепарації від батьків, а також впроваджені корекційні програми для побудови оптимальних емоційних взаємостосунків між батьками та їх дітьми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берегова Н., Максимчук К. Вплив ранньої сепарації на становлення особистості. Збірник наукових праць національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологічні науки». 2020. № 1. С. 21–32.
2. Жихарева Л.В. Дитячо-батьківські стосунки у контексті теорії прихильності. Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. Серія «Психологія». 2013. Випуск 51. С. 234–237. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/30525/1/Zhykhareva.pdf>.
3. Невідома Я.Г. Досягнення особистісної зрілості в ситуації сепарації від батьківської родини. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. Випуск 3 (2). С. 68–73. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_3\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_3(2)_13).
4. Халік О.О. Психологічна сепарація дівчат студентського віку від батьків та її залежність від функціонування сім'ї. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки». 2015. № 2 (15). С. 155–162.
5. Holmbeck G. Parenting adolescents G. Holmbeck, R. Paikoff, J. Brooks-Gunn [gen. ed. M. H. Bornstein]. Handbook of Parenting. Vol. 1. Mahwah NJ : Erlbaum. 1995. P. 91–118.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ ТА ЛОКУСУ-КОНТРОЛЮ У ПЕРІОД ДОРОСЛОГО ВІКУ

STUDY OF STRATEGIES FOR OVERCOMING LIFE CRISES AND THE LOCUS OF CONTROL IN THE ADULT PERIOD

У статті розглянуто стратегії подолання життєвих криз у період дорослого віку. Проаналізовано теоретичні концепції сучасних українських та зарубіжних дослідників стосовно проблематики стратегій подолання кризи дорослого віку та домінуючого локусу контролю у дорослому віці та її вплив на Я-концепцію. Визначено вибірку сукупність дослідження, яка становить 30 осіб віком від 20 до 45 років, з них – 10 чоловіків та 20 жінок. Проведено діагностичний етап дослідження, метою якого було виокремлення психологічних особливостей поведінкових реакцій дорослих осіб у період подолання вікової кризи. Детально розглянуто та проаналізовано підходи до вивчення життєвих криз та копінг-стратегій у поведінці. Діагностування респондентів дозволило виокремити основні копінг-стратегії та локус-контроль під час кризи дорослого віку. Було виокремлено основні періоди прояву кризи дорослості: криза входження в доросле життя «Я та власна актуалізація» (20–23 роки); криза молодості «сім'я, кар'єра» (27–33 роки); криза середнього віку «визнання» (39–45 років); криза зрілості «наставник» (55–65 років). На основі виділених періодів розвитку кризи було проведено визначення рівнів домінуючих типів копінг-поведінки та суб'єктивного рівня контролю під час проживання кризи дорослого віку. Досліджено взаємозв'язок між рівнями розвитку різних типів копінг-поведінки та рівнем суб'єктивного контролю особистості. Проведено кореляційний аналіз взаємозалежності показників копінг-поведінки та рівня суб'єктивного контролю у період дорослого віку (методика «Суб'єктивний рівень контролю» Є.Ф. Бажина та методика «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхан). Доведено зв'язок між рівнем домінуючих стратегій поведінки та рівнем контролю в період дорослого віку. Математично-статистичні дані було розраховано за критерієм оцінки Пірсона. Розроблено напрямки подальших досліджень з окресленої проблематики.

Ключові слова: особистість, життєва криза, дорослий вік, локус-контроль, копінг-поведінка, соціальна підтримка, дезадаптивна поведінка.

The article discusses strategies for overcoming life crises in adulthood. The theoretical concepts of modern Ukrainian and foreign researchers regarding the problem of strategies for overcoming the crisis of adulthood and the dominant locus of control in adulthood and its influence on self-concept are analyzed. The sample population of the study was determined, which is 30 people aged 20 to 45, of which 10 are men and 20 are women. The diagnostic stage of the research was carried out, the purpose of which was to identify the psychological features of the behavioral reactions of adults in the period of overcoming the age crisis. Approaches to the study of life crises and coping strategies in behavior are considered and analyzed in detail. Diagnosing the respondents made it possible to single out the main coping strategies and locus of control during the crisis of adulthood. The main periods of the manifestation of the crisis of adulthood were singled out: the crisis of entering adulthood «I and my own actualization» (20–23 years); youth crisis family, “career” (27–33 years old); mid-life crisis of “recognition” (39–45 years); maturity crisis “mentor” (55–65 years). On the basis of selected periods of the development of the crisis, the levels of the dominant types of coping-behavior and the subjective level of control during the residence of the crisis of adulthood were determined. The relationship between the levels of development of various types of coping behavior and the level of subjective control of the individual was studied. A correlational analysis of the interdependence of indicators of coping behavior and the level of subjective control in adulthood was carried out (the method of “Subjective level of control” by E.F. Bazhin and the method of “Indicator of coping strategies” (J. Amirkhan). The connection was proved between the level of dominant behavioral strategies and the level of control in adulthood. Mathematical and statistical data were calculated according to the person evaluation criterion. Directions for further research on the outlined issues were developed.

Key words: personality, life crisis, adulthood, locus of control, coping behavior, social support, maladaptive behavior.

УДК 159.9.072.433

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.17>

Лисенкова І.П.

д.психол.н.,
професор кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Гарасюта Д.В.

студентка VI курсу 665М групи
кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Актуальність та значущість вивчення стратегій психологічного захисту та копінг-стратегій пов'язана із соціально-політичними змінами країни та суспільства, реформою освіти, процесом розвитку та кризовими періодами життя особистості. Даний ефект особливо важливий у дорослому віці та під час становлення особистості (кризи генералізації життя). Будь-які зміни, до яких не готова особистість, призводять до посилення емоційного дискомфорту та внутрішньої напруги, що проявляється в поведінці навіть дорослих та зрілих осіб. У зв'язку з цим зростає інтерес до вивчення розвитку

механізмів психологічного захисту, які допомагають дорослим людям підтримувати стабільність та емоційне прийняття себе та свого оточення [7, с. 122–124].

Розвиток дорослої особистості залежить від успішного вирішення доонтогенних проблем. Розвиток особистості в дорослому віці безпосередньо пов'язаний з кризовими явищами в цей період. Вікову кризу дорослості можна охарактеризувати як перехід на новий етап розвитку, що характеризується різкими психологічними змінами (світогляду людини, когнітивної та діяльнісної сфер, соціального

статусу, самооцінки тощо). Вони виникають внаслідок порушення звичної ситуації розвитку і виникнення іншої ситуації, яка більше відповідає відповідному етапу психологічного розвитку людини. Тривалість, форма і гострота вікового кризового процесу залежать від типових особливостей особистості та її соціальних умов. Кризовий стан можна вважати перехідним явищем, яке сприяє самовдосконаленню та саморозвитку людини [5, с. 116–118].

Більшість дослідників, таких як О. Байер, Е. Еріксон, К. Карпінський, В. Моргун, К. Поліванова, В. Слободчиков, О. Солдатова, Т. Титаренко, Д. Шарп, Г. Шихі та ін., вважають, що вікові кризи особистості виникають після проходження особистістю певного етапу психологічного розвитку. Хоча різні дорослі кризи мають свої особливості, психологи вважають, що типовими симптомами є паніка, тривога, підвищена чутливість до критики, усвідомлення фобій, переоцінка сенсу життя, зміни в мотивації та ціннісних орієнтаціях. Це може призвести до розлучення, а також сварки з родичами в сімейному житті, відстороненості від професійної діяльності [2, с. 41–43].

Т. Титаренко досліджувала здорові та пограничні види життєвих криз, які переживає кожна людина. Автор вважає, що здорові кризи – це переходи від однієї вікової стадії до іншої, тоді як пограничні кризи виникають у складних ситуаціях, коли людина переживає важливі події у своїй родині, професійному та особистому житті, які раптово змінюють її долю [1]. В. Морган зазначав, що кожен новий етап вікового розвитку змінюватиметься нормативною кризою дорослої особистості. Це такі кризи: криза входження в доросле життя «Я та власна актуалізація» (20–23 роки); криза молодості «сім'я, кар'єра» (27–33 роки); криза середнього віку «визнання» (39–45 років); криза зрілості «наставник» (55–65 років) [6, с. 68–70]. Отже, можна зробити висновок, що загальноприйнятої класифікації життєвих криз не існує, а їх типи різняться відповідно до критеріїв, визначених різними дослідниками-психологами.

Більшість дослідників копінг-стратегій поділяє їх на активні копінг-стратегії та пасивні копінг-стратегії. Позитивні стратегії включають стратегії вирішення проблем як основні стратегії подолання, що охоплюють усі варіації людської поведінки, спрямовані на вирішення проблем або стресових ситуацій, а також стратегії пошуку соціальної підтримки, спрямовані на отримання соціальної підтримки з боку оточення. Пасивна копінг-поведінка забезпечує використання варіантів поведінки, які включають базову копінг-стратегію уникнення. При цьому необхідно враховувати, що, як свідчать деякі дослідники, деякі форми уникнення також можуть бути проактивними.

Загалом науковці та практики називають базові стратегії подолання – «вирішення проблем», «пошук соціальної підтримки» та «уникнення» – та присвоюють їм такі характеристики [3, с. 85–94]:

- стратегія вирішення проблем – це позитивна стратегія поведінки, яка використовується для вирішення проблеми (особистість прагне використовувати особисті ресурси для ефективного пошуку можливих рішень проблем);

- стратегія пошуку соціальної підтримки – проактивна стратегія поведінки (для ефективного вирішення проблем особистість звертається за допомогою та підтримкою до оточення – родини та друзів);

- стратегії уникнення – це стратегії поведінки, які особистість використовує, щоб уникнути контакту із зовнішнім світом, тим самим витісняючи потребу у вирішенні проблем. До способів втечі належать хвороби, активне вживання алкоголю та наркотиків, а різноманітним активних способів втечі є суїцид. Стратегії уникнення є одними з основних поведінкових стратегій, які призводять до формування дезадаптивної та псевдокопінгової поведінки. Використання цієї стратегії зумовлене неадекватними копінг-ресурсами індивіда та рівнем навичок активного вирішення життєвих проблем. Стратегії уникнення можуть бути або не бути адекватними залежно від конкретної стресової ситуації, віку та стану систем ресурсів особистості. Найбільш ефективним є ситуативне використання всіх трьох стратегій поведінки. В одних випадках особистість може самостійно подолати труднощі, що виникають, а в інших вона потребує підтримки оточуючих. Крім того, особистість може просто уникати конфронтації з проблемними ситуаціями, заздалегідь оцінивши наслідки конфронтації.

Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Вибірку дослідження склали 30 осіб віком від 20 до 45 років, з них було 10 чоловіків та 20 жінок. Одним із завдань дослідження було з'ясування того, які життєві ситуації та події в дорослому віці особистість вважає кризовими та яке значення вони мають для представників відповідної вікової групи. В анкеті «Як я пережив/ла життєву кризу?» більшість респондентів відповідально поставилася до визначених методів та швидко взялася за роботу. Проте відзначався й різний характер дослідницької роботи – формальне ставлення до завдання, відстороненість, часте відволікання від роботи. Наслідками такої поведінки є неоднозначність, фрагментарність та демонстративність відповідей на завдання анкети.

Проте майже всі респонденти (98%) змогли дати визначення терміну «кризова ситуація»

та описати різні її характеристики. Крім того, кількість визначень та суттєвих ознак життєвої кризи значно зросла зі збільшенням віку респондентів у дослідженні, причому найбільша кількість визначень була зафіксована суб'єктами у віці від 35 до 45 років. Показники кількості визначень та характеристик життєвих криз за віковими групами: 13 осіб у віковій групі 28–45 років (9 жінок та 4 чоловіки) та 17 осіб у групі до 27 років (11 жінок та 6 чоловіків). Статистично значущі відмінності спостерігалися між віковими групами 20–27 років та 28–45 років. Ці відмінності були розраховані згідно з критерієм узгодження Пірсона (стандартний діапазон від 0 до +1, $p = 0,05$), при цьому не було статистично значущих відмінностей між статтями.

Результати представлені у вигляді коефіцієнтів значущості категорії, їх значення визначається кількістю досліджуваних тієї чи іншої вікової групи, у яких дана ознака зустрічається у її визначенні, і задається значенням від 0 (невикористання ознаки) до 1 (всі респонденти використовують ознаку). Знак вважається значимим, якщо індекс дорівнює або перевищує 0,65. Оскільки гендерні відмінності несуттєві, було визначено обмеження лише віковими групами (тобто далі розподіл був лише за віковими категоріями) (табл. 1).

Варто зазначити, що порівняно з молодшими групами 73,4% респондентів віком 28–45 років у визначенні життєвої кризи акцентували увагу на необхідності мобілізації власних внутрішніх ресурсів. Крім того, вказуються види необхідних ресурсів – відсутність необхідних знань, інформації, життєвого досвіду, соціальних навичок тощо. Слід зазначити, що це може бути пов'язано зі значним «приростом» інтелекту, рефлексії, накопиченням соціального та життєвого досвіду в цій віковій групі, який особливо посилюється під час повномасштабного вторгнення в Україну. Ще минулого року людям було складно визначити свій «попередній» темп у плані побудови та реалізації сім'ї, кар'єри і саморозвитку, але зараз спостерігається зворотна тенденція – більше працювати та більше прагнути бути найкращим у всіх сферах життя, яка змушує особистість вимагати від себе більше зусиль та прагнення швидше отримати бажані результати.

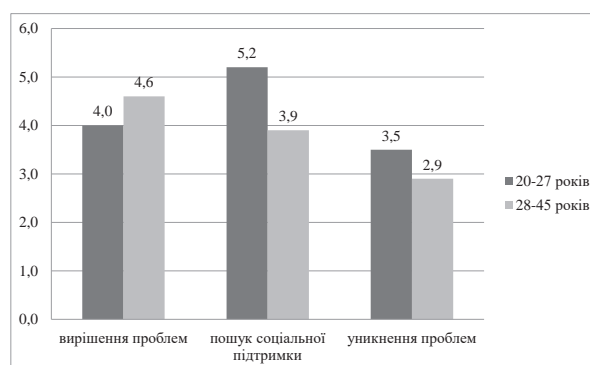
Щоб проаналізувати, чи були визначені стратегії подолання життєвих криз пов'язані зі стратегіями, які дорослі люди використовують для подолання щоденних труднощів без використання фрустрованих реакцій на ситуацію, було використано методикою «Індикатор копінг-стратегій» (Дж. Амірхан). Загалом, порівнюючи отримані середні показники ефективності для основних копінг-стратегій із нормативними даними, ми виявили, що середні рівні ефективності за шкалами «вирішення

**Значимі ознаки кризи в житті
(за визначеннями досліджуваних
різних вікових груп)**

Показник (критерій)	Індекс значимості Вікові групи	
	20–27 років	28–45 років
Відсутність виходу	0,78*	0,72*
Недостатність ресурсів для подолання кризи (інформаційних, матеріальних, особистісних тощо)	0,75*	0,68*
Відсутність підтримки	0,73*	0,34
Почуття самотності	0,68*	0,36
Незнання способу, шляхів вирішення проблеми	0,65*	0,62
Необхідність самостійного прийняття рішення	0,66*	0,34
Неможливість контролювати свої емоції та дії, вчинки	0,54	0,48
Підвищена емоційність	0,58	0,50
Підвищена тривога	0,56	0,48
Негативні емоційні переживання (почуття провини, сором, гнів, агресія, спрямована як на інших, так і на себе тощо)	0,34	0,36
Неможливість зібратися (нестійкість образів та думок)	0,38	0,32
Почуття власної нікчемності, непотрібності	0,24	0,20

Примітки: значущі характеристики (індекс дорівнює або перевищує $\geq 0,65$) виділені «».

проблем» та «пошук соціальної підтримки» були вищими, а результати за шкалою «уникнення проблем» нижчими (Рис. 1).

*показники визначені за середніми значеннями

Рис. 2.1. Рівні прояву стратегій за методикою «Індикатор копінг-стратегій» (Дж. Амірхан)

Загальні результати за методикою такі:

– шкала «вирішення проблеми». 10 осіб (33,3%) визначають низький рівень, 30,1% – середній, високі показники виявлено у 36,6% респондентів;

– шкала «пошук соціальної підтримки». Низький рівень виявлено у 13,3%, середній – у 40% та високий – у 46,7%, що є досить значимим і підкреслює обставини, в яких перебуває особистість на момент кризи в житті;

– шкала «уникнення проблем». Низький рівень виявлено лише у 2% респондентів, що свідчить про орієнтацію на дію, 60% мають середній рівень (вони прагнуть змінити своє життя, але поки не бачать рішень у майбутній перспективні та фруструють майбутні події), високий рівень виявлено у 33,3% респондентів, що свідчить про їх намагання та низький рівень фрустрації подій під час кризи дорослого віку.

Але основна увага дослідження приділяється визначенню зв'язку між виявленими копінг-стратегіями подолання життєвих криз і тими формами поведінки, які використовують люди дорослого віку при проживанні життєвої кризи (чи можуть вони долати труднощі без фрустраційних реакцій). Доцільно розглянути, як саме контроль пов'язаний з обраними стратегіями для подолання життєвих криз за результатами методики «Суб'єктивний рівень контролю» (РСК) Є. Ф. Бажина. Згідно з таблицею 2 респонденти, у яких домінуючим є інтернальний локус-контроль, обирали такі стратегії, як вирішення проблем, самопізнання та сенсоутворення, тобто респонденти готові брати на себе відповідальність за все, що з ними відбувається.

Респонденти, які намагались уникнути проблем або залучали інших людей у власні життєві кризи (переживання), схильні звинувачувати в тому, що відбувається у їх житті, себе (46,7%) та інших (53,3%). Більшість респондентів (70,0%), які прийняли стратегію уникнення проблем, продемонструвала екстернальний рівень локус-контролю. Достовірних відмінностей у показниках локус-контролю між представниками різних вікових і статевих груп не виявлено, а основна тенденція відповідає загальній нормі вибірки дослідження.

Отже, вивчення індивідуальних особливостей дозволяє охарактеризувати перевагу в респондентів тієї чи іншої стратегії подолання життєвих криз таким чином:

– респонденти, які демонструють стратегії самопізнання, прагнення до змін або створення сенсу, як правило, здатні самостійно брати відповідальність за вирішення кризових ситуацій, мають хороший самоконтроль та високий ступінь самосвідомості (контролю) і є не підвладними емоціям та почуттям. Вони переважно комунікабельні та схильні пра-

Таблиця 2

Співвідношення стратегій подолання життєвих криз та локус-контролю

Стратегії (поведінка)	Локус-контролю, %	
	Інтернальний	Екстернальний
Вирішення проблем	86,6	13,4
Самопізнання	83,3	16,7
Сенсоутворення (цілі)	73,3	26,7
Пошук соціальної підтримки	46,7	53,3
Уникнення проблем	30,0	70,0

цювати з іншими й отримувати задоволення від спілкування, тоді як інші більш замкнуті та зосереджені на власному внутрішньому світі, але більшість респондентів схильна до позитивних дій та конструктивного вирішення проблем;

– респонденти, які обирають стратегію пошуку соціальної підтримки, не мають явного локусу контролю. Вони можуть брати однакову відповідальність та звинувачувати себе за те, що відбувається з ними самими та світом навколо них. Така особистість може бути активною, комунікабельною, охочою до спілкування, досить урівноваженою, але й емоційно нестійкою, схильною до частого зміни настрою та поведінки;

– для респондентів, які обирають стратегію уникнення проблем, характерними є такі особливості: ухилення від відповідальності за події та ситуації перед оточуючими чи зовнішнім середовищем, часта зміна настрою, емоційна нестійкість, тривожність та дратівливість, підвищена увага до внутрішнього світу, замкнутість [4, с. 22–24].

Аналітичні результати сучасних наукових методів показують, що психічне та фізичне здоров'я залежить від стратегій подолання, які обирає індивід, стикаючись із травматичною ситуацією. Використання позитивних стратегій поведінки для подолання стресу, фрустрованості та зниження чутливості до стресових ситуацій може допомогти покращити самопочуття. Зусилля, спрямовані на уникнення проблем та використання пасивних стратегій, спрямовані не на вирішення проблеми, а на зменшення емоційної напруги, що призводить до погіршення проблеми та посилення негативних симптомів. Вибір ефективного методу оволодіння визначається єдністю індивідуальних властивостей особистості, ресурсів та ситуаційних параметрів, які визначаються особистістю у період дорослого віку. У подоланні періоду життєвої кризи, високої напруги, зумовленої специфікою сучасного життя та страхом налагодження нового етапу життя та

професійної діяльності під час проживання кризового періоду, необхідна корекція та оптимізація себе на поведінковому та емоційному рівнях, рефлексивні навички та вміння відновлювати власний стан при подоланні вікової кризи в дорослому віці. Отже, розробка корекційних заходів та програм стане предметом подальших наукових досліджень з визначеної проблеми дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Maslach C. The Maslach Burnout Inventory / S.E. Jackson. Palo Alto : Consulting Psychologist Press. 2018. 266 p.
2. Галецька І.І. Дослідження самоефективності в психології здоров'я. *Вісник Харківського університету. Серія «Психологія»*. 2019. № 55. С. 41–43.
3. Єфімова О.А. Особистісні чинники переживання психотравмуючих ситуацій. *Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету*. 2021. № 7. С. 85–94.
4. Заїка І.В. Сутність та вплив соціального напруження на діяльність загальноосвітніх навчальних закладів. *Технології роботи психолога в організації* : тези ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2019 р. Запоріжжя, 2019. С. 22–24.
5. Пилипенко Н.М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. 2019. № 2. С. 116–126.
6. Пилипенко Н.М. Соціально-психологічний тренінг формування особистісних змін в умовах моделювання екзистенційної кризи. *Практична психологія та соціальна робота*. 2021. № 1. С. 68–70.
7. Поспелова І.Д., Столярик Ю.Д. Механізми психологічного захисту та образ Я – фізичного. *Фундаментальна та практична психологія в Україні: витоки і перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської наук.-практ. Інтернет-конференції молодих учених та студентів, м. Одеса, 19 травня 2019 р. Одеса, 2019. С. 122–124.

ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ Й ГЕНДЕРНІ УСТАНОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

LIFE VALUES AND GENDER ATTITUDES OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES

У статті представлено результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження проблеми життєвих цінностей і гендерних установок здобувачів вищої освіти. Визначено нерозв'язані аспекти цієї проблеми та її актуальність на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Аналіз результатів психологічних досліджень проблеми формування установок у взаєминах між чоловіками і жінками виявив, що тепер відбувається суттєва трансформація гендерних стереотипів, змінюються цінності й установки міжстатевих стосунків. Істотних перетворень зазнають уявлення про партнерську норму, ролі та функції. Метою дослідження є визначення життєвих цінностей і гендерних установок у здобувачів вищої освіти різної статі.

Проведене дослідження виявило, що деякі з цінностей, які вважались традиційними для жінок або чоловіків, не є такими для сучасної молоді. З'ясувалося, що для здобувачів вищої освіти жіночої статі найбільш важливими є розвиток власної особистості, отримання задоволення в усіх сферах життя, спілкування з іншими людьми, матеріальний добробут і збереження власної індивідуальності. Для здобувачів освіти чоловічої статі найбільш важливими є самодостатність, уникання відповідальності, обмеження контактів потрібними або корисними, матеріальний добробут, конформізм і досягнення реалістичної мети. Дослідження пріоритетних життєвих сфер виявило, що для жінок більш значущими є сфери професійної діяльності, освіти й сім'ї; для чоловіків усі сфери життя мають приблизно однакове значення. У жінок переважаючою є гуманістична спрямованість, а в чоловіків – прагматична. Проведене дослідження виявило наявність істотних відмінностей у життєвих цінностях та установках на партнерство в здобувачів вищої освіти різної статі. Чоловіки орієнтуються на традиційний розподіл ролей та обов'язків у парі, а жінки освоюють «чоловічі» ролі й функції, а традиційно жіночі намагаються передати чоловікам.

Ключові слова: життєві цінності, гендерні установки, здобувачі вищої освіти, стать.

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of life values and gender attitudes of students of higher education. Unsolved aspects of this problem and its relevance at the current stage of development of Ukrainian society are determined. The analysis of the results of psychological research on the problem of forming attitudes in the relationship between men and women showed that nowadays there is a significant transformation of gender stereotypes, the values and attitudes of intersex relations are changing. Concepts of partnership norms, roles and functions are undergoing significant transformations. The purpose of the study is to determine the life values and gender attitudes of students of higher education of different genders.

The conducted research revealed that some of the values that were considered traditional for women or for men are not so for today's youth. It turned out that the most important things for female students of higher education are the development of their own personality, satisfaction in all spheres of life, communication with other people, material well-being and preservation of their individuality. Self-sufficiency, avoidance of responsibility, limiting contacts to necessary or useful, material well-being, conformity, and achieving a realistic goal are most important for male education seekers. The study of priority spheres of life showed that the spheres of professional activity, education and family are more significant for women; for men, all spheres of life have approximately the same importance. Humanistic orientation prevails in women, and pragmatic orientation in men.

The conducted research showed the presence of significant differences in life values and attitudes towards partnership in higher education students of different genders. Men are guided by the traditional division of roles and responsibilities in a couple, while women master "male" roles and functions, and traditionally women try to transfer them to men.

Key words: life values, gender attitudes, students of higher education, gender.

УДК 159.922.27

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2023.56.18

Ситнік С.В.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри теорії
та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Білуха Т.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології,
глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Борозенцева Т.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Постановка проблеми. Вхідження України до європейського освітнього простору зумовлює інтерес науковців до проблем гендерної культури особистості. На сучасному етапі розвитку суспільства зусилля спрямовані на зміцнення демократії, важливим показником якої є рівні права чоловіків і жінок, що передбачає відмову від застарілих стереотипів щодо гендерних ролей, функцій тощо. Питання стосовно особливостей статі людини та гендерних психологічних відмінностей стають усе більш актуальними й обговорюваними науковою спільнотою. У суспільстві значно змінилися уявлення й установки щодо суто чоловічих і жіночих ролей. Трансформація традиційних, стереотипних уявлень про гендерні соціальні ролі в нових політичних, соціально-економічних умовах має перспективний характер для

прогресивних змін у системі вищої освіти, розроблення її інноваційних моделей.

Незважаючи на значну кількість наукових доробків вітчизняних і закордонних дослідників, проблема життєвих цінностей і гендерних установок здобувачів вищої освіти є актуальною та своєчасною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему переоцінки гендерних цінностей та установок досліджують такі сучасні вчені, як Т. Білик, В. Васютинський, Н. Городнова, Т. Говорун, І. Грабовська, В. Імбер, В. Кравець, І. Калько, Т. Кришня, Т. Мельник, Н. Олійник, Н. Паламарчук, О. Петренко, А. Фурман, З. Шевченко та ін. Наукові пошуки, спрямовані на дослідження гендерної культури дітей і молоді, ведуть К. Корсак, О. Кікінежді, Л. Мандрик, Н. Маркова й ін.

Аналіз результатів психолого-педагогічних досліджень із проблеми формування установок у взаєминах чоловіків і жінок виявив, що зараз відбувається суттєва трансформація гендерних стереотипів, цінностей та установок міжстатевих взаємин. Істотних перетворень зазнають уявлення про партнерську норму, ролі й функції. З'ясовано, що проблема гендерного підходу в закладах вищої освіти є недостатньо розробленою. Лише незначна частина праць стосується особливостей формування гендерної культури здобувачів вищої освіти.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у визначенні життєвих цінностей і гендерних установок у здобувачів вищої освіти різної статі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» 2–3 років навчання, кількістю 74 особи, з яких – 35 осіб чоловічої (1 група) і 39 осіб жіночої (2 група) статі, віком від 18 до 22 років.

Для вирішення завдань емпіричного дослідження використовували методики: «Рольові очікування партнерів» (РОП) А. Волкової, Т. Трапезнікової, «Морфологічний тест життєвих цінностей» (МТЖЦ) В. Сопорва, Л. Карпу-

шиної; для математичного та статистичного аналізу – t-критерій Стьюдента.

Для визначення уявлень про партнерські цінності здобувачів вищої освіти різної статі використана методика «Рольові очікування партнерів» (РОП) А. Волкової, Т. Трапезнікової. Результати подано в таблиці 1.

За шкалою «Особиста ідентифікація» отримано значущі відмінності на $p \leq 0,05$ рівні за t-критерієм Стьюдента. Тобто здобувачі освіти чоловічої статі (1 група) значно менше орієнтовані на особисту ідентифікацію з партнером, ніж здобувачі жіночої статі (2 група).

За шкалою «Господарчо-побутові установки» отримано значущі відмінності в показниках досліджуваних за додатковою шкалою «Рольові домагання» ($p \leq 0,05$). Це вказує на те, що в здобувачів вищої освіти жіночої статі значно частіше є установка на активну участь у домашньому господарстві, на відміну від здобувачів чоловічої статі.

За шкалою «Батьківсько-виховні установки» отримано значущі відмінності в показниках досліджуваних за додатковою шкалою «Рольові домагання» ($p \leq 0,05$). Виявилось, що здобувачі вищої освіти чоловічої статі значно рідше готові брати на себе батьківські функції, здобувачі жіночої статі більш орієнтовані на виконання батьківської соціальної ролі, уважають батьківство важливою цінністю.

За шкалою «Соціальна активність» отримано значущі відмінності в показниках досліджуваних за додатковою шкалою «Рольові очікування» ($p \leq 0,01$). Для здобувачів освіти чолові-

Таблиця 1

Показники основних цінностей у взаєминах здобувачів вищої освіти (у балах)

Цінності		1 група (чоловіки)	2 група (жінки)	t	p-рівень
Інтимно-сексуальна		7,32±0,78	6,32±0,84	0,8	>0,05
Особиста ідентифікація		3,69±1,17	6,87±0,81	2,3	≤0,05
Господарчо-побутова	Рольові очікування	7,67±0,77	8,02±0,71	0,6	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,27	7,20±0,79	2,2	≤0,05
Батьківсько-виховна	Рольові очікування	6,20±0,87	6,97±0,80	0,5	>0,05
	Рольові домагання	3,27±1,12	6,87±0,81	2,3	≤0,05
Соціальна активність	Рольові очікування	3,12±1,09	7,20±0,79	3,1	≤0,01
	Рольові домагання	8,34±0,69	5,21±0,98	2,2	≤0,05
Емоційно-психотерапевтична	Рольові очікування	6,85±0,81	5,21±0,98	1,6	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,27	6,97±0,80	1,7	>0,05
Зовнішня привабливість	Рольові очікування	7,67±0,77	6,87±0,81	0,8	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,27	7,69±0,77	2,2	≤0,05

чої статі майже не важливо, щоб їхній партнер вів активне суспільне та професійне життя. За додатковою шкалою «Рольові домагання» також отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних ($p \leq 0,05$). Тобто для здобувачів-чоловіків важливо мати інтереси за межами родини. У здобувачів-жінок показники за цією шкалою також досить високі, сучасні жінки не бажають обмежувати власну активність вузьким сімейним колом, вони прагнуть до високого суспільного статусу, кар'єрного зростання, наявності власних інтересів, які не збігаються з інтересами партнера.

За шкалою «Зовнішня привабливість» отримано значущі відмінності в показниках досліджуваних за додатковою шкалою «Рольові домагання» ($p \leq 0,05$). Здобувачі вищої освіти жіночої статі мають виражену установку на зовнішню привабливість, орієнтацію на сучасні модні зразки зовнішнього вигляду, прагнення красиво одягатися, доглядати за власним тілом тощо.

Переважаючи життєві цінності й орієнтацію на визначені життєві сфери, характерні для чоловіків і жінок, досліджено за допомогою методики «Морфологічний тест життєвих цінностей» (МТЖЦ) В. Сопорва, Л. Карпушиної. Результати подано в таблицях 2 й 3.

Саморозвиток як життєва цінність є більш значущим для здобувачів жіночої статі ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента). Вони прагнуть отримувати об'єктивну інформацію про особливості власного характеру, здібності, інші характеристики особистості. Дослідженим жінкам більшою мірою, ніж чоловікам, властиво прагнення до самовдосконалення, усвідомлення того, що потенційні можливості людини майже необмежені, що в житті необхідно добитися максимально повної їх реалізації; відповідальне ставлення до своїх обов'язків, компетентність, вимогливість до себе. Здобувачі вищої освіти чоловічої статі демонструють самодостатність, байдужість до зовнішніх оцінок.

Показники за шкалою «Духовне задоволення» також значно вищі в досліджуваних жінок, ніж у чоловіків ($p \leq 0,05$). Тобто здобувачі освіти жіночої статі прагнуть отримувати моральне задоволення в усіх сферах життя.

Імовірно, вони вважають, що найважливішим у житті є робити те, що цікаво і що приносить внутрішнє задоволення. Їм властива ідеалістичність поглядів, прагнення дотримуватися етичних норм у поведінці. Здобувачам-чоловікам більш властиві прагматичність, пошук конкретної вигоди від стосунків, результатів діяльності, зневага до суспільної думки, норм і правил.

Показники за шкалою «Соціальні контакти» значно вищі в здобувачів-жінок, ніж у чоловіків ($p \leq 0,05$). Досліджуваним жінкам властиве прагнення до встановлення сприятливих, позитивних взаємин із навколишніми. Для них важливими є всі аспекти людських стосунків, цінністю – можливість спілкуватися з іншими людьми; доброзичливість, товариськість, невимушеність комунікування, емпатія, соціальна активність. Досліджувані здобувачі-чоловіки виявили нерішучість у спілкуванні з незнайомими людьми, відсутність спонтанності у висловленнях, недовіру до інших людей, небажання бути відкритими у взаєминах.

За шкалою «Досягнення» показники здобувачів вищої освіти жіночої статі значно вищі, ніж показники здобувачів-чоловіків ($p \leq 0,05$). Дослідженим жінкам властиво прагнення до досягнення конкретних і суттєвих результатів у різні періоди життя. Вони готові ретельно планувати власне життя, ставити конкретні цілі на кожному етапі й досягати їх. Досягнення для них є підґрунтям для підвищення самооцінки, упевненості в собі. Досліджені чоловіки більш байдужі до досягнень, залежні від того, як складається ситуація. Вони віддають перевагу найближчим, конкретним цілям. Іноді відчувають безсилля в прагненні досягти відтерміновану перспективну мету.

За шкалою «Збереження власної індивідуальності» показники здобувачів вищої освіти жіночої статі значно вищі, ніж показники здобувачів-чоловіків ($p \leq 0,05$). Досліджені жінки прагнуть до незалежності від навколишніх, переконані, що важливо зберегти неповторність і своєрідність особистості, поглядів, переконань, стилю життя, не піддаватися впливу масових соціальних тенденцій. Досліджені чоловіки виявляють конформізм, орієн-

Таблиця 2

Переважаючи життєві цінності здобувачів вищої освіти різної статі (у балах)

Життєві цінності	1 група (чоловіки)	2 група (жінки)	t	p-рівень
Саморозвиток	39,9±5,19	43,6±6,18	4,5	≤0,05
Духовне задоволення	40,3±5,43	44,1±5,02	5,1	≤0,05
Креативність	36,2±7,15	39,6±7,32	1,8	>0,05
Соціальний контакт	40,3±5,09	44,1±5,02	4,5	≤0,05
Престиж	39,2±7,45	39,5±6,44	0,2	>0,05
Досягнення	41,3±6,98	45,3±6,91	4,5	≤0,05
Матеріальне становище	44,8±6,6	45,3±6,91	0,7	>0,05
Збереження індивідуальності	39,4±5,63	44±6,04	4,5	≤0,05

Таблиця 3

Переважаючі життєві сфери здобувачів вищої освіти різної статі (у балах)

Життєві сфери	1 група (чоловіки)	2 група (жінки)	t	p-рівень
Професія	56,4±8,4	63,5±7,66	3,3	≤0,01
Освіта	58,9±8,51	63,5±7,66	2,2	≤0,05
Сім'я	50,2±6,52	55,9±7,03	2,3	≤0,05
Суспільна активність	51,8±7,08	55,9±7,03	1,4	>0,05
Захоплення	54,1±8,14	54,1±8,06	0,2	>0,05
Фізична активність	50±9,5	50,8±10,6	0,3	>0,05

тацію на соціальні зразки, бажання не виділятися й не брати на себе відповідальність.

Таким чином, виявилось, що для здобувачів вищої освіти жіночої статі найбільш важливими є розвивати власну особистість, отримувати задоволення від життя, активно спілкуватися з навколишніми, бути матеріально забезпеченими та зберігати індивідуальність. Тобто можна констатувати, що в здобувачів-жінок вираженою є етично-ділова спрямованість. Для здобувачів вищої освіти чоловічої статі найбільш важливими є самодостатність, уникання відповідальності, обмеження контактів з навколишніми потрібними або корисними, матеріальний добробут, конформізм і досягнення конкретної реалістичної мети. Тобто практично однаково вираженими є етично-ділова і прагматична спрямованості.

Професія як життєва сфера є більш значущою для здобувачів вищої освіти жіночої статі ($p \leq 0,01$ за t-критерієм Стьюдента). Тобто в досліджених жінок вираженим є прагнення до повнішої реалізації власних здібностей у професійному житті, підвищення кваліфікації, а також вимогливість до себе й виконання своїх професійних обов'язків. Вони прагнуть мати цікаву, змістовну роботу, глибше проникати в предмет праці, отримувати задоволення від процесу й результату роботи. Досліджені здобувачі-чоловіки в професійній сфері мають прагнення до обмеження активності; у разі досягнення будь-яких значущих результатів вони заспокоюються, ображаються на критику їхніх професійних здобутків. Вони прагматичні, прагнуть мати конкретну вигоду від професійної діяльності. Також їм властива тенденція до індивідуалізації діяльності. Так само, як і жінки, вони бажать мати роботу, що гарантує високі прибутки, забезпечує стабільність існування.

Освіта як життєва сфера також більш значуща для здобувачів вищої освіти жіночої статі ($p \leq 0,05$). Тобто досліджені жінки спрямовані на зростання, розширення кругозору, підвищення рівня освіченості. Їм властиве прагнення досягти як конкретного результату освітнього процесу (диплом, захист дисертації), так й іншої життєвої мети, досягнення якої залежить від рівня освіти, у тому числі матеріальної забезпеченості. Досліджені здо-

бувачі-чоловіки у сфері освіти прагнуть до отримання визначеного результату, який підтверджує досягнення певного рівня освіти, або ігнорують освіту як чинник, що сприяє саморозвитку. Вони мають низький рівень пізнавальної активності внаслідок нерозвиненої пізнавальної мотивації.

Сім'я як сфера життя є більш значущою для здобувачів вищої освіти жіночої статі ($p \leq 0,05$). Вони готові витратити багато сил і часу вирішенню проблем сім'ї, вважають, що головне в житті – це благополуччя родини. У шлюбі цінують любов, взаєморозуміння. Досліджені здобувачі-чоловіки прагнуть зміцнення власних позицій у сім'ї, готові будувати шлюб «за розрахунком», не цікавляться досвідом інших родин.

Таким чином, дослідження життєвих сфер, що мають значення для здобувачів вищої освіти чоловічої та жіночої статі, виявило, що існують кількісні та якісні відмінності між показниками досліджуваних груп, а саме: для жінок більш значущими є сфери професійної діяльності, освіти й сім'ї; у чоловіків усі сфери життя виражені приблизно однаково, їм властиві самодостатність, бажання відповідати загальноприйнятим нормам, орієнтуватися на прагматичний бік життя.

Висновки. Проведене дослідження показало наявність істотних відмінностей у життєвих цінностях та установках на партнерство в здобувачів вищої освіти різної статі. Чоловіки орієнтуються на традиційний розподіл ролей та обов'язків у парі, а жінки освоюють «чоловічі» ролі й функції, а традиційно жіночі намагаються передати чоловікам.

Перспективами подальших досліджень є аналіз соціально-психологічних чинників, які детермінують трансформацію традиційної системи гендерних установок у здобувачів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Калько І.В. Особливості формування гендерної культури сучасної студентської молоді. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. № 2. С. 234–237.
2. Олійник Н.А., Імбер В.І., Білик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій студентів закладів

вищої освіти. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2022. Вип. 64. С. 217–225.

3. Паламарчук Н.О., Кришня Т.О. Особливості гендерної дискримінації в сучасних умовах розвитку

України та світу. *Збірник наукових праць ЧДТУ.* 2017. № 47. С. 48–53.

4. Шевченко З.В. Плинна ідентичність і множинна ідентичність: спільне і відмінне у сучасній соціальній ідентифікації. *Evropský filozofický a historický diskurz.* 2019. № 5 (4). С. 130–134.

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

FEATURES OF THE MOTIVATION SPHERE OF YOUTH STUDENTS WITH ADDICTIVE BEHAVIOR

У статті показано результати теоретичного аналізу й експериментального дослідження проблеми мотиваційної сфери студентської молоді зі схильністю до адиктивної поведінки. Подано деякі основні наукові підходи до визначення понять мотивації та адиктивної поведінки. Мотиваційну сферу визначено як основну рушійну силу будь-якої діяльності людини. Мотивація виступає як головний аспект навчання сучасної молоді.

Адиктивну поведінку визначено як таку, що характеризується непереборною потребою в зміні свого психічного стану за допомогою адиктивного агента. Адиктивний агент – це будь-яка речовина або діяльність, яка може викликати залежність. Такий вид поведінки може мати різні форми прояву, наприклад: зловживання психоактивними речовинами, такими як алкоголь, наркотики, тютюн, або це може бути залежність від комп'ютерних чи азартних ігор, соціальних мереж. Виявлено фактори, під впливом яких може формуватися адиктивна поведінка, а саме: біологічні, психологічні та соціальні.

Під час дослідження різних наукових праць проаналізовано мотивацію до навчання як один із аспектів мотиваційної сфери молодого покоління. Визначено фактори, від яких залежить мотивація студентів. Також виявлені деякі ключові ланки, які відіграють важливу роль саме в позитивній мотивації молоді до навчання та розвитку. Емпірична частина дослідження показала, що, незважаючи на відносно малий показник схильності до адиктивної поведінки в сучасній молоді, мотиваційна сфера, зокрема мотивація до навчання у ВНЗ, має все ж таки деяку відмінність від показників студентів без ризику залежної поведінки. У середньому виявлено дещо нижчі показники мотивації до навчання в групі респондентів із певною схильністю до адиктивної поведінки. Перспективами подальших досліджень є аналіз ціннісної сфери молоді з адиктивною поведінкою та розроблення психокорекційних програм адиктивної поведінки.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна сфера, студентська молодь, навчання, адикція, адиктивна поведінка.

This article presents the results of a theoretical analysis and experimental study of the motivational sphere of student youth with addictive behavior. Some of the main scientific approaches to defining the concepts of motivation and addictive behavior are presented. The motivational sphere is defined as the main driving force of any human activity. Motivation is the main aspect of the learning of modern youth.

Addictive behavior is defined as behavior that is characterized by an irresistible need to change one's mental state with the help of an addictive agent. An addictive agent is any substance or activity that can cause addiction. This type of behavior can have various forms of manifestation, for example: abuse of psychoactive substances such as alcohol, drugs, tobacco. Or it can be addiction to computer or gambling games, social networks. Factors that can influence the formation of addictive behavior have been identified, including biological, psychological, and social.

During the study of various scientific works, motivation to learn was analyzed as one of the aspects of the motivational sphere of the younger generation. The factors on which the motivation of students depends are determined. Some key links that play an important role in the positive motivation of young people to educate and develop have also been identified. The empirical part of the study showed that, despite the relatively low rate of susceptibility to addictive behavior in modern youth, the motivational sphere, including motivation to learn at university, still has some difference from the indicators of students without the risk of addictive behavior. On average, somewhat lower indicators of motivation to learn were found in the group of respondents with a certain susceptibility to addictive behavior. The prospects for further research are the analysis of the value sphere of youth with addictive behavior and the development of psychocorrectional programs for addictive behavior.

Key words: motivation, motivational sphere, student youth, education, addictive behavior, addiction.

УДК 159.943.7:316.612

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.19>

Сізов Д.Ю.

аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Саврасов М.В.

д.психол.н.,
професор кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що сьогодні, за статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 5% усього населення планети страждають від тієї чи іншої форми залежності. Студентська молодь – це одна з груп, у якої ризик схильності до адиктивної поведінки особливо високий.

Адиктивна поведінка негативно впливає на всі сфери життя людини, у тому числі й на її мотиваційну сферу. У студентів з адиктивною поведінкою спостерігається зниження мотивації до навчання, роботи, творчості й інших видів діяльності. Це може призвести до про-

блем у навчанні, професійному становленні, особистому житті й соціальній адаптації.

Вивчення особливостей мотиваційної сфери студентської молоді з адиктивною поведінкою є важливим завданням, яке дає змогу розробити ефективні методи профілактики та реабілітації цієї категорії молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивація є однією з найактуальніших проблем сьогодення. Мотивація – це ключова рушійна сила будь-якої діяльності особистості, вона є головним аспектом навчання молоді. Мотивацію досліджували в працях вітчизняних психологів Леонтьєва, Немова, Ільїна. Вони стверджують, що мотивація пояснює цілеспря-

мованість поведінки й організацію діяльності, спрямованої на досягнення цілей. У сучасній психології під мотиваційною сферою особистості розуміють стійку сукупність мотивів, які мають певну ієрархію та представляють спрямованість людини. Питання, пов'язані з мотивацією, активно розроблялися в останній третині ХХ століття. Уперше поняття «мотивація» використовує А. Шопенгауер. Пізніше це поняття широко починають уживати багато діячів у контексті пояснення поведінки людини [1].

Мотивація розглядається як психодинамічна система особистості, а мотив – як окрема змінна, яка може виконувати в цій системі спрямовувальну та спонукальну функції. До поняття мотивації включають такі аспекти, як потреби, спонукування, ідеали, інтереси, стимули, цінності, тобто всі чинники, що спонукають і регулюють діяльність людини. Мотивація особистості не закінчується тільки актуалізацією того чи іншого мотиву. Мотивація реалізує життєві відносини, регулює процеси розвитку та становлення особистості [2]. Учений С. У. Гончаренко в словнику наводить термін «мотив» як спонукальну причину дій, вчинків людини, спрямованих на задоволення тих чи інших потреб, тобто те, що штовхає особистість на дії [3].

Уважається, що найбільш вдале визначення слова «мотивація» дав О. Леонтьєв. На його думку, мотивація – це об'єктивована потреба, тобто бажання, бажання мати щось конкретне (диплом про вищу освіту, професію, іноземну мову тощо). Неопредметнена потреба ще не є мотивом, тому що вона не визначає характер діяльності й не має об'єкта, на який спрямована дія. У свою чергу, предмет виділяється лише тоді, коли хтось починає діяти.

Мотивація студентів до навчання – це складна проблема, яка не має однозначного трактування. Мотивація – це те, що змушує нас діяти. Вона залежить від багатьох факторів, зокрема від наших особистих особливостей, цінностей, цілей і потреб. Складність проблеми мотивації студентів до навчання зумовлена тим, що вона є багатобічна й залежить від різноманітних факторів. Ось деякі з них:

- Особистісні особливості студентів. Мотивація навчання залежить від таких особистісних характеристик, як інтелект, воля, емоційна стійкість, спрямованість особистості.

- Цілі та потреби студентів. Мотивація навчання визначається тими цілями, які ставить перед собою студент, і тими потребами, які він хоче задовольнити шляхом навчання.

- Вплив зовнішніх факторів. На мотивацію навчання впливають такі зовнішні фактори, як умови навчання, методи викладання, взаємодія з викладачами й однокурсниками.

Студенти мотивовані до навчання не тільки для того, щоб отримати хороші оцінки, а й для

того, щоб досягти успіху в майбутньому. Наприклад, вони хочуть отримати престижну роботу й реалізувати свій потенціал.

Як відомо, одним із головних завдань сучасного вчителя є формування в учнів постійної мотивації до навчання впродовж життя, сприяння їм у виборі кар'єри та становленні кваліфікованих експертів.

Деякі вчені вважають, що вивчення мотиваційних питань у навчально-пізнавальній діяльності у вищому навчальному закладі дає суб'єкту змогу дослідження зрозуміти багато аспектів внутрішнього життя студента: його інтереси, цінності й переконання, мотиви діяльності, що сприяють подальшому усвідомленню, становлять його професійну спрямованість, уміння, знання, навички [4].

Отже, до мотиваційних компонентів навчальної діяльності належать пізнавальні потреби, навчальна мотивація та навчальна значущість. На заняттях в учнів повинні виникати потреби в самовдосконаленні, самореалізації, самовираженні. У формуванні цієї потреби важливу роль відіграє співпраця між педагогом та учнями, між самими студентами, яка в навчальному процесі відбувається за допомогою діалогу [5].

Перш ніж експериментально розкрити проблему мотиваційної сфери студентської молоді з адиктивною поведінкою, треба теоретично дослідити сутність поняття «адикція» та вивчити його.

Термін «адикція» походить від психологічної залежності. Сьогодні в різних літературних джерелах існує багато визначень адиктивної поведінки. Американський дослідник Міллер вважає, що адиктивна поведінка – це вживання різних речовин, які можуть змінити психічний стан індивіда, до формування залежності [6]. Вітчизняні вчені вважають адиктивну поведінку формою деструктивної поведінки, яка характеризується прагненням змінити свій психічний стан шляхом уживання різноманітних психоактивних речовин з метою виходу з реальності.

Найрозповсюдженішими категоріями причин, що впливають на вживання наркотичних речовин молоддю, тим самим підвищуючи рівень адиктивізації поведінки, є соціально-економічні, конституційно-біологічні, соціальні, особистісно-психологічні. Соціально-економічні групи включають традиційні та глобальні причини. До глобальних причин належить інтеграція нашої країни в систему світового ринку й усі наслідки, що із цього випливають. Традиційні причини є лише для нашої країни, окремих регіонів, класів і груп людей. Прикладом можуть бути ті групи населення, весь побут яких зруйнований під час бойових дій на території їх проживання, що призвело до їх переходу до категорії біженців. До тради-

ційних причин можна зарахувати толерантність людей до таких явищ, як алкоголізм і куріння. На жаль, у нашому суспільстві існує безліч культурних стереотипів щодо вживання алкоголю. Це не є ознакою того, що кожен, хто вживає алкоголь або тютюн, стане наркоманом. Проте такі люди набагато частіше переживали цей перехід від толерантності до залежності, ніж особи з негативним ставленням до алкоголю й тютюнопаління. До причин біологічного характеру зазвичай зараховують спадкову обтяженість психічними чи наркологічними захворюваннями. Соціальні причини – це вплив на молодь сімейної обстановки, загалом соціального середовища, у тому числі величезний вплив засобів масової інформації та успішність або неуспішність адаптації людини в освітньому закладі. До причин індивідуально-психологічного характеру зазвичай зараховують:

- наслідування авторитетних однолітків;
- спроби нейтралізувати негативні емоційні переживання;
- прагнення відповідати значущій для молоді людини групі однолітків;
- аномальні риси особистості (гедонізм, авантюризм, збудливість, підвищена або занижена самооцінка, підвищена конформність, нестійкість характеру);
- «протестні» реакції, спрямовані проти старших (батьків, педагогів);
- підпорядкування тиску й погрозам [7].

Одними з найважливіших чинників сьогодні, які впливають на вживання молоддю психоактивних речовин, є нестабільна ситуація у світі, війна в країні, через це – бажання зняти напруження та піти від неприємних новин чи подій. Відмічається динаміка зростання розвитку наркоманії, токсикоманії, ігроманії та інших залежностей у молоді.

Метою емпіричного дослідження є вивчення мотиваційної сфери студентської молоді з адиктивною поведінкою. З огляду на об'єкт дослідження, а саме здобувачів вищої освіти, ми обрали такий аспект мотиваційної сфери особистості, як мотивація студентів до навчання. Вибіркою були студенти Горлівського інституту іноземних мов.

Перш ніж переходити до експериментальної частини, проаналізували теоретичні підходи дослідження мотиваційної сфери та адиктивної поведінки студентської спільноти. Наступним етапом була підготовка й пошук методик, які стосуються теми дослідження, після продіагностували респондентів і на завершальному етапі проаналізували отримані емпіричні результати.

Експериментальна частина відбувалася в індивідуальному та груповому форматі. Респондентам було представлено інформацію щодо мотиваційної сфери й адиктивної пове-

дінки. Під час ознайомлення з інформацією про мотиваційну сферу й адиктивну поведінку було запропоновано ставити питання, якщо такі виникають, і висловлювати свою точку зору. Тестування проходило у звичайній для досліджуваних атмосфері, оскільки відбувалося в онлайн-режимі, тобто кожен відповідав на запитання вдома, де йому нічого не заважало й було більш-менш зручно. Перед експериментальною частиною заздалегідь були заготовлені бланки для підібраних методик і розіслані студентам, при цьому також були пояснені цілі та завдання опитування. Згідно з метою й завданнями, які ми перед собою ставили, використали такі методики: «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» І. А. Фурманова; «Мотивація до навчання у ВНЗ» Т. І. Ільїна.

Саме дослідження проходило у два етапи. На першому етапі ми використовували методику «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов). Результати подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівень схильності до залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин

Рівень схильності до залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин	Розподіл вибірки	
	кількість респондентів	у відсотках (%)
Ризик залежної поведінки відсутній	14	70
Середня ступінь прояву залежної поведінки	5	25
Виражені ознаки схильності до залежної поведінки	1	5

Пропонована методика діагностує схильність молоді до вживання психоактивних речовин. У цьому випадку робили спробу виявити досвід уживання алкоголю й наркотиків, оцінити частоту вживання й зробити висновок про ризик залежності.

Студентам була дана інструкція, яка передбачала прочитання тверджень, котрі стосуються їхнього життя, характеру, звичок, вони мали відповісти, чи правильне твердження стосовно них.

За результатами методики «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов) отримано такі показники: для 14 респондентів ризик залежної поведінки був відсутній; 5 осіб мають середньо виражений ризик залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин; є одна людина з ознаками схильності до залежної поведінки.

Показники мотивації до навчання у вищому навчальному закладі

Шкали мотивації \ Вибірка	Перша група респондентів (14 осіб)	Середній показник балів	Друга група респондентів (6 осіб)	Середній показник балів
Шкала «придбання знань»	11 респондентів – 10,8 бала	10,2 бала	5 респондентів – 9,2 бала	7 балів
	3 респонденти – 9,6 бала		1 респондент – 4,8 бала	
Шкала «оволодіння професією»	12 респондентів – 9 балів	7,5 бала	4 респонденти – 6 балів	5,5 бала
	2 респонденти – 6 балів		2 респонденти – 5 балів	
Шкала «отримання диплома»	12 респондентів – 6 балів	3,75 бала	5 респондентів – 2,5 бала	3,25 бала
	2 респонденти – 1,5 бала		1 респондент – 4 бала	

Для дослідження мотиваційної сфери молоді з адиктивною поведінкою ми поділили генеральну сукупність респондентів на дві вибірки: перша – студенти, у яких ризик залежної поведінки взагалі відсутній, цей показник становить 70% (14 осіб); друга – студенти, у яких середній ступінь прояву залежної поведінки або яскраво виражені ознаки схильності до залежного поведінки, це 30% (6 осіб).

На другому етапі дослідження проводили тест-опитувальник «Мотивація до навчання у ВНЗ» (Т. І. Ільїна). Результати методики подано в таблиці 2.

Під час створення цієї методики автор використовувала низку інших відомих методик. У ній є три шкали: «придбання знань» (прагнення придбання знань, допитливість); «оволодіння професією» (прагнення опанувати професійні знання та сформувані професійно важливі якості); «отримання диплома» (прагнення придбати диплом за формального засвоєння знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів під час складання іспитів і заліків). В опитувальник для маскування автор методики включила низку фонових тверджень, які надалі не обробляються.

За окремими показниками методики «Мотивація до навчання у ВНЗ» (Т. І. Ільїна) можна судити, що в цілому для всієї генеральної сукупності респондентів характерний адекватний вибір професії та задоволеність нею. Але нас цікавить різниця між середніми показниками двох груп вибірки. Отже, ми можемо сказати, що для першої групи вибірки, а саме студентів, у яких ризик залежної поведінки взагалі відсутній, середні показники вищі за другу групу – студентів, у яких середній ступінь прояву залежної поведінки або яскраво виражені ознаки схильності до залежної поведінки. Це свідчить про нижчу мотивацію до навчання

у ВНЗ студентської молоді з адиктивною поведінкою, незважаючи на шкали, які представлені в цій методиці: «придбання знань», «оволодіння професією» чи «отримання диплома».

Висновки. Під час дослідження особливостей мотиваційної сфери студентської молоді з адиктивною поведінкою виявлено, що така сфера діяльності сучасної молоді, як мотиваційна, а саме мотивація до навчання у ВНЗ, у студентів, у яких є схильність до адиктивної поведінки, вираженої в тією чи іншою мірою, була нижча, ніж у студентів, у яких адиктивна поведінка взагалі відсутня.

Перспективами подальших досліджень є аналіз ціннісної сфери молоді з адиктивною поведінкою та розроблення психокорекційних програм адиктивної поведінки, спрямованих на профілактику й допомогу в процесі розвитку особистості кожного окремого індивіда.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кудріна Т.С. Діяльність, поведінка особистості: потребнісно-мотиваційна підсистема. *Психологія / за ред. Ю.Л. Трофімова*. 3-тє вид., стереотип. Київ : Либідь, 2001. С. 384–406.
2. Левченко Т.І. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності : монографія. Вінниця : Нова Книга, 2011. 448 с.
3. Український педагогічний словник / уклад. С.У. Гончаренко. Київ : Либідь, 1997. 375 с.
4. Михайличенко В.Є., Полянська В.В. Роль мотивації навчально-пізнавальної діяльності у формуванні професійної спрямованості студентів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наукових праць / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. Вип. 17 (70). С. 320–327.
5. Черняк Н.О. Формування мотивації студентів до навчання у ВНЗ. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2013. № 38–39. С. 388–393.
6. Завадська Л.А. Профілактика адиктивної поведінки. Соціальна педагогіка. Луцьк, 1999. С. 105–111.

ВПЛИВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ЦІННІСНУ СФЕРУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

THE IMPACT OF ADDICTIVE BEHAVIOR ON THE VALUE SPHERE OF YOUTH

У статті висвітлено результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження питання впливу адиктивної поведінки на ціннісну сферу сучасної молоді. Показані певні наукові підходи до визначення поняття «адикція». Адиктивну поведінку визначено як таку, яка передбачає зміну свого психічного стану за допомогою різних адиктивних факторів, що, у свою чергу, і викликають фізичну та психічну залежність. Також розкрито види адикції, які можуть бути притаманні сучасній людині, зокрема молодому поколінню, серед них – фізіологічні, нехімічні та хімічні адикції.

Аналізуючи наукові праці вчених, які займалися питанням ціннісної сфери, з'ясували основні поняття, що стосуються цінностей. Вивчено статистичні показники українських соціологів щодо найважливіших ціннісних орієнтирів молоді. Також розглянуто головні чинники, які впливають на формування й розвиток цінностей особистості.

Розглянувши теоретичні підходи та статистичні показники залученості молоді до вживання речовин, які можуть призвести до виникнення в їхньому житті такого поняття, як адиктивна поведінка, вирішили експериментально проаналізувати цей аспект за допомогою обраних нами методик. Головне завдання емпіричного дослідження полягало в тому, щоб вивчити вплив залежної поведінки на ціннісний аспект життя сучасної людини, зокрема молоді.

Під час експериментальної частини дослідження виявлено, що, незважаючи на те, є в респондентів схильність до адиктивної поведінки чи така взагалі відсутня, середні показники найважливіших для молоді ціннісних орієнтирів залишаються однакові в обох груп респондентів. Опускаючи мінімальні розрізнення в середніх балах, можемо простежити, що сьогоднішня молодь, навіть якщо має певну залежність, обирає для себе абсолютні ті самі цінності, що й інші молоді особи без адикції.

Перспективами подальших досліджень є детальний аналіз певних видів адикції, а саме: алкогольної залежності, тютюнопаління, уживання наркотичних речовин, аб'юзу

у взаєминах, сексуальної залежності; також розроблення профілактичних програм адиктивної поведінки, спрямованих на допомогу в процесі розвитку особистості.

Ключові слова: адикція, адиктивна поведінка, цінності, ціннісна сфера, залежність, алкоголь, наркотичні речовини.

The article presents the results of a theoretical analysis and empirical study of the impact of addictive behavior on the value sphere of modern youth. It shows some scientific approaches to the definition of addiction. Addictive behavior is defined as behavior that involves changing one's mental state through various addictive factors, which in turn cause physical and mental dependence. It also reveals the types of addiction that can be inherent in a modern person, especially the younger generation. These include physiological, non-chemical, and chemical addictions.

Analyzing the scientific works of scientists who have dealt with the issue of the value sphere, the main concepts related to values and were demonstrated. Statistical indicators of Ukrainian sociologists on the most important value orientations of young people were analyzed. The main factors influencing the formation and development of personality values were also considered. After considering theoretical approaches and statistical indicators of youth involvement in substance use that can lead to the emergence of the concept of addictive behavior in their lives, it was decided to experimentally analyze this aspect using the methods we selected. The main objective of the empirical study was to examine the impact of addictive behavior on the value aspect of the life of a modern person, especially young people.

During the experimental part of our study, it was found that regardless of whether respondents have a tendency to addictive behavior or not, the average indicators of the most important value orientations for young people remain the same in both groups of respondents. Ignoring minimal differences in average scores, one can trace that today's youth, even if they have a certain addiction, choose for themselves the same values as other young people without addictions.

Key words: addiction, addictive behavior, values, value sphere, dependence, alcohol, drugs.

УДК 159.943.7: 316.651
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.20>

Сізов Д.Ю.

аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Саврасов М.В.

д.психол.н.,
професор кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Актуальність обраної нами теми полягає в тому, що сьогодні через нестабільну ситуацію у світі, війну в країні, непередбачувані зміни в житті кожної людини адикції все частіше проявляються в поведінці сучасної молоді. Якраз молоде покоління є тією групою ризику, що піддається впливу адиктивних факторів чи не найсильніше. Адиктивна поведінка зачіпає майже кожну сферу життя, у тому числі й ціннісну сферу. Нам здається, що залежна поведінка може негативно впливати на ціннісні орієнтири сучасної моло-

дої особи так само, як і на мотиваційну, чи будь-яку іншу сферу життя. Тому дослідження саме цієї проблеми, на нашу думку, є також важливим питанням, яке в підсумку допоможе розробити системний підхід до профілактики такого аспекту життя, як адиктивна поведінка.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній науці поняття «адиктивна поведінка» залишається досить популярним. «Addiction» у перекладі означає небезпечну пристрасть, погану звичку. Якщо звернутися до історичного походження цього слова, то термін адикція означає боржника або людину, засуджену за борги. Людина може

почувати себе поневоленою різними типами залежності, такими як: цигарки, алкоголь, наркотичні та психотропні речовини, їжа, секс. Інакше кажучи, це індивід, який перебуває в залежності від певної непохитної сили.

У сучасній класифікації адиктивної поведінки виділяють 3 види адикції:

1. Форми адикції на рівні фізіології (відмова від уживання їжі – анорексія, або патологічне підвищене відчуття голоду, що супроводжується слабкістю й дискомфортом, зниження почуття насичення – булімія). Анорексія та булімія належать до групи фізіологічних проявів адикції. Згідно із сучасними клініко-психологічними джерелами, анорексія – невротичний синдром, що спостерігається в більшості випадків у молодих жінок, може характеризуватися відмовою від їжі, відсутністю апетиту, зниженням маси тіла; булімія – патологічно підвищене відчуття голоду, зниження відчуття насиченості [1].

2. Нехімічні адикції (гемблінг – патологічна схильність до азартних ігор з метою виграшу грошей або інших матеріальних цінностей; залежність від комп'ютерних ігор, подекуди працеголізм). Колосальний розвиток комп'ютерних та інформаційних технологій уже призвів до утворення нового виду адикції – комп'ютерна залежність. Цей вид залежності ототожнюють з ігровою залежністю або інтернет-залежністю. Така форма адиктивної поведінки є психічним розладом, який характеризується великою пристрастю до комп'ютерних відеоігор або різноманітних соціальних мереж. Останніми десятиріччями набуває розвитку серед людей, зокрема молодого покоління, такий вид адиктивної поведінки, як працеголізм. Це форма нехімічної адикції, що проявляється в прагненні до постійної фіксації всіх можливостей організму на роботі. Для молодої особи, яка страждає на працеголізм, робота є єдиним джерелом для самореалізації та задоволення. Така людина постійно хоче досягати успіху і схвалення з боку навколишніх задля насичення відчуття значущості [2].

3. Хімічні адикції (уживання алкоголю, тютюну, наркотиків, різних медичних препаратів та психотропних речовин). Алкоголізм – форма адикції, що характеризується пристрастю до алкогольних напоїв з психічною та фізичною залежністю від них [3]. Уживання наркотичних речовин, або наркоманія визначається як хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання психотропними й наркотичними речовинами та який характеризується психічною та фізичною залежністю від останніх [4].

У дослідженні нас більше цікавить останній вид класифікації – хімічна залежність, оскільки вона набула досить серйозного поширення серед сучасної молоді, від підлітків і до юнацького та зрілого віку.

У подальшій перспективі саме молодь сьогодення розвиватиме нашу країну й суспільство. Отже, від того, які ціннісні орієнтації сформуються в молодого покоління, залежатиме й діяльність у будь-яких сферах нашого суспільного життя.

Дослідження понять «цінність» і «ціннісна сфера» розпочалося ще у ХХ столітті. Першовідкривачами цього питання були вчені-соціологи. Пізніше до цієї теми приєдналися дослідники з інших галузей, зокрема психологи, філософи, політологи й педагоги. Питання ціннісних орієнтацій особистості не залишилося без уваги таких видатних науковців, як М. Рокич, І. Бех, В. Ядов та інші.

Проблеми теми ціннісних орієнтацій розглядали в працях І. Беха, а саме: методологічні підходи до формування цінностей особистості (Бех І. Психологічні джерела виховної майстерності. 2009). Статистичні результати соціологів з України дали такі результати: показник «здоров'я» сьогодні є найважливішим для великої кількості молоді (~56%), показник «матеріальний добробут» – ~54%. На друге місце загалом молоде покоління ставить показники, пов'язані з миром і спокоєм на рідній українській землі (~40%), здобуття соціального статусу (~38%), наявність друзів, коханої людини (~33%). По-третє, отримання задоволення від життя (~28%), робота (~20%), здобуття вищої освіти (~16%) [5].

Ціннісні орієнтації – це «соціальні, економічні, політичні, моральні, релігійні, естетичні, гносеологічні, онтологічні та/або ідеологічні засади оціночних суджень суб'єкта про навколишню дійсність, ті чи інші її сторони, сфери, об'єкти, які утворюють змістову сторону спрямованості особистості» [6]. Цінності суспільства є динамічними, оскільки кожне нове покоління формує власне бачення світу, спираючись на цінності попереднього покоління, а також на власний досвід та уявлення. Цей процес є результатом змін у різних сферах життя суспільства, таких як економіка, культура, політика тощо.

Серед головних чинників, які впливають на формування й розвиток ціннісних орієнтацій молодого покоління, учені виділяють такі:

– сімейне виховання (сім'я є тією найпершою та найважливішою соціальною групою, у якій людина соціалізується, де передаються цінності, зразки й норми поведінки);

– освіта (дитсадок, школа, коледж, інститут, університет і будь-які інші навчальні заклади відіграють не менш важливу роль у формуванні ціннісної сфери. Це середовище надає знання про світ, допомагає виробити власні ціннісні переконання та впливає на формування критичного мислення);

– ЗМІ (сьогодні засоби масової інформації, зокрема телебачення, інтернет і різноманітні

соціальні мережі, є колосальним джерелом інформації, впливу на сучасну молодь. Вони можуть впливати й на систему ціннісних орієнтирів, пропагуючи ті чи інші цінності й норми поведінки);

– оточення друзів/однолітків (ця група відіграє не менш важливу роль у формуванні ціннісної сфери. Кожна молода особа прагне схвалення з боку свого оточення, тому нерідко людина наслідує цінності, притаманні своїм друзям та одноліткам).

Цінності особистості формуються в процесі соціалізації, тобто в результаті взаємодії з різними соціальними інститутами. У цей період людина засвоює цінності, норми та зразки поведінки, які існують у суспільстві. Вони, як правило, є стійкими й зберігаються впродовж усього життя. Однак вони можуть видозмінюватися під впливом різних чинників, таких як особистий досвід, кризові події, зміни в суспільно-політичному оточенні.

Сьогодні молоде покоління стикається з величезною кількістю нових викликів, які ускладнюють його соціалізацію та процес формування й розвитку ціннісної сфери. Війна в країні, соціальна, демографічна криза, економічна нестабільність, відсутність упевненості в майбутньому, лояльне ставлення до факторів, які можуть викликати залежну поведінку, – усе це є тими динамічними змінами, які зачіпають усі сфери життя молоді, зокрема й ціннісні орієнтири.

Метою емпіричного дослідження є вивчення впливу адиктивної поведінки на ціннісну сферу сучасної молоді. Як респонденти виступили студенти в кількості двадцять осіб. На початку ми проаналізували теоретичні підходи до цієї проблеми, розглянули ключові аспекти поняття «адиктивна поведінка», форми її прояву, висвітлили теоретичні підходи до ціннісної сфери. Далі обрали й підготували методики, які стосуються теми дослідження, після чого застосували діагностичний компонент дослідження (тестова діагностика респондентів) і на завершальному етапі проаналізували отримані емпіричні дані.

Експериментальна частина проходила в індивідуальному форматі. Молоді люди були вже ознайомлені з поняттям адиктивної поведінки, їм було подано інформацію щодо ціннісної сфери особистості. Під час ознайомлення з інформацією в студентів майже не виникало питань стосовно теми дослідження. Тестування проводили дистанційно, у домашніх умовах, що забезпечувало респондентам комфорт і відсутність сторонніх факторів, які б могли вплинути на їхні відповіді.

Перед проведенням експериментальної частини підготували опитувальники, які розіслали студентам, при цьому надали інструкцію щодо цілі й завдань. Ми обрали такі методики:

«Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» І. Фурманова; «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнова.

Дослідження проходило в декілька етапів. Спочатку ми використали методику «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» (І. Фурманов). Результати подано в таблиці 1.

Пропонована методика діагностує схильність молоді до вживання психоактивних речовин. У цьому разі робили спробу виявити досвід уживання алкоголю й наркотиків, оцінити частоту вживання і зробити висновок про ризик залежності.

Студентам була дана інструкція, згідно з якою потрібно було прочитати твердження щодо їхнього життя, характеру, звичок і відповіді, чи правильне твердження стосовно них.

За результатами методики «Схильність до залежності від уживання психоактивних речовин» (І. Фурманов) отримано такі показники: для 14 респондентів ризик залежної поведінки був відсутній; 5 осіб мають середньо виражений ризик залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин; є одна людина з ознаками схильності до залежної поведінки.

Таблиця 1

Рівень схильності до залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин

Рівень схильності до залежної поведінки в разі вживання психоактивних речовин	Розподіл вибірки	
	кількість респондентів	у відсотках (%)
Ризик залежної поведінки відсутній	14	70
Середній ступінь прояву залежної поведінки	5	25
Виражені ознаки схильності до залежного поведінки	1	5

Для дослідження впливу адиктивної поведінки на ціннісну сферу молоді ми поділили генеральну сукупність респондентів на дві вибірки: перша – студенти, у яких ризик залежної поведінки взагалі відсутній, цей показник становить 70% (14 осіб), друга – студенти, у яких середній ступінь прояву залежної поведінки або яскраво виражені ознаки схильності до залежного поведінки, це 30% (6 осіб).

На наступному етапі застосували методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнова. Результати методики подано в таблиці 2.

Методика дає змогу вивчити, як ціннісні орієнтації особистості проявляються в реальній поведінці та діяльності. Опитувальник склада-

Таблиця 2

**Середні показники діагностики
реальної структури ціннісних орієнтацій
особистості**

Вибірка Види цінностей	Перша група респондентів (14 осіб)	Друга група респондентів (6 осіб)
Здоров'я	5,7 бала	5,6 бала
Високий рівень матеріального благополуччя	5,4 бала	5,5 бала
Визнання й повага людей, вплив на навколишніх	4,2 бала	4,3 бала
Спілкування	4,2 бала	4,3 бала
Любов	4,1 бала	4 бала

ється із 66 питань, які стосуються тієї чи іншої сфери життя й на які респонденти повинні були дати відповідь, погоджуються з певним виразом чи ні. Ступінь вираженості певних ціннісних орієнтацій визначали за допомогою ключа, поданого в бланках відповідей. За результатами обробки індивідуальних даних можна побачити ступінь виразності кожної цінності в окремо взятого респондента, але ми зосередилися на середніх показниках двох груп вибірки, зокрема взято 5 найголовніших, за вибором респондентів, видів цінностей. За показниками методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнова можна судити, що обидві групи респондентів: і ті, у яких ризик залежної поведінки взагалі відсутній, і ті, у яких середній ступінь прояву залежної поведінки або яскраво виражені ознаки схильності до залежного поведінки, обирають однакові ціннісні орієн-

тири для себе. Попри те що середні показники трохи відрізняються (це можна побачити за кількістю середнього бала по кожному окремо вибраному виду цінності), загальний показник свідчить, що, незважаючи на схильність до адиктивної поведінки в певній групі студентів, вони обирають такі самі ціннісні орієнтири в житті, як і респонденти, у яких залежності немає.

Висновки. Протягом дослідження впливу адиктивної поведінки на ціннісну сферу молоді виявлено, що показники вибору видів цінностей у студентів, у яких є схильність до адиктивної поведінки, вираженої тією чи іншою мірою, схожі та/або збігаються з показниками тих студентів, у яких прояви адиктивної поведінки взагалі відсутні.

Перспективами подальших досліджень є аналіз конкретних видів прояву адиктивної поведінки молоді й розроблення психокорекційних програм адиктивної поведінки, спрямованих на профілактику та допомогу в процесі розвитку особистості молодого покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матейко Н.М. Клінічна психологія : словник-довідник. Івано-Франківськ : Симфонія-форте, 2015. 125 с.
2. Porter G. Organizational impact of workaholism: suggestions for researching the negative outcomes of excessive work. *J. Occup. Health Psychol.* 1996. V. 1. № 1.
3. Велика сучасна енциклопедія : у 10 т. / уклад. А.С. Івченко. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. Т. 1 : А-Б. 352 с.
4. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними : Закон України від 15.02.1995 № 62/95.
5. Цінності української молоді / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв, І. Мостова, О. Бікла, В. Шелепа. Київ : ПП «СКД», 2016. 90 с.
6. Соціологічний довідник / за ред. проф. В.Л. Воловича. Київ, 1999.

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

COMPREHENSIVE APPROACH TO BULLYING PREVENTION IN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Стаття присвячена розкриттю специфіки комплексного підходу до профілактики булінгу серед підлітків у рамках освітніх закладів. Пропонується авторська трирівнева модель превентивних заходів цькування, що базуються на особистісно-когнітивних, аксіологічних, комунікативно-організаційних і діяльнісно-поведінкових засадах структури організаційної культури закладу освіти.

Описано спектр систематичних превентивних заходів залежно від рівня їх організації. У рамках індивідуально-особистісного рівня розкрито заходи психологічної діагностики, психологічного консультування та підтримки, індивідуальної та групової психокорекції, психологічної просвіти, тренінгу та психологічної медіації. Наведено зразки впровадження й форми реалізації цих заходів, надано пропозиції щодо утворення учнівських служб підтримки за тематичною ініціативою підлітків.

У рамках культурно-організаційного рівня розкрито заходи щодо утворення учнівських координаційних центрів, тренінгів командотворення для вчителів та учнів, установалення єдиних правил і норм, визначення й підтримки цінностей навчального закладу, уведення гуртків, спортивних секцій, творчо-розвивальної програми для учнів, заходи щодо підвищення й підтримки громадського статусу освітнього закладу, організації загальношкільних і внутрішніх класових свят, організації позашкільного спільного проведення часу. Окремо виділена важливість групових заходів профілактики булінгу, спрямованих на зміну групової динаміки й командотворення.

У ракурсі рівня дитячо-батьківської взаємодії запропоновано такі заходи, як тематичні батьківські збори, інтерактивні заходи для батьків, учнів і педагогів, центри підтримки, дебати, психодіагностична робота, тренінги та просвітницька діяльність, скриньки довіри (підтримки). Указано на важливість ролі батьків як зразків для наслідування адекватної поведінки та конструктивної взаємодії з однолітками і старшими.

Ключові слова: булінг, профілактика булінгу, організаційна культура, освітнє

середовище, командотворення, комунікація, підлітки.

The article is devoted to the disclosure of the specifics of the comprehensive approach to the prevention of bullying among teenagers within the framework of educational institutions. The author's three-level model of bullying prevention measures based on personal-cognitive, axiological, communicative-organizational and activity-behavioral principles of the organizational culture of the educational institution is proposed. The range of systematic preventive measures is described depending on the level of their organization. The measures of psychological diagnosis, psychological counseling and support, individual and group psychocorrection, psychological enlightenment, training and psychological mediation are disclosed within the framework of the individual-personal level. Samples of implementation and forms of implementation of these measures are presented, a proposal for the formation of student support services based on the thematic initiation of teenagers is put forward.

Within the framework of the cultural and organizational level, the measures for the formation of student coordination centers, team building trainings for teachers and students, the establishment of uniform rules and norms, the definition and support of the values of the educational institution, the introduction of clubs, sports sections, creative and development programs for students, measures to increase and support the public status of the educational institution, the organization of school-wide and internal class holidays, the organization of out-of-school common time. The importance of group bullying prevention measures aimed at changing group dynamics and team building is separately divided.

In terms of the level of child-parent interaction, such activities as thematic parent meetings, interactive events for parents, students and teachers, support centers, debates, psychodiagnostic work, trainings and educational activities, trust boxes (support) are offered. The importance of the role of parents as models for the study of adequate behavior and constructive interaction with peers and elders is shown.

Key words: bullying, bullying prevention, organizational culture, educational environment, team building, communication, teenagers.

УДК 373.015.3:159.922.7

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.21)

2023.56.21

Франчук Ю.В.

здобувачка третього

(освітньо-наукового) рівня

вищої освіти за спеціальністю 053.

Психологія

ДЗ «Південноукраїнський національний

педагогічний університет

імені К.Д. Ушинського»

Вступ. Під поняттям «булінг» ми розуміємо певний стереотип взаємодії в групі, який виявляється в актах навмисного, довготривалого насилля з боку індивіда або кількох членів групи, що мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), і який не має характеру самозахисту й не санкціонований нормативно-правовими актами стосовно іншого індивіда.

Наразі сучасні дослідження вказують на те, що проблема булінгу потребує як розгляду, так і превенції не лише на особистісному та міжособистісному рівнях, а й на соціаль-

ному та культурному. Сьогодні, попри чималу й постійно зростаючу кількість підходів і систем до превенції третирування та корекції агресивності, конфліктності й інших чинників, супутніх проявам насилля серед підлітків, проблема систематичного цькування залишається не вирішеною, а різноманітні новітні способи реалізації цілеспрямованої агресії лише набирають розповсюдження.

Аналіз просвітницького й управлінського (Л. Найдьонова, Ю. Букіна, Л. Григоровська, Н. Дятел), дисциплінарного та відновного (О. Коваль, О. Коваль, В. Захаренко, С. Без-

пальчук, Я. Манастирна, І. Скорбун) підходів, підходу соціальної сприйнятливості (А. Хісмятуліна, З. Ізмаїлов, Л. Толкачов), особистісного (Н. Вrabій), системного (А. Манухіна), когнітивно-поведінкового (Л. Роеден), інтерактивного (О. Собченко, А. Донець, В. Дьомкіна, Р. Коен), диспозиційного, темпорального та контекстуального (О. Бочавер, К. Хломов) підходів до вирішення та запобігання булінгу в навчальному середовищі виявив, що навіть у разі застосування комплексних систем превенції цькування постає нагальне питання щодо реалізації культурного складника в освітніх закладах. Але сучасні методичні тренінгові та психокорекційні системи Л. Роеден (2013), Т. Воронцової (2019), Т. Свірки (2018), Н. Вrabія (2017), Р. Коена (2001), О. Дроздова, Л. Живолуп, О. Ніжинської та Я. Сухенко (2011), А. Хізматюліної, З. Ізмаїлової та Л. Толкачова (2015), А. Ненашевої (2015) та інших зарекомендували себе як ефективні в короткочасній перспективі та вузькоспрямовані програми забезпечення профілактики булінгу, які переважно не виділяють культурно-організаційного складника в першочергових предикторах проблематики.

Метою статті є розкриття методологічної специфіки комплексного погляду щодо профілактичних заходів булінгу в рамках освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними досліджень, можна стверджувати, що саме булінг сприяє проявленню певних особистісних особливостей, формуючи портрет жертви або кривдника. Дитина, потрапляючи в ситуацію цькування, спираючись на свій особистий і внутрішньо-сімейний досвід, демонструє певні поведінкові моделі, що провокують або блокують ескалацію булінгу [1; 10; 11]. Відповідно до цього, ми опираємося на припущення, що булінгу немає там, де немає умов для його появи та прояву. Тому для того, щоб наявність таких умов була недопустима, потрібно створення кардинально інших обставин і психологічного клімату, у яких особистість перебуває в безпеці, може самовиражатися, комунікувати з іншими, вивчаючи й підбираючи найбільш зручний та ефективний для себе й інших спосіб взаємодії. І це, на нашу думку, можна забезпечити лише в разі створення особливого соціально-психологічного клімату, в основу якого увійдуть цінності, норми та правила освітнього закладу, що відтворюються у форматі комунікації, звичаях і ритуалах у межах навчального простору, традиціях і святах.

Ми виходимо з положення, що немає змоги в один момент кардинально змінити обставини, у яких перебуває підліток у себе вдома, проте в нашій компетентності використання задля запобігання насиллю різних профілак-

тичних методів, які безпосередньо впливають на особистість підлітка й безпосередньо коригують його взаємодію із сім'єю, його сприйняття деяких аспектів міжособистісних взаємин, емоційне реагування та поведінку в цілому.

На нашу думку, саме забезпечення індивідуальної зайнятості учнів і педагогів у рамках навчального закладу, проте поза межами основного навчального процесу є дуже важливим заходом у розгляді заходів профілактики булінгу. Саме тому завданням цього комплексу заходів є передусім створення такого сприятливого поля для учнів, у якому вони могли б вільно проявляти себе без завдання шкоди іншим, а також мали б можливість спостерігати й навчатися різних способів комунікації, спільної діяльності та взаємин. Чим більш варіативним буде представлений світ навколо підлітка, тим більш об'ємно, варіативно й розмаїто зможе він його сприймати, досліджувати, аналізувати й робити власні висновки. І, відповідно, підбирати різноманітні реакції, дії та вчинки у відповідь на ситуації, що траплятимуться з ним.

Базисом комплексного погляду є структурні характеристики організаційної культури освітнього середовища як сукупність утілення особистісно-когнітивних (світоглядних, інтелектуальних, особистісних і внутрішньоорганізаційних взаємовідносин), аксіологічних (гуманістичних, педагогічних, організаційних аспектів внутрішніх взаємовідносин), комунікативно-комунікаційних (налаштування каналів комунікації, мова спілкування й формат, вид взаємодії, внутрішня й зовнішня мотивація, система стимулювання) і діяльнісно-поведінкових (загальні цілі та стратегії, моделі й зразки для наслідування, норми та стандарти професійної діяльності, загальні принципи й способи діяльності, її результати, ритуали та обряди) компонентів [4].

Ми пропонуємо використовувати такий підхід до превенції цькування, що передусім передбачає обов'язкову систематичність і циклічність заходів, проте не на рівні однієї невеликої групи (класу), а на рівні всього навчального закладу. Відповідно, профілактичні заходи можуть здійснюватися з опорою на їх змістову модель (таблиця 1).

У рамках індивідуально-особистісного рівня пропонуємо використовувати заходи психологічної діагностики, психологічного консультування й підтримки, індивідуальної та групової психокорекції, психологічної просвіти, тренінгу та психологічної медіації. Розвиваючи погляд на комплексну профілактику цькування, ми пропонуємо звернутися до індивідуальних особливостей учасників системи освіти, причому не лише учнів, а й педагогів також. Первинним завданням рівня є ство-

Таблиця 1
Рівні організації профілактичних заходів булінгу в шкільному середовищі

Назва рівня		
індивідуально-особистісний рівень	культурно-організаційний рівень	рівень дитячо-батьківської взаємодії
Спрямованість роботи		
Робота зі сценаріями жертви й агресора, розвиток стресостійкості, впевненості в собі, комунікативності, рефлексії, доброзичливості, толерантності	Налагодження взаємодії між учнями й учителями, між однолітками, групова робота, тимбілдинг, розвиток культури та цінностей навчального закладу	Робота над якістю комунікації дитини та батьків, учителів і батьків, налагодження системи взаємодії «дитина-педагог-батьки», забезпечення підтримки з боку батьків культурно-розвивального складника
Форми й методи реалізації		
Індивідуальна та групова психокорекційна робота. Просвітницька робота. Тренінги особистісного зростання	Організація дозвілля учнів. Організація роботи учнівських центрів. Організація ярмарок, виставок дитячих робіт, виступів, конкурсів і свят, поїздок у рамках шкільного проведення часу. Тренінги тимбілдингу	Організація батьківських зборів. Організація заходів для взаємодії батьків, дитини та педагогів (дні знайомства, дні відкритих дверей тощо). Просвітницька робота. Уведення центрів підтримки

рення, корекція та відновлення внутрішньоособистісних умов індивіда для його подальшого розвитку в категорії соціальних взаємовідносин. Впливаючи на індивідуальні характеристики кожного члена колективу, ми також завдаємо впливу в загальногруповій динаміці колективу. Саме тому елементи психодіагностики та подальшої психокорекції повинні бути наявні в кожному плані психологічних заходів упродовж освітнього процесу. Проте рекомендуємо їх проведення у форматі, що буде більш цікавий для самих підлітків, – дослідницькому: наприклад, у рамках уроків з основ безпеки життєдіяльності, уроків психології, біології, хімії, фізики, фізкультури – з підбором доречних тематики й інструментів діагностики. У такий спосіб підлітки матимуть змогу особисто вивчити особливості свого тіла та психіки.

Ці дані розширюють самосприйняття і сприйняття оточення, зумовлюючи одразу такі умови, у яких кожна індивідуальність проявляється по-різному, а учні можуть спостерігати та фіксувати сильніші й слабкі сторони один одного. Це також сприяє визнанню людини як члена групи, з власними особливостями і світобаченням, що також може збігатися з чийсь з однолітків уявленнями про навколишнє.

Щодо психокорекції та психологічного тренінгу, то ми пропонуємо, по-перше, виносити на передній план групові формати взаємодії з підлітками й, по-друге, проводити заходи коригування та формування навичок дещо опосередковано, шляхом проведення тематичних заходів, що долучають людей різноманітних професій і спрямування для інформування учнів на актуальні теми суспільства, новинки й інновації тощо. Варто розширювати коло подібних заходів, включаючи в них психологічно-просвітницькі зустрічі, що проходять у форматі гри, тренінгу, а не лише лекції. Важливо доєднати підлітків до здійснення певної, корисної для їхнього особистісного та групового розвитку діяльності.

До цього блоку доречно додати важливий фактор ігрової активності учнів [5]. Гра може стати не тільки влучним діагностичним інструментом, а й способом корекційного впливу, розвитку певних умінь і навичок. Це методи та вправи, спрямовані на взаємодію, розвиток уважності й пізнання один одного, розвиток стресостійкості, роботу зі сценаріями жертви й агресора, арттерапевтичні і творчі завдання, розвиток навичок асертивності й комунікативності, розвиток впевненості в собі, розвиток толерантності й доброзичливості та блок, що формується за запитом та ініціативною підлітків у форматі служби підтримки учнів. Зокрема, медіація як форма роботи з конфліктами може бути реалізована в дещо ігровому форматі, а саме через методи шкільного суду й човникової дипломатії. У такий спосіб учні зможуть не лише висловити свої позиції, а й навчитися робити це в грамотній, коректній і конструктивній формі.

Формат служби підтримки учнів передбачає надання можливості учням самостійно обирати тему, вправи й ігри зустрічей, організовувати їх під їхні особисті запити та проводити [9]. Це допомагає привернути увагу підлітків до теми міжособистісної комунікації та конфліктності, зацікавити в їх вирішенні, а також проявлятися й самовдосконалюватися учням, досліджуючи цікаві для них теми, організовуючи самостійно групову взаємодію, виступи тощо.

У рамках культурно-організаційного рівня пропонуємо заходи щодо утворення учнівських координаційних центрів, тренінги тимбілдингу для вчителів та учнів, установлення єдиних правил і норм, визначення й підтримку

цінностей навчального закладу, уведення гуртків, спортивних секцій, творчо-розвивальної програми для учнів, заходи щодо підвищення та підтримки громадського статусу освітнього закладу, організацію загальношкільних і внутрішніх класових свят, організацію позашкільного спільного проведення часу. Передусім рівень передбачає надання можливості всебічного саморозвитку особистостей учнів і їх самореалізації, самопізнання в різних сферах діяльності, зосередженість на своїй активності, на своїх інтересах, розширення коло захоплень і занять. Забезпечення самозайнятості учнів сприяє тому, що в підлітків зникає потреба привертати до себе увагу агресивною поведінкою чи хоч якось займати себе впродовж навчальних годин, концентруючи так усю свою увагу на інших учнях. З іншого боку, коли дитина відчуває причетність до чогось більшого, до важливих групових процесів, церемоній та обрядів, до значимих для всієї школи справ, бачить особистий внесок у ці справи, що є важливим складником її ціннісних орієнтирів, відповідно, це впливає на поведінку, підлаштовуючи її під нормативну й конструктивну.

Коли в освітньому закладі немає жодної додаткової зайнятості, яку могли б добровільно обирати учні, це часто закріплює негативні образи вимушеного, нецікавого навчання, посилює незацікавленість і байдужість в освітньому процесові. Оскільки напруження з часом зростає, увага перемикається на другорядні та навіть недоречні речі – недоліки однокласників, виразність рис в одного чи невиразність в іншого, успішність та поразки сусіда по парті тощо [6; 7].

Формуючи культурно-розвивальну систему в закладах освіти, за якої кожна особистість має змогу добровільно та за власними інтересами обирати рід додаткових занять, також реалізуємо не менш значимий для превенції булінгу процес – командування. Оскільки учні збираються в невеликі групи за інтересами, вони краще пізнають один одного, навчаються працювати в команді, так як деякі види дозвілля завчасно зорієнтовані саме на групову роботу, особливо спортивні гуртки, танці, хор тощо. Отже, маючи на меті утворення базису для культурно-розвивальних заходів у межах школи, ми першочергово концентруємо увагу на посередній можливості через ці заходи сприяти згуртованості однолітків.

Чимала увага повинна бути приділена й рівневі дитячо-батьківських взаємин, причому не лише в контексті взаємин між дитиною та батьками, а також побудови комунікації між батьками й педагогами. Тому в ракурсі цього рівня ми пропонуємо такі заходи, як тематичні батьківські збори, інтерактивні зустрічі для батьків, учнів і педагогів, центри підтримки, дебати, психодіагностична робота, тренінги

та просвітницька діяльність, скриньки довіри (підтримки).

Першочерговим заходом на цьому рівні, особливо якщо мова йде про вже фактично підтверджену ситуацію булінгових тенденцій у навчальному закладі, є введення центрів підтримки. Під ними ми маємо на увазі батьківські угруповання, які збираються в певні визначені часи для допомоги вчителям в організації окремих аспектів навчального процесу й переважно дозвілля підлітків. Наприклад, під час поїздок батьки можуть сприяти більш благополучній атмосфері в колективі, наглядаючи за учнями й підтримуючи необхідний настрій групи.

Дорослі можуть бути опосередкованою підтримкою для жертви третирування й агресора. Показуючи приклад адекватної, конструктивної комунікації між собою, з учителями й іншими дітьми, вони мають можливість впливати на загальну психоемоційну атмосферу та показувати підліткам варіативність взаємодії та способів вирішення конфліктів [2; 11].

Наступним способом впливу на ситуацію булінгу в школі є організація заходів, в основу яких закладена взаємодія між дітьми, батьками та педагогами. Це дні відкритих дверей і дні знайомств, коли учні представляють батькам свої досягнення й уміння, у тому числі здобуті поза межами шкільних занять, на розвивальних гуртках і секціях: по-перше, це дає змогу на особистому рівні відслідковувати власну успішність і результативність, по-друге, сприяє згуртованості, адже підготовка до виступів і презентацій часто має груповий характер, по-третє, зближує дітей і їхніх батьків, адже останні в такий спосіб можуть більше дізнатися про своїх первістків, приділити їм увагу, похвалити, провести з ними спільний час. Суть подібних заходів полягає в розвитку навичок самопрезентації та презентації свого оточення. Вагома цінність подібних заходів полягає ще й у тому, що як жертва, так й агресор мають можливість показати свою сильну та кращу сторону, свою вправність у якійсь справі, що, безумовно, сприяє покращенню ставлення до них з боку однолітків і додає привід для нової комунікації – конструктивного обговорення виступів, успіхів і невдач.

Окремо виділяємо форму заходів – дебати. У цьому разі дебати є відмінним способом донесення до оточення конструктивної, толерантної і зваженої на основі фактів власної думки [3; 8]. Застосовуючи дебатну форму як спосіб взаємодії між батьками і дітьми, ми даємо можливість різним поколінням висловлювати своє бачення актуальних питань і проблем. Так діти можуть краще розуміти старших і навпаки, а взаєморозуміння й толерантне ставлення один до одного є запорукою ненавистливих взаємин як у сім'ї, так і між однолітками, так і між учителями й учнями.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що вирішення проблеми булінгу є багаторівневим і мультизадачним. Зважаючи на проведений аналіз уже наявних у сучасній науково-практичній психології методів запобігання цькуванню, ми запропонували й детально описали трирівневу модель, розраховану на підключення всіх учасників освітнього середовища й систематичну опосередковану превенцію булінгових тенденцій в освітньому середовищі.

Перспективи подальших досліджень убагаємо в упровадженні та визначенні ефективності запропонованої трирівневої моделі профілактики булінгу в освітньому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ : ТОВ «Агенство «Україна», 2019. 132 с.
2. Барліт А.Ю., Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–47.
3. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації / О.Ю. Дроздов, Л.В. Живолуп, О.В. Ніжинська, Я.В. Сухенко. Полтава : ПОІППО, 2011. 80 с.
4. Калініна Л.М. Стратегії в контексті організаційної культури. *Механізми управління розвитком організаційної культури загальноосвітнього навчального закладу* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ : Арт Економі, 2013. С. 9–14.
5. Найдьонова Л.А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини : методичні рекомендації. Вип. 4. Київ, 2011. 34 с.
6. Плакош М.І. Булінг в школі. *Методичний кейс* : інтегрований семінар голів шкільних методичних об'єднань, класних керівників та працівників психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів. Київ, 2016. 42 с.
7. Роеден Л.П. Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Т.Л. Лях. Київ : УМСА, 2013. 100 с.
8. Сухенко Я.В. Подолання кризових ситуацій в освітньому середовищі. Полтава : ПОІППО, 2007. 16 с.
9. Токарева Н.М., Шамне А.В., Макаренко Н.М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
10. Marczak M., Coyne I. Cyberbullying at School: Good Practice and Legal Aspects in the United Kingdom. *Australian Journal of Guidance & Counselling*. 2010. Volume 20. Number 2. P. 182–193.
11. Olweus D., Limber S., Mihalic S. Bullying prevention program. In D. S. Elliott (Series Ed.), 1999.
12. Ross Scott W., Horner Robert H. Bully prevention in positive behavior support. 2009.

РОЛЬ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДОСЯГНЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО
БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІTHE ROLE OF SELF-IDENTIFICATION IN ACHIEVING
PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENTS

У статті досліджується взаємозв'язок та взаємовплив між явищами самоідентифікації та психологічного благополуччя. Проведений огляд сучасних наукових вітчизняних та закордонних досліджень щодо взаємозв'язку психологічного благополуччя із самоідентифікацією. У вивченні явища самоідентифікації червоною ниткою проявляється вчення, яке говорить, що більшість може «вирішити» бути щасливими, але для цього необхідно розуміти механізми своїх думок та емоцій, психологічну структуру свого «Я», вміти чути себе та дослухатися, адже у зв'язку з особливостями роботи нашого мозку часто ми помиляємося стосовно того, що робить людину щасливою. Сучасне суспільство накладає на особистість рамки відповідності, зокрема ставить завдання визначити свій шлях, ідентифікувати свою соціокультурну роль у суспільстві. Самоідентифікація – важливий процес, у ході якого очікується, що особистість усвідомлює власну унікальність, цінності, шлях та поставлені цілі тощо. Важлива роль у самоідентифікації відводиться самоусвідомленості та самоприйняттю, оскільки ці чинники відіграють важливу роль у досягненні психологічного, зокрема емоційного благополуччя. Крім цього, одним із факторів самоідентифікації є визначення особистісних цілей, розуміння кінцевої мети, результатом якого є відчуття благополуччя як від досягнення поставлених цілей, так і від процесу досягнення. Також розглядається роль соціальної ідентифікації у формуванні взаємин та почуття належності до соціальних груп. Якщо особа відчуває підтримку та прийняття у своєму соціумі, це може сприяти її емоційному та психологічному благополуччю. У статті запропоновано глибокий розгляд взаємозв'язку між самоідентифікацією та благополуччям. У проведеному опитуванні група респондентів продемонструвала важливість комплексного бачення самоідентифікації в розрізі поняття «благополуччя». У статті описано роль самоідентифікації для відчуття благополуччя особистості, зокрема умови, щоб досягти стану щастя. Проблема особистісної самоідентифікації має велике практичне значення, оскільки вона є одним із вирішальних соціально-психологічних і виховних процесів у діяльності людини, незалежно від періоду буття. Завдання таких процесів – становлення, формування і зміцнення особистісної самоідентичності як результату самоідентифікації, що визначає собою поєднання «природного» розвитку особистості і вплив різноманітних соціально-психологічних факторів. Оскільки людина створює себе насамперед сама за того чи іншого впливу соціального оточення, то процес самоідентифікації можна вважати найголовнішим процесом у періоді становлення особистості і як результат досягнення психологічного благополуччя.

Ключові слова: самоідентифікація, благополуччя, психологічне благополуччя, взаємозв'язок самоідентифікації та благополуччя.

The article examines the relationship and interaction between the phenomena of self-identification and psychological well-being. A review of modern scientific domestic and foreign research on the relationship between psychological well-being and self-identification is carried out. In the study of the phenomenon of self-identification, the red thread is the teaching that says that a person can “decide” to be happy, but for this it is necessary to understand the mechanisms of one's thoughts and emotions, the psychological structure of one's “I”, to be able to hear oneself and to listen, because in due to the peculiarities of our brain, we are often mistaken about what makes a person happy. Modern society imposes a framework of conformity on the individual, in particular, sets the task of defining one's path, identifying one's sociocultural role in society. Self-identification is an important process during which a person is expected to realize his own uniqueness, values, path and set goals, etc. An important role in self-identification is attributed to self-awareness and self-acceptance, since these factors play an important role in achieving psychological, in particular, emotional well-being. In addition, one of the factors of self-identification is the definition of personal goals, the understanding of the final goal, the result of which is a feeling of well-being both from the achievement of the set goals and from the process of achieving them. Also, the role of social identification in the formation of mutual relations and a sense of belonging to social groups is considered. If a person feels supported and accepted in their society, this can contribute to their emotional and psychological well-being. Thus, the article offers an in-depth consideration of the relationship between self-identity and well-being. In the conducted survey, a group of respondents demonstrated the importance of a complex vision of self-identification in terms of the concept of well-being. It is necessary to combine these phenomena in order to achieve a state of happiness. However, they are not mutually exclusive, but only complementary to each other. The problem of personal self-identification is of great practical importance, as it is one of the crucial social-psychological and educational processes in human activity, regardless of the period of existence. The task of such processes is the formation, formation and strengthening of personal self-identity as a result of self-identification, which defines itself as a combination of “natural” personality development and the influence of various socio-psychological factors. Since a person creates himself, first of all, by himself under one or another influence of the social environment, the process of self-identification can be considered the most important process in the period of personality formation and as a result of achieving psychological well-being.

Key words: self-identification, well-being, psychological well-being, the relationship between self-identification and well-being.

УДК 159.923.2:316.6](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.22>

Васильченко-Держужко К.А.

викладач кафедри психології і педагогіки

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Досягнення благополуччя та гармонійного стану особистості є природною потребою особистості з народження. На прикладі немовля бачимо, що, відчуваючи дискомфорт чи то фізичний, чи психологічний, дитина намагається тут і зараз досягти гармонії, звертаючись до близької людини у вигляді плачу, допоки потреба не буде задоволеною ніщо не може пришвидшити стан гармонії та балансу. На противагу цьому, у випадку доброго фізичного самопочуття та задоволення базових потреб дитина відкриває для себе шлях задоволення через гру, спілкування, пізнання світу, ідентифікує свою роль у близькому оточенні, шукає шляхи задоволення новоутвореного інтересу до навколишнього середовища. Вроджена потреба емоційного забарвлення почуттів і відчуттів з приводу власного життя виявляється у динамічній тенденції бажання-прагнення до самоприйняття, самовираження, саморозвитку, самореалізації та прийняття іншими людьми. Питання досягнення суб'єктивної рівноваги, важіль впливу на особистісний баланс та гармонію, а також пошук шляхів досягнення переживання й усвідомлення психологічного благополуччя видаються актуальними в контексті сучасних психологічних досліджень життєвого шляху особистості [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням вивчення самоідентичності особистості займалися такі відомі зарубіжні теоретики, як А. Адлер, Г. Блумер, Е. Еріксон, С. Кіркегор, Дж. Мід, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. За розмаїттям підходів, запропонованих цими й деякими іншими авторами, загалом проглядається *філософсько-психологічне* бачення самоідентичності як: однієї з основних людських потреб, що становить сутність людського буття і виявляється у бажанні уникнути самоти, налагодити взаємозв'язок із зовнішнім світом (З. Фройд, Е. Фромм); як *закономірність життєвого процесу* (М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс); як *«егоідентичність»* та групова та психосоціальна ідентичність (Е. Еріксон). Як зазначають учені, самоідентичність охоплює все, що дає людині усвідомлення значущості в межах конкретного соціуму.

У вітчизняному науковому просторі проблему самоідентифікації тією чи іншою мірою досліджували В. Андрущенко, Є. Андрос, І. Бичко, Н. Білопольська, В. Бех, І. Бех, М. Брайчевський, Г. Волинка, Т. Герчанівська, С. Гончаренко, І. Голян, Г. Горак, Л. Губерський, Є. Данилова, Р. Додонов, В. Загороднюк, Ю. Іщенко, І. Кон, С. Копилов, С. Кримський, М. Кудря, А. Леонтьєв, А. Лой, В. Лях, В. Лук'янець, С. Максименко, Н. Мозгова, В. Муляр, А. Нагорний, І. Немчинов, Г. Омелянко, В. Пазенок, Ю. Поваренков, М. Попович, Г. Радіонова, Т. Розова, С. Рубінштейн, М. Соловей, Л. Сохань, К. Скороходько, В. Табачковський, Н. Токарева, Л. Чекаль,

В. Чернієнко, В. Шинкарук, О. Яценко, В. Ядов та низка інших дослідників. У роботах авторів самоідентифікація розглядається як соціальний феномен, що здійснюється в ході соціальної взаємодії індивіда і суспільства (інших людей, соціальних груп тощо). У цьому контексті аналізуються національна самоідентифікація, ідентифікація на певний стиль чи спосіб життєдіяльності людини у складних соціальних організаціях, етнічна, моральна, політична самоідентифікація і т. п. [5].

Згідно з теоретичним аналізом досліджень, основними психологічними складниками формування особистості, які структурують самоідентифікацію, є елементи, що розвиваються протягом усього життя та можуть впливати на особистісний розвиток на будь-якому етапі життя:

1) темперамент та особистісні риси: темперамент, характерні особистісні риси, такі як екстраверсія або інтроверсія, можуть впливати на спосіб, яким особистість сприймає себе та ідентифікується;

2) досвід травми і стресу: травматичні події і стресові ситуації можуть впливати на формування ідентичності та сприйняття себе особистістю;

3) спосіб виховання: виховання батьками та сімейний вплив відіграють важливу роль у формуванні ідентичності;

4) активності та інтереси: захоплення, хобі і діяльність можуть відображати ідентичність і впливати на неї;

5) когнітивний розвиток: зрілість та розвиток когнітивних здібностей можуть змінювати спосіб, яким ви розумієте себе;

6) сприйняття власного тіла: відчуття та сприйняття свого тіла може впливати на ідентичність, особливо у відношенні до аспектів гендерної ідентичності;

7) відносини і соціальна взаємодія: спосіб, яким спілкування з іншими людьми і взаємодія з ними може впливати на самоідентифікацію;

8) саморозвиток та самопізнання: процес саморозвитку та пошуку самопізнання відіграє важливу роль у формуванні ідентичності;

9) соціальні ролі: ролі, які особистість відіграє у суспільстві, такі як статуси (студент, батько, професіонал), можуть впливати на сприйняття власної ідентичності;

10) моральні і ціннісні переконання: моральні цінності та переконання можуть впливати на ідентичність і рішення, якими принципами керуватися в житті;

11) психологічні кризи та розвиток у дорослому віці: специфіка криз у дорослому віці, такі як криза середнього віку або криза ідентичності, можуть впливати на самоідентифікацію;

12) спільнота та належність: почуття належності до різних спільнот (сімейних, професійних, етнічних, релігійних тощо) може впливати на ідентичність.

Ці чинники спільно впливають на формування самоідентифікації особистості та

роблять її вкрай складною і динамічною сферою досліджень у психології. Достеменно не розкритим є взаємозв'язок самоідентифікації та благополуччя.

Мета статті – здійснення аналізу для визначення взаємозв'язків психологічного благополуччя з явищем самоідентифікації на прикладі студентської молоді.

Виклад основного матеріалу досліджень. Чи доречно ставити запитання про досягнення стану благополуччя у актуальному питанні знайти себе, зрозуміти себе, усвідомити свої потреби, прийняти свої сильні сторони та не відректися від зон зростання? Так. Благополуччя – явище індивідуальне, і залежно від різних детермінантів – внутрішніх та зовнішніх – може приймати різні форми втілення. Важливо зауважити, що люди можуть досягати благополуччя незалежно від того, наскільки вони ідентифікують себе у соціумі, розуміють свою ґендерну роль чи усвідомлюють свій шлях та поставлені цілі впродовж життя. Тим не менш розуміння своєї унікальності, власних цінностей та переконань призводить до вищого рівня самосвідомості і самоприйняття, що позитивно впливає на психологічне благополуччя. Усвідомлення та розуміння своїх цілей, прагнень і ролей у житті призводить до вищого рівня задоволення життям. Усвідомлення та ідентифікація своєї соціальної ролі у суспільстві призводить до відчуття підтримки та належності до своєї соціальної групи, що сприяє як емоційному, так і соціальному благополуччю. Таким чином, розуміння «Хто Я?» лише посилює відчуття благополуччя, але ніяким чином не виключає наявність інших структурних елементів явища благополуччя.

Дослідження щодо вивчення психологічного благополуччя достеменно не має визначеної структури та визначення, проте розглядається науковцями як багатовимірний психологічний конструкт, який охоплює широку сферу станів та властивостей особистості, внутрішнього відчуття комфорту та задоволення життям та рівнем щастя у аналізі якості життя, необхідності у саморозвитку та усвідомленні власного розвитку як процесу самовдосконалення, осмисленості та цілеспрямованості розвитку і повноцінного функціонування особистості відповідно до часової структури минулого, теперішнього та майбутнього життя.

На сьогодні наявна достатня кількість оглядів робіт психологів, які висвітлюють теоретичні та практичні напрацювання досліджень у галузі психології благополуччя. Вивчення поняття психологічного благополуччя бере свій початок з роботи Н. Бредберна (1969). Благополуччя висвітлювалося як баланс позитивних та негативних відчуттів. А. Кемпбелл (1976) фокусує увагу на «внутрішньому самопочутті». У 70-ті роки ХХ століття науковцями (П. Брікман, Д. Кемпбелл) була вивчена модель так званої «бігової доріжки» або ж гедоністичної адаптації. У роботі розкри-

вається поняття адаптації та як вона впливає на суб'єктивне благополуччя особистості. Людина адаптується до будь-яких умов життя, задоволення, яке може повторюватися досить тривалий час, з часом стає рутинним, і ми знову потребуємо сильніших стимулів, щоб відчувати те ж задоволення. Ідея гедоністичної бігової доріжки може бути накладена на будь-які умови. Звідси породжується висновок, щоб постійно перебувати у стані стабільного щастя чи благополуччя особистості потрібно постійно покращувати своє середовище проживання [3]. К. Ріфф (1996) трактувала концепції суб'єктивного благополуччя як поєднання хорошого настрою, достатку та задоволеності життям. Р. Інґлхарт і Дж. Рабье (1986) відзначають, що задоволеність життям загалом відображає суму чинників задоволеності індивідів різними спектрами життя. Д. Канеман, Е. Дінер, Н. Шварц (1999) поєднують людські відчуття, емоції та настрої з оцінкою багатьох факторів – від спадковості до національності, які впливають на наше благополуччя. Уотерман, Шварц і Конті (2006) проводили експериментальне дослідження, в ході якого виявили багато нюансів у трактуванні благополуччя, після чого назвали себе послідовниками Арістотеля та його вчення про «самовираження».

Поняття «благополуччя» ототожнюють з поняттями самоповаги, здоров'я, надійності, життєздатності, цілеспрямованості, стійкості, впевненості, зацікавленості, осмисленості, стабільності, самовизначення та самоідентифікації. У цій статті аналізуємо роль взаємовпливу та взаємозв'язку саме самоідентифікації та благополуччя.

Для дослідження взаємозв'язку явища благополуччя та самоідентифікації були взяті опитувальники «Шкали психологічного благополуччя» (ШПБ) у редакції С. Карсканової та Тест Куна–МакПартленда «Хто Я?». В опитувальнику благополуччя з описаних 6 шкал для аналізу ролі самоідентифікації для досягнення благополуччя доречно аналізувати шкалу «Автономії» (здатність самостійно мислити та приймати рішення, критично переосмислювати думку більшості у відповідності до власних критеріїв); шкалу «Особистісного зростання» (спрямованість на розвиток та на реалізацію власного потенціалу); «Життєві цілі» (наявність життєвої мети, цілей та стратегії їх досягнення); «Самоприйняття» (позитивна оцінка власного минулого, своїх сильних і слабких сторін) [3]. Своєю чергою тест Куна–МакПартленда «Хто Я?» демонструє когнітивний компонент самосвідомості особистості, її самосприймання та уявлення про самого себе. Тест показує змістові характеристики самоідентичності особистості, що є важливим у дослідженні психологічних та соціальних особливостей самоідентичності підлітків [2].

Насамперед був проведений аналіз самооцінки студентів. Серед опитуваних 30% мають високий рівень самооцінки, 30% мають занижену самооцінку та відповідно 40% мають нестійку

самооцінку, яка може коливатися залежно як від зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

90% опитуваних характеризували вибрані характеристики через «?», що свідчить про здатність людини переносити ситуацію внутрішньої невизначеності, а це є непрямим показником здатності і готовності до самозмінення. Окрім цього, 70% опитаних студентів мають позначки

«+ /-», що говорить про здатність людини розглядати те чи інше явище з двох протилежних сторін, про ступінь її врівноваженості, «зваженості» її позиції стосовно емоційно значущих явищ. Можна підсумувати, що студенти, які оцінювали знаками невизначеності свої характеристики, як правило, перебувають на рівні самостійного вирішення труднощів та розв'язання проблем.

50% респондентів використали наявність прямого позначення статевої ідентичності, що свідчить, що сфера психосексуальності загалом і порівняння себе з іншими представниками такої ж статі приймається особистістю, є важливою темою самоусвідомлення, і всі опитувані використовували непряме позначення приналежності статевої ідентичності, що своєю чергою свідчить про сформованість позитивної статевої ідентичності, можливості різноманітної рольової поведінки, прийняття своєї привабливості як представника статі, що дозволяє прогнозувати успішність в установленні і підтримці партнерських контактів з іншими людьми.

Крім того, згідно з відповідями респондентів, велике значення належить ідентичності як громадянина України, що в умовах війни свідчить про рішучу позицію та єдність усередині суспільства.

Висновки. В опитуванні група студентів продемонструвала важливість комплексного бачення самоідентифікації в розрізі поняття «благополуччя». Варто і потрібно об'єднати ці феномени, щоб досягти стану щастя. Проте вони не є взаємовиключними, а лише доповнюючими один одного. Отже, досягнення стану благополуччя не вимагає обов'язково стану самоідентифікації, оскільки самоідентифікація не є базовою потребою.

Під самоідентичністю загалом можемо розуміти один з механізмів суб'єктивного досвіду і життєвого шляху особистості, за допомогою якого прояснюється загальність буття, підстава сущого. Суттєво важливим у межах проведеного дослідження виявляється саме погляд психології на проблему самоідентичності, де виокремлюється декілька підходів, які розглядають структуру, генезис, умови та особливості становлення ідентичності, мають власну предметну сферу аналізу.

Самовизначення особистості нерозривно пов'язане із самореалізацією, самоствер-

дженням, самоактуалізацією, самоусвідомленням особистості, соціальною ідентичністю, самоприйняттям, саморефлексією, самоповагою, самоставленням, сексуальною та ґендерною ідентичністю, самопроекуванням та життєвим спрямуванням, внутрішньо-особистісними конфліктами та кризами ідентичності.

На високому рівні особистість оцінює свої дії та здійснює свою потребу у самоствердженні, виходячи з власних цінностей і цілей. Потреба у самовизначенні, самореалізації, самоствердженні є одним з важливих складників самоідентичності людини й детермінантою її поведінки, результатом якої є досягнення психологічного благополуччя.

Підсумовуючи отримані дані, варто зазначити, що питання психологічного благополуччя є надважливим та актуальним, особливо в умовах проживання військових дій, оскільки формує та утримує психологічний стержень до подолання несприятливих умов життя. Особистість проходить непростий шлях становлення та формування впродовж життя, при цьому взаємодіє із соціумом і намагається не втратити себе. Стан постійного внутрішнього самопізнання, який завжди залишається актуальним та відкритим для наповнення, є однією із ключових навичок для самоідентифікації.

Взаємозв'язок між самоідентифікацією та благополуччям досить складний та індивідуальний. Є багато факторів, які впливають на благополуччя, і самоідентифікація – це лише один із них. Навіть якщо особистість стикається з труднощами та протиріччями у встановленні соціального підґрунтя чи ідентифікації, вона все одно може знаходити задоволення і щастя у інших аспектах життя [4]. Індивідуальний підхід до забезпечення благополуччя дозволяє кожній особі знаходити свій унікальний шлях до задоволення і щастя, навіть якщо це відбувається відносно незалежно від самоідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинець Н. Психологічні особливості особистісного благополуччя в професійній сфері життєдіяльності : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2019. 620 с.
2. Курганської. Т. Травматичний досвід: техніки по роботі з цивільним населенням : методичний посібник. Київ : ТОВ «7БЦ». 2023. 292 с.
3. Ічанська О.М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2002. 230 с.
4. Середницька І.Я. До проблеми самовизначення особистості. *Наука і освіта*. 2006. № 5–6. С. 93–95.
5. Лісовий О.В. Соціокультурна самоідентифікація особистості : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04. Київ, 2012. 23 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ВОЄННОГО ЧАСУ

CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONALITY UNDER THE CONDITIONS OF UNCERTAINTY OF WARTIME

Стаття присвячена дослідженню особливостей психологічного благополуччя особистості в умовах невизначеності воєнного часу. Розкрито загальні теоретичні підходи до визначення поняття «психологічне благополуччя особистості» і основні напрями його вивчення – гедоністичний та еудемоністичний. Розглянуті характеристики складників психологічного благополуччя згідно з шестифакторною моделлю психологічного благополуччя К. Ріфф, а також вікові і ґендерні особливості застосування такої моделі. Обґрунтовано її ефективність для дослідження психологічного благополуччя особистості саме в рамках еудемоністичного підходу, для якого характерним є зосередження на екзистенційних аспектах життя людини. Охарактеризовано дію травматичного досвіду під час воєнних конфліктів та його можливі наслідки для різних категорій населення. Розглянуто загальні аспекти поняття «невизначеність» та проаналізовано зв'язок між умовами невизначеності і тими кризовими ситуаціями, що містять компонент екстремальності. В основі статті – результати емпіричних досліджень психологічного благополуччя і ментального здоров'я населення України у воєнний час. Аналіз даних цих досліджень дозволив визначити вразливі і ресурсні компоненти психологічного благополуччя населення країни, запропоновані у моделі К. Ріфф. Особлива увага у статті приділяється історії виникнення та характеристикі такого поняття у сучасній психологічній науці, як «посттравматичне зростання», і тим персональним рисам особистості, що впливають на можливість такого зростання. В цьому напрямі проведено аналогії і встановлено спільне між основними ознаками толерантності до невизначеності як особистісної риси, що дозволяє спокійно та зважено переносити ситуації невизначеності і тими персональними характеристиками, що сприяють посттравматичному зростанню.

Ключові слова: психологічне благополуччя особистості, травматичний досвід, невизначеність, посттравматичне зростання, толерантність до невизначеності.

The article is devoted to the study of the peculiarities psychological of the well-being of an individual in the conditions of wartime ambiguity. Revealed the main theoretical approaches to defining the concept of psychological well-being of an individual and the main directions of its study – hedonistic and eudemonistic. The considered characteristics of the components of psychological well-being according to the six-factor model of psychological well-being by C. Ryff. Age and gender features of the applications of this model are also considered. The effectiveness of this model within the framework of the eudemonistic direction is proven. This direction is characterized by a focus on existential. Characterized the effect of traumatic experience during military conflicts and its possible consequences for different categories of the population. Considered general aspects of the concept of ambiguity. The connection between the conditions of ambiguity and those crisis situations containing the component of extremity is analyzed. The basis of the article – the results of empirical studies of the psychological well-being and mental health of the population of Ukraine during the war. The analysis of the data of these studies made it possible to determine the weak and resource components of the psychological well-being of the country's population, proposed in the C. Ryff model. The article pays special attention to the history of the emergence and characteristics of a concept in modern psychological science as "post-traumatic growth". And those personal traits that affect the possibility of growth. Analogies have been made and a commonality has established between the signs of tolerance for ambiguity and those personal characteristics that contribute to post-traumatic growth.

Key words: psychological well-being of the individual, traumatic experience, ambiguity, post-traumatic growth, tolerance for ambiguity.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.23>

Дрозд О.В.

к.пед.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Молчан Т.О.

студентка IV курсу
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Вступ. Сучасна психологічна наука розглядає поняття психологічного благополуччя особистості не тільки як стан відсутності психологічних проблем, а як багатофакторний конструкт, що складається із багатьох компонентів і залежить від досить великої кількості впливаючих факторів. Теоретичні надбання у вивченні психологічного благополуччя у минулому сторіччі почалися із досліджень учених психодинамічного напрямку, які розглядали це поняття як особистісний аспект життєдіяльності людини, що втілюється у її прагненнях до гармонійного і повноцінного життя. Тематика психологічного благополуччя порушувалася у працях З. Фрейда, А. Адлера, К. Г. Юнга, К. Хорні. Згодом вчені екзистенційно-гуманістичного спрямування (А. Мас-

лоу, А. Ленгле, В. Франкл, Р. Мей) спрямували наукові пошуки по цій тематиці у бік позитивного функціонування людини, що ґрунтується на відкритті сенсу життя, реалізації власного потенціалу і розв'язанні екзистенціальних проблем буття, які, як наслідок, призводять до психологічного благополуччя особистості більш високого порядку. Наявні моделі психологічного благополуччя особистості вимірюють і аналізують це поняття з тих позицій, які є першочергово важливими й актуальними, на думку авторів цих моделей. При цьому враховуються такі формуючі фактори, як фізичне і психічне здоров'я, соціально-економічні показники, соціокультурні та психологічні чинники. Всі ці аспекти формують як суб'єктивне, так і загальне психологічне благополуччя осо-

бистості. Ці два поняття сучасна психологія розглядає як окремо, так і комплексно.

Виклад основного матеріалу. Представники напряму позитивної психології започаткували низку знакових для вивчення психологічного благополуччя особистості досліджень, які призвели до появи у психологічній термінології таких понять, як «психологічне благополуччя» (Н. Бредбурн), «суб'єктивне благополуччя» (Е. Дінер). Так, у 1969 році вийшла робота Н. Бредбурна «Структура психологічного благополуччя», в якій запропоновано визначити психологічне благополуччя як різницю між позитивним і негативним у житті людини, а розбіжність між цими категоріями має бути найкращим провісником щастя [6, с. 10]. Загалом, ці дослідження характеризують розуміння психологічного благополуччя у тісному зв'язку із переживанням щастя як задоволеності життям на основі суб'єктивних оцінок особистості. Такий підхід виокремив гедоністичний напрям у розумінні психологічного благополуччя як такого стану особистості, що характеризується задоволеністю власним життям або ж її відсутністю. Дослідження у цьому напрямі поглиблюють зв'язок суб'єктивного благополуччя із соціально-економічними та соціокультурними факторами.

Дещо інший підхід до розуміння психологічного благополуччя запропоновано представниками евдемоністичного спрямування (А. Маслоу, К. Роджерс, М. Яхода, К. Ріфф). Ідеї гуманістичної психології, що ґрунтуються на свободі волі у людини, виводять пошуки психологічного благополуччя на екзистенціальний рівень буття людини. Моделі психологічного благополуччя у рамках евдемоністичного підходу містять такі складники, як самореалізація, самоактуалізація, розкриття власного потенціалу.

На нашу думку, однією із найповніших і найцікавіших для оцінки психологічного благополуччя особистості є шестифакторна модель психологічного благополуччя (The scales of psychological well-being), запропонована американською психологинєю К. Ріфф. Така модель є поєднанням шести компонентів, що формують загальну оцінку психологічного благополуччя особистості, але кожний із цих компонентів є окремим для вивчення і аналізу формуючим фактором, що характеризує різні сфери життя людини.

Розглянемо більш детально ці фактори [7, с. 100–102]:

1-й фактор: позитивні відносини – показник характеризує якість і кількість довірчих відносин із оточуючими, ступінь відкритості, теплоти та піклування у відносинах та міжособистісних взаєминах.

2-й фактор: автономія – самостійність і незалежність особистості, її здатність протистояти нав'язаним зовні думкам, залеж-

ність від думки оточуючих, вміння регулювати власну поведінку.

3-й фактор: керування оточенням – компетентність, контроль зовнішньої діяльності, ефективно використання можливостей для задоволення особистих потреб та досягнення цілей.

4-й фактор: особистісне зростання – показник характеризує розвиток, відкритість новому досвіду, відчуття реалізованості свого потенціалу, поліпшення і самовдосконалення.

5-й фактор: цілі у житті – почуття спрямованості власного життя, намірів та цілей, сенс життя.

6-й фактор: самоприйняття – позитивне або негативне ставлення до себе, свого минулого, реалістичність самооцінки, що включає розуміння і прийняття як позитивних, так і негативних своїх якостей.

У разі застосування цієї моделі автор пропонує враховувати такі особливості, як ґендерні (жінки різного віку демонструють більш високі оцінки по шкалі позитивних відносин із оточуючими і по шкалі особистісного зростання); культурні (представники індивідуалістичних культур показують вищі показники самоорієнтованого спектра – самоприйняття, автономія, особистісне зростання, представники колективістських культур вище оцінюють важливість позитивних стосунків з іншими. Перші схильні приписувати собі позитивні якості, другі – іншим); вікові (оцінка показників управління середовищем і автономії має тенденцію зростати із віком досліджуваних, а ось оцінка особистісного зростання та цілей у житті, навпаки, із віком зменшується).

Таким чином, така модель дозволяє максимально повно охопити спектр тих факторів, що впливають на психологічне благополуччя особистості саме на основі евдемоністичних підходів до вивчення цього явища.

Ситуативність також істотно впливає на оцінку психологічного благополуччя. Обставини життя, безперечно, створюють фон, який формує оцінку людиною всіх вищерозглянутих чинників у запропонованій моделі психологічного благополуччя. Стабільність і передбачуваність життя як у особистісному вимірі, так і у суспільному забезпечують впевненість і визначеність у житті і побуті, впливаючи на психологічний комфорт. Це, звичайно, не передбачає обов'язкової гармонії і щастя, але забезпечує людині певні гарантії задоволення базових життєвих потреб. На жаль, ситуації невизначеності, тим паче кризові обставини життя, ускладнюють дослідження психологічного благополуччя особистості. Виникають певні сумніви стосовно того, чи взагалі доречно досліджувати психологічне благополуччя особистості під час війни. На користь актуальності такого дослідження можна провести пара-

лелі із теорією стресу Г. Сельє, який довів, що стрес може бути продуктивним і стимулювати розвиток і креативність, аж поки не перейде у дистрес. Розуміючи, як саме такий фактор стресу, як умови невизначеності воєнного часу, впливає на показники психологічного благополуччя, можна передбачити нові потенційні можливості для людини.

У психологічній науці невизначеність трактується як ситуація подвійності і суперечливості, а також незв'язності інформації або її недостатності. Вітчизняний дослідник С. Максименко розглядає невизначеність як такий стан або процес, який виникає у ситуаціях мінливості ознак двох або більше психічних явищ. О. Брюховецька розуміє невизначеність як відкрите завдання, де той, хто приймає рішення, не володіє всією інформацією стосовно всіх діючих чинників і має сформулювати декілька гіпотез, перш ніж оцінити те, наскільки вони є ефективними [1].

Стан невизначеності провокується такими обставинами, як залежність від подій, які ніяк не можна передбачити, коли невідомі всі ймовірні альтернативи і відсутні можливості для аналізу будь-якої точності, коли існує ймовірність негативного результату. Загалом, умови невизначеності характеризуються непередбачуваністю і неконтрольованістю.

Звичайно, не можна узагальнити вплив умов невизначеності для всіх, адже в кожній конкретній ситуації вони мають свій ступінь впливу на людину і залежить цей вплив від багатьох факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Війна спричинила появу колективної воєнної травми, яка визначається як результат психологічного впливу травматичних подій війни на суспільство. Причому цей вплив буде мати наслідки протягом багатьох років уже після закінчення гострої фази. Водночас колективна травма розпадається на безліч психологічних травм окремих людей.

Теоретики психологічної травми наголошують, що не завжди травматичний досвід призводить до появи саме травми. Психіка людини має великий ресурс до самоцілення і відновлення, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) розвивається у приблизно 30% травмованих осіб.

У психології травми виділяється окремо бойова психічна травма із вираженими розладами психіки, які виникають у результаті дії травмуючих чинників під час бойової обстановки.

Але ті категорії населення, які не мають безпосереднього бойового досвіду, теж перебувають у групі ризику розвитку серйозних психологічних проблем, пов'язаних із травматичним досвідом воєнного часу. Згідно з міжнародною класифікацією хвороб (МКХ-10, 11), до розділу «Розлади, асоційовані (пов'язані) із травмою»

включені розлади адаптації, ускладнена реакція на горе, гострий стресовий розлад. У групі ризику виникнення цих станів – люди, які втратили рідних, друзів, були свідками трагічних подій, перебували під обстрілами або бомбардуваннями.

Дослідження психологічного стану населення України, проведені у 2022 році благодійним фондом «Майнді» та компанією Kantar Україна спільно з Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, встановили, що, незважаючи на обставини, суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя серед громадян України становила 6,7 бала із 9 можливих, і це досить високий показник.

Найбільшим складником психологічного благополуччя став показник «самоприйняття». Але такі чинники, як здатність до саморегуляції емоцій та навичка опановувати складні емоційні стани та життестійкість, оцінюються дещо нижче. Це означає, що людям може бракувати ресурсів для подальшої підтримки рівня психологічного благополуччя. Для вимушено переміщених осіб показник суб'єктивного психологічного благополуччя є нижчим, ніж для тих, хто перебуває вдома [2].

Інше дослідження, проведене МОЗ України, ГО «Безбар'єрність» та Gradus Research Company щодо особливостей ментального здоров'я українців під час повномасштабної війни, дало такі результати [4]: 41% опитаних мають задовільний стан психологічного здоров'я; 51% – дали середню оцінку; 42% мають відчуття напруженості і втоми; 72% опитаних найчастіше називають війну основною причиною стресу у своєму житті, на другому місці – фінансові негаразди. Найчастіше від стресу потерпають жінки та люди у віковій категорії – 25–34 роки, а ось люди 55–60 років відчувають стрес рідше, якщо порівнювати з іншими віковими групами.

У розділі «Аспекти війни, які викликають стрес або сильну знервованість» дослідники отримали такі результати: безпека близьких – 63%; втрата джерела доходу/роботи – 42%; ризик втрати майна – 37%; ризик померти під час бойових дій – 37%; розлуки з рідними, сім'єю – 32%; ризик отримати поранення – 24%; страх перед тим, що чекає в новому населеному пункті в Україні – 16%; проблеми зі зв'язком із друзями/близькими – 16%; відсутня можливість покинути країну – 14%; проблеми із доступом до медикаментів – 10%; отримані під час війни поранення – 9%; проблеми із доступом до продуктів – 9%; відсутність можливості покинути своє місто у разі можливих бойових дій/окупації – 9%; страх перед тим, що чекає за кордоном – 7%.

Аналіз цих результатів свідчить, що більшість стресорів пов'язані саме із впливом умов невизначеності, більшість наведених аспектів почи-

наються зі слів «страх» і «ризик». При цьому, на нашу думку, одним із найбільш вразливих є фактор психологічного благополуччя «управління середовищем», адже за умов невизначеності зменшуються можливості людини компетентно керувати обставинами свого життя і контролювати ситуацію внаслідок непрогнозованості подій, досвід подолання яких відсутній.

До того ж умови воєнного часу провокують і ускладнюють появу і перебіг ситуацій з компонентом екстремальності. На думку О. Туриніної, екстремальні ситуації класифікуються за ступенем раптовості і швидкістю розповсюдження. Деякі види ситуацій також аналізуються з точки зору їх екстремальності. Це кризові ситуації, проблемні, критичні, екзистенціальні, термінальні та емоційно складні життєві ситуації.

Кожна із них тісно пов'язана із психологічним благополуччям і впливає на всі його компоненти. До факторів, викликаних екстремальною ситуацією, належать раптовість, відсутність подібного досвіду, тривалість, недостатність контролю, горе і втрата, постійні зміни, експозиція смерті, моральна невпевненість, поведінка під час події, масштаб руйнувань [5, с. 7–11].

Умови невизначеності воєнного часу, підсилені компонентом екстремальності, збільшують негативний вплив на людину, виснажують її, призводять до погіршення ментального здоров'я, провокують виникнення криз як ситуацій, в яких стає неможливою реалізація життєвих планів.

При цьому варто зазначити, що кризова ситуація має подвійну природу. Є припущення, що китайській ієрогліф, що означає слово «криза» має два значення – «можливість» і «страх, небезпека». Філософський та релігійний світогляди завжди пропонували розглядати зв'язок негативного досвіду і потенційних позитивних наслідків, які можуть вивести людину на новий духовний рівень. У психології тема особистісного зростання всупереч стражданню порушувалася В. Франклом, який розробив власну систему психотерапії сенсом – логотерапію.

Згодом дослідники звернули увагу на особистісний ріст, що виникає на основі травматичного досвіду. Так, С. Джозеф, досліджуючи постраждалих від катастрофи судна *Herald of Free Enterprise* у 1987 році протягом кількох років, встановив, що 46% постраждалих відзначили зміну своїх поглядів на життя на гірше, а 43% – на краще, згодом цей показник становив уже 83% [3, с. 23].

Дослідники трансформації травми Р. Тедескі та Л. Калхун першими представили термін «посттравматичне зростання», який згодом став загальноновживаним. Вивчаючи тему позитивних змін внаслідок дії несприятливих ситу-

ацій, вони дійшли висновку, що на посттравматичне зростання особистості впливають такі персональні характеристики, як локус контролю, оптимізм, самоефективність, стійкість, резильєнтність, конгруентність, креативність. Таким чином, посттравматичне зростання зосереджене на позитивних ресурсах особистості, які активізує травма, на змінах у таких напрямках, як стосунки з іншими (покрощуються, стають більш цінними), ставлення до себе, самоприйняття (віра у себе, впевненість у своїх силах, зростання самоповаги), погляд на життя (усвідомленість).

Персональні характеристики, що сприяють посттравматичному зростанню, у своїй основі містять позитивне ставлення особистості до обставин свого життя і мають багато спільного із поглядами психологів щодо такого феномену, як толерантність до невизначеності.

Цей термін був запропонований у 1948–1949 роках дослідницею авторитаризму та антисемітизму Ельзою Френкель-Брусвік і визначав ставлення особистості до неоднозначних, невідомих ситуацій. Під толерантністю до невизначеності розуміється властивість людини сприймати невизначені ситуації спокійно, зважено, бачити можливість і творчо ставитися до умов, де відсутня ясність і зрозумілість. Протилежне поняття – інтолерантність – передбачає ставлення особистості до невизначеності як до ситуації загрози.

Характеристики толерантної до невизначеності людини містять такі ознаки: невизначені ситуації не відчуються як загрозливі, конфлікти і напруження в подібних ситуаціях приймаються конструктивно, присутнє розуміння того, що не всі фактори відомі, подібні ситуації не викликають великого дискомфорту.

Звичайно, треба зважити на всі умови, що характеризують ситуацію невизначеності у воєнний час, особливо на ступінь екстремальності подій. Але загалом тенденція особистості оцінювати навколишній світ за принципом «біле-чорне», зосереджуватися тільки на негативних аспектах загострює перебіг переживання як кризових ситуацій, сповнених екстремальних ознак, так і таких, що можна назвати лише невизначеними.

Психологічне благополуччя за умов невизначеності має свої вразливі і вкрай чутливі до таких умов компоненти (управління середовищем, цілі у житті, автономія). При цьому є величезний ресурс для зростання таких показників, як позитивні відносини з іншими, особистісне зростання, самоприйняття. Розвиток стресостійкості, резильєнтності, толерантності до невизначеності сприятиме кращій адаптації до ситуацій, сповнених невідомого, і потенційно може відкрити шлях до особистісного зростання, відкриття нових сенсів у житті, покращення стосунків із оточенням.

Висновки. Таким чином, дослідження особливостей психологічного благополуччя в умовах невизначеності воєнного часу є необхідним і важливим матеріалом, який дозволить більш якісно та ефективно аналізувати основні тенденції і зміни у ментальному здоров'ї людини у неконтрольованих і непередбачуваних ситуаціях, в яких відсутній попередній досвід. Розуміючи слабкі і сильні сторони, вразливість і потенціал основних компонентів психологічного благополуччя, а також вплив особистісних рис і характеристик на формування стійкості і толерантності до невизначеності, враховуючи гендерні, вікові та культурні аспекти, що впливають на психологічне благополуччя, можна підсилити терапевтичні інструменти у роботі психолога і психотерапевта для подолання наслідків травматичних подій, сприяти збереженню ментального здоров'я і благополуччя і особистісному зростанню людини в умовах невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брюховецька О.В. Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 27. С. 70–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_8 (дата звернення: 11.12.2023).
2. В Україні презентували результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/v-ukraini-prezentovali-rezultati-pershogo-z-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni-doslidzhennja-psihologichnogo-stanu-naselennja-> (дата звернення: 10.12.2023).
3. Климчук В.О. Психологія посттравматичного зростання : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с.
4. Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни. Gradus Research Company. URL: https://gradus.app/documents/307/Gradus_Research__Mental_Health_Report_full_version.pdf?fbclid=IwAR0HIfw4bMu0PDf6kid6Truf9kmFxxcQc2jIRQ2ZxwiCHG18a3ybMZjUK9 (дата звернення: 10.12.2023).
5. Туриніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.
6. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being. Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. P. 320.
7. Ryff C.D. Psychological well-being in adult life. *Current Direction in Psychological Science*. 1995. Vol. 4. No. 4. P. 99–104.

СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ТРАВМАТИЧНОЮ АМПУТАЦІЄЮ

SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION AND RESOCIALIZATION OF MILITARY PERSONNEL – COMBATANTS WITH TRAUMATIC AMPUTATION

У статті обґрунтовані поняття «психологічна реабілітація», «ресоціалізація» та їх сутність і зміст. Проаналізовано наукові підходи закордонних і вітчизняних науковців до їх визначення. На основі узагальнення наукових джерел із урахуванням специфіки діяльності військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією визначено структуру та поетапні дії з реабілітації та ресоціалізації. Проаналізовано чинники та фактори, що впливають на їх психологічну реабілітацію. З'ясовано, що для досягнення запланованого результату необхідна наступність між діями, тобто ранній початок та своєчасність успішного проведення реабілітації. Для відновлення та ресоціалізації військовослужбовців нам важливо дотримуватися таких принципів реабілітації, як: послідовність (етапність кожного процесу); професійність (локалізація наслідків у комплексі як фізичної травми, так і психічної); дуалістичність (поєднання психосоціальних і медичних методів впливу); різноплановість (реабілітаційні заходи на різні сфери життєдіяльності); покроковість (перехід від одного заходу до наступного); індивідуальність та обґрунтованість (впровадження перевірених та дієвих на практиці методик і методів психологічної реабілітації). З'ясовано, що дотримання реабілітаційних заходів є виключно індивідуальним підходом до кожного залежно від травматичної ампутації і ступеня порушення функції після події. Пасивні методи реабілітації мають починатися ще в реанімаційному періоді і поетапно продовжуватись на фоні інтенсивного лікування військовослужбовця. Основним напрямом психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією є відновлення здоров'я шляхом медичної, психологічної та фізичної реабілітації, комплексного застосування різноманітних заходів та принципів, спрямованих на максимальне відновлення порушених травматичною ампутацією функцій організму. У ході дослідження використано системний аналіз, узагальнення психолого-педагогічної та іншої наукової літератури.

Ключові слова: психологічна реабілітація, ресоціалізація військовослужбовців, учасник

бойових дій з травматичною ампутацією, стрес, офіцер, структура.

The article substantiates the concepts of “psychological rehabilitation”, “resocialization” and their essence and content. The scientific approaches of foreign and domestic scholars to their definition are analyzed. Based on the generalization of scientific sources, taking into account the specifics of the activities of military personnel – combatants with traumatic amputation, the structure and phased actions for rehabilitation and resocialization are determined. The factors and factors that influence their psychological rehabilitation are analyzed. It is found that in order to achieve the planned result, continuity between actions is necessary, i.e., early start and timeliness of successful rehabilitation. For the recovery and re-socialization of servicemen, it is important for us to adhere to the following principles of rehabilitation: sequence (stages of each process); professionalism (localization of consequences in the complex of both physical and mental trauma); duality (combination of psychosocial and medical methods of influence); diversity (rehabilitation measures for different areas of life); step-by-step (transition from one event to the next); individuality and validity (implementation of proven and effective in practice methods and techniques of psychological rehabilitation). It was found that compliance with rehabilitation measures is an exclusively individual approach to each person, depending on the traumatic amputation and the degree of impairment of function after the event. Passive methods of rehabilitation should begin in the intensive care period and continue in stages against the background of intensive treatment of the soldier. The main direction of psychological rehabilitation and resocialization of servicemen – combatants with traumatic amputation is the restoration of health through medical, psychological and physical rehabilitation, the integrated application of various measures and principles aimed at maximizing the restoration of body functions impaired by traumatic amputation. The study used systematic analysis, generalization of psychological, pedagogical and other scientific literature.

Key words: psychological rehabilitation, resocialization of military personnel, combatant with traumatic amputation, stress, officer, structure.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.24>

Дубровський Д.П.

слухач
Національний університет
оборони України

Хайрулін О.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри внутрішніх комунікацій,
працівник Збройних сил України
Національний університет
оборони України

В умовах сучасної війни бойова діяльність військових має риси максимального психічного, психологічного і фізичного напруження та перенавантаження. Специфіка проходження служби військовослужбовців особливо зараз полягає у виконанні військово-професійних обов'язків у критичних умовах, ускладнених впливом стресових психічних і фізичних факторів, пов'язаних з бойовими діями. Це вимагає застосування сучасних підходів теоретичної, практичної та психологічної підготовки,

цілеспрямованого підтримання психофізичної здатності до виконання бойових завдань за призначенням.

Кожен військовослужбовець, який повертається до мирного життя, стикається з новими стресами, які пов'язані із соціальною адаптацією: нерозуміння близьких, складнощі професійної самореалізації, труднощі у спілкуванні з оточуючими, руйнування шлюбу тощо. Отже, ми маємо військовослужбовця, який має повернутися до мирного життя, але, на

жаль, отримуємо «підкошену» людину спочатку первинним стресом, отриманим під час бойових дій, а в майбутньому – вторинним, як наслідок нерозуміння, що відбувається і як далі жити. «Цей стан стає внутрішньою основою психологічної та соціальної дезадаптації комбатантів у суспільстві» [1, с. 3]. Військовослужбовці – учасники бойових дій, які отримали травматичну ампутацію під час виконання бойових завдань, повинні мати налагоджену систему заходів комплексної реабілітації для повної ресоціалізації у суспільство. Процес їхньої соціалізації вимагає створення такої системи реабілітації, яка б передбачала поєднання фізичної, медичної, соціальної, психічної та психологічної її видів, що надалі буде запорукою реалізації посадових компетенцій для держави.

Аналіз наукових джерел дає змогу наголосувати, що питання у сфері реабілітації військовослужбовців з інвалідністю було висвітлено у роботах: Я. Безуглої, А. Єгорова, П. Пилипенка, Л. Шумної та ін. Насамперед праці вітчизняних науковців заслуговують уваги щодо реабілітаційної роботи з військовослужбовцями: В. Алещенко, О. Караман, М. Маслова, Н. Олексюк, Н. Пономаренко, О. Савченко, В. Турбан та ін. Окремо можна виділити працю Г. Гозуватенко, у якій розглянуто «чинники, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців служби за контрактом Збройних сил України у миротворчих операціях» [4]. Аналізом соціально-психологічної реабілітації ветеранів бойових дій займався В. Березовець. Використання засобів соціокультурної реабілітації військовослужбовців в ігрових технологіях займався А. Бурлак, який вважає, що реабілітацію необхідно впроваджувати як науку для відновлення особистості до минулого рівня соціальної активності.

Психологічні чинники впливу бойових дій на стан військовослужбовців знайшли відображення у багатьох дослідженнях українських науковців: А. Бородія, О. Блінова, О. Бойка, В. Крайнюка, О. Макаревича, Є. Литвиновського, А. Романишина та ін. Слід наголосити на дослідженні Ю. Кучина та В. Горошка «Больовий синдром у пацієнтів із вогнепальними пораненнями кінцівок та посттравматичними стресовими розладами» [10, с. 26].

Але безліч фахівців, які займаються реабілітацією військовослужбовців, вважають, що для досягнення запланованого результату необхідна наступність між діями, тобто ранній початок та своєчасність успішного проведення реабілітації. «Психологічну допомогу потрібно надавати якомога швидше після появи симптомів розладу (як медичну допомогу після поранення), оскільки відновлювальний потенціал людини з часом суттєво зменшується. Ранній

початок реабілітації, своєчасна психологічна підтримка є профілактикою формування комплексу жертви, розвитку посттравматичних стресових та супутніх психічних розладів, протиправної поведінки тощо, а отже, профілактикою інвалідності та непрацездатності. Окрім того, ранній початок реабілітації і своєчасне надання допомоги зменшує травмування членів сім'ї, кількість розлучень, ризик суїцидів, поліпшує якість життя» [13, с. 26].

Багато дослідників сходяться на думці, що соціально-педагогічні аспекти реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, особливо з травматичною ампутацією, вивчені не досить. Отже, повноцінна психологічна реабілітація та ресоціалізація військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією – це необхідний складник військово-професійної компетентності, актуалізація якого забезпечує організацію, планування, контролювання та оцінювання отриманих результатів з метою налагодження системи комплексної реабілітації для повноцінної ресоціалізації їх у суспільстві.

Як свідчать статистичні дані, за роки війни на Донбасі в нашій країні з'явилося більше ніж 320 тисяч ветеранів бойових дій, які потребують комплексної психологічної допомоги, щоб ресоціалізуватися знову у суспільство.

Заходи, які зараз в українському суспільстві надають служби щодо реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, особливо з травматичною ампутацією, мають частковий, безсистемний і фрагментарний характер. На сьогодні, коли державою ведеться війна з російським агресором, такий стан речей є результатом недосконалості соціального захисту військовослужбовців. Незадоволеність військовослужбовців – учасників бойових дій своїм становищем у суспільстві, високий відсоток суїцидів, посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР), психологічна розбалансованість є наслідками, що не дають можливості військовослужбовцям – учасникам бойових дій гідно та максимально реалізувати свій потенціал у мирному житті. Держава має забезпечити гідні умови для успішної комплексної реабілітації категорії військовослужбовців – учасників бойових дій, особливо з травматичною ампутацією. Питанням, які стосуються психічного здоров'я постраждалих у військових конфліктах до повномасштабного вторгнення, не приділялося належної уваги. Лише із початком бойових дій на Донбасі в квітні 2014 року питаннями психологічної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій почали займатися частково.

У тоталітарному комуністичному суспільстві Радянського Союзу тема психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій не порушувалася,

оскільки не вписувалась в офіційну ідеологію. Через ідеологічні міркування вважалося, що у наших ветеранів війни таких проблем бути не може. Відповідно, до 2014 року питання психологічної та психіатричної допомоги в Збройних силах України особливо не порушувалося, тому сама система і військова медицина не була готова до викликів, з якими довелося стикнутися з перших днів повномасштабного вторгнення у 2022 році.

Досвід бойових дій на Сході нашої країни довів важливість опрацювання світового досвіду та створення власної системи психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій, головним завданням якої буде збереження та відновлення ментального здоров'я військовослужбовців з метою повернення їх до повноцінного життя у суспільстві та виконання службових обов'язків у мікро- та макросоціумі поза зоною бойових дій. Також «з метою з'ясування фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням необхідним є системне їх діагностування у процесі військово-професійної підготовки» [6, с. 79].

Спочатку подамо визначення поняття «психологічна реабілітація» (від лат. *rehabilitatio* – відновлення) – це «система медико-психологічних, педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного і соціально-трудового статусів хворих та інвалідів, а також осіб, що перенесли захворювання або зазнали психічної травми в результаті різкої зміни соціальних відносин, умов життя та інших факторів» [11, с. 418].

Реабілітація – «використання всіх можливостей із метою зниження впливу станів, що обмежують життєдіяльність або призводять до інвалідизації, та забезпечення особам із обмеженнями життєдіяльності можливості досягнення оптимальної соціальної інтеграції» [11, с. 7].

Метою психологічної реабілітації є:

1) збереження або відновлення фізичного та психічного здоров'я отримувачів послуг;

2) досягнення соціально-психологічного благополуччя;

3) зниження частоти та тяжкості наслідків перенесених бойових психічних травм у формі гострих стресових реакцій;

4) профілактика агресивної та саморуйнівної поведінки [11, с. 8].

Основними завданнями проведення психологічної реабілітації є:

1) діагностування та нормалізація психічних функцій отримувача послуг;

2) відновлення порушених (втрачених) психічних функцій до оптимального рівня їхньої вираженості;

3) корегування особистості – отримувача послуг для забезпечення ефективного функціонування його у соціумі;

4) надання допомоги в установленні (відновленні) конструктивних взаємин у сім'ї та суспільстві;

5) відновлення адаптивних механізмів до екстремальних (бойових) дій;

6) опанування методів саморегуляції та керування стресом (заспокоєння);

7) запобігання психологічному травмуванню та психічним розладам;

8) проведення психопрофілактичної та психокорекційної роботи із сім'єю отримувача послуг;

9) формування позитивних реакцій, мотивацій, соціальних установок на життя та професійну діяльність [11, с. 8].

З огляду на наукову літературу з'ясовано, що наявна велика кількість визначень поняття «реабілітація». Такий термін переплітається із такими визначеннями, як адаптація, реадптація, дезадаптація, ресоціалізація, психологічна допомога, й має на меті відновлення. У соціальному контексті термін «реабілітація» має на меті відновлення здоров'я людини, її соціального статусу, втраченого під час бойової або іншої ситуації. Маємо розуміння, що реабілітація – це відновлення здоров'я організму. В широкому розумінні поняття реабілітації визначаємо як зазначений вид соціальної діяльності чи соціальних служб держави, об'єднань громадян, яка спрямована на здійснення правових, освітніх, оздоровчих, лікувальних та безлічі заходів щодо покращення психічного, фізичного та фізіологічного стану, працездатності у соціумі й відновлення організму, порушених різного роду соціальними чи бойовими чинниками.

У сукупності чинників, які становлять завдання психічної реабілітації, – це «розробка ефективних методів відновлення особистісних установок, спрямованих на подолання наслідків хвороби в осіб, які перенесли нервові та психічні захворювання, протезування кінцівок, важкі хірургічні втручання та потребують психологічної корекції у разі зміни життєвих стереотипів. Особлива увага приділяється роботі, спрямованій на компенсацію втрачених професійних і соціально-адаптивних якостей. Здійснення психічної реабілітації вимагає створення психологічних умов, що сприяють збереженню позитивного ефекту лікування» [14, с. 419].

Емоційний стрес (стрес-реакція) – захисна реакція організму у відповідь на стресову ситуацію. Стрес-фактор – причина, що викликає стрес [2, с. 1401]. Будь-яка подія, яка несе загрозу життю – чи то емоційна, чи травматична – може викликати гостру реакцію на стрес. Військовослужбовець під час виконання

завдання за призначенням керується не тільки розумом, керується інстинктами, базовими рефлексами, які необхідні для виживання і виконання завдання.

На сьогодні психічні розлади, бойові психічні травми, стреси, посттравматичні синдроми увійшли в життя кожного з нас та власне всього українського суспільства разом з російсько-українською війною.

З'ясовано, що на морально-психологічний стан значної кількості військовослужбовців позитивно впливають такі чинники, як:

- високий рівень військово-професійної підготовки, фізичної готовності та підготовленості, постійне самовдосконалення;

- ціннісно-мотиваційний компонент, повага до Збройних сил України, до своєї держави. «Вмотивований офіцер іноді перевершує, як правило, за ефективністю діяльності своїх колег, можливо, більш здатних, але менш вмотивованих ніж він сам. Знаходить у собі сили чинити справедливо. У разі сформованості цього компонента всі інші формуються досить усвідомлено та швидко» [7, с. 74];

- високий рівень підготовки до застосування різних видів озброєння;

- високий рівень психологічної підготовки, високий рівень стресостійкості.

Аналіз літературних джерел показує, що системи морально-психологічного забезпечення в різних країн різняться, хоча є і багато спільного. Тому доцільно проаналізувати систему морально-психологічного забезпечення країн-членів НАТО для проведення кореляції та можливості запозичення чогось інноваційного для застосування у системі Збройних сил України.

З відкритих джерел відомо, що починаючи з 1992 року близько 30 тисяч військовослужбовців Збройних сил України пройшли крізь міжнародні миротворчі операції. За цей час 44 військовослужбовці Збройних сил України загинули та один військовослужбовець зник безвісти. Також починаючи з травня 1994 року в миротворчих операціях на різних континентах взяли участь понад 1500 службовців Міністерства внутрішніх справ України [4, с. 189]. Звідси виникає необхідність пошуку ефективних шляхів психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією, а також попередження розвитку у них патологій психогенного походження після участі у бойових діях.

Отже, маємо власне визначення поняття «психологічна реабілітація та ресоціалізація військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією» – це цілісна система фізичних, медичних, соціальних, педагогічних та психологічних заходів, які мають бути поєднані між собою та чітко спрямовані на відновлення у військовослужбовців

психоемоційного стану, майбутньої працездатності, поліпшення процесу ресоціалізації, покращення здоров'я та адаптації до умов життя у суспільстві».

«За даними Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО, станом на 10.01.2017 року реабілітаційні центри надали соціально-психологічну допомогу 10 321 військовослужбовцю, які були демобілізовані після участі в АТО, та 10 426 членам родин військовослужбовців Збройних сил України. Санаторно-курортне лікування (кількість путівок) отримали 4 429 військовослужбовців. Внаслідок участі в АТО отримали інвалідність 4 538 осіб, які нині звільнилися з лав Збройних сил. Пройшли соціально-психологічну адаптацію (перенавчання) 5 564 ветерани» [9, с. 5].

З'ясовано, що реабілітація – це інтегрований процес, який можемо розділити на три етапи. Відповідно, послідовність етапів повинна дотримуватись максимальної послідовності у відповідності до реабілітаційної програми.

Етапи реабілітації можемо розділити на систему заходів, а саме:

- психологічне діагностування особистості: інтелектуальний стан, емоційно-вольова та комунікативна сфери (відпрацювання індивідуального плану психологічної реабілітації та підготовка до подальшої кореляції);

- проведення кореляційної роботи із подальшим психологічним обстеженням та консультацією, визначення раціональних прогностичних аспектів для подальшої ресоціалізації у суспільстві;

- оцінно-результативний рівень, завершення комплексу заходів з проведенням аналізу та оцінкою результатів психологічної реабілітації.

У разі застосування реабілітаційних заходів використовується реабілітаційна програма, яка являє собою послідовність дій застосування форм, методів і засобів, які забезпечують військовослужбовцю оптимальний стан здоров'я та ресоціалізацію у суспільстві. У разі її виконання враховують такі параметри, як:

- постановка реабілітаційного діагнозу;

- визначення реабілітаційного потенціалу та реактивності пацієнта;

- розробка індивідуальної програми реабілітації;

- щоденна експрес-діагностика відповідності адаптивних можливостей організму рівню психологічних та фізичних навантажень;

- оцінка результатів реабілітації та ступеня відновлення;

- комплексність лікувально-відновних заходів;

- етапність заходів, що застосовуються з урахуванням динаміки відновлення стану пацієнта [3, с. 29].

Слід відзначити, що в організації професійної медичної, соціальної та психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців на сьогодні немає єдиних підходів. Натепер є необхідність розробити і впровадити оптимальні варіанти проведення психологічних, реабілітаційних та профілактичних заходів.

Захід I (індивідуальний підхід). «Його завданням є найшвидше усунення хворобливих симптомів (невротичних, неврозоподібних), подолання іпохондричних фіксацій і т. ін.» [9, с. 6].

Захід II «Психокорекційні та психотерапевтичні методи, які збільшують стійкість до несприятливих психогенних впливів, корегують систему взаємин особистості, пом'якшують соматичні та вегетативні розлади» [9, с. 6].

Захід III – профілактичний – це процес, в якому кожен військовослужбовець, змінивши свою точку зору, сприймає реальність не як проблему, а як відновлення та продовження подальшого життя.

Одним із самих дієвих засобів у виявленні та проведенні оцінювання психічних розладів військовослужбовців – учасників бойових дій з травматичною ампутацією є методи візуального психодіагностування та проведення психодіагностувальної бесіди. «...Найскладнішим завданням кожного наукового дослідження, будь-якого явища чи процесу вважається діагностування. Оскільки головною вимогою до дослідження є наявність надійних критеріїв і показників, де відображається рівень знань, умінь і навичок фахівців» [7, с. 71].

Після евакуації військовослужбовці – учасники бойових дій проходять додаткові психодіагностувальні заходи з використанням різних опитувальників та тестових методик. Під час проведення бесіди з кожним військовослужбовцем фіксуються, опрацьовуються і оцінюються показники типів негативних психічних реакцій. Експрес-діагностування дозволяє виявити військовослужбовця з психічною травмою, визначити військовослужбовця з непатологічними і патологічними психогенними реакціями.

«Фізична реабілітація – це відновлення втрачених функцій організму внаслідок травм і поранень. Найбільш поширені травми серед військових – це кульові та осколкові поранення. Але є й іншого роду травми, які люди отримують під час обстрілів, наприклад. Там бліндаж розвалився і когось придавило. Інша категорія – це загострення проблем, які були раніше. Якись зв'язки, щось таке» [9, с. 10].

«Посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР) – відповідна реакція на надмірні емоційні подразники, на фактичну стресову ситуацію, що відбулася і виходить за межі звичайного людського досвіду. ПТСР виникає як відстрочена або затяжна реакція на кризову

подію чи ситуацію загрозливого або катастрофічного характеру та може спровокувати виникнення дистресу у будь-якої людини» [9, с. 11].

«Психологічне відновлення військовослужбовців – це комплекс заходів, що надається військовослужбовцям у період прибуття до пункту постійної дислокації військової частини після виконання завдань за призначенням із району бойових дій та перед відбуттям їх у відпустку» [9, с. 15].

Отже, для відновлення та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій нам важливо дотримуватися деяких *принципів реабілітації*:

- *послідовності*, що передбачає комплексність і наступність реабілітаційного процесу, відповідну етапність кожного процесу, безперервність у проведенні реабілітаційних заходів;

- *професійності*, що передбачає індивідуальний підхід до кожного, отримання покращення результатів і утримання цього результату довготривалий час, локалізація наслідків у комплексі як фізичної травми, так і психічної;

- *дуалістичності*, що передбачає залучення військовослужбовців – учасників бойових дій у лікувально-відновлювальний процес у поєднанні психосоціальних і біологічних методів впливу;

- *різноплановості*, що передбачає спрямованість та послідовність реабілітаційних заходів на різні сфери життєдіяльності військовослужбовця;

- *покроковості*, що передбачає комплексність «переходів» від одного реабілітаційного заходу до наступного, оптимальну тривалість реабілітаційних заходів;

- *професійності*, що передбачає залучення до проведення реабілітаційних заходів різних фахівців – медиків, фізіологів, психотерапевтів, які мають спеціальну підготовку з прогнозу (оцінки) функціонального стану військовослужбовців, володіють теоретичними і практичними методиками, вміннями та навичками соціально-психологічного, психофізіологічного діагностування і після – ресоціалізації їх у мирне життя;

- *індивідуальності та обґрунтованості*, що передбачає впровадження перевірених та дієвих на практиці методик і методів психологічної реабілітації, які будуть реалізовані в умовах знаходження військовослужбовця в реабілітаційних закладах. Важливо перед застосуванням різних методик та методів пройти діагностування з подальшим урахуванням особливостей функціонального стану соматичної й психічної сфер кожного військовослужбовця, особливо після бойових дій з травматичною ампутацією й відповідним призначенням лікарем терапії психологічної реабілітації.

Результати дослідження показали, що успіх психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців – учасників бойових дій залежить як від урахування клініко-біологічних, так і психосоціальних факторів. Дотримання реабілітаційних заходів є виключно індивідуальним підходом до кожного залежно від травматичної ампутації і ступеня порушення функції після події. Пасивні методи реабілітації мають починатися ще в реанімаційному періоді і поетапно продовжуватись на фоні інтенсивного лікування військовослужбовця. Головне – не спізнитися. Початок реабілітаційних заходів дуже важливо розпочати заздалегідь, бо саме в цей період найбільш активно відбуваються процеси реституції і регенерації. Відповідно, основним напрямом психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців є відновлення здоров'я шляхом медичної, психологічної та фізичної реабілітації, комплексного застосування різноманітних заходів та принципів, спрямованих на максимальне відновлення порушених травматичною ампутацією функцій організму, а у випадку коли це неможливо – розвиток компенсаторних та відповідних замісних пристосовань (належних функцій).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій в системі соціальних служб : автореф. дис. д-ра пед. наук. Хмельницький нац. ун-т. МНО України. Тернопіль, 2019. 42 с.
2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, 2005. 1728 с.
3. Гайда І.М. Медико-соціальне обґрунтування удосконалення системи медичної реабілітації військовослужбовців на регіональному рівні : дис. ... канд. мед. наук. УВМА. Київ, 2018. 180 с.
4. Гозуватенко Г.О. Аналіз чинників, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців служби за контрактом Збройних сил України у миротворчих операціях НЦСВ. Львів, 2010. С. 188–193.
5. Дубровська О.М. Сучасний стан сформованості діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців фізичної підготовки і спорту. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. Тернопіль, 2023. С. 219–232. URL: <https://doi.org/10.25128/2415-3605.23.1.28>.
6. Дубровська О.М., Дубровський Д.П. Завдання методики формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції та перспективи розвитку фізичної підготовки та спорту Збройних сил України, правоохоронних органів, рятувальних та інших спеціальних служб на шляху євроатлантичної інтеграції України»: тези (Київ, 24 листопада 2023 р.). Національний університет оборони України. Київ : НУОУ, 2023. С. 79–81.
7. Дубровська О.М. Вимірювання сформованості діагностувальної компетентності майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту: критерії та показники. *Військова освіта*. 2022. № 2 (46), С. 70–79. DOI: 10.33099/2617-1775/2022-02/70-79.
8. Козинець І.П. Участь Збройних сил України в міжнародній миротворчій діяльності (1992–2006 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. НАОУ. Київ, 2008. 226 с.
9. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : методичний посібник. / Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
10. Кучин Ю.Л., Горошко В.Р. Больовий синдром у пацієнтів із вогнепальними пораненнями кінцівок та посттравматичними стресовими розладами. *Медицина невідкладних станів*. 2021. № 17 (7). С. 24–31. doi.org/10.22141/2224-0586.17.7.2021.244591.
11. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Т. 2. / Л. Царенко та ін. Київ, 2018. 240 с.
12. Психологія поведінки на війні: практичний порадики : навчальний посібник. / за заг. ред. В.І. Осьодла. Київ : НУОУ, 2014. 125 с.
13. Царенко Л.Г. Принципи реабілітації учасників антитерористичної операції. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2016 р.). Мін. оборони України, Нац. ун-т оборони України. Київ : НУОУ, 2016. С. 358–360.
14. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ

FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF PERSONALITY IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERNALITY

У статті розглядаються особливості взаємозв'язку локусу контролю особистості як усвідомлення власної відповідальності за контроль над ситуацією і результатом діяльності та механізмів психологічного захисту як несвідомих проявів функціонування психіки. Визначення специфіки механізмів психологічного захисту особистості залежно від рівня інтернальності дозволить описати основні типи реагування та специфіку поведінки особистості з різним локусом контролю.

У емпіричному дослідженні нами було використано методику «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI) Р. Плутчіка, Х. Келлермана, Х. Р. Конте та методику «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера. До участі у дослідженні було залучено 58 осіб віком 17–54 роки. Математико-статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою критерію U Манна-Уїтні та коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Було застосовано програмне забезпечення IBM SPSS Statistics 20.0.

У результаті дослідження підтверджено схильність екстерналів до застосування примітивних захисних механізмів регресії, проєкції та реактивного утворення, роль яких – переважно зняття психічної напруги та відповідальності, дистанціювання від проблем. Особистісна позиція осіб з екстернальним локусом контролю щодо уникнення відповідальності за події життя тісно перекликається з відповідними захисними механізмами, що позбавляють особистість переживань у зв'язку з ухиленням від проблем та їх осмисленням. Досліджувані з високою екстернальністю у сфері сімейних відносин властиві переважно механізми витіснення та заміщення на протязі інтерналам. У сфері міжособистісних відносин спостерігається домінування механізму заперечення у інтерналів та механізму регресії з екстерналів. Встановлено значущі від'ємні статистичні зв'язки механізмів витіснення та заміщення з інтернальністю у сфері сімейних відносин, а також механізму регресії з інтернальністю у сфері досягнень. Через брак свідомого контролю над ситуацією екстерналам властиве відгородження від ситуації замість активного прагнення до її вирішення.

Ключові слова: особистість, механізми психологічного захисту, інтернальність, екстернальність, локус контролю.

The article examines the peculiarities of the relationship between the locus of control of the individual as an awareness of one's own responsibility for control over the situation and the result of the activity and the mechanisms of psychological protection as unconscious manifestations of the functioning of the psyche. Determining the specificity of the mechanisms of psychological protection of the individual depending on the level of internality will allow to describe the main types of response and the specific behavior of the individual with different locus of control.

In the empirical study, we used the Life Style Index (LSI) method by R. Plutchik, H. Kellerman, H. R. Conte and the "Level of Subjective Control" method by J. Rotter. 58 people aged 17–54 were involved in the study. Mathematical and statistical processing of the research results was carried out using the Mann-Whitney test and Spearman's rank correlation coefficient. IBM SPSS Statistics 20.0 software was used.

As a result of the study, the propensity of externals to use primitive defense mechanisms of regression, projection and reactive formation was confirmed, the role of which is primarily the removal of mental tension and responsibility, distancing from problems. The personal position of persons with an external locus of control regarding the avoidance of responsibility for life events is closely related to the corresponding protective mechanisms that relieve the individual of experiences in connection with avoiding problems and making sense of them. Research subjects with high externality in the field of family relations are mainly characterized by mechanisms of displacement and substitution, as opposed to internal ones. In the field of interpersonal relations, there is a dominance of the mechanism of denial among internals and the mechanism of regression among externals. Significant negative statistical relationships of displacement and substitution mechanisms with internality in the field of family relations, as well as the regression mechanism with internality in the field of achievements, were established.

Key words: personality, mechanisms of psychological protection, internality, externality, locus of control.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.25>

Ільницька Л.А.

старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Рівень напруження у сучасному стресогенному суспільстві досягає критичних показників. Можливості психіки людини встояти перед вимогами сьогодення та виробити ефективні способи реагування та поведінки у різних ситуаціях та сферах діяльності являють собою значний науковий інтерес. Визначення специфіки механізмів психологічного захисту особистості залежно від рівня інтернальності дозволить описати основні типи реагування та специфіку поведінки особистості з різним локусом контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні основи наукового розуміння проблеми локусу контролю представлені у працях А. Бандури, Дж. Роттера, Х. Хекгаузена та інших. Проблема механізмів психологічного захисту розкрита у працях А. Адлера, У. Райха, З. Фрейда, Е. Фрома, Т. Яценко та інших.

Локус контролю особистості був представлений науці Дж. Роттером у рамках теорії соціального навчання і визначається як загальне відчуття внутрішнього або зовнішнього під-

кріплення. Внутрішній (інтернальний) локус контролю описує впевненість людини у можливості контролювати події як результат своєї поведінки. Зовнішній (екстернальний) локус контролю описує впевненість людини в тому, що події є результатом долі, випадковості або контрольованого впливу інших людей [6]. Під контролем слід розуміти, що людина наділена силою чи станом або реалізує певну поведінку з тим, щоб підтримати або уникнути подій життя. Контроль у поєднанні з ініціативністю та цілеспрямованістю є основою успішності діяльності. Чим більшою мірою людина контролює ситуацію або позитивно оцінює можливість здійснення контролю, тим більш стресостійкою вона є [4].

Локус контролю особистості являє собою усвідомлення власної відповідальності за контроль над ситуацією і результатом діяльності. Такі особистісні компоненти, як активність, соціальний інтерес, світосприймання, емоційна стабільність, самовідношення, потреби і мотивація, мають вагомий вплив на його прояви [1]. Неабияке значення відводиться механізмам психологічного захисту – несвідомим проявам функціонування психіки. Адже додання особистістю життєвих труднощів може відбуватися як за рахунок стратегій долаючої поведінки, так і за допомоги механізмів психологічного захисту [3; 5]. Захисні механізми є автоматизованою, фіксованою реакцією, яка актуалізується у напруженій ситуації з тим, щоб зняти психологічну напругу, що виникла внаслідок внутрішнього конфлікту. Прийнято розрізняти примітивні механізми захисту (заперечення, проєкція та ін.) та зрілі механізми (витіснення, раціоналізація, сублімація та ін.) [2].

Постановка завдання. Метою роботи є визначення особливостей психологічного захисту залежно від рівня інтернальності особистості.

Завдання дослідження:

1) встановити наявність кореляційного зв'язку між механізмами психологічного захисту особистості та рівнем інтернальності;

2) визначити перевагу механізмів психологічного захисту залежно від видів інтернальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У емпіричному дослідженні нами було використано методика «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI) Р. Плутчіка, Х. Келлермана, Х.Р. Конте та методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера. До участі у дослідженні було залучено 58 осіб віком 17–54 роки. Математико-статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою критерію U Манна-Уїтні та коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Було застосовано програмне забезпечення IBM SPSS Statistics 20.0.

За допомогою критерію U Манна-Уїтні виявлено статистично значимі відмінності психологічного захисту особистості у осіб з різним рівнем інтернальності, які представлено у таблиці 1.

Як показують результати статистичного аналізу, досліджувані із загальною інтернальністю рідше вдаються до механізму регресії, на відміну від осіб з домінуванням загальної екстернальності ($U=204$; $p=0,034$). Механізм регресії є ознакою слабкості особистості, пасивності її реакцій на життєві обставини, уособлює собою безпорадність, відмову від відповідальності, інфантильні форми поведінки. За змістом цей механізм дуже тісно переплітається з екстернальним локусом контролю.

Застосування механізму проєкції є власним екстерналам порівняно з інтерналами ($U=189$; $p=0,017$). Проєкція, як і регресія, являє собою примітивний механізм захисту, який полягає у переносі своїх неприйнятних емоцій, почуттів та характеристик на інших, на оточення. У разі зіткнення з труднощами проєкція проявляється у прагненні пере-

Таблиця 1

Прояв механізмів психологічного захисту у осіб із загальною інтернальністю та екстернальністю

Параметр	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значимості	Медіана	
			Особі із загальною інтернальністю	Особі із загальною екстернальністю
Зап	265,5	0,307	90	84
Вит	287,5	0,531	76	76
Рег	204	0,034	85	88
Ком	298,5	0,665	88	88
Пр	189	0,017	27	46
Зам	246,5	0,174	77	93
Інт	311,5	0,844	59	76
Ру	213	0,05	61	91

Примітка. Умовні позначення механізмів психологічного захисту: Зап – заперечення; Вит – витіснення; Рег – регресія; Ком – компенсація; Про – проєкція; Зам – заміщення; Інт – інтелектуалізація; Ру – реактивне утворення.

класти відповідальність за те, що відбувається у внутрішньому світі особистості, на зовнішнє середовище, що підкреслює спрямованість екстерналів, схильних до застосування цього механізму, до уникнення відповідальності за життєві події.

Механізм реактивного утворення є домінуючим у людей із загальною екстернальністю і слабо вираженим у осіб із загальною інтернальністю ($U=213$; $p=0,005$). Людина демонструє емоції та переживання, які є протилежними її справжнім переживанням. Слідом за емоціями йде прояв протилежних вчинків, переконань, поведінки тощо. Отже, у разі зустрічі з труднощами екстернали, усвідомлюючи власну неможливість контролювати та змінити ситуацію, вдаються до поведінки, протилежної їхній власній позиції.

Спостерігається тенденція до застосування екстерналами примітивних захисних механізмів: регресії, проєкції, реактивного утворення. Це характеризує осіб з домінуванням екстернального контролю як інфантильних, яким важко утримувати контроль над життєвими обставинами. Екстернальність як характеристика особистості пов'язана з переживанням особистістю нездатності контролювати протікання життєвих подій. У разі зіткнення з проблемною ситуацією екстернали будуть прагнути уникнути цієї ситуації, що може бути реалізовано за рахунок роботи механізмів психологічного захисту. Таким чином, властива особистості екстернальність актуалізує захисні механізми переважно регресії, проєкції, реактивного утворення, що, на нашу думку, пов'язано з недостатньою соціальною та емоційною зрілістю і браком навичок відповідальної поведінки. Навпаки, застосування зрілих і конструктивних захисних механізмів (інтелек-

туалізація, компенсація, заміщення) дозволить успішно справлятися з життєвими труднощами та долати кризові ситуації, що забезпечить формування свідомої, зрілої регуляції поведінки у проблемних умовах.

У ході дослідження не виявлено значущих кореляційних зв'язків між інтернальністю та механізмами психологічного захисту. Тобто відсутні специфічні захисні механізми, характерні для інтерналів – осіб, які усвідомлюють власну відповідальність за виникнення і вирішення життєвих проблем. І, навпаки, статистично підтверджено схильність екстерналів до застосування певних захисних механізмів, роль яких – переважно зняття психічної напруги та відповідальності, дистанціювання від проблем. Серед них механізми регресії, проєкції, реактивного утворення. Особистісна позиція щодо уникнення відповідальності за події життя тісно перекликається з відповідними захисними механізмами, що позбавляють особистість переживань у зв'язку з ухиленням від проблем та їх осмисленням.

Прояви механізмів психологічного захисту залежно від рівня інтернальності у сфері сімейних відносин представлено у таблиці 2.

Досліджувані екстернали у сфері сімейних відносин схильні застосовувати механізм психологічного захисту витіснення, на відміну від інтерналів ($U=198$; $p=0,016$). Суть витіснення полягає у тому, щоб уникати усвідомлення як внутрішніх переживань, так і зовнішніх подій, які можуть завдати шкоди психічному добробуту. Екстернали схильні проблеми у сімейних стосунках витіснити, а негаразди забувати, обґрунтовуючи таку позицію неможливістю впливати на ситуацію. Чим більше екстернал витісняє у несвідоме, тим менш адекватними є його реакції на напружену ситуацію у сімей-

Таблиця 2

Прояв механізмів психологічного захисту у осіб з інтернальністю у сфері сімейних відносин

Параметр	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значимості	Медіана	
			Особі з інтернальністю у сфері сімейних відносин	Особі з екстернальністю у сфері сімейних відносин
Зап	320,5	0,785	87	84
Вит	198	0,016	52,5	87
Рег	312,5	0,680	85	88
Ком	325	0,846	88	88
Пр	293	0,452	27	41
Зам	176	0,005	77	93
Інт	322	0,806	76	76
Ру	262	0,194	97	76

Примітка. Умовні позначення механізмів психологічного захисту: Зап – заперечення; Вит – витіснення; Рег – регресія; Ком – компенсація; Про – проєкція; Зам – заміщення; Інт – інтелектуалізація; Ру – реактивне утворення.

них стосунках і тим більш дезадаптовану поведінку він демонструє.

Механізм заміщення також є характерним для екстерналів порівняно з інтерналами ($U=176$; $p=0,194$). Оскільки сімейні стосунки є важливою складовою частиною життя особистості, вдавання до механізму заміщення у сфері сімейних відносин є очікуваним. Заміщення дає можливість перенести переживання і поведінку із сімейних відносин на інший, менш значущий об'єкт, або замістити задоволення потреби, яка не може бути реалізована у ситуації, що склалася. Особливо актуальним це є для осіб з домінуванням екстернального локусу контролю, які не мають внутрішнього ресурсу взяти ситуацію під контроль.

Таким чином, результати статистичного аналізу вказують на наявність значимих відмінностей у прояві захисних механізмів витіснення та заміщення залежно від рівня суб'єктивного контролю та їх переважне використання екстерналами.

Прояви механізмів психологічного захисту залежно від рівня інтернальності у сфері міжособистісних відносин представлено у таблиці 3.

Психологічний механізм заперечення активніше застосовують у сфері міжособистісних відносин інтернали, ніж екстернали ($U=275,5$; $p=0,027$). Відмова сприймати ситуацію або обставини такими, якими вони є, характерна для заперечення. Замість об'єктивної оцінки ситуації міжособистісних відносин інтернали будують викривлене уявлення про дійсність, незважаючи на внутрішні ресурси контролювати ситуацію та ефективно впливати на неї. Це ускладнює адаптивність поведінки.

Виявлено тенденцію до домінування механізму регресії у ситуації міжособистісної взає-

модії у екстерналів ($U=300$; $p=0,067$). Регресія є широко розповсюдженим механізмом, що проявляється у разі зіткнення з проблемною ситуацією. Замість зрілого підходу до вирішення проблеми екстернали вдаються до незрілих, інфантильних способів реагування. У міжособистісних відносинах це виглядає як перекладання відповідальності за вирішення проблем на оточуючих. Такий механізм є характерним для слабких особистостей, які безсильні перед труднощами.

Результати статистичного аналізу кореляційних зв'язків механізмів психологічного захисту та рівня інтернальності наведені у таблиці 4.

Статистичний аналіз результатів дозволяє визначити значимий від'ємний зв'язок інтернальності у сфері сімейних відносин з механізмом витіснення ($r=-0,343$; $p\leq 0,01$). Ця закономірність підтверджена вище критерієм U Манна-Уїтні. Екстерналам, на відміну від інтерналів, через брак свідомого контролю над ситуацією у сімейних відносинах є властивим відгородження від проблеми, що склалася, замість активного прагнення до її вирішення.

Інтернальність у сфері досягнень негативно корелює з регресією як механізмом психологічного захисту ($r=-0,267$; $p\leq 0,05$) та має тенденцію до негативного статистичного зв'язку з реактивним утворенням ($r=-0,220$; $p\leq 0,097$). Регресія спонукає особистість з екстернальним локусом контролю до уникнення внутрішніх і зовнішніх чинників проблемної ситуації. Замість зміни своїх реакцій і поведінки відповідно до ситуації особа позбавляється травмуючих психіку переживань, але фактично розв'язання проблеми не відбувається. Реактивне утворення є домінуючим у осіб не лише з висо-

Таблиця 3

Прояв механізмів психологічного захисту у осіб з інтернальністю у сфері міжособистісних відносин

Параметр	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значимості	Медіана	
			Особи з інтернальністю у сфері міжособистісних відносин	Особи з екстернальністю у сфері міжособистісних відносин
Зап	275,5	0,027	90	81,5
Вит	398,5	0,783	76	87
Рег	300	0,067	85	91,5
Ком	400,5	0,806	88	88
Пр	394,5	0,735	31,5	41
Зам	341	0,238	86	93
Інт	349,5	0,294	76	67,5
Ру	325,5	0,153	61	91

Примітка. Умовні позначення механізмів психологічного захисту: Зап – заперечення; Вит – витіснення; Рег – регресія; Ком – компенсація; Про – проекція; Зам – заміщення; Інт – інтелектуалізація; Ру – реактивне утворення.

Коефіцієнти кореляції між механізмами психологічного захисту та інтернальністю особистості

Механізми психологічного захисту	Інтернальність особистості						
	ІЗ	ІД	ІН	ІС	ІВ	ІМ	ІЗд
Зап							
Вит				-0,343; p≤0,01			
Рег	-0,254; p=0,054	-0,267; p≤0,05	-0,227; p=0,086		-0,233; p=0,079		
Ком							
Пр							
Зам	-0,240; p=0,070			-0,368; p≤0,01			
Інт							
Ру		-0,220; p=0,097					

Примітка. 1) Умовні позначення механізмів психологічного захисту: Зап – заперечення; Вит – витіснення; Рег – регресія; Ком – компенсація; Пр – проєкція; Зам – заміщення; Інт – інтелектуалізація; Ру – реактивне утворення; 2) Умовні позначення інтернальності особистості: ІЗ – інтернальність загальна; ІД – інтернальність у сфері досягнень; ІН – інтернальність у сфері невдач; ІС – інтернальність у сфері сімейних відносин; ІВ – інтернальність у сфері виробничих відносин; ІМ – інтернальність у сфері міжособистісних відносин; ІЗд – інтернальність у сфері здоров'я.

кою загальною інтернальністю, але й з високою екстернальністю у сфері досягнень. У разі конфлікту між бажаним та наявними можливостями у сфері досягнень для таких осіб є характерним прояв емоцій та поведінки, які є протилежними істинним. Таким чином знімається психічне напруження, яке виникає через неможливість активного вирішення ситуації. Отже, як регресія, так і механізм реактивного утворення властиві екстерналам, для яких є характерними відсутність внутрішнього відчуття контролю над ситуацією та прагнення до активного розв'язання цієї ситуації.

Прослідковується тенденція до від'ємної кореляції регресії із загальною інтернальністю ($r=-0,254$; $p\leq 0,054$), інтернальністю у сфері виробничих відносин ($r=-0,233$; $p\leq 0,079$) та з інтернальністю у сфері невдач ($r=-0,227$; $p\leq 0,086$). Вказані закономірності описують типовий для екстерналів спосіб реагування на труднощі у різних сферах, а саме пристосування до ситуації, що склалася, звертаючись до інфантильних способів мислення, переживань та поведінки. Це виникає через нездатність адекватно впоратися з труднощами і призводить до викривлення дійсності.

Захисний механізм заміщення має від'ємну кореляцію з інтернальністю у сфері сімейних відносин ($r=-0,368$; $p\leq 0,01$) та тенденцію до від'ємного зв'язку із загальною інтернальністю ($r=-0,240$; $p\leq 0,070$). Особи із загальною екстернальністю та екстернальністю у сфері сімейних відносин вдаються до підміни об'єкта реалізації переживань чи потреб, тим самим послаблюючи психічне напруження, що виникає через неможливість впоратися з вирішен-

ням проблем, що склалися. Така поведінка, з одного боку, пом'якшує стресове навантаження на екстерналів, а з іншого – суперечить можливості адекватного вирішення проблемної ситуації.

Таким чином, результати дослідження дозволяють констатувати переважний прояв екстерналами таких захисних механізмів, як регресія, заміщення, витіснення, реактивне утворення, які дозволяють знизити психологічне напруження у зв'язку з неможливістю контролю та зміни оточуючих обставин.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Встановлено наявність кореляційного зв'язку між механізмами психологічного захисту особистості та рівнем інтернальності. Статистичний аналіз результатів вказує на значимий від'ємний зв'язок захисного механізму регресії із загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень, невдач та виробничих відносин. Заміщення як захисний механізм негативно корелює із загальною інтернальністю та інтернальністю у сфері сімейних відносин. Захисний механізм реактивного утворення має від'ємну кореляцію з інтернальністю у сфері досягнень, а механізм витіснення з інтернальністю у сфері сімейних відносин. Вказані закономірності визначають перевагу застосування певних механізмів психологічного захисту особами з екстернальним локусом контролю, а саме: регресії, заміщення, витіснення, реактивного утворення. Через інфантильність особистості та брак свідомого контролю над ситуацією екстерналам властиве відгородження від ситуації замість активного прагнення до її вирішення, підміна

об'єкта реалізації переживань чи потреб, звернення до дитячих способів переживань та поведінки та прояв емоцій та поведінки, які є протилежними істинним.

2. Визначено перевагу механізмів психологічного захисту залежно від видів інтернальності. Статистично підтверджено схильність екстерналів до застосування примітивних захисних механізмів регресії, проєкції та реактивного утворення, роль яких – переважно зняття психічної напруги та відповідальності, дистанціювання від проблем. Особистісна позиція осіб з екстернальним локусом контролю щодо уникнення відповідальності за події життя тісно перекликається з відповідними захисними механізмами, що позбавляють особистість переживань у зв'язку з ухиленням від проблем та їх осмисленням. Досліджуваним з високою екстернальністю у сфері сімейних відносин властиві переважно механізми витіснення та заміщення на протиположні інтерналам. У сфері міжособистісних відносин у інтерналів спостерігається домінування механізму заперечення, тоді як у екстерналів – регресії.

Актуальним є подальше дослідження локусу контролю у зв'язку із самооцінкою і самовідношенням особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмишко О. Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості. *Наука і освіта*. 2008. № 8–9. С. 47–51.
2. Кирпенко Т.М. Механізми психологічного самозахисту підлітків : монографія. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
3. Фельдман Ю.І. Валеоустановка в зв'язку з копінг-стратегіями та захисними механізмами особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 35. С. 411–425.
4. Flammer A., Nakamura Y. An den Grenzen der Kontrolle / Jerusalem M., Hopf D. Selbstwirksamkeit und Motivationsprozesse in Bildungsinstitutionen. Weinheim : Beltz, 2002. S. 83–112.
5. Kähele H., Steffens W. Abwehr und Bewältigung. Mechanismen und Strategien Wie ist eine Integration möglich? *Bewältigung und Abwehr. Beiträge zur Psychologie und Psychotherapie schwerer körperlicher Krankheiten*. Berlin : Springer. 1988. S. 1–50.
6. Kovaleva A., Beierlein C., Kemper C.J., Rammstedt B. Eine Kurzskaala zur Messung von Kontrollüberzeugung: Die Skala Internale-Externale-Kontrollüberzeugung-4 (IE-4). *Working Papers*. Köln : GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften, 2012. № 19. S. 1–26.

РОЗРОБКА ПРЕДИКТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ТА КОМПЛЕКСНОГО ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ДЛЯ ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

DEVELOPMENT OF THE PREDICTION MODEL OF THE POSTTRAUMATIC AND COMPLEX POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER AMONG UKRAINIAN CIVILIANS DURING THE RUSSIAN INVASION

У статті подана спроба відповіді на запитання про те, чи можна пояснити предикційні моделі для посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та комплексного посттравматичного стресового розладу (КПТСР) за допомогою спільних параметрів для вибірки повнолітніх громадян України (n=206) після початку війни 2022 року. Повномасштабне вторгнення росії має численні наслідки для ментального здоров'я та способу життя. Серед них – підвищення рівня негативної психологічної симптоматики, як-от: тривожності, депресії, проявів ПТСР, безсоння тощо, а також численні втрати громадянами фінансових ресурсів, місця постійного проживання, близьких людей тощо. Через це постає питання про те, які з наслідків більше характерні для осіб, що зазнали найбільшої травматизації через війну. Емпіричне дослідження проводилось у період 13.09.2023 р. до 31.10.2023 р. Обрахунки даних здійснені із використанням методу лінійної регресії. У результаті були виокремлені 10 найбільш значущих предикторів, які пояснюють 37,2% із коливань у значеннях для ПТСР; 4, що пояснюють 54% для КПТСР. Було виявлено такі спільні предиктори для обох моделей: старший вік, суб'єктивне усвідомлення більш високого рівня загрози власному життю, нижчі показники вітальності за шкалою депресії, проживання з членами родини. Для моделі ПТСР унікальними стали такі фактори: наявність або відсутність робочої/навчальної зайнятості; несамостійне проживання; середній рівень освіти. Параметри резильєнтності частково продемонстрували статистичну значущість для КПТСР, а саме параметр «прийняття ризику». Для ПТСР параметри резильєнтності не стали значущими предикторами. Стать та наявність статусу ВПО або біженця не продемонстрували статистичної значущості в якості предикторів для обох моделей розладів для української вибірки. Отримані результати можуть стати в нагоді під час побудови заходів своєчасного виявлення, профілактики та сфокусованої психологічної допомоги громадянам України, що в більшій мірі страждають на ПТСР та КПТСР.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад, комплексний посттравматичний стресовий розлад, предикційна модель, резильєнтність, російське вторгнення.

In the article, an attempt is made to answer the question: can the predictive models for post-traumatic stress disorder (PTSD) and complex post-traumatic stress disorder (CPTSD) be explained by common parameters for the

sample of adult Ukrainian citizens (n=206) after the beginning of the 2022 war? The full-scale invasion of russia has numerous consequences for the mental health and lifestyle of Ukrainian residents. Among them are an increase in the level of negative psychological symptoms, such as anxiety, depression, PTSD manifestations, insomnia, etc., as well as numerous losses of financial resources, permanent residence, loved ones, etc. by citizens. This raises the question of which of them are more characteristic of people who have experienced the most trauma through the war. The empirical study was conducted in the period from September 13, 2023 to October 31, 2023. The study used a linear regression model to identify the predictors of PTSD and CPTSD. The study found 10 predictors that explained 37.2% of the variance in PTSD scores, and 4 predictors explained 54% of the variance in CPTSD scores. The common predictors of PTSD and CPTSD were: elder age, subjective awareness of a higher level of threat to one's own life, lower vitality scores on the depression scale, living with family members. The unique predictors of PTSD were: employed/unemployed or educational status; un independent living, middle school educational level. The resilience variables were not significant predictors of PTSD, except for the "risk-taking" parameter, which was a significant predictor of CPTSD. Sex, internally displaced and refugee status did not demonstrate statistical significance as a predictor for both models for the Ukrainian sample. The results of the study can be useful in the development of timely detection, prevention, and focused psychological assistance measures for Ukrainian citizens who are more likely to suffer from PTSD and CPTSD.

Key words: posttraumatic stress disorder, complex posttraumatic stress disorder, prediction model, resilience, russian invasion.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.26>

Квітка Н.В.

аспірантка кафедри
практичної психології
Криворізький державний педагогічний
університет

Вступ. Більшість досліджень психологічного стану українців після початку вторгнення росії вказує на посилення симптоматики тривоги, депресії, ПТСР [1; 2], що збігається з результатами інших досліджень ментального

стану популяції, які страждають від наслідків збройних конфліктів [4; 7]. Але є певні відмінності, які виникають, коли дослідники здійснюють спробу визначити з цієї низки пов'язаних факторів саме ті, які є факторами ризику роз-

витку травматичних розладів. Так, одні дослідження вказують на приналежність до жіночої статі та ментального стану до травматичної події, як на ті фактори, що зумовлюють більший рівень вираженості ПТСР [8; 3]. Інші пропонують додаткові параметри до цього, такі як соціально-економічний статус особи, рівень освіти, попередній досвід травми [5]. Невелика кількість досліджень присвячена вивченню предикторів ПТСР та КПТСР саме для популяцій, що страждають від наслідків війни, та переважно стосується колишніх військових [9]. Визначення факторів ризику розвитку ПТСР в українців на тлі війни залишається відкритим, тому метою нашого дослідження є з'ясування специфіки саме тих предикторів, які є значущими для українського цивільного населення, що страждає від російської агресії, та на які в більшій мірі необхідно звертати увагу фахівцям сфери охорони психічного та психологічного благополуччя при визначенні потреб населення тієї частини мешканців України, що найбільше можуть страждати від ПТСР та КПТСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження проводилось із використанням сервісу Google Forms. Поширення запитання на опитування відбувалось через соціальні мережі, у т. ч. засоби реклами. Ми не збирали жодних даних, які визначені чинним законодавством України як персональні. Учасники були поінформовані про умови участі, про обробку відповідей та мали надати згоду із правилами проведення дослідження, перш ніж отримували доступ до змістовної частини опитування. Дослідження є когортним, тобто респонденти обрані випадковим чином з загальної вибірки цивільного населення. До участі були запрошені повнолітні цивільні громадяни України. Загальний обсяг вибірки склав 206 осіб, з яких було 172 жінки та 34 чоловіки.

Усі використані опитувальники були перевірені завдяки конфірматорному факторному аналізу (Confirmatory factor analysis (CFA)) задля оцінки ефективності діагностичної моделі, яку утворюють їх шкали. Якщо результат CFA не відображав розподіл шкал, ми здійснювали додаткову оцінку опитувальника за допомогою розвідувального факторного аналізу (Exploratory factor analysis (EFA)) задля виокремлення необхідних шкал. Також в оцінці діагностичної цінності методики ми спиралися на показник стандартизованого середнього залишку (Standardized Root Mean Squared Residual, або SRMSR). Статистичні обрахунки були виконані за допомогою програми Jamovi v.2.4.1.

Основними методиками, за якими були опитані респонденти, стали такі: «Міжнародний опитувальник про травму» (International

Trauma Questionnaire. ITQ), «Шкала депресії центру епідеміологічних досліджень» (Center for Epidemiological Studies – Depression Scale, CES-D), «Коротка версія тесту життєстійкості» (В. А. Олефир, М. А. Кузнецов, А. В. Павлова).

«Міжнародний опитувальник про травму» (International Trauma Questionnaire. ITQ). Це самооцінюваний (self-reported) містить 12 тверджень, які оцінюють симптоми ПТСР та КПТСР. Твердження пропонується оцінювати за шкалою Лайкерта від 0 до 4 балів із відповідними значеннями: «ніскільки» – 0; «трохи» – 1; «помірно» – 2; «досить сильно» – 3; «надзвичайно сильно» – 4. Бали за методикою підраховуються як сума балів за кожне твердження. Мінімальна кількість балів за шкалою ПТСР та КПТСР сягає 0 балів. Максимальна кількість балів за шкалою ПТСР – 24 бали, за шкалою КПТСР – 48 балів. ITQ має дві основні субшкали з трьома кластерами симптомів у кожній.

Для ПТСР:

- інтрузія;
- уникнення;
- гіперпильність.

Для порушень самоорганізації (DSO):

- порушення емоційної саморегуляції;
- негативна «Я»-концепція;
- порушення стосунків.

Максимальна кількість балів за кожною зі шкал сягає 8 балів, мінімальна – 0. CFA підтвердив ефективність факторної структури даного опитувальника на нашій вибірці (CFI=0,95; TLI=0,98; SRMSR=0,03).

«Шкала депресії центру епідеміологічних досліджень» (Center for Epidemiological Studies – Depression Scale, CES-D) є моношкалою, що містить 20 тверджень, які оцінюються за шкалою Лайкерта від 0 до 3: «рідко або жодного разу (менше ніж 1 день)» – 0; «іноді або випадково (1–2 дні)» – 1; «іноді буває або час від часу (3–4 дні)» – 2; «майже постійно (5–7 днів)» – 3. Респонденту пропонується оцінювати твердження стосовно періоду минулого тижня. З метою порушення установки респондента надавати виключно позитивні або негативні відповіді твердження № 4, № 8, № 12 та № 16 є зворотними. Мінімальна кількість балів за методикою дорівнює 0, максимальна – 60. Показник CFI не продемонстрував достатньої діагностичної ефективності моношкали даної методики на нашій вибірці (CFI=0,70; TLI=0,67; SRMR=0,08). За допомогою розвідувального факторного аналізу (EFA) ми встановили чотири структурні шкали даної методики, завдяки чому вдалось покращити показники рівня ефективності діагностичної моделі методики (CFI=0,87; TLI=0,82). Спираючись на SRMR = 0,06, ми прийняли рішення про достатню узгодженість даних методики для нашого дослідження. Шкали, які були виділені нами у процесі, є такими: «вітальність»

(твердження № 1, 2, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18); «соціальна реалізованість» (твердження № 3, 9, 14, 15, 19, 20); «психофізична виснаженість» (твердження № 5, 6, 7, 8, 11); «задоволеність життям» (твердження № 4, 12, 16).

«Коротка версія тесту життєстійкості» (В. А. Олефир, М. А. Кузнецов, А. В. Павлова) була використана як інструмент оцінки рівня резильєнтності респондентів. Вона складається з 15 тверджень, які респондент має оцінити за шкалою Лайкерта від 0 до 3: «ні» – 0, «скоріше ні, ніж так» – 1, «скоріше так, ніж ні» – 2), «так» – 3. Містить 3 такі субшкали: «залученість», «контроль», «прийняття ризику», які є концептуальними аспектами поняття життєстійкості. Залученість є показником задоволення особистості від власної діяльності її та впевненості у тому, що вона здатна знайти щось гідне та цікаве у подіях, в які вона включена. За низьких показників ця шкала вказує на відчуття людиною себе поза життям. Шкала «контроль» відображає упевненість у здатності впливати на результат того, що відбувається навкруги, обирати свій шлях та діяльність. Прийняття ризику є впевненістю людини в сприянні розвитку особи тому, що відбувається навкруги. Опитувальник був заявлений авторами як той, що продемонстрував достатні показники надійності, ретестової надійності та валідності. Опитувальник містить як прямі, так і зворотні твердження. Загальний бал життєстійкості є сумою балів за кожною із субшкал. Максимальна кількість балів для кожної з субшкал – 15, мінімальна – 0. Максимальний показник життєстійкості дорівнює 45, мінімальний – 0. Наша вибірка продемонструвала показник CFI=0,88 та TLI=0,84. Спираючись на SRMSR=0,05, ми прийняли методику як ту, що має достатню узгодженість даних для цілей дослідження.

Питаннями, що цікавили нас стосовно предиктивних моделей ПТСП та КПТСП, були такі:

– чи можна пояснити однією предиктивною моделлю вираженість симптомів для ПТСП та КПТСП;

– яка модель найкраще прогнозує ПТСП;

– яка модель найкраще прогнозує КПТСП.

Для отримання відповіді на запитання нами був використаний метод лінійної регресії. Ми послідовно додавали та вилучали з розрахунків предиктори один за одним. Кожен предиктор залишалася в моделі або відхилявся залежно від р-значення та змін, які він викликав в інших р-значеннях моделі. Р-значення є мірою ймовірності того, що детерміновані відносини між змінними є випадковими. Р-значення 0.05 або менше свідчить про те, що в моделі реально є відносини між змінними (тобто виявлена закономірність не є випадковою). У разі, якщо додавання нового статистично значущого предиктора робило попередній статистично

незначущим і навпаки, предиктор, що мав більше р-значення та призводив до більшого R2, залишався в моделі.

Окрім шкал, ми також здійснили спробу додати у предиктори додаткові параметри, за якими були опитані респонденти, які можна побачити у таблиці 1. Для них ми обрали мінімальну кількість значень (SPV, subjects per variable) для кожної змінної, що дорівнює 10. На нашу думку, коефіцієнт регресії для змінних <10 може важко інтерпретуватися та може не відображати справжнього зв'язку між змінною та результатом, тому ці значення були виключені з обрахунків.

Таблиця 1
Соціодемографічні дані респондентів

Характеристики респондентів	N (%) of respondents
Освіта	
Повна середня	57 (27,7%)
Інститут	136 (66%)
Науковий ступінь	13 (6,3%)
Теперішнє місцезнаходження	
Україна	188 (91,3%)
Інша країна	18 (8,7%)
Статус, отриманий через війну	
ВПО	19 (9,2%)
Особа під тимчасовим захистом	18 (8,7%)
Відсутність	169 (82%)
Інший соціальний статус	
Член багатодітної родини	10 (4,9%)
Людина з інвалідністю	12 (5,8%)
Батько або мати-одиначка	6 (2,9%)
Опікун людини з інвалідністю	5 (2,4%)
Досвід проживання під окупацією	9 (4,4%)
Зайнятість	
Працевлаштована особа	98 (47,6%)
Підприємець	25 (12,1%)
Студент	49 (23,8%)
Непрацевлаштована особа через війну	8 (3,9%)
Непрацевлаштована особа з інших причин	25 (12,1%)
Проживання	
З подружнім партнером	77 (37,4%)
З партнером	24 (11,7%)
З дітьми	64 (31,1%)
З іншими родичами	64 (31,1%)
З особами похилого віку	19 (9,2%)
З друзями	2 (1%)
З іншими людьми, які не є партнерами або членами родини	4 (1,9%)
З домашніми тваринами	63 (30,6%)
Самостійно	24 (11,7%)

Ааа – параметри, що були виключені при обрахуванні регресійної моделі

– параметри, що були виключені при обрахуванні регресійної моделі

Показники, які продемонстрували найбільшу прогностичну цінність та статистичну значимість для ПТСР та КПТСР, представлені у Таблиці 2.

Розроблені моделі ПТСР та КПТСР пояснюють 37,2% коливань у значеннях для ПТСР та 54% для КПТСР. Значення шкал «вітальність» та «соціальна реалізованість» інтерпретуються за логікою «чим більший бал, тим більшою є дезадаптація за шкалою». Зворотні значення коефіцієнту регресії залежних змінних вказують на зворотний зв'язок між ними та незалежними (ПТСР та КПТСР). Спільними предикторами для ПТСР та КПТСР стали такі: нижча вітальність, старший вік, проживання з членами родини, суб'єктивне усвідомлення вищого рівня загрози власному життю.

Нижчі показники за шкалою вітальності можуть свідчити про те, що особи, які є найбільш психофізично виснаженими та мають досвід травматизації через потужну стресову подію, більше відповідають критеріям ПТСР та КПТСР.

Статистичну значущість віку як предиктора можна пояснити потенційним накопиченням травматичного досвіду з плином життя та підвищенням вразливості до травмівних подій у майбутньому. Також можливо, що особи більш старшого віку можуть мати меншу соціальну захищеність з боку соціальних інституцій та меншу лабільність до життєвих обставин через наявність напрацьованого протягом життя репертуару поведінки та копінг-стратегій.

Проживання з членами родини в як статистично значущий предиктор ми пояснюємо так. Особи, які могли зазнати найбільшої травматизації через війну та вимушені були переміщуватись з попереднього місця проживання, часто могли робити це колективно з членами родини. Хоча, з іншого боку, статус внутрішньо переміщеної особи (ВПО) не мав статистичної значущості в якості предиктора. Тому це може частково бути пояснено або тим, що не всі ВПО, які наразі проживають колективно, зареєструвались офіційно в якості ВПО, або тим, що ВПО могли переміститись зі звичного місця проживання перед початком активних бойових дій та не були їх свідками, через що зазнали меншої травматизації, що й вплинуло на незначущість цього статусу як предиктора, або тим, що необхідність рахуватись із родичами-співмешканцями може зменшувати можливість для соціальної мобільності.

Спираючись на теорію С. Лазаруса про те, що оцінка небезпеки ситуації є наслідком внутрішнього співставлення обсягу загрози та наявних ресурсів в особи для її подолання [6], ми припускаємо наступне. Суб'єктивне усвідомлення рівня загрози стало значущим предиктором, адже особи, які відзначають вищий рівень загрози своєму життю, таким чином позначають ситуацію, яка відбулася із ними та із якою вони не мали змоги впоратися відповідно до наявних ресурсів.

Цікавим виявилось те, що параметри резильєнтності є статистично значущими для КПТСР, але не для ПТСР. Це наштовхує

Таблиця 2

Статистично значущі предиктори ПТСР та КПТСР

Предиктор	Коефіцієнт регресії	R	R2	F	p	Критерій Дубріна-Уотсона
ПТСР						
Вік	0,141	0,610	0,372	11,5	<0,001	2,07
Старша школа	2,140				0,017	
Зайнятість: підприємець	3,400				0,057	
Зайнятість: найманий робітник	3,877				0,014	
Зайнятість: студент	4,086				0,016	
Зайнятість: не працюю з інших причин	4,027				0,021	
Суб'єктивний рівень загрози	0,495				0,004	
CEC-D вітальність	0,387				<0,001	
Проживання: самотійно	-3,022				0,005	
Проживання: члени родин	1,619				0,030	
КПТСР						
Вік	0,125	0,735	0,540	38,9	0,012	2,22
Проживання: члени родини	3,082				0,003	
Суб'єктивний рівень загрози	1,310				<0,001	
CEC-D вітальність	0,429				<0,001	
CEC-D соціальна реалізованість	0,636				<0,001	
Життестійкість: прийняття ризику	-0,452				0,005	

нас на думку, що резильєнтність як здатність конструктивно долати життєві перешкоди, є більш корисною у випадку, коли травмівний вплив не припиняє своєї дії, що призводить до КПТСР. Водночас він може не захищати у випадку разового впливу потужної стресової події. Параметр «прийняття ризику» в якості статистично значущого предиктора зі зворотним значенням може свідчити про те, що при пролонгованій травматизації саме здатність підтримувати високу впевненість у власній можливості бути частиною змін навколо себе є найбільш вирішальною.

Нижчі показники соціальної реалізованості як предиктора КПТСР можуть вказувати на те, що особи із задовільною якістю соціальних контактів за умов тривалого впливу травматичних подій будуть меншою мірою відповідати характеристикам комплексного травматичного розладу.

Для ПТСР значущою виявилась як наявність певної зайнятості (студент, найманий працівник, підприємець), так і її відсутність. Середній освітній рівень також виявився значущим предиктором, що, можливо, є об'єднувальним для цих видів зайнятості. Проте вища освіта не стала значущим фактором для моделей ПТСР та КПТСР, тому нам складно зробити припущення, наскільки середній освітній рівень має менше переваг щодо інших. Цікаво, що для моделі КПТСР жодний освітній рівень не продемонстрував статистичної значущості, що може свідчити про його другорядність у випадках, коли людині необхідно долати тривалий стрес.

Хоча для більшості вибірок в іноземних дослідженнях стать була значущим фактором ризику більшої відповідності критеріям ПТСР, наше дослідження не підтвердило такої тенденції.

Висновки. Для української вибірки предиктори ПТСР та КПТСР на тлі воєнних дій мають свою специфіку та є відображенням факторів ризику, подальше вивчення яких дасть змогу якомога краще вибудувувати стратегії психологічної допомоги. Це необхідно, адже здоров'я цивільного населення є запорукою надійного соціально-економічного тилу країни у воєнний час.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О.М. Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни». Київ, 2022. 46 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/731505> (дата звернення: 20.12.2023).
2. Оніщенко Н. Психологічні особливості переживання початку війни цивільним населенням м. Харкова. *Disaster and crisis psychology problems*. 2022. № 3. URL: <https://doi.org/10.52363/dcpp-2022.3.12> (дата звернення: 20.12.2023).
3. Adams R.E., Boscarino J.A. Predictors of PTSD and Delayed PTSD After Disaster. *The Journal of Nervous and Mental Disease*. 2006. Vol. 194, no. 7. P. 485–493. URL: <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000228503.95503.e9> (date of access: 20.12.2023).
4. Anxiety, depression and post-traumatic stress disorder in refugees resettling in high-income countries: systematic review and meta-analysis / J.-R. Henkelmann et al. *BJPsych Open*. 2020. Vol. 6, no. 4. URL: <https://doi.org/10.1192/bjo.2020.54> (date of access: 20.12.2023).
5. Estimating the risk of PTSD in recent trauma survivors: results of the International Consortium to Predict PTSD (ICPP) / A.Y. Shalev et al. *World Psychiatry*. 2019. Vol. 18, no. 1. P. 77–87. URL: <https://doi.org/10.1002/wps.20608> (date of access: 20.12.2023).
6. Herrera C., Moffat D.C. Fear: Appraisal of danger as anticipation of harm. *AAAI 2005 Fall Symposium on Anticipatory Cognitive Embodied Systems*, Hyatt Crystal City in Arlington, Virginia, 3–6 November 2005. URL: <https://www.researchgate.net/publication/241805548> (date of access: 20.12.2023).
7. Karam E., Ghosn M.B. Psychosocial consequences of war among civilian populations. *Current Opinion in Psychiatry*. 2003. Vol. 16, no. 4. P. 413–419. URL: <https://doi.org/10.1097/01.yco.0000079211.36371.1b> (date of access: 20.12.2023).
8. Prediction of posttraumatic stress disorder among adults in flood district / P. Huang et al. *BMC Public Health*. 2010. Vol. 10, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1186/1471-2458-10-207> (date of access: 20.12.2023).
9. Smith D.L., Held P. Moving toward precision PTSD treatment: predicting veterans' intensive PTSD treatment response using continuously updating machine learning models. *Psychological Medicine*. 2022. P. 1–10. URL: <https://doi.org/10.1017/s0033291722002689> (date of access: 20.12.2023).

ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

FEATURES OF THE DIFFERENTIATION OF EMOTIONAL STATES OF THE INDIVIDUAL IN THE CONDITIONS OF WAR: THEORETICAL DISCOURSE

У статті здійснено теоретичне дослідження особливостей психологічної диференціації емоційних станів особистості в умовах війни. Висвітлений психодинамічний підхід до феномену стресу та психічної травми. Розглядаються погляди на психічну травму та дисоціацію З. Фрейда, К. Г. Юнга, Ф. Александера, О. Кернберга, Ж. Лакана, Ч. С. Майєрса, О. Ван дер Харта. Досліджена наукова література, що висвітлює феномен алекситимії. Актуальність вивчення алекситимії у кризовій ситуації зумовлюється її великою значущістю для особистісного розвитку та соціокультурного функціонування особистості.

Поведінка та переживання здорових людей, які опинилися у важких кризових та екстремальних ситуаціях, часто мають усі ознаки психічного травмування. Це відбувається через те, що стресогенна ситуація значно перевищує за силою та інтенсивністю захисні механізми та можливості людини. Водночас особистість може розвивати різноманітні захисні механізми, щоб впоратися з травмою (зокрема, примітивні захисти типу дисоціації та відщеплення).

В стані кризи типовими емоційними реакціями можуть бути тривога, гнів, сором, вина, депресія. Також можуть бути нав'язливі думки та активізація примітивних захисних механізмів особистості, в першу чергу таких, як проєкція, витіснення, заперечення, ізоляція. Реакцією на гострі стресові та травмуючі обставини може бути алекситимія як символічне дисоціювання афективного виміру психічної реальності, що містить нестерпні переживання, що загалом загрожують психічному виживанню особистості. Алекситимія – багатогранний феномен, що майже без винятку є серцевиною соматоформних порушень психіки.

Ключові слова: диференціація емоційних станів, алекситимія, кризова ситуація, захисні механізми, дисоціація, психічна травма, рефренування, соматоформні дисфункції, травмуюча подія, розлади адаптації.

The article provides a theoretical study of the peculiarities of the psychological differentiation of emotional states of the individual in the conditions of war. A psychodynamic approach to the phenomenon of stress and mental trauma is highlighted. The views on mental trauma and dissociation of Z. Freud, K. G. Jung, F. Alexander, O. Kernberg, J. Lacan, Ch. S. Myers, O. Van der Hart. Researched scientific literature highlighting the phenomenon of alexithymia. The relevance of the study of alexithymia in a crisis situation is determined by its great significance for personal development and sociocultural functioning of the individual.

The behavior and experiences of healthy people who find themselves in severe crisis and extreme situations often have all the signs of mental trauma. This is due to the fact that a stressful situation significantly exceeds the strength and intensity of a person's protective mechanisms and capabilities. Along with this, the individual may develop a variety of defense mechanisms to cope with the trauma (primitive defenses of the type of dissociation and splitting in particular).

In a state of crisis, typical emotional reactions can be anxiety, anger, shame, guilt, depression. There can also be obsessive thoughts and the activation of primitive protective mechanisms of the individual, primarily such as projection, displacement, denial, isolation.

A reaction to acute stressful and traumatic circumstances can be alexithymia, as a symbolic dissociation of the affective dimension of mental reality, containing unbearable experiences that generally threaten the mental survival of the individual.

Alexithymia is a multifaceted phenomenon that almost without exception is the core of somatoform disorders of the psyche.

Key words: differentiation of emotional states, alexithymia, crisis situation, defense mechanisms, dissociation, mental trauma, refraining, somatoform dysfunctions, traumatic event, adaptation disorders.

УДК 364.628

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.27>

Клименко М.Р.

доктор філософії з психології,
доцент кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Птічка Д.В.

магістр кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Вступ. Ситуація, яка склалася в Україні з моменту широкомасштабного вторгнення РФ і початку війни, відповідає поняттю кризової і потребує ретельної уваги з боку психологів, соціологів та інших фахівців, які досліджують ці процеси в масштабах суспільства. Поведінка та переживання здорових людей, які опинилися у важких кризових та екстремальних ситуаціях, часто мають усі ознаки психічного травмування. Це відбувається через те, що стресогенна ситуація значно перевищує за силою та інтенсивністю захисні механізми та можливості людини. При цьому слід звернути увагу на те, що рівень непереносимості страждання є глибоко індивідуальним.

У людини в кризовій ситуації можуть відзначатися психічні стани і реакції, що лежать

на межі патології і навіть переходять цю межу. З огляду на це тема нашої магістерської роботи «Особливості дослідження емоційних станів особистості в умовах війни», а також переддипломна практика в рамках цієї теми бачиться нам актуальною і сучасною.

Систематичні дослідження на тему впливу війни на психічні стани особистості проводили такі вчені: австрійський психіатр та засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд (1915–1921) у роботах «Своєчасні думки про війну та смерть», «Психоаналіз і військові неврози»; німецькі психіатри Еміль Крепелін (1916), Самуел Майєрс (1920); американський психіатр, психоаналітик Абрам Карднер (1941); Р. Грінкер і Дж. Шпігель (1945), Л. Батімор

(1946). К. Шнайдер (1952) провів феноменологічну диференціацію станів, спровокованих травмою. Віктор Франкл (1959) описав синдром в'язнів концентраційних таборів. Л. Етінгер та А. Стром (1973) вивчали військовий травматичний синдром. С. Леві (1971) вивчав посттравматичний стресовий розлад. У 1986 р. були узагальнені результати міжнародних досліджень у колективній монографії «Травма та її слід» (ed. Figley C. R., 1986) та опубліковані підсумки вивчення посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у жертв геноциду та при інших формах насильства над особистістю. Зрештою, група дослідників під керівництвом М. Горовиця (1986) розробила діагностичні критерії PTSD (posttraumatic stress disorder), який у 1987 р. було віднесено до групи тривожних розладів, включених до DSM з корекціями 1993 та 2013 років.

Мета дослідження – диференціювати емоційні стани цивільного населення, в цілому здорових людей, які перебувають в незвичних для себе довготривалих умовах війни, що передбачає виділення та розуміння різних емоцій за їхніми характеристиками, виразом та впливом на поведінку та ментальний стан.

Актуальність вивчення алекситимії у кризовій ситуації зумовлюється її великою значущістю для особистісного розвитку та соціокультурного функціонування особи. Основними характеристиками алекситимії є труднощі у визначенні та вербалізації власних емоцій і емоцій оточуючих людей, в розрізненні емоцій і тілесних відчуттів.

Методи. Здійснено теоретичне дослідження диференціації емоційних станів особистості в умовах війни. Використано такі методи: аналіз, синтез, абстрагування, індуктивний метод, систематизацію та узагальнення вивчених матеріалів.

Результати. Війна – це масштабне явище, яке генерує екстремальну кризову ситуацію для усього суспільства. Війна впливає на кожну людину у суспільстві як своєрідна соціальна катастрофа.

Психологічна наука, психотерапія завжди відповідали викликам та кризам суспільства. Найважливіші ідеї народжувались у часи депривацій, тотально нестабільної ситуації, військових розривів, зламів та суспільно-культурних загроз. З. Фройд описував війну в таких категоріях: війна, в яку ми не хотіли вірити, спалахнула і принесла розчарування. Вона не тільки кровопролитніша, ніж будь-яка з колишніх воєн внаслідок надзвичайно вдосконаленої зброї захисту та нападу, але й щонайменше така ж жорстока, озлоблена, нещадна, як і будь-яка з попередніх. Вона виходить за всі рамки, яких держави зобов'язуються дотримуватися у мирний час, звані міжнародним правом, не визнає привілеїв

пораненого і лікаря, відмінності між мирною частиною нас, що бореться [5].

Війну росії проти України можна вважати екстремальною ситуацією, тобто такою, що виходить за межі звичайного, нормального людського досвіду, а для окремих груп українців ця ситуація є гіперекстремальною, оскільки внутрішні навантаження, які вона викликає, часто перевищують людські можливості, руйнують звичну поведінку і дії, можуть спричинити небезпечні наслідки. Гіперекстремальними можна вважати несподівану втрату близької людини, полон, тортури, насильство (особливо, якщо є загроза життю чи цілісності), присутність при загибелі чи травмуванні тощо [2].

Водночас актуальну війну можна категоризувати як потенційний досвід переживання колективної травми – психічної травми, яку отримала група людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства, внаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів. Психологічні наслідки колективної травми такі: соціальна фрустрація, зростання психологічних проблем, посттравматичні стресові та супутні розлади, зростання соматичних хвороб, групоцентризм, схильність ідеалізувати власну соціальну групу та бачити образ ворога в представниках інших груп, особливо тих, хто відповідає за травмування.

Надумку К. Г. Юнга, у відповідь на травмуючу подію людина реагує у формі афекту – емоційного переживання. Навколо цього афекту формуються чуттєво забарвлені комплекси. Юнг запропонував теорію комплексів, які могли бути рушійною силою, причиною усієї психопатології [6]. При цьому повторення травматичних переживань, нічних кошмарів, розлади сну тощо можна розуміти як спроби відреагувати на травму.

Водночас особистість може розвивати різноманітні захисні механізми, щоб впоратися з травмою. Его може використовувати різні захисні стратегії, щоб зменшити емоційний дискомфорт. У класичному психодинамічному розумінні травма, що веде до переживання екзистенційної крихкості буття, порушує функціонування Его, що «мігруватиме» у захисних стратегіях до їх примітивних форм типу дисоціації та розщеплення, примітивних механізмів вищої складності типу всемогутнього контролю, інтроєкції, проєкції, заперечення та ін. Процес дисоціації породжує зростання суперечностей між структурними одиницями «Я». Зокрема, Суперего може набувати непомірного критичного моралізаторства або, навпаки, виражати слабкість щодо кристалізації «Я-ідеалу». Загалом засвідчення травми на будь-якому етапі власного існування може перешкоджати процесу розвитку ідентичності (дифузувати її), порушувати когнітивно-афек-

тивне сприйняття дійсності, ініціювати більш дисфункційну конотативну стратегію об'єктивізування власної психічної реальності у взаємодії зі світом [10].

Жак Лакан зазначав, що травматичні події можуть впливати на формування бажань та страждань суб'єкта. Дисоціація змісту пережитого травмуючого досвіду та аспектів «Я» породжує аспект реального, який не може бути повністю усвідомленим та вербально вираженим (як наслідок, інтерпретованим найближче до реального). Травматичні події мають особливу інтенсивність, афективну конденсованість та непередбачуваність (у різних формах відреагування). Жак Лакан також розглядав повторення (відтворення чи своєрідне рефренування) як один із способів, у який суб'єкт може намагатися виявити та виразити власний травматичний досвід. Ретроактивність вказує на те, що сучасні події можуть впливати на переосмислення минулого досвіду. Таке вираження може набувати форм зміщення на символічну активність, доступну інтерпретації. Функціональна ретроактивність психіки містить ресурс до переосмислення досвіду – адаптивну стратегію переживання травми. Проте травматичний досвід у будь-якому разі впливає на спосіб, у який суб'єкт усвідомлює себе та взаємодіє з іншими через форми комунікації, зокрема вербального репрезентування власного «Я». Лакан наголошував, що просякнутість травми витісненням та дисоціацією надає їй статусу «постфактум». Саме у сценарії витіснення існує ядро, що формує симптом, зокрема афективно-когнітивно-поведінкові трансформації [12].

Отто Кернберг, пропонуючи теорію афектів як структурних компонентів особистості, надавав дуже визначальне місце агресії у переживанні травми різної етіології (від травми у картині розладів, пов'язаних із стресом, до дитячих травмуючих переживань), де агресія може виражатися шляхом відокремлення частин «Я» (пов'язаних із досвідом травми) або перенесення неприйнятних аспектів на інших оточуючих осіб. Кернберг вважає, що когнітивний аспект агресії, вираженої у ненависті, може залишатись відносно стабільним порівняно з афективною динамікою її виразу. Ненависть може залишатись стратегією реагування на загрозу виживанню, проте в контексті актуальної травмуючої події вона може бути ефективною, а далі в інтрузивному колі вона може лише підсилювати дисоціативні тенденції у структурі «Я». Потенційно об'єктивна відповідь переростає в екзистенційно-нарцисичний захист ядра існування «Я» [10].

В цілому можемо узагальнити, що у сучасному психоаналітичному співтоваристві травма розглядається як:

1) зовнішня подія, яка суб'єктивно сприймається індивідом як травматична;

2) психопатологічні наслідки травматичної події, що виникають одразу чи відстрочено;

3) посилення схильності до майбутньої травматизації внаслідок пережитої травматичної події;

4) причина будь-якої психопатології і, отже, фокус психотерапевтичного впливу (Sandler J., Dreher A.U., Drews S., 1991).

«Енергетичне» розуміння травми З. Фройдом деякі сучасні дослідники пропонують замінити на «інформаційне», що дозволяє включити як когнітивні, так і емоційні переживання та сприйняття, що мають зовнішню або внутрішню природу [5]. Цей підхід припускає, що інформаційне навантаження кидає людину в стан постійного стресу доти, доки ця інформація не пройде відповідну переробку. При цьому інформація під впливом психологічних захисних механізмів нав'язливо відтворюється в пам'яті. Можливість впоратися з травмуючим впливом залежить від оптимального співвідношення між фіксацією на ситуації, що травмує, і витісненням її зі свідомості. При цьому стратегія уникнення згадок про травму, її витіснення зі свідомості (інкапсуляція травми), безумовно, є найбільш адекватною в гострому періоді, допомагаючи подолати наслідки раптової травми [9; 11].

Британський психолог та психіатр часів Першої світової війни Чарльз Самюел Майерс (1916, 1940) досліджував базисну форму структурної дисоціації при гострій травматизації («снарядному шоку») у солдатів, які брали участь у військових діях під час Першої світової війни [18].

У своїй книзі «Структурна дисоціація та терапія наслідків хронічної психічної травми» О. Ван дер Харт так описує погляди Ч. С. Майерса на дисоціацію: «<...>дисоціацію як процес, який полягає в співіснуванні та чергуванні так званої зовні нормальної (частини) особистості (ЗНО) та так званої афективної (частини) особистості (АО). Надалі ми позначатимемо ці вихідні частини особистості як ЗНО і АО. Для ЗНО характерне прагнення брати участь у повсякденному житті, займатися щоденними справами, тобто головну роль у функціонуванні ЗНО відіграють системи повсякденного життя (дослідження, турботи, уподобання та ін.), при цьому ЗНО уникає травматичних сподгадів. Функціонування АО виявляється досить жорстко детермінованим системами дій (захисту, сексуальності тощо) або підсистемами (самозбереження, втечі, боротьби), які були активовані під час травмування. ЗНО та АО надмірно ригідні та тією чи іншою мірою ізольовані одне від одного. Причиною такого стану речей виступають два чинники. У сферу ЗНО та АО входять різні системи дій з різною «історією» у філогенезі. Крім того, у розпорядженні ЗНО та АО знаходяться тенденції, що нале-

жать різним рівням ієрархії, тобто для ЗНО та АО властиві однакові досить жорсткі патерни тенденцій до дії, принаймні деякі з них є дезадаптивними. Майерс вказував, що для характеристики АО недостатньо просто вказати на домінування емоцій, афекту цієї частини особистісної системи. Він підкреслював руйнівний характер травматичних емоцій у АО проти ЗНО. Шокова емоція відрізняється від просто інтенсивної емоції тим, що вона заважає адаптації, перевищує можливості афективної регуляції індивіда, а її вираження не приносить користі. Навпаки, чим більшою є повнота вираження шокової емоції, тим глибшим є порушення функціонування та слабшим є контроль стану травмованого індивіда. Наприклад, такий стан справ характерний для межових розладів» [15; 16; 17; 18].

На той період це була прогресивна думка, тому що пізніше в науці відбулося відкриття ПТСР, і в психіатричній та у психотерапевтичній практиці все стало на свої місця.

Сам О. Ван дер Харт поділяв дисоціацію на три види: первинну структурну дисоціацію, вторинну та третинну.

Під первиною структурною дисоціацією О. Ван дер Харт розумів базисний і найпростіший розподіл особистості, спричинений травмою, що відбувається між єдиним становисцем ЗНО та єдиною АО.

Це означає, що АО у індивіда, який пережив травму, залишається схематичною, фрагментованою і не цілком автономною у повсякденному житті. Більш складні форми структурної дисоціації за участю більшої кількості дисоціативних частин є варіаціями первинної структурної дисоціації особистості.

«Вторинна структурна дисоціація особистості. У разі надзвичайно сильного або тривалого впливу травматичної події можуть відбуватися подальші поділи всередині АО за збереження єдиної ЗНО. Основою вторинної структурної дисоціації особистості, можливо, є зрив інтеграції різних видів захисту, яким відповідають різні психобіологічні комбінації груп афектів, пізнавальних процесів та рухових функцій. Ідеться про такі стани, як заціпеніння, втеча, боротьба та повне підпорядкування.

Третинна дисоціація особистості. Подальший розвиток дисоціативного процесу може призвести не тільки до ще більшого поділу АО, а й до утворення частин усередині ЗНО. Дисоціативний процес досягає рівня третинної структурної дисоціації особистості у тому випадку, коли між досвідом психотравмуючого переживання та якимись аспектами повсякденного життя, які завжди присутні у житті будь-якої людини, встановлюється асоціативний зв'язок. З огляду на процес генералізації стимули повсякденного оточення можуть активувати травматичні спогади» [17].

Виходячи з теорії структурної дисоціації та психології дії П'єра Жане, О. Ван дер Харт розробив модель фазово орієнтованого лікування, що фокусується на виявленні та опрацюванні структурної дисоціації та пов'язаних з нею дезадаптивних психічних та поведінкових дій.

Ми розглянемо особливості переживання гострого стресу та латентних (постійних) стресових подій особистістю крізь призму порушень адаптації (тенденції до таких станів чи розвинений розлад), що включають в себе реакції на стрес, які порушують звичайний рівень функціонування особистості.

Проблема диференціації емоційних станів у контексті різнорівневого стресу

На думку українських дослідників Л. О. Герасименко, А. О. Скрипникова, Р. І. Ісакова, емоційні стани як наслідок розладів адаптації можна диференціювати на депресивний, тривожний та змішаний (тривожно-депресивний) варіанти [1].

Також можуть спостерігатися порушення поведінки, які характеризуються нетерпимістю, роздратуванням та підвищеною агресією.

Особливу увагу в контексті сучасних українських реалій слід приділити аналізу стресових розладів і психічних травм в групах ризику:

- учасники бойових дій;
 - демобілізовані військові, які були учасниками бойових дій, а зараз лікуються від поранень, травм і знаходяться у резерві;
 - цивільні, які живуть на прифронтових територіях;
 - співробітники поліції, МНС, адміністративних і комунальних служб у прифронтових зонах;
 - лікарі, парамедики і працівники швидкої допомоги у прифронтових зонах;
 - ВПО – внутрішньо переміщені особи, цивільні, які перебували у прифронтових зонах і були евакуйовані у відносно безпечні міста.
- Стрессова ситуація є генезисом психологічної травми, а психологічна травма може генерувати кризу особистості.

У стані кризи типовими емоційними реакціями можуть бути тривога, гнів, сором, вина, депресія. Також можуть бути нав'язливі думки та активізація примітивних захисних механізмів особистості, зокрема таких, як проєкція, витіснення, заперечення, ізоляція. Високий рівень тривожності заповнює свідомість людини, примушуючи її вірити страхітливим думкам, які при звичайних ситуаціях просто не сприймаються. Подібний процес відбувається, коли людина пригнічена або розгнівана. У зв'язку із цим іноді саме реакція на вихідну подію викликає більшу шкоду, ніж подія сама по собі.

Річард Джеймс у своїй книзі «Стратегії кризового втручання» перераховує кілька визна-

чень кризи, які є важливими для розуміння теорії кризи. Він пише: «Люди перебувають у стані кризи, коли стикаються з перешкодою на шляху до важливих життєвих цілей – перешкодою, яку на деякий час неможливо подолати за допомогою звичних методів вирішення проблем. Настає період дезорганізації, період розладу, протягом якого робиться багато невдалих спроб вирішення» [2; 4].

В. Л. Зливков, С. О. Лукомська, О. В. Федан – автори українського бестселера «Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях» вважають: «Порушення адаптації – це стан суб'єктивного дистресу і емоційного розладу, що створює труднощі для суспільної діяльності і повсякденної активності, що виникає у період адаптації до значної зміни в житті або стресової події. Стрессова подія може порушити цілісність соціальних зв'язків індивіда (важка втрата, розлука) або широку систему соціальної підтримки і цінностей (міграція, статус біженця) чи представляти широкий діапазон змін та криз у житті (вступ до школи, набуття статусу батьків, невдача в досягненні заповітної особистої мети, вихід на пенсію). Індивідуальна схильність або вразливість грають важливу роль у ризику виникнення і формах прояву розладів пристосувальних реакцій, проте не допускається можливість виникнення таких розладів без травмуючого фактору. Прояви дуже варіабельні й охоплюють пригніченість настрою, настороженість або занепокоєння (або комплекс цих станів), відчуття нездатності впоратися з ситуацією, запланувати все заздалегідь або вирішити лишитися в цій ситуації. Характерною рисою може бути коротка або тривала депресивна реакція чи порушення інших емоцій і поведінки» [2].

Окрему увагу слід приділити загалом можливості диференціювати афекти, емоційні стани власні та інших осіб. Реакцією на гострі стресові та травмуючі обставини може бути алекситимія як символічне дисоціювання афективного виміру психічної реальності, що містить нестерпні переживання, що загалом загрожують психічному виживанню особистості. Алекситимія – багатогранний феномен, що майже без винятку є серцевиною соматоформних порушень психіки – функціональних неврозоподібних змін соматичної діяльності тіла, соматизованих симптомів, що можуть бути виражені у скаргах щодо роботи різних систем органів і не можуть бути поясненими медичними об'єктивними дослідженнями. Водночас соматоформні дисфункції (можна згадати і про соматизований варіант депресії) можуть супроводжуватись недиференційованим больовим синдромом, порушеннями харчової поведінки та спектром фізичних патологічних змін. Дослідник психосоматичних дисфункцій в психодинамічному контексті

Ф. Александер у стратегіях формування психосоматичних симптомів специфічної констеляції враховував обставину дисоціації сильних афективних навантажень внутрішнього конфлікту, що викликає ланцюг нейрогуморальних реакцій. Процес дисоціації, викликаний травмою, порушує змогу до менталізації власної когнітивно-афективної реальності [7]. Тривога також не об'єктивізується. Тривожні стани, що можуть супроводжувати соматоформні симптоми (з алекситимічним ядром) осіб, що перебувають у стані загального дистресу через ситуацію війни, потенційно набувають пролонгованого вияву, є повторюваними, невивірковими (тотальними), тобто можуть поглинати всю активність людини. Варто також окреслити переживання внутрішньої безпомічності, яке іррадіює на тілесну симптоматику. Розгортається сцена театру «психічне – тіло», де сома стає об'єктом незадоволення та певної викривленої турботи. Соматичні та моторно-вісцеральні реакції продовжуються через високу активність адреналінової системи. Зокрема існують такі модально-неспецифічні реакції: дерматологічні реакції (шкірні подразнення); реакція серцево-судинної системи (тахікардія, збільшення систолічного тиску); реакції травного тракту (придушення діяльності слинних залоз, анорексія, синдром подразненого кишківника тощо); реакції дихальної системи (прискорене дихання, задишка, гіпервентиляція); генітально-уринальні реакції (прискорене сечовипускання, порушення менструації, біль у ділянці таза, фригідність, імпотенція); вазомоторні реакції (потовиділення, почервоніння); реакції скелетно-м'язової системи (головний біль, болі в потилиці, артралгії). Модально-специфічні реакції стосуються захворювань органів із псевдоорганічною симптоматикою ендогенної природи і браком методичного підтвердження [8].

Термін «алекситимія» (дослівно з грец. – «без слів для почуттів») був запропонований доктором медицини Пітером Сіфнеосом у 1973 році для позначення, на його думку, психічного розладу, що полягає у неспроможності індивіда вербально виражати свої емоції та почуття. За його описом, люди з проявами алекситимії мають такі особливості: труднощі у визначенні та вербальному описі не тільки своїх емоцій, а й емоцій інших людей, погіршення фантазії через обмеженість уяви, відсутність снів або їх звичайність та одноманітність та логічне, чітко структуроване мислення з дефіцитом емоційних реакцій. Подальші дослідження виявили дві форми алекситимії – первинну і вторинну. Первинна, або вроджена, алекситимія може виникати через якісь незначні вади розвитку або перенесені в ранньому віці захворювання. Ця форма алекситимії є стійкою і досить погано піддається лікуванню. Вторинна алексити-

мія може бути наслідком серйозних нервових потрясінь, стресів або навіть неврологічних захворювань [14].

Згідно з нещодавнім теоретичним припущенням ознаки, що складають конструкт алекситимії, відображають дефіцит у когнітивній обробці та регуляції емоцій [4; 14; 17]. Ця ідея базується на загальноприйнятій точці зору, згідно з якою емоційна реакція та регуляція емоцій у людини включає 3 взаємопов'язані системи – нейрофізіологічну (вегетативну нервову систему та нейроендокринну активацію), моторно-експресивну (наприклад, вираз обличчя, зміни пози та тонус тіла, голос) і когнітивно-експериментальну (суб'єктивне усвідомлення та вербальне повідомлення про стани почуттів). Дійсно, соціальні взаємодії, мова, сні, фантазії, гра, плач, усмішка та механізми захисту Еґовідіграють важливу роль у регуляції емоцій, як і аферентний зворотний зв'язок від периферичної вегетативної активності та кістково-м'язова система.

Висновки. Характеристики, які складають конструкт алекситимії, відображають дефіцит як у когнітивно-афективному компоненті систем реагування на емоції, так і на рівні міжособистісної регуляції емоцій.

Якщо аналізувати феномен алекситимії у світлі психоаналітичної теорії З. Фрейда про механізми психологічного захисту від психотравматизації, то алекситимію можна вважати феноменом захисної реакції. Найбільш важливими для аналізу є механізми витіснення зі сфери свідомості або усунення з неї болючих почуттів та спогадів про травматичну подію. Саме у сценарії витіснення, на думку Ж. Лакана, існує ядро, що формує симптом, зокрема афективно-когнітивно-поведінкові трансформації. Дисоціація, як вважає Ф. Александер, відіграє ключову роль у розумінні механізмів психічної травми та її наслідків. Отто Ван дер Харт зазначає, що термін дисоціації може тлумачитися у широкому спектрі і означати як процес, так і психічну структуру, психологічний захист, дефіцитарність та симптоматику. Викликані травматичною ситуацією тривожні, депресивні та змішані емоційні стани у широкому коморбідному спектрі супроводжуються не тільки соматичними симптомами, але й алекситимічними проявами у вигляді труднощів опису почуттів, визначення почуттів або зовнішньо зорієнтованим мисленням.

Проблема диференціації вторинної алекситимії полягає в тому, що вона може бути тимчасовим порушенням, яке виступає захисним механізмом, але, з іншого боку, за змістом вторинну алекситимію можна вважати дисфункціональним емоційним станом особистості,

який може бути довготривалим. Ця проблема потребує наукової дискусії та дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасименко Л.О., Скрипніков А.М., Ісаков Р.І. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад : навчальний посібник. Київ : ВСВ «Медицина», 2023. 120 с.
2. Злишков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3. Завгородня О.В. Степура Е.В. Шаталіна В.В. Алекситимія в «умовно здорових» людей: труднощі та можливості корекції. Психологія і особистість. 2020. № 2 (18). С. 247–262.
4. Туриніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій : навчальний посібник. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 160 с.
5. Фрейд З. Зібрання творів у 10 томах. Том 9. Москва : СТД, 2007.
6. Юнг К.Г. Психологічні типи. Київ : ВД «Сварог», 752 с.
7. Alexander F. Psychosomatic Medicine: Its Principles and Applications. 2nd. ed., New York ; London : Norton, 1987.
8. Gardner H. Frames of mind: the theory of multiple intelligences. New York : Basic Books, 1983.
9. Gross J.J., Munoz R.F. Emotion regulation and mental health. Clinical Psychology: Science and Practice. 1995. P. 151–64.
10. Kernberg O., Borderline Conditions and Pathological Narcissism. Lanham : Jason Aronson, Inc., 2000. 376 p.
11. Krystal H. Integration and Self-Healing: Affect-Trauma-Alexithymia. The Analytic Press, Hillsdale, NJ, 1988. 800 p.
12. Lacan J. The Seminar of Jacques Lacan: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis (Book XI) Revised Edition. W.W. Norton & Company, 2000. 304 p.
13. Malliani A., Pagani M., Lombardi F., Cerutti S. Cardiovascular neural regulation explored in the frequency domain. Circulation 1991. № 84. P. 482–92.
14. Mann L.S, Wise T.N, Trinidad A., Kohanski R. Alexithymia, affect recognition, and the five-factor model of personality. Psychol. Rep. 1994. 74: p. 563–567.
15. Mayer I.D, Salovey P. What is emotional intelligence? In: Salovey P., Sluyter O.J., editors. Emotional development and emotional intelligence: educational implications. New York : Basic Books, 1997.
16. Mayer I.D, Salovey P. What is emotional intelligence? In: Salovey P., Sluyter O.J., editors. Emotional development and emotional intelligence: educational implications. New York: Basic Books; 1997.
17. Thompson R.A. Emotion regulation: a theme in search of a definition, Monogr. Soc. Res Child Dev. 1994; 59 (2–3). P. 25–52.
18. Van der Hart O., Nijenhuis E., Steele K. The Haunted Self: Structural Dissociation and the Treatment of Chronic Traumatization. Norton Professional Books, 2006. 416 p.

ПСИХОЛОГІЧНА МЕНТАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ЖИТТЄСТІЙКОСТІ МОЛОДІ

PSYCHOLOGICAL MENTALIZATION OF PERSONAL VALUES AS A FACTOR OF VITALITY OF YOUTH

Стаття присвячена вивченню менталізації як чинника життєстійкості сучасної молоді. Життєстійкість визначається як здатність особистості ефективно та гнучко пристосовуватися до життєвих викликів та стресових ситуацій, що залежить від інтегрованості особистості та її системи цінностей. Менталізація визначає індивідуальну здатність людини розуміти та інтерпретувати думки, почуття та поведінку власні та інших людей. За допомогою емпіричного дослідження підтверджено прямий статичний зв'язок між менталізацією та життєстійкістю. Це свідчить про те, що люди з вищим рівнем менталізації, як правило, мають вищий рівень життєстійкості. Водночас констатовано важливість цінностей конформності та традицій, доброти, стимуляції та влади щодо підтримання власної життєвої стійкості. Конформність, традиції, доброта та безпека можуть надавати підтримку та орієнтацію у складних ситуаціях, а стимуляція та досягнення можуть мотивувати до саморозвитку та досягнення поставлених цілей. Влада може впливати на здатність контролювати своє життя та впливати на оточуючих людей, що сприяє підвищенню життєстійкості. Таким чином, індивіди з високим рівнем менталізації мають здатність краще розуміти себе, свої емоції, свої мотиви, а також здатність до емпатії та кращого розуміння емоцій та мотивів інших людей. Це може сприяти їх здатності адаптуватися до стресових ситуацій, що, безумовно, є ключем до життєстійкості. Рефлексія, конформізм є визначальними чинниками життєстійкості, що підтверджено за допомогою регресійного аналізу. Рефлексивність є засобом більш ґрунтовного саморозуміння, підтримання ефективної стратегії пристосування до викликів та труднощів, вищої адаптаційності. Здатність впізнавати та розуміти власні стресові реакції, шукати причини та знаходити способи подолання стресу, когнітивно-афективна гнучкість – це можливість ефективного витримування змінних умов сьогодення. Конформність також можна розглядати як спосіб адаптації до оточення згідно з очікуваннями середовища.

Ключові слова: життєстійкість, менталізація, особистісні цінності, стресостій-

кість, особистісна гнучкість, адаптація, конформність, рефлексивність, когнітивно-афективна саморегуляція.

The article is devoted to the study of mentalization as a factor in the vitality of modern youth. Resilience is defined as an individual's ability to effectively and flexibly adapt to life's challenges and stressful situations, and depends on the integration of the individual and the value system. Mentalization defines the individual ability of a person to understand and interpret thoughts, feelings and behavior of his/her personal Self and other people's states. With the help of empirical research, a direct static connection between mentalization and vitality has been confirmed. This suggests that people with a higher level of mentalization tend to have a higher level of vitality. At the same time, the importance of the values of conformity and traditions, kindness, stimulation and power in maintaining one's own life stability has been ascertained. Conformity, tradition, kindness and security can provide support and orientation in difficult situations, and stimulation and achievement can motivate self-development and achievement of goals. Power can affect one's ability to control one's life and influence the people around one, which contributes to increased resilience. Thus, individuals with a high level of mentalization have the ability to better understand themselves, their emotions, their motives, as well as the ability to empathize and better understand the emotions and motives of other people. This can contribute to their ability to adapt to stressful situations, which is certainly key to survival. Reflection, conformism are determining factors of vitality, which was confirmed by means of regression analysis. Reflexivity is a means of more thorough self-understanding, maintaining an effective strategy of adaptation to challenges and difficulties, higher adaptability of adaptation in general. The ability to recognize and understand one's own stress reactions, to look for causes and to find ways to overcome stress, cognitive-affective loudness – the ability to effectively endure the changing conditions of today. Conformity can also be seen as a way of adapting to the environment according to the expectations of the environment, to live like everyone else and feel safe in it.

Key words: resilience, mentalization, personal values, stress resistance, personal flexibility, adaptation, conformity, reflexivity, cognitive-affective self-regulation.

УДК 159.92.019

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.28>

Клименко М.Р.

доктор філософії з психології,
доцент кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Халімончук Н.В.

бакалавр кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Вступ. Зі стрімким розвитком психологічної науки за останні роки та її інтеграцією у життя суспільства багато явищ людської поведінки тепер має своє обґрунтування. Вочевидь, це відкриває нові шляхи збереження психологічного здоров'я людей. Однак розуміння деяких психічних процесів та людських здатностей вимагає ширшого та глибшого аналізу. Вони продовжують залишати за собою більше питань, ніж відповідей. Одним із

таких феноменів є життєстійкість. Що впливає на витривалість людської психіки у стрімкому темпі антропогенних та техногенних змін? Що сприяє ефективному існуванню всупереч життєвим перешкодам та труднощам?

Відомо, що вивчення зовнішніх чинників та індивідуальних параметрів особистості як факторів здатності людини до пристосування залишається невичерпно цікавим вже багато років. Дослідження питання життєстійкості як осо-

бистісного феномену проводили такі вчені, як С. Мадді, Д. Кошаба, С. Кобейсі, К. Карвер, Н. Хаан, С. Хобфол, М. Моос, Д. Кутейля, К. Петерсон, М. Селігман та інші [12; 13; 14; 15; 16; 17].

Українські вчені Т.М. Титаренко, Т.О. Ларіна розглядають життєстійкість як соціальну необхідність [1; 3], а Т.О. Ларіна як важливий чинник психічного здоров'я та пристосувальної поведінки людини [3]. За О. Чиханцовою, життєстійкість може бути самодетермінованою, тобто формуватися на основі внутрішніх цінностей та мотивації особистості [4]. Дослідник С. Сергієнко розглядає життєстійкість як важливий ресурс, який дозволяє особистості ефективно протистояти труднощам та стресовим ситуаціям, зберігати позитивний погляд на життя і досягати успіху у різних сферах життя [2].

У психологічній науці процеси сприйняття та інтерпретації власної поведінки, а також можливості для реалізації ціннісних орієнтирів особистості є дуже важливими для забезпечення життєстійкості. Відомо, що процес усвідомлення власних мотивів та орієнтирів, а також здатність до рефлексії та самопізнання відомий як здатність до менталізації. Із цього випливає, що ключовим чинником у реалізації внутрішньосенсового та ціннісно спрямованого параметру в здатності до пристосовування особи є менталізація її цінностей [8; 9].

Менталізація — це здатність сприймати та інтерпретувати поведінку в термінах навмислих психічних станів, уявляти, що думають і відчувають інші, різнобічно інтерпретувати свої суб'єктивні стани, символічно об'єктивізувати їх у образних формах на рівні індивідуальної психічної дійсності. П. Фонагі (2006) визначає менталізацію як форму передсвідомої образної психічної діяльності, зокрема як інтерпретацію поведінки людини в термінах психічних станів [6; 7].

З метою розвитку життєстійкості особистість повинна бути здатною менталізувати свої цінності та пристосовувати їх до умов, які змінюються, та вимог життя. Це може допомогти особі активізувати власний внутрішньосенсовий ресурс та пристосовуватись до різних життєвих ситуацій, що забезпечить їй більшу життєстійкість [5; 10; 11].

Мета статті — емпіричне дослідження психологічної менталізації як чинника життєстійкості молоді.

Методи. Для збору емпіричних даних було використано «Опитувальник менталізації» (Mentalization Questionnaire) (Гаузберг та ін.,) в українській адаптації Х. І. Турецької та Б. І. Кунікевич; «Тест життєстійкості» (S. Maddi Hardiness Survey) — скринінгову версію Осіна; «Ціннісний опитувальник» (ЦО) Ш. Шварца. Для опрацювання результатів використано кореляційний, кластерний, порівняльний та регресійний статистичні аналізи. Опис та

інтерпретація отриманих результатів — аналіз, синтез, індукція, абстрагування. Загальний обсяг вибірки склав 124 учасники.

Результати. Виявлений кореляційний зв'язок між менталізацією та життєстійкістю є негативним і статистично значущим ($p < ,001$, $r = - ,419$), що означає, що з підвищенням значень рівня менталізації рівень життєстійкості зменшується. Інтерпретуючи ці дані, можна свідчити, що чим вищим є рівень менталізації, тим вищим є рівень життєстійкості. Варто зазначити, що показники субшкал менталізації відображають обернені показники значень: що вищим є показник, то меншою є здатність. Розвинена спроможність до розуміння того, що відчуває інша людина, здатність розпізнавати наміри іншої особи, розуміння правил комунікації та усвідомлення окремоті свідомості іншої людини, здатність конструювати внутрішню реальність з сприйнятими об'єктами у більш реалістичній та наповненій афективним контекстом формі — усе це розгортає ресурсний зміст життєстійкості у гнучкому та еластичному віддзеркаленні зовнішньої реальності та її об'єктів. Це може бути корисним у побудові підтримки та оточенні себе більш конструктивними міжособистісними зв'язками. Також крізь призму більш ефективної саморефлексії здатність до менталізації може допомагати ефективно регулювати емоції, почуття та стрес. Особа з високим рівнем менталізації може бути більш готовою до змін та більш гнучкою у вирішенні проблем.

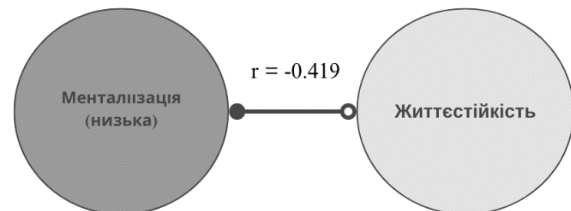

Рис. 1. Кореляційний зв'язок між менталізацією та життєстійкістю

Життєстійкість показує позитивну кореляцію з декількома іншими змінними, включаючи конформність ($p = ,004$, $r = ,260$), традиції ($p = ,042$, $r = ,183$), доброту ($p = ,029$, $r = ,196$), стимуляцію ($p = ,005$, $r = ,250$), досягнення ($p = ,026$, $r = ,200$), владу ($p = ,012$, $r = ,224$) та безпеку ($p = ,007$, $r = ,242$). Це означає, що з підвищенням життєстійкості ці змінні також збільшуються у своїх показниках. Висока життєстійкість іде поруч із потребами досягнення успіху та визнання, мати нові враження, бажання брати на себе відповідальність та лідерські ролі у соціальному контексті.

Життєстійкість також має тенденцію до зв'язку з дотриманням традицій ($p = ,004$, $r = ,196$). Хоча така кореляція менш сильна,

ніж з конформністю, проте вона все ще статистично значуща. Це може свідчити про значення традицій у житті молоді для їх копіювання з викликами сучасності. Припускаємо, що існує висока потреба відчуття комфорту та безпеки у відомому середовищі, що стає ресурсом життєстійкості. Особа, яка цінує стабільність та відомість, може бути схильною до дотримання традицій і сталих звичаїв. Це може впливати на її здатність адаптуватися до змін і долати труднощі. Водночас підтримка та взаємодія із родиною, приналежність до спільноти та наявність соціальної підтримки, відчуття себе частиною певного соціального угруповання із спільними цінностями, ідеями та поглядами є важливими через підтримку та взаємодію з оточуючими. Спостерігається також тенденція до позитивного кореляційного зв'язку на статистично значимому рівні між життєстійкістю та добротою, що може свідчити про те, що доброзичливість може допомагати молодим людям краще долати життєві труднощі.

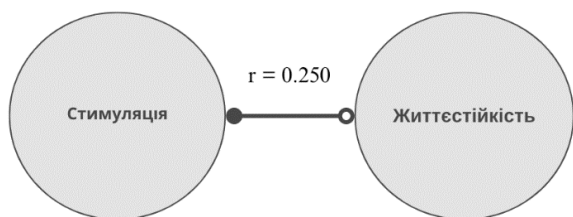

Рис. 2. Кореляційний зв'язок між цінністю стимуляції та життєстійкістю

Життєстійкість має зв'язок з потребою в нових враженнях та викликах. Це може бути ознакою того, що активні та енергійні молоді люди можуть бути більш життєстійкими.

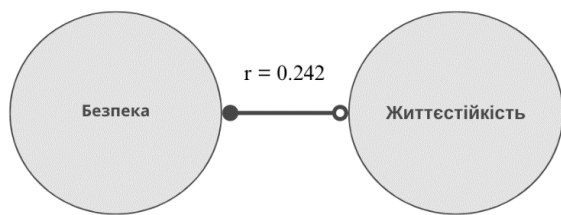
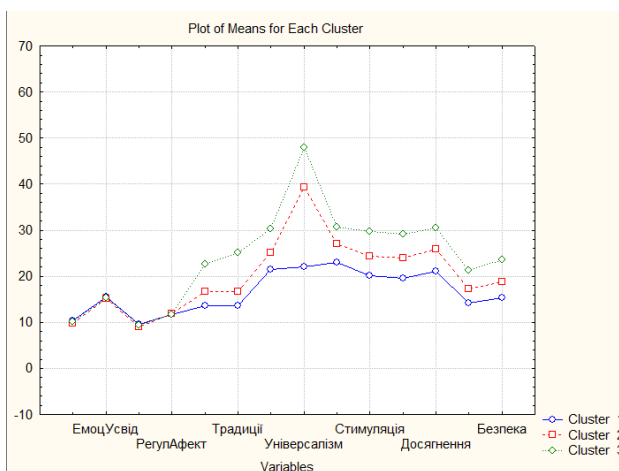

Рис. 3. Кореляційний зв'язок між цінністю безпеки та життєстійкістю

Життєстійкість також має зв'язок з почуттям безпеки на статистично значимому рівні ($p = ,005$, $r = ,242$). Це може означати, що є тенденція до того, що чим більше молодь відчуває безпеку, тим більше вони можуть бути життєстійкими.

Загалом ці результати можуть свідчити про те, що різні аспекти соціальної поведінки та цінностей можуть впливати на здатність молоді долати труднощі в житті.

У цьому дослідженні був використаний також кластерний аналіз даних, застосований щодо показників менталізації та особистісних цінностей респондентів з метою виявлення груп (або профілів) з подібними характеристиками. Методом дерева кластеризації було виділено три кластери. Перший кластер складається з 36 учасників з середніми показниками менталізації та зниженими тотально показниками цінностей. До другого кластеру потрапило 46 учасників з трохи нижчими показниками менталізації порівняно з першим кластером, але вищими показниками усіх цінностей, що винесені в профільний аналіз. Третій кластер включає 42 учасників з середніми показниками менталізації, але найвищими показниками всіх цінностей порівняно з двома іншими кластерами.

**Рис. 4. Виділені профілі за допомогою кластерного аналізу:
кластер I – середній рівень менталізації із зниженими цінностями;
II кластер – нижча менталізація та зростаючий універсалізм;
III кластер – середня менталізація та найбільш виражений профіль цінностей**

I кластер. Цей кластер характеризується середніми показниками менталізації (нагадуємо, що вище значення – це менша здатність) і вищим акцентом на універсалізмі, самостійності, стимуляції, гедонізму та досягненні. Це може представляти групу осіб, що прагнуть нових вражень, високо цінують свою незалежність і прагнуть досягнень.

II кластер. Цей кластер характеризується трохи нижчими показниками менталізації порівняно з 1 кластером, зокрема вищими показниками усіх цінностей. Ці особи можуть бути більш емпатичними та морально орієнтованими. У них є більша здатність до само-рефлексії та керування емоціями.

III кластер. Цей кластер характеризується середніми значеннями менталізації, але

вищими показниками всіх цінностей порівняно з двома іншими кластерами, особливо універсализму, самостійності, стимуляції, гедонізму, досягнення та безпеки. Ці особи можуть бути найбільш емпатичними, морально орієнтованими та незалежними. У них високий рівень ментальної життєстійкості.

За допомогою непараметричного методу порівняння за тестом Крускала – Уолліса здійснено порівняння трьох груп за показниками життєстійкості.

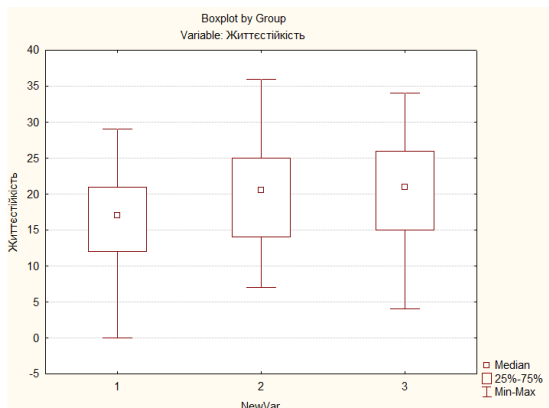

Рис. 5. Порівняння показників життєстійкості в осіб з різними профілями менталізації цінностей

Отримані дані показують, що статистика Н дорівнює 5,424280 з 2 ступенями свободи (df) та розміром вибірки 124 (N=124). Значення $p = 0,06$, що є трохи вищим за звичайний пороговий рівень значимості 0,05. Це означає, що, хоча є деякі відмінності між життєстійкістю у трьох кластерах, ці відмінності не є статистично значимими на 5% рівні значимості. Отже, на основі цього тесту ми не можемо відхилити нульову гіпотезу про те, що медіани життєстійкості відмінні між трьома кластерами.

Для виявлення чинників, які впливають на показники та інтегральний рівень життєстійкості, було здійснено регресійний аналіз даних з незалежними змінними, куди увійшли показники менталізації та особистісні цінності.

У результаті було отримано рівень множинної кореляції $R = 0,564$, рівень дисперсії $R^2 = 0,318$, що становить близько 31,8% розповсюдження впливу незалежних змінних на рівень життєстійкості. Це означає, що приблизно 31,8% варіації залежної змінної (у даному випадку життєстійкість) можна пояснити взаємодією цих незалежних змінних.

У регресійному аналізі помітно те, що відмова від саморефлексії має негативний вплив (-0,397) на життєстійкість з огляду на те, що чим вищим є бал за субшкалами менталізації, тим нижчою є здатність. Можна говорити про те, що саморефлексія дещо впливає на рівень життєстійкості, тоді як конформізм позитивно

Таблиця 1

Результати регресійного аналізу показників менталізації цінностей відносно життєстійкості

Незалежна змінна	Значення впливу на змінну	Рівень значущості
Відмова від саморефлексії	-0,397024	0,002681
Конформізм	0,279475	0,050804
Емоційне усвідомлення	-0,178732	0,117955
Універсализм	-0,1296	0,14294
Влада	0,154222	0,215316
Режим психічної еквівалентності	-0,20672	0,075887
Гедонізм	-0,21617	0,109813
Менталізація	0,193148	0,259137
Стимуляція	0,138148	0,266807

*Примітка: показники субшкал менталізації за ключем відображають обернені показники значень: чим вищим є показник, тим меншою є здатність

корелює (0,279) з цією змінною. Інші показники менталізації та цінностей не досягли статистичної значущості на рівні 0,05. Отже, саме саморефлексія та конформізм можуть впливати на життєстійкість молоді.

Висновки. Виявлено статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між менталізацією та життєстійкістю. Це означає, що люди, які володіють високим рівнем менталізації, як правило, також мають вищий рівень життєстійкості. Додатково виявлено, що життєстійкість пов'язана із декількома цінностями, такими як конформність, традиції, доброта, стимуляція, досягнення, влада та безпека. Зафіксовано, що детермінантами життєстійкості є здатність до саморефлексії та цінність конформізму. Можна припустити, що актуальність задоволення афіліативних потреб (приналежності до групи), зокрема залежність учасників групи від загальної думки, є важливою для студентської молоді щодо підтримання власної життєстійкості.

Отримані результати вказують на складний взаємозв'язок менталізації, життєстійкості та цінностей у структурі особистості. Це свідчать про те, що певні цінності, такі як конформність, традиції, доброта та безпека, можуть бути особливо важливими для людей з високою життєстійкістю, але низьким рівнем менталізації. З іншого боку, високий рівень менталізації може бути пов'язаний з високим рівнем життєстійкості, але також може відрізнятися послабленням ціннісних орієнтацій особистості у структурі життєстійкості. Виявлено статистично значущий вплив саморефлексії на рівень життєстійкості, а також помірний вплив конформізму, гедонізму на життєстійкість молоді.

Результати дослідження можуть бути використані у психоконсультаційній роботі, розширювати розуміння важливості формування менталізації як визначальної властивості майбутніх психологів-практиків (і не лише майбутніх). Застосування цих знань у практичній діяльності, такій як психологічне консультування, освіта та соціальна робота, може сприяти розвитку життєвих навичок, підвищенню стресостійкості та адаптаційного потенціалу молодих людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ларіна Т.О. Життєстійкість як життєве завдання особистості. *Актуальні проблеми психології. Серія «Психологічна герменевтика»*. 2007. Том 2. Вип. 5. С. 131–138
2. Сергієнко С. Життєстійкість як один із ресурсів особистості. *Природничі та гуманітарні науки*. 2017. Том 2. С. 242–243.
3. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : навчальний посібник. Київ : Марич, 2009. 76 с.
4. Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 42. С. 211–231.
5. Brcssi C., Fronza S., Minacaplli E., Paola Nocito E., Dipasquale E., Magri L., Lionetti E., & Barone L. Short-term psychodynamic psychotherapy with mentalization-based techniques in major depressive disorder patients: Relationship among alexithymia, reflective functioning, and outcome variables – A Pilot study. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*. 2017. 90 (3). P. 299–313.
6. Fonagy P., Target M. Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *Int. J. Psycho-Anal.* 1996. 77. P. 217–33.
7. Fonagy P., Luyten P., Strathearn L. Borderline personality disorder, mentalization, and the neurobiology of attachment. *Infant Mental Health Journal*. 2011. Vol. 32. no. 1. P. 47–69.
8. Freda M.F., Esposito G., Quaranta T. Promoting mentalization in clinical psychology at universities: a linguistic analysis of student accounts. *Europe's Journal of Psychology*. 2015. Vol. 11. no. 1. P. 34–49.
9. Freeman C. What is mentalizing? An overview. *British Journal of Psychotherapy*. 2016. 32 (2). P. 189–201.
10. Haan N., Millsap R.E., Hartka E. Aspects of personality and resilience in later life. *Journal of personality and social psychology*. 1986. Vol. 51 (2). P. 349–358.
11. Holmes J. Mentalizing from a psychoanalytic perspective: What's new. *Handbook of mentalization-based treatment*, 2006. P. 31–49.
12. Kobasa S.C. Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of personality and social psychology*. 1979. 37(1). P. 5–11.
13. Kutek S.M., Turnbull D., Fairweather-Schmidt A.K. Rural men's subjective well-being and the role of social support and sense of community: evidence for the potential benefit of enhancing informal networks. *Health & social care in the community*. 2011. 19 (1). P. 86–94.
14. Maddi S.R. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Vol. 44 (3). P. 279–298.
15. Maddi S.R. The story of hardiness: twenty years of theorizing, research, and practice. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*. Vol. 58 (3). P. 176–185.
16. Peterson C., Seligman M.E. Character strengths and virtues: A handbook and classification. Oxford University Press, 2004.
17. Seligman M. E. Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. Simon and Schuster. 2011.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRESS EXPERIENCE IN WAR CONDITIONS

Теоретичний аналіз підходів дав змогу висвітлити переживання стресу в умовах війни. Проаналізовано наукові підходи до розуміння стресу, до психологічної підтримки осіб, постраждалих від війни. Теоретичний аналіз переживання стресу особистістю в умовах війни довів актуальність, практичну значущість, а також важливість дослідження цієї проблеми. За мету емпіричного дослідження було обрано емпіричне вивчення переживання стресу особистістю. Загальна вибірка становила 40 жінок віком 25–45 років.

У статті подано результати емпіричного вивчення психологічних особливостей переживання стресу в умовах війни. Для вирішення поставлених завдань були використані такі методи дослідження: теоретичні (аналіз науково-психологічної літератури з проблеми дослідження, узагальнення та обґрунтування отриманих результатів); емпіричні (психодіагностичні методики); методи статистичної обробки даних. Психодіагностичні процедури були проведені з використанням пакета методик, підібраних відповідно до предмета дослідження та поставлених завдань.

В емпіричному дослідженні застосовано на визначення рівня стресу «Тест на визначення рівня стресу», спрямований на визначення рівня стресу особи. Результати дослідження дали змогу виявити, що половина респондентів переживає стрес на високому на дуже високому рівні. За отриманими емпіричними результатами за методикою «Копінг-тест» Р. Лазаруса можемо побачити відсоткове співвідношення напруженості копіингу респондентів. Для дослідження поведінкових стратегій додання стресу використали методику «Психодіагностика адаптивності до стресу» І. Розова, що дала можливість виявити загальний рівень такої адаптивності в особистості.

На основі теоретичного та емпіричного дослідження подано прояви стресу під час війни, особливості переживання травм війни.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, психічне здоров'я, адаптивність, війна, переживання.

The theoretical analysis of the approaches made it possible to highlight the experience of stress in the conditions of war. Scientific approaches to understanding stress and psychological support of war victims are analyzed. The theoretical analysis of stress experienced by a person in the conditions of war proved the relevance, practical significance, as well as insufficient research of this problem, the empirical study of the stress experienced by a person was chosen as the purpose of the empirical research. The total sample was 40 subjects, women aged 25–45.

The article presents the results of an empirical study of the psychological features of experiencing stress in war conditions. The following research methods were used to solve the tasks: theoretical (analysis of scientific and psychological literature on the research problem; generalization and justification of the obtained results); empirical (psychodiagnostic methods); methods of statistical data processing. Psychodiagnostic procedures were carried out using a package of techniques selected in accordance with the subject of the study and the assigned tasks.

In the empirical study, the "Test for determining the stress level" was used to determine the stress level, aimed at determining the individual's stress level. The results of the study made it possible to find that half of the respondents experience stress at a high or very high level. Based on the empirical results obtained using the "R. Lazarus Coping Test" method, we can see the percentage ratio of respondents' coping intensity. To study behavioral strategies for overcoming stress, I. Rozov's "Psychodiagnosis of adaptability to stress" method was used, which made it possible to reveal the general level of such adaptability in an individual.

On the basis of theoretical and empirical research, the manifestations of stress during the war, the peculiarities of experiencing war traumas are presented.

Key words: stress, stress resistance, mental health, adaptability, war, experience.

УДК 159.94
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.29>

Кондратюк С.М.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри психології
та соціальної роботи
Відокремлений структурний підрозділ
ЗВО «Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»
Хмельницький інститут
соціальних технологій

Актуальність проблеми. Проблему прояву стресу особистості вивчали зарубіжні та українські науковці. Аналіз теоретичних даних дає можливість називати психічну стійкість до стресів важливою умовою збереження, розвитку і зміцнення здоров'я особистості. Війна виступає руйнівною силою, що викликає величезний фізичний та психологічний стрес для цивільних осіб та військовослужбовців.

Мета статті – здійснити теоретичний та емпіричний аналіз переживання стресу в умовах війни.

Стрес – стан організму, що характеризується емоційною та фізичною напругою, викликаною впливом різних несприятливих чинників. Стрес виступає нормальною части-

ною життя. Однак важливо вміти долати стрес, щоб він не перешкоджав нормальному життю.

Аналізуючи різні трактування поняття «стрес» у фізіології, психології, медицині, соціології, вчені його сутність зводять до основних трьох визначень: 1) це стимули або події (стресори, стрес-фактори), що викликають у людини сильне напруження або збудження, які негативно впливають на її організм; 2) це суб'єктивна реакція (напруга, збудження), яка відбиває внутрішній психічний стан людини; 3) це фізична реакція організму на сильні, екстремальні вимоги або шкідливий вплив, що викликають інтенсивні прояви адаптаційної активності для підтримки поведінкових дій і психічних процесів з подолання цих стресових чинників [1, с. 29].

У сучасній психології наукові підходи до розуміння стресу вчені поділяють на кілька груп:

1) біологічні підходи розглядають стрес як фізіологічну реакцію організму на небезпеку або загрозу. Реакція може включати в себе активацію гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової системи, яка відповідає за вироблення гормонів стресу, таких як кортизол;

2) психологічні підходи вивчають стрес як психологічну реакцію людини на несприятливу ситуацію. Реакція включає різні емоції, такі як страх, тривога, гнів, а також зміни в поведінці, такі як уникання, агресія, залежність;

3) соціальні підходи аналізують стрес як соціальне явище, яке залежить від взаємодії між людиною та її середовищем. Взаємодія може включати в себе такі чинники, як соціальні норми, соціальна підтримка, культурні цінності.

Війна виступає серйозним стресовим чинником, який випробовує людину. Особистість під час війни переживає різке підвищення рівня тривоги, страху, агресії та інших негативних емоцій. Найпершим проявом стресу, який відчуває особистість під час війни, є фізіологічний. Відбувається активація системи «боротьба – втеча», яка відповідає за підготовку організму до небезпеки. Наступний емоційний прояв стресу є не менш поширеним, ніж фізіологічний. Емоційний прояв виступає наслідком того, що особистість сприймає війну як загрозу своєму життю, здоров'ю, безпеці. Когнітивний прояв стресу може проявлятися через порушення концентрації уваги, пам'яті, мислення та прийняття рішень. Соціальний прояв стресу може проявлятися через зміни у стосунках з близькими людьми, соціальній поведінці та продуктивності праці.

О. Макарова, П. Червоний констатують, що стрес – це напружений стан організму, тобто неспецифічна відповідь організму на стресову ситуацію. Під впливом стресу організм людини відчуває стресове напруження, завдяки якому людина здатна практично миттєво мобілізувати всі свої внутрішні ресурси та долати перешкоди. Інколи трапляється так, що стресова ситуація стає хронічною. Тоді настає стадія виснаження, яка призводить до емоційного вигорання та психосоматичних захворювань людини. Саме тому важливо знати, які методи саморегуляції та відновлення допоможуть гармонізувати тілесний та психоемоційний стан людини [3, с. 223].

В. Предко, О. Сомова зауважують, що війна як екстремальна і надзвичайна ситуація належить до об'єктивних причин стресу, вона постає постійним зовнішнім довготривалим деструктивним подразником, на боротьбу з яким у людини немає достатньо ресурсів. Довготривалий стрес не припиняє свою дію тривалий час, він негативно впливає на

організм, зокрема на поведінкові, емоційні, когнітивні та фізіологічні прояви, викликає погіршення самопочуття та працездатності, підвищення дратівливості, а також зниження імунітету. Однак, оскільки українці можуть знаходитися в доволі різних обставинах, рівень їх стресу може дещо відрізнятись серед різних груп населення. Проте наявність довготривалого стресу у більшості українців може викликати проблеми не лише на індивідуальному рівні, а й на рівні суспільства, його загального функціонування [5, с. 95].

Науковці, здійснивши аналіз у сучасній психологічній науці, зауважують, що існують два основних підходи до психологічної підтримки осіб, постраждалих від війни: перший передбачає психосоціальну та психологічну допомогу окремим або малим групам, він орієнтований на травму та сприяє тому, аби люди швидше впоралися зі своїми стресовими переживаннями (Alipour, Ahmadi, 2020); другий – профілактичний, замість того, щоб зосереджуватися на минулому досвіді, інтервенції спрямовані на вирішення актуальних проблем людей, щоб вони змогли адаптуватися до максимально продуктивного життя у безпечному місці (Silove, 2013). Тобто автори констатують, що нині у психології екстремальних ситуацій акцент з психопатологічного впливу (ПТСР, депресія, відхилення в розвитку) зміщено на зміну цінностей, життєвих пріоритетів і соціальних стосунків потерпілих від війни [2, с. 66].

У час війни та після її закінчення увага до психічного здоров'я громадян повинна бути на особливо високому рівні, оскільки саме рівень психологічного благополуччя буде впливати на загальний стан здоров'я, економічне відновлення та добробут країни.

Щоб українці, які постраждали внаслідок дій агресора, отримали повноцінний і ефективний доступ до психологічної допомоги, перша леді О. Зеленська ініціювала створення «Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки». Це органічне продовження ініціативи «Без бар'єрів», адже вона спрямована на ліквідацію будь-яких бар'єрів, спричинених наслідками війни, для психічного здоров'я українців.

Програма, зокрема, передбачає:

- проведення експертного аудиту із залученням фахівців ВООЗ, на основі якого буде розроблена модель системи надання допомоги;

- напрацювання покрокового плану реалізації моделі після її обговорення з широким колом представників професійної спільноти, експертів, лідерів громадської думки;

- побудову системи навчання, сертифікації, моніторингу якості підготовки психологів, психотерапевтів, лікарів-психологів, які працюють у системі більшості міністерств;

– навчання сімейних лікарів, психологів, соціальних працівників, освітян швидких методик психологічної підтримки;

– створення реєстру фахівців і методик, систематизацію даних, розробку моделі перенавчання й перепідготовки кадрів, системи їх залучення [4].

Теоретичний аналіз переживання стресу особистістю в умовах війни довів актуальність, практичну значущість, а також важливість дослідження цієї проблеми. За мету емпіричного дослідження було обрано емпіричне вивчення переживання стресу особистістю. Загальна вибірка становила 40 жінок віком 25–45 років. Перед початком опитування досліджуваних інформували про мету дослідження, пояснили їм інструкції по роботі з кожною методикою.

Таблиця 1

Схема психодіагностичного дослідження переживання стресу особистості

Показники	Інструментарій
рівень стресу	«Тест визначення рівня стресу» (за В. Щербатих, адаптований Х. Харко)
визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів	методика «Копінг-тест» Р. Лазаруса
поведінкові стратегії долання стресу	«Психодіагностика адаптивності до стресу» І. Розова

Аналізуючи отримані результати за методикою «Тест визначення рівня стресу» В. Щербатих, констатуємо, що більшість респондентів (35,5%) перебуває у стані високого рівня стресу, у 14,5% респондентів було виявлено дуже високий рівень стресу. Це свідчить про низьку стресостійкість особистості, що може призвести до погіршення самопочуття та певних захворювань. Таким людям варто звернутися за допомогою до спеціалістів.

На середньому рівні стресу перебувають 18% респондентів. Зі своїм стресом такі досліджувані можуть справлятися, використовуючи прості техніки емоційної саморегуляції. Це свідчить про середню стресостійкість особистості.

У стані помірного рівню стресу перебувають 25% респондентів. Лише 7,5% респондентів знаходяться на низькому рівні стресу. Це свідчить про їхню високу стресостійкість. Вони вміють протистояти стресовим факторам та бути ефективними у стресових ситуаціях.

У досліджуваних індивідуально проявляються такі ознаки стресу: інтелектуальні, поведінкові, емоційні та фізичні. Розглянемо ознаки, які найчастіше проявлялися в респондентів.

Поведінкові ознаки – це низька продуктивність праці, зниження апетиту або переїдання, хронічна нестача часу, тремтіння голосу. Най-

менш виражені ознаки – антисоціальна поведінка, більш інтенсивне куріння та вживання алкоголю, втрата уваги до зовнішнього вигляду.

Інтелектуальні ознаки – це переважання негативних думок, труднощі зосередження, погіршення показників пам'яті, постійне і безплідне обертання думок навколо однієї проблеми. Найменш виражені ознаки – часті помилки та неточності, порушення логіки, сплутане мислення, погані сни, кошмари.

Емоційні ознаки – занепокоєння і підвищена тривожність, дратівливість і напади гніву, зниження самооцінки, почуття провини та невдоволення собою. Найменш виражені ознаки – постійна туга, дратівливість, цинічний та недоречний гумор;

Фізіологічні ознаки – підвищена стомлюваність, болі в різних ділянках тіла, головні болі, напруженість у м'язах. Найменш виражені ознаки – поява алергії чи інших висипів, підвищена пітливість, зниження імунітету, часті нездужання, порушення процесів травлення.

За отриманими емпіричними результатами за методикою «Копінг-тест» Р. Лазаруса можемо побачити відсоткове співвідношення напруженості копінгу респондентів. У 45% досліджуваних діагностовано високий рівень напруженості, у 47,5% – середній рівень напруженості, і у 7,5% – низький рівень напруженості. Це свідчить про те, що у досліджуваних під час військового стану переважає дезадаптація.

Опираючись на отримані емпіричні результати, можемо констатувати, що досліджувані показали використання стратегій конфронтації (50%), самоконтроль (55%), прийняття відповідальності (55%), планування вирішення проблеми (52,5%) та позитивну переоцінку (52,5%), які відносяться до стратегій вирішення проблем. Помірне використання було виявлено у стратегії дистанціювання (47,5%). Виражене використання зустрічається у стратегії уникання (42,5%) та пошуку соціальної підтримки (52,5%).

Під час військового стану констатуємо, що респонденти найчастіше обирали стратегії, пов'язані з пошуком підтримки, а також уникання. Стратегія дистанціювання мала помірний характер використання. У військовий час спостерігається перенасиченість інформацією, у людини з'являється страх за своє життя та життя близьких.

Для дослідження поведінкових стратегій долання стресу ми використали методику «Психодіагностика адаптивності до стресу» І. Розова. Це дало можливість виявити загальний рівень адаптивності в особистості. Виявлено, що для 70% опитаних притаманний середній рівень розвитку адаптивних здібностей до стресових умов. Помірний рівень таких здібностей продемонстрували 22% досліджуваних, високий рівень – 4%, низький – 4%.

Для більш детального аналізу отриманих даних та для виявлення слабких або ж компенсаторних ланок у структурі адаптивності до стресу ми оглянули відсотковий розподіл рівня розвитку усіх окремих таких здібностей: оптимістичності, соціальної підтримки, адаптивного мислення, сну і сновидіння, впевненості в собі, управління психофізіологічним станом, соматичної регуляції, самоорганізації часу життя.

У 35% досліджуваних виявлено низький рівень оптимістичності, що передбачає депресивний настрій, підвищену стомлюваність, астенію та апатію. Для 45% досліджуваних характерний середній рівень оптимістичності. Високий рівень оптимістичності виявлено у 20% опитаних, що відображає активність життєвої позиції, високий рівень життєлюбства, почуття гумору, високу мотивацію досягнення, яка орієнтована на моторну та мовну активність.

Для 25% досліджуваних характерний низький рівень соціальної підтримки, що свідчить про деяку соціальну ізолюваність, самотність та замкнутість. Середній рівень соціальної підтримки виявлено у 60% опитаних. У 15% досліджуваних зафіксовано високий рівень соціальної підтримки як почуття причетності, прийняття, відчуття, що тебе люблять, ти потрібний сам по собі. Тобто в опитаних є близькі люди, з якими вони можуть поговорити, розділити проблеми, побоювання, труднощі.

У 40% опитаних виявлено низький рівень адаптивного мислення, що є показником слабого усвідомлення і самоконтролю над мисленнєвими процесами. Для 47,5% досліджуваних притаманний середній рівень адаптивного мислення. Високі показники адаптивного мислення, такі як усвідомленість, самоконтроль, рефлексивність, гнучкість мислення, здатність дистанціюватись від травматичних подій, виявлені у 12,5% досліджуваних.

Для 27,5% досліджуваних притаманні низькі показники за шкалою сну і сновидінь, що пов'язано із дезорганізацією сну. Середній рівень оптимізації сну і сновидінь зафіксовано у 52,5% досліджуваних. Дослідження особливостей сну і сновидінь дає підстави стверджувати, що у 20% опитаних виявлено високі показники за цією шкалою, що свідчить про розвинуті навички оптимізації та нормалізації сну, управління, аналізу й усвідомленості сновидінь.

Низький рівень впевненості в собі зафіксовано у 42,5% досліджуваних, що є показником тривожності, боязкості, сором'язливості, відсутності соціальних навичок, нездатності відкрито виражати свої думки і почуття. Середній рівень впевненості в собі притаманний 27,5% опитаних. Впевненість у собі добре розвинена, тобто перебуває на високому рівні, у 30%

досліджуваних, що свідчить про віру в себе, соціальну сміливість, ініціативність, позитивну самооцінку, відповідальність, соціальну компетентність, здатність до самостверджувальної поведінки.

Для 17,5% притаманний низький рівень управління психофізіологічним станом, що є показником нездатності контролювати і регулювати свої стани, невміння розслабитися в напруженій ситуації і знімати стомлення, відсутності самоконтролю над емоційною сферою. У 75% досліджуваних зафіксовано середній рівень управління психофізіологічним станом. Високий рівень здатності до управління психофізіологічним станом виявлено у 7,5% досліджуваних, що свідчить про самовладання, здатність до самовідновлення і релаксації, самоконтроль над негативними емоціями і сильними імпульсами.

У 32,5% досліджуваних зафіксовано низький рівень такої регуляції, що передбачає слабке фізичне здоров'я, нездатність підтримувати високу фізичну працездатність. Середній рівень соматичної регуляції виявлено у 52,5% досліджуваних. Високі оцінки за шкалою соматичної регуляції отримали 15% опитаних, що свідчить про розвинуті механізми довільної та мимовільної соматичної регуляції, здатність підтримувати оптимальний фізичний стан і здоров'я, розвинуті фізичні якості.

Низькі показники самоорганізації часу життя передбачають дезорганізацію власного часу, відсутність навичок планування й управління часом, а також схильність брати на себе забагато справ і не бути здатним до їх виконання. Середній рівень самоорганізації часу життя притаманний для 47,5% опитаних, для 42,5% – низький рівень. За шкалою самоорганізації часу життя лише 10% досліджуваних отримали високий рівень, що свідчить про уміння раціонально розпоряджатися часом життя, планувати та визначати пріоритети у справах, пунктуальність, здатність не гаяти час.

Здійснений емпіричний аналіз отриманих результатів за методикою «Психодіагностика адаптивності до стресу» І. Розова дав підстави виявити, що для більшості опитаних притаманний помірний та середній рівень розвитку здібностей адаптації до стресу. Слабкими ланками виявились такі: впевненість у собі, самоорганізація часу життя, адаптивне мислення, оптимістичність та соціальна підтримка. Отже, здійснений емпіричний аналіз особливостей адаптивності до стресу та особистісних особливостей у досліджуваній вибірці дає підстави стверджувати про необхідність розвитку стійкості та адаптивності до стресу.

Емпіричні результати дають підстави констатувати, що в опитаних домінує середній рівень адаптації до стресу (50%), тобто у них достатньо сформовані адаптаційні конструкти

особистості. У 22,5% недостатньо сформовані адаптаційні конструкти особистості, і це може бути пов'язано як з життєвим досвідом, так і з можливістю повноцінно використовувати внутрішні ресурси. Високий рівень сформованості адаптаційних ресурсів зафіксовано у 27,5% опитаних, що є одним із показників їхньої професійної майстерності.

Прояви стресу під час війни можуть бути різними, і залежать вони від багатьох чинників. Ідеться про такі чинники: індивідуальні особливості людини (її життєвий досвід, темперамент, характер); силу та тривалість стресового впливу (що інтенсивнішим є стресовий вплив, то важче він переноситься); наявність соціальної підтримки (наявність близьких людей, які можуть надати підтримку, допомагає людині впоратися зі стресом).

Отже, спираючись на результати емпіричних досліджень, необхідно розробити тренінгові програми, спрямовані на підвищення стійкості до стресів особистості.

На основі теоретичного та емпіричного дослідження констатуємо особливості переживання травм війни. Війна може мати значний вплив на психічне здоров'я людей. Травми війни можуть мати різні форми проявів, зокрема: прямий досвід бойових дій (участь у боях, перебування під обстрілом, втрата близьких людей); непрямий досвід бойових дій (евакуація, спостереження за насильством, втрата домівки, переживання за життя близьких); психологічні наслідки війни (порушення сну, депресія, тривога, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), зловживання психоактивними речовинами).

Висновки з проведеного дослідження. Психологічна безпека особистості виступає важливим аспектом її життєдіяльності. Вона забезпечує благополуччя людини, її психічну

стійкість, здатність до адаптації в різних ситуаціях. Усе зазначене дає змогу зробити висновок про те, що для того, щоб впоратися зі стресом війни, необхідно використовувати здорові способи боротьби зі стресом, такі як фізичні вправи, релаксаційні методи, спілкування з близькими; слухати новини обмежено, щоб не перевантажуватися інформацією; звертатися за професійною допомогою у випадку, якщо людина не може впоратися зі стресом самостійно.

Перспектива подальших досліджень. Опираючись на отримані результати емпіричних досліджень, зазначимо, що є необхідність у розробці тренінгових програм, спрямованих на підвищення стійкості до стресів особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кононова М.М., Кучма Т.В. Сутність стресу як психологічної категорії. Молодий вчений. 2021. С. 28–33.
2. Кузікова С.Б., Зликов В.Л., Лукомська С.О. Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід. Вісник Харківського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2022. № 2. С. 64–70. URL: <http://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1272>.
3. Макарова О.П., Червоний П.Д. Сутність стресу та його вплив на організм людини в екстремальних умовах. *Габітус. Науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Вип. 46. С. 222–226.
4. Національна програма психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ofis-pershoyi-ledi-moz-ta-partneri-zapuskayut-nacionalnu-programu-psihichnogo-zdorovya-ta-psihosocialnoyi-pidtrimki>.
5. Предко В.В., Сомова О.О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія». 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 89–98. URL: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.4/16>.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІТЬ

CERTAIN ASPECTS OF INFORMATION MANIPULATIVE INFLUENCE ON A PERSON

Стаття присвячена теоретичному дослідженню аспектів інформаційного маніпулятивного впливу на особистість. На основі теоретико-емпіричних досліджень сучасних українських та зарубіжних психологів і педагогів розкриті актуальні проблеми інформаційного середовища, яке генерує різноманітні загрози як людині, так і самій інформації, що піддається спотворенню з боку людини. Зазначено існування внутрішніх і зовнішніх джерел загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості.

Подаються різні спроби визначення поняття «інформація», оскільки досі не існує узгодженого визначення самого терміну та пов'язаних з ним понять «дані», «знання», «новини», а також взаємозв'язку між ними.

Показано найбільш розповсюджені методи інформаційної маніпуляції в публічній сфері, яка відбувається у формі пропаганди відповідними засобами і методами, характерними для сучасних засобів масової інформації, а також чітку різницю переконання від маніпуляції. Розглянуто особливості найбільш розповсюдженого способу маніпуляції свідомістю особистості – створення фейків.

Подано приклади маніпуляції в рекламі. Зазначено етапи, в які зазвичай реалізується маніпулятивне повідомлення. Вказано на особливий вид мовної маніпуляції переконуючого характеру – маніпулювання людьми за допомогою текстів. Проілюстровано зміни в змісті понять, а саме поняття «дружба», де маніпуляція прослідковується найбільш відкрито. Вказується на нові маніпулятивні способи впливу на масову аудиторію.

Розглянуто основні фізіологічні та психологічні симптоми інформаційного стресу особистості та способи його профілактики.

Подано два підходи забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості. Показано готовність особистості протистояти різноманітним технікам впливу, такі як знання технологій впливу, усвідомлення застосування, мета використання, здатність робити усвідомлений вибір, розвиток критичного мислення.

Ключові слова: інформація, маніпуляція, інформаційно-психологічна загроза, мовна маніпуляція, переконання, вплив.

The article is devoted to the theoretical study of aspects of information manipulative influence on a personality. On the basis of theoretical and empirical studies of modern Ukrainian and foreign psychologists and educators, the article reveals the actual problems of the information environment, which generates various threats to both a person and the information itself, which is subject to distortion by a person. The existence of internal and external sources of threats to the information and psychological security of the individual is noted.

Various attempts to define the concept of "information" are presented, since there is still no agreed definition of the term itself and the related concepts of "data", "knowledge", "news", as well as the relationship between them.

The author shows the most common methods of information manipulation in the public sphere, which takes the form of propaganda using appropriate means and methods typical of modern mass media, as well as a clear distinction between persuasion and manipulation. The author examines the features of the most common method of manipulating the consciousness of an individual – the creation of fakes.

Examples of manipulation in advertising are given. The stages in which a manipulative message is usually implemented are indicated. A special type of language manipulation of a persuasive nature is pointed out – manipulation of people through texts. Changes in the content of concepts are illustrated, namely the concept of "friendship", where manipulation is most openly traced. The author points to new manipulative ways of influencing the mass audience.

The main physiological and psychological symptoms of information stress and ways of prevention are considered.

Two approaches to ensuring the information and psychological security of the individual are presented. The readiness of an individual to resist various techniques of influence is shown as knowledge of influence technologies, awareness of their application, purpose of use, ability to make an informed choice, development of critical thinking.

Key words: information, manipulation, information and psychological threat, language manipulation, persuasion, influence.

УДК 159.922.6.37.013.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.30>

Корнієнко І.О.

к.психол.н., с.н.с.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи;

завідувач кафедри

практичної психології

Львівський обласний інститут

підсудипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Основною особливістю сучасного суспільства є різке підвищення ролі інформаційних процесів, зумовлене створенням справжньої індустрії виробництва інформації. Усе частіше можемо почути думку, що людство переходить до іншої форми свого існування, яку називають інформаційною цивілізацією, а середовище, яке створене самою людиною, називають інформаційним середовищем, або інфосферою [6, с. 123].

Для людини, яка перебуває в інформаційному суспільстві, характерне інформаційне

перенасичення потоком інформації. Інформаційне середовище генерує різноманітні загрози як людині, так і самій інформації, яка піддається спотворенню з боку тієї ж людини.

На жаль, інформаційне суспільство саме по собі несе різноманітні ризики. Одним з них є маніпулювання інформацією: окрім своїх численних функцій, тобто переважно пізнавальної, метаінформаційної та освітньої, інформація також може бути використана для управління поведінкою та діями реципієнтів. Справа ще більше ускладнюється, коли маніпуляція вихо-

дить у публічну сферу і відбувається у формі пропаганди, підтримуваної засобами і методами, що поширюються сучасними засобами масової інформації. Попри те, що систематичні дослідження маніпуляції проводяться вже понад тридцять років, існує теоретична плутанина і неоднозначність термінів.

Готовність протистояти різноманітним технікам впливу на нас, усвідомлення їх застосування і мети використання, здатність робити усвідомлений вибір залежить від нашого вміння називати ці техніки та критично їх оцінювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У багатьох наукових дисциплінах, особливо в педагогіці, соціології, економіці, достатньо багато місця приділяється інформації. Часто про неї говорять як про благо, однак жодна наукова дисципліна досі не виробила однозначного і систематичного визначення поняття інформації, досі не існує узгодженого визначення самого терміну та пов'язаних з ним понять «дані», «знання», «новини», а також взаємозв'язку між ними. Зазвичай взагалі відбувається уникнення визначення поняття «інформація», що трактують як первинне поняття, що розуміється людиною інтуїтивно [21].

Вчені вважають, що інформація є повідомленням, яке можна передавати усно, записувати різними способами, обробляти і зберігати, тобто інформація – це все, що може бути певним потоком даних або істин, сформульованих у вигляді послідовностей знаків певної мови від відправника до одержувача.

Незважаючи на це, інформація є своєрідним споживчим товаром, який має свої властивості, які необхідно враховувати при отриманні та використанні суб'єктами в процесі прийняття рішень.

Сьогодні виробники інформації все частіше роблять вибір на користь безкоштовного доступу до свого продукту для широкої громадськості. Завдяки соціальним мережам будь-яка інформація швидко поширюється. На жаль, трапляються випадки, коли інформація, поширювана через медіа, є не зовсім достовірною. Інформаційне середовище генерує різноманітні загрози як людині, так і самій інформації, яка піддається спотворенню з боку людини.

До того ж що існують внутрішні джерела загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості, зумовлені біосоціальною природою психіки людини, перцептивними особливостями, індивідуально-особистісними характеристиками індивіда, особливостями його формування і функціонування, здатністю до сприйняття інформації, можливістю аналізу й оцінки інформації [1].

Аналізуючи повсякденне життя, можна стверджувати, що людство практично завжди стикається з інформаційними маніпуляціями.

Історія використання терміну «маніпуляція» сягає XVIII століття, коли він з'явився у «Словнику французької мови». Вже тоді, ймовірно, це слово означало людину, яка має здатність маніпулювати кимось іншим [16].

Виклад основного матеріалу. Зазвичай маніпуляцію трактують як будь-який прихований, навмисний, цілеспрямований вплив на реципієнтів шляхом здійснення впливу на них з метою зміни їхніх установок у ситуації, коли самі реципієнти не усвідомлюють цього впливу [14].

Сьогодні у науковій спільноті не існує єдиного визначення поняття «маніпуляція». Наприклад, Ф. Д'Алмейда розуміє маніпуляцію як «використання когось як об'єкта», «психологічне підкорення інших» [11]. Натомість М. Голка трактує її як «будь-який прихований, навмисний, цілеспрямований вплив на реципієнтів шляхом здійснення впливу на них з метою зміни їхнього ставлення в ситуації, коли самі реципієнти не усвідомлюють цього впливу» [14]. Однак для нас важливо, що маніпуляція дуже тісно пов'язана з інформацією.

Серед найсерйозніших маніпулятивних дій називають такі: позбавлення реципієнтів конкретних знань; нерозуміння реципієнтом фактів, явищ і систем; відчуття хаосу майже у всіх сферах суспільного життя; дезінформацію адресатів маніпуляції; відволікання уваги від питань, які є ключовими для життя особистості та нації; емоційний вплив на особистість [10].

Звертаючись до науки про інформацію, можна побачити, що інформаційна маніпуляція – це вид операції, що здійснюється над інформацією, яка передається від відправника до індивідуального або колективного одержувача. Вона може набувати різних форм, починаючи від невинного, але свідомого замовчування певних фактів (зазвичай незручних для когось), до підступної брехні. Зазначається, з чим зазвичай доводиться мати справу у випадку інформаційних маніпуляцій: псевдоінформацією – інформацією, що подається різними комунікаціями, але стосується одного й того ж предмета; дезінформацією – інформацією, що не відповідає фактам; параінформацією – суб'єктивною інформацією, що є результатом неправильної інтерпретації змісту повідомлень [9]. Прикладом може бути реклама, де її творці використовують багато різних маніпулятивних прийомів. До них належать повторення, використання символів, свідчень і рекомендацій, стереотипізація. Серед прийомів маніпуляції виокремлюють також створення ворога або цапа-відбувайла, вплив на емоції, розташування інформації в певному порядку, викликання сенсації. Розглядаючи феномен інформаційного маніпулювання, Д. Вінн зазначає, що його часто використовують для маніпулювання психікою аудиторії, індоктринації або політичної комунікації [12].

Аналіз суспільної ситуації показує, що практично на кожному кроці ми стикаємося з інформаційними маніпуляціями. Одним із свідчень цього є зазначена вище реклама, мета якої – викликати у реципієнтів потребу у володінні рекламованим товаром чи послугою. Запланованої мети досягають, викликаючи певні емоції та показуючи продукт таким чином, що реципієнт вважає, ніби він не може без нього жити. Найкращим прикладом маніпуляції в рекламі є ролики фармацевтичних компаній. Для того, щоб зробити ефективність продукту правдоподібною, їхні автори показують, наприклад, лікаря чи фармацевта, який вихваляє ефективність певного препарату. Ролі цих героїв виконують актори, які не є справжніми фахівцями, тому їхні слова недостовірні.

Маніпуляція в рекламі також може полягати в передачі повідомлень, які одержувач жодним чином не може перевірити, як наприклад, у рекламі пенсійних або інвестиційних фондів. У цьому випадку змальовується світле майбутнє, яке чекає на тих, хто інвестує у фонди. Звісно, ніхто не може гарантувати, що, вклавши кошти, можна досягти повної реальної грошової перспективи (інформація, написана в рекламі, не відповідає дійсності).

Справедливо зазначається, що ЗМІ часто нав'язують реципієнтам власну точку зору, щоб досягти своїх цілей. Психологічною підставою для таких дій є природна людська схильність уникати крайнощів. Такий підхід дозволяє створити відчуття безпеки та легітимізувати нормальність поглядів, вражень і почуттів людей. У такий спосіб створюється переконання так званої громадської думки, що стає легко контрольованою формою примусу. Однак незалежно від способу, в який здійснюється маніпуляція, а також її форми і змісту, вона має багато негативних наслідків для аудиторії. Серед найсерйозніших наслідків маніпулятивних дій називають такі: позбавлення реципієнтів конкретних знань; нерозуміння реципієнтами фактів, явищ і систем; відчуття хаосу майже в усіх сферах суспільного життя; дезінформацію адресатів маніпуляції; відволікання від питань, що мають ключове значення для життя особистості і нації; емоційний вплив на особистість [19].

На думку науковців, слід чітко відрізнити переконання від маніпуляції. Переконання – це пояснення, вмовляння, заперечення. Переконання має як позитивні, так і негативні конотації. Переконання має позитивну конотацію, коли воно розглядається як комунікативна дія, орієнтована на координацію та узгодження дій або зусиль, що залишає свободу вибору. Негативного змісту переконання набуває тоді, коли воно виходить у публічну сферу, тоді переконання стає пропагандою і рекламою

або просуванням, маркетингом, зв'язками з громадськістю, наміром якого є контроль над поведінкою людини з використанням аргументів, що апелюють до емоцій або особистої вигоди споживачів інформації [22].

Варто також зазначити, що маніпулятивне повідомлення зазвичай реалізується в кілька етапів. Найважливішими з них є такі: початкова фаза, базова фаза та емоційна фаза. Початкова фаза зазвичай характеризується навмисністю відправника. На цій фазі відправник контролює ситуацію комунікації, визначає спосіб, у який вона має відбуватися, і мету комунікації. Потім він надає своїм повідомленням конкретного змісту, водночас створюючи в одержувача враження автономії у своїх рішеннях і діях, обирає засіб передачі інформації. На базовій фазі інформація створюється таким чином, щоб справити враження достовірності. Ця фаза, якщо вона відбувається очно, доповнюється використанням невербальних засобів, таких як приємна зовнішність або поза, що створює враження широких знань. На емоційній фазі відправник має на меті насамперед викликати емоції в одержувача повідомлення і пропонує способи реагування, сприятливі для нього, а не для одержувача. Найпоширенішими сферами використання таких маніпуляцій є політика, реклама та ЗМІ. У випадку з маніпульованими медіа характерними рисами цього типу повідомлень є те, що відбувається навіювання реципієнту певної реальності, інтерпретованої у певний спосіб. Це відбувається за допомогою різноманітних образів, які зумовлюють людське існування та створену ним цивілізацію. Ці образи викликають у свідомості реципієнтів ідеї, які функціонують в межах іконосфери, створюючи необмежений простір впливу на людей. Завдяки своїм особливим характеристикам, викликані образи легко стають інструментом у руках вмілого, освіченого і свідомого маніпулятора [15].

Особливий вид мовної маніпуляції переконуючого характеру – маніпулювання людьми за допомогою текстів. Для цієї форми маніпуляції важливим є вплив на психічний стан та/або поведінку людей, який досягається без насильства. Підкреслюється, що така маніпуляція призводить до дій, спрямованих проти інтересів одержувача тексту і в інтересах відправника. Одержувач тексту діє без участі свідомості, причому це стосується або справжньої мети впливу маніпулятора, або характеру маніпулятивних інструментів, які використовує маніпулятор. Вищезгаданий вид маніпуляції суттєво впливає на функціональність мови, обмежує можливості адекватного опису дійсності та руйнує комунікативну ефективність мови. Важливою особливістю маніпулятивних дій за допомогою мови є цілком свідомо для маніпулятора невідповідність між декларова-

ною метою його дій та очікуваними наслідками цих дій. Іншими словами, існує значна розбіжність між задекларованим або маніфестованим комунікативним наміром (іллокуцією) та очікуваними відправником наслідками комунікативного акту (перлокуцією). Зрештою, маніпуляція текстом – це дія, яка блокує комунікацію. Наслідком такої маніпуляції з мовним запасом є обмеження можливості адекватного опису дійсності [18].

Як зазначають психологи і соціологи, в епоху постмодерну відбуваються помітні зміни в змісті багатьох понять. Найбільш ілюстративно маніпуляція прослідковується в змісті поняття «дружба»: відбуваються зміни в глибині дружнього зв'язку та його формі, зв'язок стає слабшим, контакти віч-на-віч не є обов'язковими, тобто безпосередній обмін думками не є необхідним. Сьогодні поширюється і розвивається віртуальна дружба, найважливіше значення мають друзі та групи людей на Facebook. Інше розуміння дружби, ілюзія відкриття світу, легкість встановлення міжособистісних контактів з людьми по всій земній кулі спричинили появу нових термінів, які пов'язані з новими суспільними відносинами і які закріплюються в українській мові. Уявний друг, як здається користувачу, має схожий спосіб бачення світу, схожий характер, тому він розуміє нас з пів слова, виконує роль психотерапевта, оскільки допомагає у важкі моменти, коли ми втомилися, хвилюємося чи маємо проблеми на роботі. Людина не замислюється над змістом поняття, оскільки Facebook подає вже готове рішення: «Дружба – це більше, ніж любов» (слоган Facebook) [17].

Розповсюдженим способом маніпуляції свідомістю особистості залишається створення фейків, тобто подання фактів у спотвореному вигляді або подання свідомо неправдивої інформації. Дослідження рівня інформаційної гігієни українців у Facebook вказує, що 54% українських користувачів Facebook публікують фейки та маніпуляції. Контекст інформації або її частини спотворюється з метою підштовхування аудиторії до дій чи думок, які потрібні маніпулятору [3].

Існують нові маніпулятивні способи впливу на масову аудиторію, наприклад, жанрово-стилістичні перетворення – поєднання новинного і розважального жанрів. Таке новоутворення набуло назви інфотейнменту (від англ. "infotainment", тобто information+entertainment – інформація+розваги), особливістю якого є те, що через поєднання різних жанрів подібні передачі набувають більшої привабливості для пересічного глядача або слухача. Це значно розширює аудиторію, а також сприяє зняттю критичності в оцінці інформаційного ряду споживачем інформації, внаслідок чого маніпулятивний

вплив на аудиторію стає значно ефективнішим. Відбувається управління семіотикою і семантикою смислів і образів, активне застосування методів психолінгвістики, що формує певні асоціації та афективні сліди [4].

Тривале споживання інформації, її надто великий обсяг з використанням сучасних електронних технологій або, навпаки, довготривалий дефіцит високочислої інформації, обмеження доступу до неї викликає порушення вищої нервової діяльності і функцій сну у людини. Це подібно до ознак стресу. Основними симптомами такого інформаційного стресу є підвищений або знижений тиск, головний біль, втрата зосередженості, втрата сил, страх перед майбутнім, невпевненість у собі, роздратування. Інформаційний стрес найчастіше визначають як явище напруженого стану організму людини, що виникає, коли працівник не встигає приймати рішення, не справляється з поставленими завданнями й обов'язками в обставинах жорсткого обмеження часу або в умовах опрацювання надзвичайно великих обсягів інформації [5].

Особливість інформаційно-психологічних впливів на індивідуальну свідомість полягає у тому, що сама людина може не помічати і не усвідомлювати їх як загрози.

Слід обов'язково звернути увагу на те, що 70% ефіру та медіапростору займає інформація агресивного формату, негативного емоційного забарвлення, насилля, сльози та переживання. ЗМІ можуть давати нездорові ідеї, змінювати установки, розповідати, що собою являє навколишній світ, що відбулось чи відбувається на часі. Ці побудови в свідомості створюють інтерпретацію досвіду в цілому, формують власне бачення ситуації, як правило, соціально негативної або агресивної, що впливає на формування і зміни світогляду [7].

Особлива небезпека з боку медіа полягає в тому, що їхній вплив на молодь набагато сильніший, ніж в інших соціальних інститутах, до яких відноситься сім'я, школа, держава, церква, громадські організації та ін. Сучасні масмедіа переважно нав'язують антиподи ідеалів добра – злість, нечесність, хитрість, несправедливість, помсту, нещирість, заздрість, жорстокість, що деформує моральні цінності підрастаючого покоління. Відбувається ідеалізація соціальної інфантильності, герої популярних серіалів створюють ілюзію, що для здобуття раннього багатства і слави достатньо зовнішньої привабливості й надзвичайної пробивної сили, а також лише деяких здібностей. Популяризується гедонізм через показ нереального, проте на вигляд доступного світу розваг і втіх (позашлюбні стосунки, вживання алкоголю, наркотиків, подорожі в екзотичні країни в супроводі сексуального ескорта тощо) [2].

Для забезпечення інформаційно-психологічної безпеки використовують як мінімум два підходи. Перший орієнтований на здійснення державою і системою освіти певних захисних заходів, спрямованих на підростаюче покоління. Серед них можемо виділити регулювання інформаційних потоків та інформаційних зв'язків або їх обмеження, розширення просвітницької кампанії, спрямованої на запобігання та нейтралізацію впливів певних інформаційних чинників, які можуть мати негативні наслідки.

Другий підхід – особистісний – орієнтований на розуміння власних механізмів відбору інформації та критичного оцінювання повсякденного стилю використання інфосфери. Один із шляхів вбачається в розвитку критичного мислення особистості та поширенні медіаграмотності суспільства, яка має чотири важливих особистісних складники – критичне мислення, медіаорієнтування, медіаспоживання та медіадизайн [20].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можемо вважати, що інформація є ключовим продуктом і стає всеохопною категорією, впливаючи на суттєві характеристики як особистості, так і соціуму. Можна стверджувати, що інформаційне суспільство спирається на кількість інформації, універсальний доступ до неї та швидкість її обробки. Великого значення набувають якісні аспекти інформації, а саме знання. На перший план має вийти важливість компетентностей, які дають змогу ефективно орієнтуватися в надлишку інформації, співвідносити її з наявною системою цінностей.

Першочергове завдання полягає у формуванні стану захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Вкрай важливим є створення позитивних проінформаційних настроїв у суспільстві, формування інформаційної культури, підвищення рівня інформаційної обізнаності, зменшення ризиків інформаційного середовища, захист інфосфери.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в теоретичному та експериментальному дослідженні впливів агресивного інформаційного середовища на ментальне здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Катаєв Є.С. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України. Серія «Питання психології»*. 2014. № 2 (39). С. 215–220.

2. Костицький В. Як виховують медіа, або морально-етичні проблеми інформаційної безпеки дітей. *Слово Просвіти. Всеукраїнський культурологічний тижневик*. 2013. № 25 (714). С. 1–4.

3. Курбан О.В. Фейки у сучасних медіа: ідентифікація та нейтралізація. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 96–103.

4. Лисенко В.В. Проблеми інформаційної незалежності держави. URL: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=59&c=1318>.

5. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 360 с.

6. Саприкін О.А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 1. С. 87–94.

7. Проблема психологічної безпеки дитини. URL: <https://prystaylove.lbd-osv.gov.ua/news/21-15-03-22-05-2018/>.

8. Система електронного звернення громадян. URL: <https://ticket.cyberpolice.gov.ua/>.

9. Babik W. O manipulowaniu informacją w prywatnej i publicznej przestrzeni informacyjnej [w:] Człowiek, media, edukacja, red. E. Musiał, I. Pulak, Katedra Technologii i Mediów Edukacyjnych. Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN, Kraków 2011, s. 14. 61

10. Czernski W. Dydaktyka Informatyki. URL: <http://www.di.univ.rzeszow.pl>.

11. d'Almeida F. Manipulacja: w polityce, w reklamie, w miłości, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 7.

12. Demczak G. Perswazja i manipulacja w środkach masowego przekazu, http://www.profesor.pl/mat/na8/na8_g_demczak_030920_1.php (dostęp: 26.02.2019 r.)

13. Forlicz S., Mikroekonomiczne aspekty przepływu informacji między podmiotami rynkowymi, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej. Poznań, 1996, s. 5.

14. Golka M., Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 112.

15. Habermas O.J. Teoria działania komunikacyjnego, t. 1, tłum. A.M. Kaniowski, Warszawa, 1999.

16. Hernik Por. J. Informacja czy manipulacja? Analiza na przykładzie wybranych reklam, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzenie” 2013, t. 40, s. 194.

17. Kamińska-Czubała B. Zachowania informacyjne w życiu codziennym Informacyjny świat pokolenia Y. URL: http://NDP_148.pdf.

18. Krzyżanowski P., Manipulacja w języku. Manipulacja w tekście, [w:] Manipulacja w języku, red. P. Krzyżanowski, P. Nowak, Lublin 2004.

19. Lepa A. Świat manipulacji, Tygodnik Katolicki „Niedziela”, Częstochowa 1997, s. 156–159.

20. Niewiadomski K. Zabłocki I. Manipulacje medialne w obszarze edukacji. URL: https://Manipulacja_pedagogiczno-spoeczne_aspekty_cz_1_2010.pdf.

21. Włodarczyk J. Informacja i jej znaczenie dla konsumenta – wybrane aspekty, „Studia Ekonomiczne” 2006, nr 38, s. 243.

22. Wróbel A. Wychowanie a manipulacja, Kraków 2006, s. 30.

PSYCHOLOGICAL CLIMATE AS A CRITICAL FACTOR IN THE FORMATION OF PERSONALITY

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

The article delves into the pivotal role and significance of the psychological climate in the formation of an individual's personality. The psychological climate is scrutinized as a pivotal determinant influencing the trajectory of the educational process and the configuration of one's personality. The principal focus of the article revolves around elucidating the import of the psychological climate in the developmental trajectory of personality, particularly in the context of incidences of coercion within educational institutions and their impact on adolescent psychology. Furthermore, the article scrutinizes existing scholarly literature on psychological climate, revealing a discernible schism among researchers concerning the essence and orientation of the inquiry. Consequently, it is underscored that there is a conspicuous absence of a universally embraced conceptualization of "psychological climate" within the corpus of psychological literature. While certain investigations incorporate terms such as robust-moral psychological climate, psychological atmosphere, psychological microclimate, etc., an exhaustive examination of the specific role of psychological climate in shaping the personality of adolescents remains conspicuously underexplored. The article also addresses the phenomenon of bullying, underscoring the imperative for persistent educational initiatives within institutions to counteract bullying behavior. Articulating a discourse on a salubrious psychological climate becomes intricate within milieus dominated by bullying behavior.

The article provides methods for creating a healthy psychological climate, evaluating the roles of the family and educational institutions. The family's principal function is depicted as nurturing and molding the child into a societal member, with societal interventions playing a complementary role. Nevertheless, circumstances arise where remedying the problem proves elusive through conventional means such as education, medical interventions, socio-psychological support, or societal interventions. These situations encompass both routine, quotidian tasks and atypical, occasionally extraordinary circumstances. In all instances, a parent is advocated not to grapple with their predicaments solo but to avail themselves of community-oriented assistance.

Key words: *psychological climate, personality, micro-environment, microclimate, social atmosphere, bullying*

У статті досліджено ключову роль і значення психологічного клімату у формуванні особистості людини. Психологічний клімат розглядається як стрижнева детермінанта, що впливає на траєкторію навчального процесу та конфігурацію особистості. Основна увага статті зосереджена на з'ясуванні значення психологічного клімату в траєкторії розвитку особистості, зокрема в контексті випадків примусу в навчальних закладах та їх впливу на психологію підлітка. Крім того, у статті розглядається наявна наукова література про психологічний клімат, виявляючи помітний розкол серед дослідників щодо сутності та спрямованості дослідження. Отже, підкреслюється, що існує очевидна відсутність загальноприйнятої концептуалізації «психологічного клімату» в корпусі психологічної літератури. У той час як деякі дослідження включають такі терміни, як міцно-морально-психологічний клімат, психологічна атмосфера, психологічний мікроклімат тощо, вичерпний аналіз конкретної ролі психологічного клімату у формуванні особистості підлітків залишається явно недослідженим. У статті також розглядається феномен булінгу, підкреслюючи необхідність постійних освітніх ініціатив у закладах для протидії булінгу. Артикуляція дискурсу про сприятливий психологічний клімат стає складною в середовищах, де домінує агресивна поведінка.

У статті представлені методи створення здорового психологічного клімату, оцінка ролей сім'ї та освітніх установ. Основна функція сім'ї зображена як виховання та формування дитини в члена суспільства, а суспільне втручання відіграє додаткову роль. Тим не менш, виникають обставини, коли вирішення проблеми виявляється невловимим за допомогою звичайних засобів, таких як освіта, медичне втручання, соціально-психологічна підтримка або втручання суспільства. Ці ситуації охоплюють як рутинні, повсякденні завдання, так і нетипові, іноді надзвичайні обставини. У всіх випадках батькам рекомендується не вирішувати свої труднощі самостійно, а скористатися допомогою, орієнтованою на громаду.

Ключові слова: *психологічний клімат, особистість, мікросередовище, мікроклімат, соціальна атмосфера, булінг.*

UDC 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.31>

Mammadova A.E.

Doctoral candidate at the Psychology and Special Education Department
Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan

Introduction. The conceptualization of the notion of psychological climate in psychology has emanated from meteorology and geography. Presently, the psychological climate concept characterizes the nuanced, subtle, and delicate psychological facets of imperceptible interpersonal relationships among individuals. Psychological climate is conceptualized as the emotional resonance of proximity, sympathy, interest, inclination, and enthusiasm among collective members. It expresses the enduring characteristics

of the collective and consolidates the emotional atmosphere prevailing within it. Emotional states influence intra-group interactions and interpersonal relationships, reflecting the real situation. Psychological climate is a microclimate where spiritual and social values take precedence. The article analyzes the issues of psychological climate and its impact on personality development, addressing both psychological and educational aspects to enhance the level of mental development.

Degree of Problem Elaboration. In Azerbaijan, there hasn't been an independent research conducted on the role of psychological climate in shaping personality. Renowned Azerbaijani educators and psychologists such as A.A. Alizade [1], M. A. Hamzayev [], A. A. Agayev [3], A. S. Bayramov [2], V. J. Khalilov [3], R. I. Aliyev [7], B. H. Aliyev [8], L. S. Aliyeva [6], and others have discussed the importance of psychological climate in their research. However, there has not been a detailed and systematic investigation into the role of school-based psychological climate in the formation of adolescent personality. Hence, a comprehensive exploration of this issue is presented as a relevant and significant topic.

Purpose and Objectives. The primary goal of the article is to provide an in-depth analysis of the understanding of psychological climate, which plays a pivotal role in the formation of adolescent personality. Analyzing the role of psychological climate in shaping personality, identifying effective ways and means for the formation of favorable psychological climates are the primary goals and objectives.

Methods. The methodology of comparative analysis was employed among the sources related to the topic. Theoretical analysis took precedence in processing the information obtained from observation results. Generalization, comparative, and systematic approaches were used.

The Role of Psychological Climate in Psychology and its Impact on Personality Formation

The concept of psychological climate was investigated by the German psychologist Kurt Lewin, one of the pioneers of social psychology. In 1938, while researching leadership issues in various groups, Kurt Lewin used the concept of "social atmosphere". The studies explored factors such as the culture of the collective, interpersonal relationships, communicative skills, and abilities, which play a significant role in the formation of psychological climate. Through the examination and analysis of various sources, it became evident that there is a common consensus among researchers that the psychological climate should be positive. When approaching the issue in terms of personality development, it is impossible to disagree with the ideas that psychological climate should be positive. Because the impact of an unfavorable psychological climate increases the likelihood of encountering various obstacles in the process of personality development. However, it is essential not to overlook the fact that avoiding the existence of either favorable or unfavorable environments is impossible. Much depends on individual characteristics. It is conceivable that an unfavorable psychological climate might leave its negative traces on an individual's upbringing, transforming the person over time into someone unmanageable and socially unaccepted. Additionally, a person with a strong

character may not only remain unaffected by the negative influences of the environment but may also succeed in changing the microenvironment with their character.

In general, whether the psychological climate is favorable or unfavorable affects every aspect of human life. The impact of an unsound psychological climate follows a person everywhere. When the psychological climate is unfavorable, individuals may encounter a series of problems and be unable to build their lives as desired in the future. It is well-known that a student's future success is highly dependent on current educational achievements. When the psychological climate within the school is unfavorable, a student's interest in studying diminishes over time. Initially, this manifests as the student's unwillingness or complete refusal to complete homework assignments. The extent of the favorability of the school's psychological climate also influences students' attitudes toward various subjects.

The education a student receives not only at home but also within the school profoundly affects their psychosocial development. The decisive role here belongs to the spiritual atmosphere within the school, its adherence to social standards, and the nature of interpersonal relationships among colleagues and students. The school's material base (equipment, the size of the school grounds, etc.) is of secondary importance. In most cases, the emotional well-being of a student is dependent on the existing psychological climate. The understanding of psychological climate forms the basis for how an individual perceives themselves in a group.

One of the most crucial factors influencing the psychological climate within the school is related to students' interest in the educational process. To increase the success rate, the school should create an educational atmosphere. Often, students do not perceive school as a place where they come to study. In many cases, even if students like the school, they may not enjoy it because of the educational process. Instead, they view it as a meeting place with friends and a venue for various events. When parents ask their teenage children, "How was your day at school today?" they often talk about who argued with whom, how someone performed in classes, and other aspects related to the school environment. A significant aspect of the school climate is how interested students are in the learning process. The acceptance of the school's curriculum by students and their awareness of responsibility are crucial. Only in such cases can education become a priority.

The school's psychological climate is primarily a matter of upbringing. The success of upbringing can be achieved only when the teacher understands the students, perceives their internal states, understands their real relationships, and assesses the development opportunities and perspectives of

these relationships. To be successful, the educator must continually improve as a personality, serve as an example, and be able to see through the eyes of children. The psychological climate is also essential for a student to assess their own capabilities correctly. To realize oneself, a successful situation and an atmosphere of benevolence should be created in the school [1, p. 47].

One of the main factors influencing the psychological climate of educational institutions is the unique characteristics of each nation. The distinct features and traditions of each nation manifest themselves in the psychological climate. The characteristic features of a nation are reflected in the relationship system of different collectives. Despite undergoing certain transformations over time due to historical events, ethnic stereotypes and ethnic identity are formed, polished, and strengthened, passing down from generation to generation. These elements find their reflection in the relationship system, ethical norms, views, beliefs, behavior, and demeanor style of the members of that ethnic group [2, p. 73].

The problem of the psychological climate within the school is such a serious matter that the desired outcome is directly dependent on it. In school, if there is a lack of necessary levels of human relationships with students, not respecting their opinions, thoughts, and personalities results in lamentable consequences. During school years, the multifaceted development of personality, the formation of its fundamental characteristics, often depend on the social environment in which the child exists. Harmonious development is a continuous process of maturation towards maturity, based on the child's age, mental, physical, and physiological capabilities, as well as interests and inclinations [3, p. 110].

Friendship relationships among adolescents also influence the psychological climate. The reinforcement of the impact of classmates' opinions, values, and judgments about adolescents is a significant aspect of this age period. The psychological climate within the school plays a significant role in psychosocial development and is directly related to solving the main problems of modern educational concepts. Personal and interpersonal relationships constitute the core of the psychosocial sphere [4, p. 61].

When discussing the role of the psychological climate within the school in shaping the personality of adolescents, attention is primarily drawn to their educational activities. The character of educational activities changes during adolescence. This change is not only about the softening of educational activities, the increase in the number of subjects, and the increase in the number of teachers but also about the teaching style and the teacher's relationship with students. A fundamental change occurs in teacher-student relationships [5, p. 185].

Researchers, when analyzing the psychological climate within the school, place greater importance on teacher-student relationships. Emphasizing the crucial role of teacher-student relationships in the formation of the adolescent personality shows that the teacher not only imparts the basics of knowledge but also organizes the student collective, shapes their personalities, and reflects their essence in the content of his relationships with children, determining the educational character of these relationships [6, p. 81].

The teacher-student relationship in school has a complex structure. Here, two main areas are distinguished – in-class and extracurricular time, where the teacher-student relationship varies. It is known that the teacher-student relationship in the classroom becomes more intricate and is characterized by its diverse socio-psychological aspects. The factors influencing this relationship are more numerous and varied. Proper evaluation of the student's learning activity in class is not only a crucial indicator of the teacher-student relationship but also a significant determinant of the student's emotional well-being and psychological state.

The most appropriate way in education is through mutual respect and love. Only through this path can the modern school improve the psychological climate within the school and achieve a positive resolution of any issue. Of course, in the field of education, which is interconnected with multiple strands, it is not possible to make a unilateral and categorical statement. However, it can be said that there is a single, correct path in education, and that is the unity of love, care, respect, and demand. Love, respect, and trust in your children. They will not disappoint you [7, p.7].

Sociometric research usually distinguishes three types of mutual relationships in a group from an emotive perspective: "sympathy," "indifference," and "antipathy." These relationships manifest themselves in various ways and often appear as one-sided emotional connections. In the realm of communication experience, sympathy can gradually turn into antipathy or indifferent relationships, and people who were indifferent and unattracted to each other yesterday may develop a liking for each other today. Each of these relationships has its unique psychological motives, and their roots can only be explained by personality factors. Personal mutual relationships emerge during the "sympathy" phase and typically develop reciprocally as a rule [8, p. 162].

The psychological well-being of an individual depends on their mental and emotional state. As known, emotional distress is often at the core of school neuroses, aggressive behavior, and various deformities in a person's spiritual realm. Bullying behavior, widespread among adolescents, also exerts its influence on psychological climate.

Currently, bullying is most prevalent in the field of violence in schools. While physical and psychological bullying is more common, other forms of bullying can also be encountered. Addressing bullying in schools should become a central focus of the collective [9, pp. 5–15].

Adolescents are subjected to negative actions repeatedly at various times, experiencing humiliation. Bullying is systematically evaluated as a misuse of "superiority." Bullying behavior is a prolonged physical or psychological violence carried out by one or more individuals, consciously targeting a person who cannot defend themselves. In practice, it involves intentional humiliation, fear, and abuse directed towards an individual unable to defend themselves [10, pp. 21-23].

Instances of bullying damage the social atmosphere of the school. Everyone should be aware that bullying is not a solution, and a conscious effort against bullying should be made [11, p. 19].

The challenging situations that adolescents face daily also affect the psychological climate. We can classify challenging situations as follows: checking knowledge during exams, students responding in front of the class, receiving poor grades, parents not approving of students' academic performance, conflicts with peers, situations of blame, public speaking, failure in any activity, and the possibility of physical harm or exposure. As seen, the field of challenging situations is quite broad. Many of these situations occur in students' daily lives. However, adults often overlook or downplay what happens, even though each situation can create serious problems for students. Therefore, every student should approach inevitable difficulties adequately and constructively, overcoming such situations without harming their well-being.

The effective management of the psychological climate within the school requires specific knowledge and skills from the pedagogical staff. The following specific measures can be taken: implementing scientifically based measures, enlightening and timely evaluation of the teaching staff, forming the collective by considering the social-psychological compatibility factor, and applying social-psychological methods that overcome productive mutual agreements and collaborative activities among group members.

The psychological climate in the student collective is reflected primarily in the general emotional relationships among children, their benevolent relationships with peers and adults. While many teachers consider the creation of an effective psychological climate essential, they often lack the necessary knowledge and skills regarding its methods and approaches.

Creating an effective psychological climate is not only a responsible task but also a creative process that requires knowledge of the nature and control methods, anticipating any situation

that may occur within the student collective. The formation of an effective psychological climate demands an understanding of student psychology, their emotional states, and relationships with each other.

Psychological climate is not presented ready-made; it develops in the educational process. The positive aspects noted in mutual relationships result in the creation of a favorable psychological climate: benevolence in relationships, active participation in social activities, mutual assistance, initiative, optimistic emotional states, and collective members' cooperativeness.

The absence of a favorable climate in the classroom is perilous for the individual. In such cases, high excitement, low self-esteem, and a lack of defense mechanisms manifest themselves. All these factors ultimately hinder personal development. When self-discipline does not develop, and some students remain active while others adopt passive observer or critical positions, dissatisfaction, resentment, and sometimes rebellion and anger arise. Negative emotions accumulate gradually, leading to the creation of an unfavorable psychological climate, resulting in aggression in mutual relationships or a depressed emotional state among collective members. Psychological climate formation not only affects job attitudes but also influences group members' attitudes towards themselves and others.

In conditions of a favorable psychological climate within the school, the emotional realm of students is characterized by benevolence, a sense of security, creativity, high emotional states, improved job skills, freedom, and a sense of self-esteem. In unfavorable conditions, students experience fear, aggression, lowered emotional states, depression, laziness, and isolation, surrendering themselves.

Methods for cultivating a conducive psychological climate in the classroom:

The establishment of the psychological climate in the classroom is a product of the collective efforts of those engaged in education, the inter-personal collaborative activities. To fortify this climate, it is imperative to delineate objectives and foster conditions for the joint endeavors of students, enlighten them about modes of collaborative work, and stimulate them to be active, creative, and proactive;

- Organize activities predicated on the shared interests of collective members;
- Facilitate joint activities during leisure periods, partake in excursions together;
- Instill humane values in adolescents, mitigate negative emotions;
- Demonstrate respect for others' opinions, cultivate the capacity to embrace collective decisions;
- Safeguard and uphold teacher-student relationships;

– Cultivate communicative sophistication, interpersonal communication, and teamwork competencies;

– Foster a tolerant disposition among group members towards others.

Conclusions. The distinctive role and paramount significance of psychological climate in shaping an individual's personality are noteworthy. The presence of a propitious psychological climate correlates with an enhancement in the standards of education and upbringing. Concurrently, an amicable psychological climate serves as a guarantor of mental well-being. Nevertheless, research outcomes reveal that the contribution of the school's internal psychological climate to the development of adolescent personality has not been adequately scrutinized. There is a necessity to delve into adolescents' personal conceptualizations of the psychological climate, their emotional experiences in favorable or unfavorable psychological conditions, and the peculiarities in the development of personality under the respective psychological climate conditions. In this context, our analysis primarily focused on examining the psychological climate issue concerning personality development. We addressed

pivotal considerations to attain an optimal psychological climate. Employing the methodologies expounded in the article has the potential to foster the creation of a salubrious psychological climate in the classroom for effectively tackling the issue at hand.

BIBLIOGRAPHY:

1. Əlizadə, Ə. Ə. Yeni pədaqoji təfəkkür. Bakı: 2001.
2. Bayramov, Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı: 1994.
3. Xəlilov, V.C. Seçilmiş əsərləri: [VIII cild]. Bakı: 2013.
4. Əlizadə, Ə. Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: 1986.
5. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: 2006.
6. Əliyeva, H.İ. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim – şagird münasibətlərinin rolu. Bakı: 2009.
7. Əliyev, R.İ., Əliyeva G. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı: 2010.
8. Bayramov, Ə. S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: 2003.
9. Miller, T.W. School Violence and Primary Prevention. New York: 2008.
10. Roland E. School influences on bullying. P. 21–23. England: 1998.
11. Ural B, Özteke N. Okulda zorbalıq. İstanbul: 2007.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ Й ДІЯЛЬНОСТІ З РЕФЛЕКТИВНІСТЮ В СТУДЕНТСЬКІЙ МОЛОДІ

RELATIONSHIP OF SELF-REGULATION STUDENTS WITH THEIR REFLECTIVENESS

У статті подано результати дослідження взаємозв'язку процесу саморегуляції поведінки й діяльності з рефлексивністю в студентській молоді. Саморегуляція має рівневу будову та здійснюється на різних рівнях функціонування – вищому й нижчому. Механізми саморегуляції є самооцінка, домагання особистості, соціально-психологічне очікування, образ «Я», який забезпечує головну функцію саморегуляції – функцію цілепокладання; ціннісні орієнтації, які сприяють спрямованості активності особистості, включаючись у структури її самосвідомості. Важливу роль у функціонуванні компонентів саморегуляції особистості відіграють процеси особистісної рефлексії. Вони не лише забезпечують планування та програмування майбутньої поведінки, а й залучені в роботу контролю, оцінювання та корегування результатів активності. Саморегуляція має індивідуальний характер (залежить від конкретних умов, характеристик нервової діяльності, особистісних якостей).

Установлено, що регуляторні процеси й індивідуальні регуляторні властивості особистості тісно пов'язані з рефлексивністю повсякденної діяльності. Високі показники загального рівня саморегуляції поведінки й діяльності студентської молоді забезпечуються високим рівнем рефлексивності повсякденної діяльності. Студентам із високими показниками загального рівня саморегуляції та рефлексивності властиво самостійно, гнучко й адекватно реагувати на зміну умов, усвідомлено ставити й досягати мети діяльності, аналізувати й оцінювати минулі події, себе в них. Високий рівень мотивації досягнення забезпечує такий стиль саморегуляції, що дає змогу компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, які перешкоджають досягненню мети. Вищий рівень рефлексивності повсякденної діяльності мають студенти з високим рівнем розвитку регуляторних процесів планування, програмування, оцінювання результатів.

Ключові слова: саморегуляція, самопізнання, самосвідомість, рефлексія, рефлексивність, регуляторні процеси.

The article presents the results of the study of the relationship between the process of self-regulation of behavior and activity with reflectivity among student youth. Self-regulation has a level structure and is carried out at different levels of functioning – higher and lower. Mechanisms of self-regulation are self-esteem, personal pursuit, socio-psychological expectations, the self image, which provides the main function of self-regulation – the function of wholeness, value orientations, which contribute to the direction of the individual's activity, being included in the structure of his self-consciousness. The processes of personal reflection play an important role in the functioning of the components of personality self-regulation. They provide not only planning and programming of future behavior, but are involved in the work of monitoring, evaluating and correcting the results of activity. Self-regulation has an individual character (depends on specific conditions, on the characteristics of nervous activity, personal qualities).

It was established that regulatory processes and individual regulatory properties of the personality are closely related to the reflexivity of everyday activities. High indicators of the general level of self-regulation of behavior and activities of student youth are ensured by a high level of reflexivity of everyday activities. Students with high indicators of the general level of self-regulation and reflexivity have the ability to respond independently, flexibly and adequately to changing conditions, consciously set and achieve goals, analyze and evaluate past events, and themselves in them. A high level of achievement motivation provides such a style of self-regulation that allows you to compensate for the influence of personal, character features that prevent the achievement of the goal. Students with a high level of development of the regulatory processes of planning, programming, and evaluation of results have a higher level of reflexivity in everyday activities.

Key words: self-regulation, self-knowledge, self-awareness, reflection, reflexivity, regulatory processes.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.32>

2023.56.32

Мунасіпова-Мотях І.А.

к.біол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Дяченко В.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми. Здатність до регуляції можна вважати одним із найважливіших компонентів успішної особистості. Особистість, що підростає, формується як суб'єкт особистісної саморегуляції, який керується довільними моральними рішеннями, самостійно може реалізовувати заплановані власні цілі, мотивувати власні дії й аналізувати здійснені вчинки, спираючись на їх суспільну значущість. Розвиток процесу саморегуляції постійно вдосконалюється по мірі дорослішання, де значимими чинниками цього процесу є морфо-функціональна зрілість мозкових структур, соціально-психологічні, організаційно-педагогічні й особистісні складові. Тому

вивчення процесу саморегуляції та механізмів, які підвищують ефективність цього процесу, є одним із пріоритетних напрямів дослідження в психології.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням процесу саморегуляції займалися такі українські вчені: І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, М. В. Гриньова, Н. І. Пов'якель, Т. В. Кириченко, І. Ю. Наконечний, Т. Г. Титаренко. Розвиток уявлень про саморегуляцію започатковано в роботах фізіологів П. К. Анохіна, І. П. Павлова; нейропсихологів і психологів О. Р. Лурія, Л. С. Виготського.

У рамках теорії функціональних систем організму П. К. Анохіна механізм регуляції

розуміють як сукупність нервових процесів у центральній нервовій системі, що забезпечують випереджувальне відображення й зумовлюють виконання цілеспрямованих дій. О. Р. Лурія використовував розроблене у фізіології поняття функціональної системи й застосував його для аналізу психічних процесів і психічних функцій. Нейропсихологічний підхід, запропонований О. Р. Лурія, передбачає системний аналіз мозку та психіки в їх єдності й взаємній зумовленості. Він дає змогу співвіднести зрілість мозкових структур зі сформованістю психічних функцій, що беруть участь у різних видах діяльності людини. Послідовність дозрівання структур мозку відображено в рівнях регуляції поведінки на різних етапах дорослішання та соціалізації.

Залежно від визначення змісту поняття саморегуляції, від цілей науковці сконцентрували свою увагу навколо різних видів цього процесу. Дослідження процесу саморегуляції не обмежується вивченням лише структурних компонентів цього утворення, а й спрямовано на пошук механізмів, які підвищують ефективність саморегуляції. Роботи, які ведуться в цьому напрямі, здійснювали такі науковці: В. В. Давидов, А. В. Карпов, І. Д. Бех, О. Г. Мирошник, Л. І. Прохоренко, І. А. Мунасіпова-Мотяш. Проте доцільно більш детально зосередитися на дослідженні компонентів саморегуляції та чинниках, які підвищують ефективність саморегуляції в студентській молоді.

Мета статті – дослідити взаємозв'язок саморегуляції поведінки й діяльності з рефлексивністю в студентській молоді.

Виклад основного матеріалу. Термін «саморегуляція» використовується сьогодні в різних тлумаченнях, зокрема під поняттям «регуляція» (лат. *regulare* – коректувати, налагоджувати, упорядковувати) та «само» (стимул до керування йде із середини) розуміють управління своїм вчинками діями, психо-емоційним станом, психічними процесами та властивостями. Коли людина регулює власну психічну сферу, ми маємо справу з психічною регуляцією. У людини процеси саморегуляції відбуваються на різних за своєю складністю і змістом рівнях – нижчому й вищому. Нижчий рівень – це біологічна саморегуляція, як зазначає Т. Г. Кириченко, вона забезпечує успішну взаємодію з навколишнім середовищем, вища саморегуляція пов'язана з підтриманням і мобілізацією психічної активності й полягає в здатності керувати власними діями і станами [3]. Вищий рівень саморегуляції є особистісний.

Під саморегуляцією в психології розуміють системну характеристику особистості, що відображає її здатність до стійкого функціонування в різних умовах життєдіяльності, спрямованість на досягнення максимальної ефек-

тивності власної діяльності, уміння й досвід контролю за своїм станом і діяльністю [8].

Значимим для процесу саморегуляції є поєднання двох особливостей: перша – саморегуляція як динамічна мотиваційна система, яка включає постановку цілей, розбір і прийняття рішення для досягнення цілей, оцінювання результатів, перегляд цілей і відповідних стратегій поведінки; друга – саморегуляція пов'язана з керуванням власними реакціями [10], важливою є взаємодія підсистем регульованої та регульованої [1].

Саморегуляція пронизує всі психічні явища, які притаманні людині (процеси, стани, властивості). Тому можна говорити про саморегуляцію за протіканням як окремого психічного процесу: відчуття, сприйняття, упізнання, мислення тощо, і про саморегуляцію людини за власним психічним станом, наприклад, саморегуляція емоційно-вольової сфери, саморегуляція як риса характеру людини, що сформувалася в результаті виховання й самовиховання [9]. Саморегуляція має індивідуальний характер (залежить від конкретних умов, від характеристик нервової діяльності, особистісних якостей) [4].

Упроцесі аналізу наукової літератури доцільно розглянути питання про механізми саморегуляції. Зокрема, М. Й. Боришевський уважав, що механізми саморегуляції можуть базуватися на таких структурних компонентах, як самооцінка, домагання особистості, соціально-психологічне очікування, образ «Я», який забезпечує головну функцію саморегуляції – функцію цілепокладання, як узагальнений, глобальний механізм саморегуляції на особистісному рівні [2]. С. П. Паламар побудувала теоретичну модель, яка відображає механізми саморегуляції особистості. Поряд з основними структурно-функціональними компонентами моделі усвідомленої регуляції діяльності дослідниця включила блок цінностей суб'єкта, ґрунтуючись, що ціннісні уявлення визначають спрямованість активності особистості, включаючись у структури її самосвідомості. Тому самосвідомість – це базова умова виникнення в людини прагнення до саморегуляції в плані дотримання соціально-ціннісних та особисто значущих норм, правил міжособистісних взаємин.

О. Г. Мирошник указує, що найбільшу роль у функціонуванні компонентів саморегуляції особистості відіграють процеси особистісної рефлексії [5]. Вони не лише забезпечують планування та програмування майбутньої поведінки, а й залучені в роботу контролю, оцінювання й корегування результатів активності [5; 6]. При цьому результати самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення до себе в процесі саморегуляції забезпечуються на всіх етапах поведінкового акту та діяльності, починаючи від мотиву й закінчуючи власною

оцінкою досягнутого ефекту поведінки чи результату діяльності [9].

Отже, рефлексія є важливою регулятивною складовою, що дає змогу особистості аналізувати, свідомо будувати та контролювати свою життєдіяльність.

Таким чином, саморегуляція постає як процес, зумовлений соціально-психологічними, організаційно-педагогічними, особистісними чинниками, під впливом яких суб'єкт спроможний самостійно здійснювати цілепокладання, моделювання умов діяльності, програмування власних дій, їх корекцію та самоаналіз. Тому важливим аспектом для нас є дослідження особистісних чинників, які підвищують ефективність процесу саморегуляції в студентській молоді, зокрема рефлексії.

Дослідження особливості взаємозв'язку показників саморегуляції поведінки й діяльності з рефлексивністю студентської молоді проводили протягом квітня-жовтня 2023 року. У дослідженні брали участь студенти Навчально-наукового інституту психології та соціальної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, денної форми навчання, загальна кількість респондентів 100 осіб (53 особи жіночої статі, 47 осіб чоловічої статі), вік досліджуваних – 18–30 років. Респонденти проінформовані про мету дослідження, їм роз'яснені інструкції щодо роботи з методиками. Для дослідження використано такий діагностичний інструментарій, як методика «Діагностика рефлексивності» А. В. Карпова. Для статистичної обробки результатів дослідження використовували комп'ютерну програму SPSS for Windows версія 11. Застосовано такі методи математико-статистичної обробки даних: аналіз середніх значень, виявлення достовірних відмінностей у групі (дисперсійний аналіз) і кореляційний аналіз.

Аналіз результатів показників рефлексивності повсякденної діяльності студентської молоді за методикою А. В. Карпова «Діагностика рефлексивності» свідчить про її середній рівень у вибірці в цілому (середнє значення – $34,67 \pm 5,83$). Випробувані на фоні оцінювання минулих подій, схильності аналізувати свої помилки й промахи можуть осмислити і проаналізувати те, що відбувається з ними, здатні співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати, контролювати елементи діяльності відповідно до сучасних умов. Це проявляється в тому, що вони часто вдаються до обдумування того, що відбувається, схильні до самоаналізу в життєвих ситуаціях. Водночас їм властиво обмірковувати майбутню діяльність і планувати, прогнозувати ймовірний результат своєї діяльності. Аналізуючи середньостатистичні показники рефлексивності в осіб різної статі, відміча-

ємо такі результати: у студентів чоловічої статі середнє значення показника рефлексивності повсякденної діяльності становить $35,42 \pm 0,81$, що свідчить про високий рівень рефлексивності; у студенток середнє значення цього показника становить $33,02 \pm 0,84$, що вказує її середній рівень. У відсотковому співвідношенні 60% студентів-чоловіків мають високий рівень рефлексивності, серед студенток такий рівень має 44% обстежених. Середній рівень виражений – у 30% студентів і 50% студенток. Низький рівень мають 10% студентів і лише 6% студенток. Більшість опитаних мають середній і високий рівень рефлексивності. Статистично значимих відмінностей у показнику рефлексивності повсякденної діяльності в осіб різної статі не виявлено.

Оскільки рефлексивність є зворотнім зв'язком на фактичний психічний стан, а механізмом, який збалансовує стан і управляє ним, є саморегуляція, то доцільно було б далі проаналізувати показники регуляторних процесів та індивідуальних регуляторних властивостей особистості за методикою «Стилі саморегуляції поведінки» В.І. Морасанової.

Найбільше розвинуті в досліджуваних такі регуляторні процеси, як оцінювання результатів діяльності й планування (середні значення – $5,78 \pm 1,35$ і $5,73 \pm 2,06$ відповідно). Найменше розвинутий регуляторний процес моделювання (середнє значення – $5,62 \pm 1,83$). Регуляторний процес програмування в досліджених має середній рівень розвитку (середнє значення – $5,70 \pm 1,67$). Із регуляторних властивостей особистості найбільше розвинута гнучкість (середнє значення – $6,43 \pm 1,88$), хоча самостійність має досить високий рівень розвитку (середнє значення – $5,75 \pm 1,65$). Отже, досліджувані здатні виділяти значимі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, що виявляється в адекватності програм дій планам діяльності, відповідності отримуваних результатів прийнятим цілям. В умовах несподіваних змін обставин, у разі зміни способу життя, переходу на іншу систему роботи такі випробовувані здатні гнучко змінювати модель значимих умов і, відповідно, програмувати свої дії. Слабше проявляється аналіз зовнішніх і внутрішніх умов діяльності й виділення комплексу умов, значущих для досягнення мети. Модель значущих умов полягає в психічному регулюванні діяльності. Загальний показник регуляції поведінки та діяльності досліджуваних має середній рівень (середнє значення – $29,76 \pm 5,35$). Випробувані характеризуються усвідомленістю й взаємопов'язаністю регуляторних ланок.

Статистично значимі відмінності (при $p \leq 0,05$) досліджених осіб чоловічої та жіночої статі виявлено в розвитку регуляторних процесів моделювання й програмування. Студенти

краще, ніж студентки, здатні виділяти значимі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, що виявляється в адекватності програм дій планам діяльності, відповідності отримуваних результатів прийнятним цілям, аналізувати зовнішні та внутрішні умови діяльності й виділяти комплекс умов, значущих для досягнення мети.

Для виявлення взаємозв'язку саморегуляції з рефлексивністю проведено кореляційний аналіз. Установлено взаємозв'язок між рефлексивністю повсякденної діяльності й такими регуляторними процесами, як планування, програмування та оцінювання результатів (таблиця 1).

Таблиця 1
Взаємозв'язки рефлексивності із саморегуляцією та її складовими в досліджуваних

Компоненти рефлексивності та складові саморегуляції	Коефіцієнт кореляції
Рефлексивність повсякденної діяльності/ планування	$r=0,299$, при $p \leq 0,05$
Рефлексивність повсякденної діяльності/ програмування	$r=0,254$, при $p \leq 0,05$
Рефлексивність повсякденної діяльності/ оцінювання результатів	$r=0,223$, при $p \leq 0,05$
Гармонійність особистості/ загальний рівень саморегуляції	$r=0,358$, при $p \leq 0,05$

Існує прямий кореляційний зв'язок між регуляторним процесом планування цілей і рефлексивністю повсякденної діяльності ($r=0,299$, при $p \leq 0,05$). Досліджувані респонденти з високим рівнем сформованості потреби у свідомому плануванні діяльності, реалістичними планами, деталізованими, ієрархічними та стійкими цілями діяльності, визначеними самостійно, здатні аналізувати свої помилки й промахи, можуть осмислити й проаналізувати те, що відбувається з ними, здатні співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати, контролювати елементи діяльності відповідно до сучасних умов.

Установлено прямий кореляційний зв'язок між регуляторним процесом програмування та рефлексивністю повсякденної діяльності ($r=0,254$, при $p \leq 0,05$). Респонденти з високим рівнем сформованості потреби продумувати способи своїх дій і поведінку для досягнення намічених цілей, деталізованістю й розгорнутістю програми дій схильні аналізувати передумови, мотиви та причини минулих подій, зміст минулої поведінки. Програми виконавчих дій вони розробляють самостійно, гнучко змінюються за нових обставин і стійкі в ситуації пере-

шкод. За невідповідності отриманих результатів цілям проводять корекцію програми дій для отримання прийнятного результату.

Відмічено прямий кореляційний зв'язок між регуляторним процесом оцінювання результатів і рефлексивністю повсякденної діяльності ($r=0,223$, при $p \leq 0,05$). Досліджувані студенти з розвинутою й адекватною самооцінкою, сформованістю та стійкістю суб'єктивних критеріїв оцінювання результатів здатні до аналізу результативних параметрів поведінки, зокрема до аналізу допущених помилок. Також респонденти з високим розвитком регуляторного процесу оцінювання результатів і сформованістю рефлексивності повсякденної діяльності адекватно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, що призвели до неї, гнучко адаптуючись до зміни умов.

Загальний показник саморегуляції поведінки й діяльності студентської молоді також має прямий кореляційний зв'язок із показником рефлексивності повсякденної діяльності ($r=0,358$, при $p \leq 0,05$). Опитаним студентам із високими показниками загального рівня саморегуляції та рефлексивності властиво самостійно, гнучко й адекватно реагувати на зміну умов, усвідомлено ставити й досягати мети діяльності, аналізувати й оцінювати минулі події, себе в них. Предметом їхньої рефлексії є передумови, причини та моделі минулої поведінки, подій, що сталися в минулому загалом. Маючи високий рівень мотивації досягнення, вони здатні формувати такий стиль саморегуляції, що дає змогу компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, які перешкоджають досягненню мети. Чим вищий загальний рівень усвідомленої регуляції та рефлексивності, тим легше людина оволодіває новими видами активності, упевненіше почувається в незнайомих ситуаціях, тим стабільнішими є її успіхи у звичних видах діяльності.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що регуляторні процеси й індивідуальні регуляторні властивості особистості тісно пов'язані з рефлексивністю повсякденної діяльності. Вищий рівень рефлексивності повсякденної діяльності мають студенти з високим рівнем розвитку регуляторних процесів планування, програмування, оцінювання результатів. Високі показники загального рівня саморегуляції поведінки та діяльності студентської молоді забезпечуються високим рівнем рефлексивності повсякденної діяльності. Розвиток ретроспективної рефлексії сприяє схильності до аналізу минулих подій і власної діяльності в цілому. Загалом установлено, що більш упевнено почувають себе в незнайомих ситуаціях молоді люди з високим рівнем саморегуляції та рефлексивності актуальної

діяльності, тому їхній розвиток сприятиме кращій організації власної поведінки й діяльності в ситуації невизначеності, яка актуальна зараз для українського суспільства.

Перспективами подальших досліджень є вивчення взаємозв'язку між суб'єктивною задоволеністю життям і рефлексивністю, показниками регуляторних процесів та індивідуальних регуляторних властивостей поведінки й діяльності студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ-Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
2. Боришевський М.Й. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 119–126.
3. Кириченко Т.В. Психологічний зміст саморегуляції особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2017. Випуск 3. Том 1. С. 82–87.
4. Клименко І.В. Саморегуляція та рефлексивність курсантів – майбутніх поліцейських у контексті програми психологічного супроводу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2018. Випуск 1. Том 2. С. 171–177.
5. Мирошник О.Г. Рефлексивність та регуляторний потенціал особистості. *Психологія і особистість*. Полтава-Київ, 2020. № 2 (18). С. 234–246.
6. Мунасіпова-Мотяш І.А., Дяченко В.А. Взаємозв'язок рефлексії та регуляторних процесів і регуляторно-особистісних властивостей у студентській молоді. *Збірник матеріалів Міжнародної наукової онлайн-конф.*, Чернівці, 25 листопада 2022 року. Чернівці, 2022. Т. 1. С. 96–100.
7. Паламар С., Савченко Ю., Антипін Є. Саморегуляція особистості як умова формування лідерських якостей майбутнього педагога. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : збірник наукових праць. 2022. № 37 (1). С. 61–69.
8. Психологічний словник / авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова ; за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 236 с.
9. Прохоренко Л.І. Формування саморегуляції на уроках математики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Чернівці : Букрек, 2015. 190 с.
10. Cameron L.D., Leventhal H. Self-regulation, health and illness: An overview. *The Self-regulation of Health and Illness Behaviour*. London : Routledge, 2003. P. 1–13.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF SELF-REALIZATION IN MODERN PSYCHOLOGY

У статті проаналізовано основні підходи до вивчення самореалізації в сучасній психології. Варто зазначити, що, окрім терміна «самореалізація», науковці використовують синонімічні терміни, а саме: «самоактуалізація», «саморозвиток», «самоствердження», «самодетермінація». Проаналізовано й систематизовано наукові підходи до визначення феномена «самореалізація». З'ясовано, що самореалізація суб'єкта включає усвідомлення, вибір і реалізацію тих аспектів індивідуальності, які сприяють її самовираженню, реалізації її потенціалу, формуванню власної системи смислів, цінностей, мотивів та уявлень про себе, постановку цілей і визначення засобів їх досягнення, включаючи самоперетворення. Зазначено, що вітчизняна психологічна наука вже досягла певних успіхів у створенні психодіагностичного матеріалу, який може бути використаний для проведення емпіричних досліджень особистісного розвитку. Висвітлено емпіричні напрацювання низки дослідників, зокрема С. Кузікова, Ю. Гільбуха та Г. Громової. Зазначено, що вивчення самореалізації було, є і залишається актуальним для дослідження в нових умовах сучасного життя, оскільки самореалізація посідає одне з найважливіших місць у системі потреб особистості, виступає як процес конструювання сенсу життя. У сучасній вітчизняній психології самореалізація визначається як свідомий і добровільний процес розкриття й об'єктивізації сутнісних сил особистості в різних видах соціальної активності, що призводить до перетворення людини на суб'єкт життєдіяльності. Концепції вітчизняних авторів синтезують орієнтації глибокої психології, поведінкової психології, когнітивної психології та сучасної екзистенціальної й гуманістичної психології особистості. Перспективою подальших досліджень є проведення емпіричного дослідження за участі майбутніх психологів з метою визначення взаємозв'язків між самореалізацією особистості та особистісною зрілістю, саморозвитком особистості, толерантністю до невизначеності, особистісним зростанням.

Ключові слова: самореалізація, саморозвиток особистості, особистісна зрілість, особистісне зростання, саморегуляція, толерантність до невизначеності.

The article analyzes the main approaches to the study of self-realization in modern psychology. It should be noted that in addition to the term "self-realization", scientists use synonymous terms, namely: "self-actualization", "self-development", "self-affirmation", "self-determination". The scientific approaches to the definition of the phenomenon of "self-realization" are analyzed and systematized. It is found that the self-realization of the subject includes: awareness, choice and realization of those aspects of individuality that contribute to his self-expression, realization of his potential, formation of his own system of meanings, values, motives and ideas about himself, setting goals and determining the means of achieving them, including self-transformation. It is noted that the national psychological science has already achieved some success in creating psychodiagnostic material that can be used for empirical research on personal development. The empirical developments of a number of researchers, in particular S. Kuzikov, Y. Gilbukh and H. Hromova, are highlighted. It is noted that the study of self-realization has been, is and remains relevant for research in the new conditions of modern life, since self-realization occupies one of the most important places in the system of personality needs and acts as a process of constructing the meaning of life. In modern domestic psychology, self-realization is defined as a conscious and voluntary process of disclosure and objectification of the essential forces of the individual in various types of social activity, which leads to the transformation of a person into a subject of life. The concepts of domestic authors synthesize the orientations of depth psychology, behavioral psychology, cognitive psychology, and modern existential and humanistic personality psychology. The prospect of further research is to conduct an empirical study with the participation of future psychologists to determine the relationship between self-realization of the individual and personal maturity, self-development, tolerance to uncertainty, and personal growth.

Key words: self-realization, self-development, personal maturity, personal growth, self-regulation, tolerance to uncertainty.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.33>

Неграш О.І.

здобувачка освітнього ступеня
доктора філософії
за спеціальністю 053. Психологія
ДЗВО «Університет менеджменту
освіти»

Постановка проблеми. У сучасних умовах життя до людини висуваються вищі вимоги щодо креативності, творчої активності, уміння знаходити вихід зі складної ситуації та швидко адаптуватися до сучасних реалій життя.

Усе вищеперераховане, а також протиріччя між вимогами суспільства й індивідуальними особливостями психічної діяльності людини як особистості ставлять людину в ситуацію вибору засобів реалізації свого психічного та фізичного потенціалу. Розвиток потреби людини в самореалізації та поява психологічних перешкод на цьому шляху спонукають науковців звертатися

до цього питання. Хоча психологія в напрямі самореалізації за ці роки зазнала значних змін, але водночас соціальні процеси, які з великою швидкістю змінюють один одного, призводять до того, що напрацьовані основи, які були досить ефективними ще п'ять років тому, сьогодні вже не мають ніякого впливу на кінцевий результат. Це дає підстави науковцям продовжувати свої дослідження, урахувавши сучасні вимоги до більшої психологічної стійкості, соціальної адаптованості та професійної підготовки, які можуть гарантувати успішну самореалізацію особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дав змогу визначити, що проблематикою самореалізації особистості цікавилися ще давньогрецькі філософи: Арістотель, Сократ, Платон.

Такі зарубіжні вчені, як А. Адлер, К. Гольдштейн, Д. Келлі, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм і К. Юнг, досліджували проблематику самореалізації в межах самоактуалізації, наголошували на тому, що людина від народження має здібності до самовдосконалення, яке відбувається протягом життя, якщо цьому процесу не заважають сильні зовнішні обставини.

Питаннями самореалізації займалися такі вітчизняні науковці: Г. Костюк, С. Максименко, В. Гупаловська, П. Горностай, В. Осьодло, В. Харченко, Ю. Швалб, П. Лушин; у контексті дотичних до нього за змістом понять: особистісна зрілість, особистісний розвиток, толерантність до невизначеності – Ю. Гільбух, А. Громова, С. Кузікова, С. Хілько, А. Гусев.

Мета статті полягає у визначенні й аналізі основних підходів до дослідження самореалізації в сучасній психології.

Виклад основного матеріалу. Сучасні науковці-психологи активно працюють над дослідженням проблематики самореалізації особистості. Аналіз наукових праць дослідників виявив, що останні декілька років активно вивчається проблематика самореалізації та

розробляються методики, які спрямовані на її дослідження.

Розглянувши сучасні психологічні надбання закордонних і вітчизняних психологів, виявили, що в їхніх напрацюваннях не існує єдиного визначення поняття «самореалізація». Поряд із цим терміном вони використовують близькі до нього терміни: «самоактуалізація», «само-розвиток», «самоствердження», «самодетермінація» тощо. Проте на основі ретельного аналізу досліджень спробували визначити головні аспекти, на які спираються науковці під час дослідження цього феномена. Зведені результати ми відобразили в таблиця 1.

Можна відмітити, що всі ці терміни є синонімами, а різні назви відображають проблему відсутності єдиного визначення того, що є суттєвою характеристикою особистісного розвитку.

Багато напрацювань у напрямі дослідження самореалізації здійснив відомий український дослідник С. Максименко. Під самореалізацією особистості він розуміє розвиток готовності до саморозвитку як прояв задатків і можливостей, що передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів її особистості шляхом докладання адекватних зусиль, спрямованих на розкриття особистісного потенціалу [1, с. 6].

С. Максименко та В. Осьодло вважають, що самореалізація суб'єкта включає усвідом-

Таблиця 1

Аналіз наукових підходів до визначення феномена «самореалізація»

Науковці	Аспект
А. Адлер, Е. Еріксон, К. Хорні, З. Фройд	Подолання певних суперечностей і внутрішніх конфліктів у власній особистості, які виникають через її внутрішні особливості, що конфліктують із зовнішнім, соціальним середовищем.
А. Бандура, Ж. Піаже, Б. Скіннер, Дж. Уотсон	Функціонування в певній соціальній ситуації, що сприяє розширенню репертуару поведінки шляхом навчання, у тому числі й через спостереження за поведінкою інших на основі розгортання певних когнітивних «структур» або «схем», які початково існують в особливому згорнутому стані в людині.
А. Тешфел, Р. Харре	Самозміни шляхом індивідуального вибору й конструювання нової соціальної реальності в складних умовах виживання в ситуації невизначеності.
Л. Сохань, В. Тихонович, О. Мартинюк	Самореалізація як процес (і результат) цільної життєдіяльності цілісної людини з усвідомлення індивідуальних здібностей та обдарувань.
П. Лушин	Особистісний розвиток людини, згідно з теорією особистісних змінювань, розглядається як відкрита динамічна система, що знаходиться в постійному русі та включає як стабільні, так і перехідні періоди нелінійного процесу розвитку.
А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл	Самоактуалізація та вдосконалення себе на основі вродженої тенденції особистості до реалізації своїх потенційних можливостей.
І. Бех	Формування як надання певної форми, завершеності, перспективно спрямований інтегративний процес діяльнісно-особистісного розгортання, самостійного здійснення діяльності, що викристалізувалися в ході суспільного розвитку, самовиховання.
В. Татенко, Т. Титаренко	Становлення особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, який визначає й утримує траєкторію життєвого руху.
М. Боришевський, Г. Костюк, С. Максименко	Саморозвиток і саморух як фундаментальна здатність людини стати й бути відповідним дійсності суб'єктом власного життя, реалізувати власний потенціал унаслідок саморозвитку, активність якому надає потреба, при цьому основним інструментом саморуху є саморегуляція.

лення, вибір і реалізацію тих аспектів індивідуальності, які сприяють його самовираженню, реалізації його потенцій, формування суб'єктом власної системи смислів, цінностей, мотивів, уявлень про себе, постановку цілей і визначення способів їх досягнення, у тому числі й перетворення себе [2, с. 5].

Слушна думка Л. Сердюка та М. Шамича, які наголошують, що прагнення до самореалізації є генералізованим мотивом, який являє собою синергію всіх актуальних потреб людини, що спонукають її до саморозвитку власного потенціалу; його можна також розглядати як автономний психологічний механізм, який енергетично забезпечується синергією напружених дефіцитарних потреб, що підкріплюються й підсилюються особистісними та соціальними потребами, осмислюються людиною, у результаті чого знаходять інтенцію самодегермінації [3, с. 155].

Проаналізувавши наукові підходи до вивчення проблеми «самореалізації», сформулюємо робоче визначення цього поняття, яке може звучати так: «Самореалізація – це динамічний розвиток особистості, спрямований на розкриття наявного власного потенціалу й оволодіння новими можливостями, що виникають у процесі особистісного змінювання та невизначеності».

Також на основі досліджень, проведених вітчизняними науковцями за вищезазначеною тематикою, з'ясували, що вже є певні напрацювання у створенні психодіагностичного матеріалу, який може бути використаний для проведення емпіричних досліджень самореалізації особистості.

Наприклад, С. Кузікова, яка активно вивчає саморозвиток, зазначає, що найважливішою умовою успішної самореалізації людини в сучасному суспільстві є її активна участь у процесі формування власного життя. Із цієї точки зору велике значення має дослідження феноменів самоактивності й саморозвитку особистості. Авторка розробила методологію «саморозвитку особистості». Під час розроблення цієї методики С. Кузікова зосередилася на вивченні саморозвитку особистості як цілісного й системного утворення, що відображає процес постійного ускладнення внутрішнього світу людини, який співвідноситься з динамічними змінами в образі світу [4, с. 106].

Головною метою застосування психодіагностичної методики «Саморозвиток особистості» є визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів (структурних складників системи) саморозвитку особистості як прогресивного, усвідомленого й керованого процесу особистісних змін, особистісного зростання.

Ця методика складається з трьох шкал:

– *потреби в саморозвитку*. Зміст шкали становить потреба в самовдосконаленні, осо-

бистісному зростанні, усвідомленому самотворенні, відкритість, інтерес до навколишнього, внутрішнього світу свого й інших людей, повнота й насиченість життя, потреба в експансії – розширенні світу, оволодінні ним;

– *умови саморозвитку*. Зміст шкали становить автономність, позитивне самосприйняття, сила, зрілість Я, визначеність у цілях, активні життєві стратегії (пошукова активність, самовдосконалення), сприйнятливність (толерантність) до нового;

– *механізми (функціональні засоби) саморозвитку*. Зміст шкали становить самопізнання (прагнення до автентичності), самоаналіз (рефлексія), усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я, чутливість до зворотного зв'язку, здатність до саморегуляції й самотворення [4, с. 108].

Для дослідження самореалізації особистості слушною є думка українського психолога Ю. Гільбуха, який справедливо зазначив: «У досвіді автора як психотерапевта-практика гуманістична парадигма (Карла Роджерса, Абрахама Маслоу) відіграє вельми істотну, хоча й далеко не універсальну роль» [5, с. 32]. Саме тому він розробив опитувальник особистісної зрілості, який дає змогу охарактеризувати особистісну зрілість за чотирма рівнями: дуже високий, високий, задовільний і незадовільний.

До структурних компонентів особистісної зрілості Ю. Гільбух зарахував мотиваційну орієнтацію на соціально значимі життєві цілі; ставлення до свого «Я» – упевненість, віра у свої потенціали: соціальний обов'язок – адекватне сприйняття дійсності; життєву позицію; здібність до психологічної близькості з іншою людиною [6]:

– *мотиваційна орієнтація на соціально значимі життєві цілі*. Під цим терміном мається на увазі загальна спрямованість діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійність, ініціативність, прагнення до лідерства, до досягнення високих результатів;

– *ставлення до свого «Я» – упевненість, віра у свої потенціали*. Ця шкала оцінює особистість людини за такими характеристиками зрілості, як упевненість у своїх можливостях, задоволеність своїми здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, уміннями та навичками. Разом із тим цей аспект передбачає такий суттєвий параметр поведінки, як адекватна самооцінка, висока вимогливість до себе, відсутність самовдоволення, скромність, повага до інших людей. Усі ці якості несумісні з так званим комплексом неповноцінності, що нерідко проявляється в несвідомому прагненні підбадьорити себе похвалами, бравадою, саморекламою тощо;

– *соціальний обов'язок – адекватне сприйняття дійсності*. І цим поняттям пов'язані такі

якості, як патріотизм, інтерес до явищ суспільно-політичного життя, почуття професійної відповідальності, потреба в спілкуванні, колективізм;

– *життєва позиція*. У цей досить умовний термін вкладають такі узагальнені якості, як розуміння відносності всього суцього, переважання інтелекту над почуттям, емоційна врівноваженість, розсудливість (на протипагу імпульсивності);

– *здібність до психологічної близькості з іншою людиною*. У це поняття включені такі особистісні якості, як доброзичливість до людей, емпатія (здатність до співчуття і співпереживання), уміння слухати, потреба в духовній близькості з іншими людьми.

Самореалізуючись у житті, людина досить часто потрапляє в складні ситуації й зіштовхується з невизначеністю. У психологічній науці ставлення людини до невизначеності, її суб'єктивну оцінку й реакції на ситуацію прийнято позначати як «толерантність до невизначеності». Активно цією проблематикою займався Н. Карлетон. «Шкала інтолерантності до невизначеності», яка розроблена Н. Карлетоном, останніми роками набула неабиякої популярності під час дослідження феномена «толерантності до невизначеності» в контексті її зв'язку з негативними емоційними та посттравматичними станами. У 2007 році науковець скоротив опитувальник толерантності до невизначеності Фристонна [7] від 27 питань до 12, які згрупував у дві шкали, що дало змогу зробити його більш зручним скринінговим інструментом для вивчення ставлення до невизначеності [8].

Дещо пізніше українська науковиця Г. Громова [9, с. 124] адаптувала опитувальник «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона українською мовою і здійснила емпіричне дослідження, у якому підтвердилася валідність і надійність адаптованого опитувальника. Цей опитувальник містить дві шкали:

– шкалу «прогностичної тривоги», яка описує когнітивний компонент ставлення до невизначеності (усвідомлені очікування й переконання щодо майбутнього та невизначеності);

– шкалу «гнітючої тривоги», яка більше стосується тілесно-емоційних реакцій на ситуації невизначеності й несподівані події.

Особливістю вищенаведених діагностичних методик є той факт, що, поєднані, вони відображають сутність самореалізації як особистісного утворення, тому їх використання обґрунтовано в подальших дослідженнях.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз основних підходів до вивчення самореалізації в сучасній психології дав змогу з'ясувати, що поставлене питання було, є і залишається актуальним для дослідження в мінливих умовах сучасного життя, оскільки

самореалізація посідає одне з найважливіших місць у системі потреб особистості й виступає як процес конструювання для неї сенсу життя.

За результатами теоретичного аналізу можна стверджувати, що існує низка особистісних і суб'єктивних характеристик, які визначають специфіку самореалізації. Деякі з них є взаємозалежними, але водночас тісно пов'язані між собою характеристики також можуть впливати на змістовні та формально-динамічні характеристики самореалізації. За певної стабільності рис особистості ми можемо прогнозувати успішність самореалізації особливо в нестабільних умовах. Виходячи з результатів теоретичного дослідження проблеми самореалізації, вважаємо за доцільне дослідити участь майбутніх психологів з метою визначення взаємозв'язків між самореалізацією особистості й особистісною зрілістю, саморозвитком особистості, толерантністю до невизначеності, особистісним зростанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Максименко С.Д., Сердюк Л.З. Психологічна основа самореалізації особистості: структура і функції. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrm/v9/i9/3.pdf>.
2. Максименко С.Д., Осьодло В.І. Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Випуск 8. С. 3–19.
3. Сердюк Л.З., Шамич О.М. Психологічні основи самореалізації особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том V. Випуск 16. С. 150–157.
4. Кузікова С.Б., Кузіков Б.О. Конструювання методики дослідження саморозвитку особистості. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». 2010. Випуск 2. С. 106–112.
5. Гільбух Ю.З. Із досвіду реалізації гуманістичної парадигми у психотерапії. *Міжнародний семінар з гуманістичної психології та педагогіки* (Рівне, 15–17 червня 1998 р.): тези доповідей і повідомлень. Рівне: Ліста, 1998. С. 32–33.
6. Поліщук О. Особливості особистісної зрілості в ранній дорослості. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія «Педагогіка та психологія»: збірник наукових праць. 2015. Випуск 743. С. 186–189.
7. Why do people worry? / M.H. Freeston, J. Rhéaume, H. Letarte, M.J. Dugas, R. Ladouceur. *Personality and Individual Differences*. 1994. № 17 (6). 791802. URL: [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(94\)90048-5](https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)90048-5).
8. Carleton R.N., Norton M.P.J., Asmundson G.J. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*. 2007. № 21 (1). P. 105–117. URL: <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014>.
9. Громова Г.М. Інструменти вимірювання толерантності до невизначеності. Адаптація тесту «шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Випуск 47 (50). С. 115–130.

ВІТЧИЗНЯНІ ПІДХОДИ ДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПЕРВИННИХ І ВТОРИННИХ ПОРУШЕНЬ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ

DOMESTIC APPROACHES TO DIFFERENTIATION PRIMARY AND SECONDARY SPEECH DEVELOPMENT DISORDERS

У статті висвітлюється питання диференціації первинних і вторинних порушень мовленнєвого розвитку, що нині залишається актуальним для дітей як з інтелектуальним, так і мовленнєвим дефіцитом.

Наголошується на необхідності відмежування порушень власне мовленнєвої діяльності від порушень інтелектуального розвитку, які супроводжуються системним недорозвиненням мовленнєвої функції, зумовленим системною мозковою організацією вищих психічних функцій.

Описуються особливості інтелектуального розвитку дітей із тяжкими порушеннями мовлення з точки зору психолінгвістики. Висвітлюються неоднорідність і різноманітність самої структури порушення мовлення та його механізмів і проявів, що мають різний характер детермінації з вторинним порушенням психічних функцій.

Наголошується, що в разі тотального порушення мовленнєвої діяльності, особливо в немовленнєвих дітей молодшого дошкільного віку, установлення співвідношення мовленнєвих і немовленнєвих компонентів у структурі психомовленнєвої діяльності є складним завданням.

Актуалізується доцільність застосування вітчизняних діагностичних методик якісного аналізу інтелектуальної діяльності. Звертається увага на недостатність застосування стандартизованих інтелектуальних тестів для виявлення й оцінювання потенційних можливостей інтелектуальної діяльності, що перебувають у зоні найближчого розвитку.

Визначено комплекс показників, що забезпечують дитині здійснення інтелектуальної діяльності: здатність до перцептивного узагальнення, виконання предметно-практичних, елементарних логічних завдань, сприйнятливості до заходів допомоги, перенесення набутих знань у виконання схожих завдань тощо.

Відзначається, що здатність до засвоєння знань і потенційні можливості розвитку є основними диференційними показниками щодо визначення первинності порушення мовленнєвої чи інтелектуальної функції. Диспропорція між спрямованою і спонтанною сторонами розвитку вказує на збереженість чи пошкодженість інтелектуального розвитку.

Ключові слова: діти з порушеннями мовлення, психолого-педагогічне вивчення,

оцінка розвитку дитини, психолінгвістична структура мовленнєвої діяльності, науковачність.

This article presents the problem of differentiation of primary and secondary disorders of speech development, which is currently relevant for children with intellectual and speech disorders.

The authors emphasize the need to distinguish speech disorders from disorders of intellectual development, which is caused by the systemic brain organization of higher mental functions.

There is a description of the peculiarities of the intellectual development of children with severe speech disorders from the point of view of psycholinguistics. The authors describe the heterogeneity and diversity of the very structure of speech impairment and its mechanisms and manifestations, which have a different nature of determination with secondary impairment of mental functions.

There is also the main idea that with a total disruption of speech activity, especially in non-speaking children of younger preschool age, establishing the ratio of speech and non-speech components in the structure of psycho-speech activity is a difficult task.

The expediency of using domestic diagnostic methods of qualitative analysis of intellectual activity is actualized. The authors draw attention to the inadequacy of the use of standardized intellectual tests to identify and assess the potential opportunities of intellectual activity that are in the zone of immediate development.

It defines a set of indicators that ensure the child's intellectual activity: the ability to perceptual generalization, the performance of subject-practical, elementary logical tasks, receptiveness to measures of assistance, the transfer of acquired knowledge to the performance of similar tasks, etc.

It is noted that the ability to learn knowledge and potential opportunities for development are the main differential indicators for determining the primacy of speech or intellectual function impairment. The disproportion between directed and spontaneous aspects of development indicates the preservation or disorder of intellectual functions.

Key words: children with speech disorders, psychological and pedagogical diagnosis, assessment of child development, psycholinguistic structure of speech activity, ability to learn, functional diagnosis.

УДК 159.9:376.37
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.34>

Обухівська А.Г.
к.психол.н., с.н.с.,
завідувачка лабораторії
психологічного супроводу дітей
з особливими освітніми потребами
Український науково-методичний центр
практичної психології
і соціальної роботи

Якимчук Г.В.
наукова співробітниця лабораторії
психологічного супроводу дітей
з особливими освітніми потребами
Український науково-методичний центр
практичної психології
і соціальної роботи

Проблема психолого-педагогічного оцінювання розвитку дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП), у тому числі з порушеннями мовлення, залишається актуальною в умовах освітньої реформи, що відбувається протягом останніх років.

Тяжкі порушеннями мовлення в дітей завжди поєднуються з виникненням на їхньому тлі численних вторинних порушень, зумовле-

них системною мозковою організацією вищих психічних функцій. У зв'язку з цим виявлення й диференціація їх є складним завданням для психодіагностики.

Психолого-педагогічне діагностування розвитку дітей з названими порушеннями передбачає відмежування особливо тяжких станів мовленнєвого недорозвинення від інших порушень психофізичного розвитку (сенсорні, порушення інтелектуаль-

ного розвитку, спектру аутизму, опорно-рухового апарату), які можуть також супроводжуватися мовленнєвими порушеннями. У таких випадках першочерговим завданням діагностики є насамперед установлення ієрархічного зв'язку між первинними і вторинними порушеннями, що має суттєве значення для адекватного оцінювання освітніх труднощів дитини та побудови педагогічної роботи з нею.

Аналіз сучасної практики оцінювання освітніх труднощів і визначення рівня підтримки дітей з особливими мовленнєвими потребами в інклюзивно-ресурсному центрі показує, що позначення позитивних і негативних (сильних і слабких) сторін розвитку у висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи (далі – Висновок) відбувається через представлення стану розвитку дитини набором синонімічних характеристик окремих здатностей за сферами розвитку. Багатоманітність показників, їх фрагментарність і ситуативність відображення переважно позитивного змісту дуже ускладнюють створення уявлення про головну проблему розвитку дитини, тобто первинне порушення [11].

Недостатня узагальненість Висновку унеможлиблює бачення цілісної картини мовленнєвого порушення з його загальними та специфічними закономірностями, взаємозв'язками, специфікою провідного порушення й індивідуально-типологічними особливостями та перспективами розвитку дитини (зони найближчого розвитку). В освітньому процесі в педагогів виникає необхідність у додатковому вивченні дитини з метою отримати більш точну інформацію для осмислення взаємопов'язаності встановлених фактологічних даних порушеного розвитку в усіх визначених сферах, ієрархічності освітніх труднощів і співвіднесення їх із типом труднощів, які являють собою маркери провідного порушення.

Отже, сьогодні в умовах освітніх реформ методичне забезпечення психолого-педагогічного оцінювання освітніх труднощів дітей з порушеннями мовлення є недосконалим. Це спонукає нас звернутися до вітчизняних засад психолого-педагогічної діагностики, яка, на нашу думку, повною мірою задовольняє завдання психодіагностичного вивчення.

Метою статті є актуалізація теоретико-методологічних засад діагностики розвитку дітей із порушеннями мовлення у вітчизняній спеціальній психології.

Методи дослідження. Застосовано теоретико-методологічний аналіз, узагальнення вітчизняної наукової літератури з проблеми дослідження і практики комплексного психолого-педагогічного оцінювання розвитку дітей із функціонально-мовленнєвими труднощами в інклюзивно-ресурсних центрах.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що найбільшого значення необхідність

визначення провідного порушення та його причини набуває в разі порушення розумового, мовленнєвого розвитку, порушень емоційно-вольової сфери, порушень слуху та зору на ранніх етапах розвитку дитини. Розмежування випадків грубого мовленнєвого недорозвитку, моторної алалії, сенсорної алалії, порушення розумового розвитку, аутизму, глухоти, затримки психічного розвитку, які мають схожі психолого-педагогічні прояви й можуть бути представлені специфічним симптомокомплексом лінгвістичних та інтелектуальних порушень, різнорідним етіопатогенезом, складною структурою механізмів як нейрофізіологічних, так і психологічних, є надзвичайно складним і відповідальним процесом. Між тим правильна визначеність результатів такого розмежування, кваліфікування їх і зарахування до категорії труднощів певного типу створюють найбільш сприятливі умови для розвитку й освіти дітей із психофізичними порушеннями розвитку.

В аспекті проблеми диференційної діагностики насамперед варто зазначити, що тяжкі порушення мовлення в спеціальній науці, зокрема логопсихології, розглядають у співвідношенні мовленнєвих і немовленнєвих компонентів у структурі психомовленнєвої діяльності [2; 15]. Результати сучасних досліджень дають змогу зробити висновок, що мовленнєвий дефіцит не може розглядатися виключно як ізольоване порушення, оскільки практично неможливо виокремити мовну систему з когнітивної сфери, адже на становлення всіх її шарів впливають когнітивні фактори [13].

Незважаючи на те що розумовий розвиток дітей із порушенням мовлення первинно не потерпає, первинна недостатність мовленнєвого компонента призводить до труднощів опанування уявленнями про навколишній світ та оволодіння знаннями. Ця дефіцитарність здебільшого проявляється в уповільненні швидкості перебігу мисленнєвих операцій, унаслідок чого уповільнюється сприйняття навчального матеріалу, проблемах мнестичного характеру, зниженні обсягу й концентрації уваги, недостатності просторових і лінгвістичних уявлень, своєрідності розуміння причиново-наслідкових зв'язків, складних мовленнєвих, логіко-граматичних конструкцій, труднощах у розумінні абстрактних понять, переносного значення сказаного, труднощах засвоєння й розуміння прийоменникових залежностей. Науковці зазначають, що можливості спонтанного розвитку мовленнєвої системи значно обмежується через недостатність засвоєння дитиною мовних засобів і мовленнєвих навичок [12; 13]. Це, своєю чергою, обмежує можливості сприймання усного мовлення, прочитаного тексту, спілкування, перешкоджає процесу засвоєння знань і набуття певних умінь, навичок писемного мовлення [9; 13].

Отже, логіка наукових пошуків вітчизняної логопсихологічної науки базується на розумінні мовленнєвої діяльності як вищого рівня функціонування психічної діяльності. Такому рівню властива певна психологічна структурна організація, що детермінується та формується водночас із психічними механізмами й на їх основі, а також під впливом зовнішніх чинників. Іншими словами, мовленнєва функція розглядається як складна психологічна діяльність, що має свою психологічну структуру та психологічні механізми, які забезпечують її формування й функціонування. Психічні процеси функціонують як передумови та елементи мовлення й лежать в основі засвоєння мовлення та розвиваються у взаємодії з ним.

Отже, аналіз порушень мовленнєвої діяльності в дітей із позицій психолінгвістики виявляє неоднорідність і різноманітність і самої структури порушення мовлення, і його механізмів і проявів, що демонструє різний характер детермінації з вторинним порушенням психічних функцій. Так, відомо, що порушення інтелектуального розвитку істотно впливає на природний шлях розвитку дитини, її мовленнєвий розвиток, пізнавальні можливості, взаємодію з навколишнім середовищем. Так само й порушення мовлення пошкоджує пізнавальний розвиток дитини. Водночас, як засвідчує психодіагностична практика, характер співвідношень первинних (ядерних) і вторинних (системних) проявів залишається досить складним. Вторинне порушення може бути значно вираженим і маскувати первинні симптоми, тому відокремити провідне порушення часто може бути проблематично [3; 4; 5]. Наприклад, розуміння дитиною зверненого до неї мовлення, зокрема назв навколишніх предметів, простих дій та інструкцій, при сенсорній алалії значно утруднюється, проте вкрай важливо встановити й позначити причину такого дефіциту й відмежувати його від прояву порушення розумового розвитку. Тож постає необхідність вибору достовірного показника для диференціації порушень психофізичного розвитку, особливо коли йдеться про немовленнєвих дітей молодшого дошкільного віку.

Основним діагностично значущим показником характеру співвідношення первинних і вторинних порушень структурної організації мовленнєвого дизонтогенезу учені називають інтелектуальний розвиток дитини, на основі якого й у взаємозв'язку з яким надбудовується мовленнєва функція [10]. Вітчизняні дослідники вихідною розглядають оцінку розумового розвитку, який зазнає прямого чи опосередкованого негативного впливу різних психофізичних порушень, у тому числі тяжких порушень мовлення [3; 4; 5; 10]. При цьому оцінки рівня актуального розвитку інтелекту дитини стандартизованими інтелектуальними тестами

може виявитися недостатньо для оцінювання її інтелектуальних можливостей [5]. Як зазначають науковці, інтелектуальні можливості можуть виявлятися в інших якісних і кількісних показниках у зоні найближчого розвитку [4]. Тож найбільш достовірним параметром для диференціації порушень розвитку немовленнєвої дитини буде навчуваність, тобто здатність засвоєння знань [8; 10].

Отже, для визначення освітніх потреб дитини з мовленнєвими труднощами варто визначити й зафіксувати параметр, який пов'язаний з інтелектуальним розвитком, – навчуваність. Навчуваність як центральна інтелектуальна функція інтегральна. Інтегральність ця створюється завдяки окремим психічним функціям, які взаємопов'язані, але кожна при цьому зберігає свою специфіку. Вони забезпечують навчальну діяльність (спільна діяльність педагога й дитини), поєднуючись із навчальними функціями (власна діяльність самої дитини). Навчання як фактор розвитку орієнтоване на виявлення й актуалізацію потенційних можливостей дитини до навчання, тобто на зону її найближчого розвитку.

Виявлення й актуалізація тих очевидних показників розвитку в категорії «слабкі сторони», «сильні сторони» (фактично актуального розвитку, або зони актуального розвитку) фізичного, мовленнєвого, когнітивного, емоційно-вольового розвитку дитини в межах діагностичного вивчення [6] показує найбільш збережені компоненти мовленнєвої та пізнавальної діяльності, на основі яких може бути побудована корекційно-розвиткова робота педагога. Діагностичне психолого-педагогічне вивчення дитини, на нашу думку, має також оцінити й передбачати потенціал розвитку дитини в категоріях «сформоване», «несформоване», «формується» і «що має формуватися як першочергове», тобто зону її найближчого розвитку [6].

Отже, оцінити як швидко та на якому рівні якості в дитини сформується ті розумові дії, які наразі їй недоступні, можливо тільки шляхом включення в навчальну діяльність (навчання й учіння) [3; 4; 5; 8; 10].

Практичний досвід стійко демонструє, що в ході виконання діагностичних завдань, котрі знаходяться поза зоною актуального розвитку дитини з тяжкими порушеннями мовлення первинного генезу, виявляється диспропорція між спрямованою і спонтанною сторонами її розвитку. У процесі короткотривалої навчальної діяльності дитина показує спроможність виконати завдання самостійно, шляхом примірювання, продуктивних проб і помилок, з допомогою (під опосередкованим керівництвом, за наслідуванням), у спільній діяльності. При цьому дитина демонструє сприйнятливості до певних заходів допомоги. Водночас вторинний дефіцит когнітивної, емоційно-вольової й соці-

альної складових розвитку дитини проявляється в труднощах планування та імплементації висловлювання в процесі взаємодії з педагогом. Певні види логічних операцій, особливих тих, які передбачають оперування вербалізованими поняттями, помітно відставатимуть у розвитку. Так, наприклад, діти з алалією можуть виконувати досить складні завдання на невербальному матеріалі, але відчувають значні труднощі під час виконання вербальних завдань. Також у дітей із тяжкими порушеннями мовлення може спостерігатися дефіцит організації пізнавальної діяльності, труднощі самостійного виявлення закономірностей і виконання окремих типів невербальних завдань, наприклад, з використанням геометричного матеріалу, або ж завдань, до психологічної структури яких входять операції суцесивного та симультанного аналізу й синтезу [1]. Таким чином, недосконалість низки перелічених вище інтелектуальних процесів, які лежать в основі мовлення, і низька здатність до організації розумової діяльності можуть розглядатися як особливості психічних явищ у структурі тяжкої мовленнєвої патології при первинно збереженому інтелекті [4; 5; 6; 7].

У дитини з первинно порушеним розумовим розвитком не спостерігатиметься диспропорції між виконанням рівноцінних за складністю завдань на вербальному й невербальному рівні. Дитина ж з інтелектуальними порушеннями тією чи іншою мірою виявлятиме такі особливості [6; 7]:

- не усвідомлює наявності проблемної ситуації, не пов'язує пошук її розв'язання з необхідністю використання допоміжних засобів, залишається байдужою як до результату, так і до пошуку розв'язання завдання;

- практичним діям не передують розумові, основні способи виконання завдань – неспецифічні маніпулювання, нецілеспрямовані проби, поєднує деталі (фрагменти) без аналізу цілого предмета;

- виявляє виразну некритичність ставлення до власних практичних дій;

- практичні, перцептивні чи елементарні логічні завдання не розв'язує;

- завдання не виконує, досліджує стимульований матеріал орально, мацає поверхню, перевертає, кидає на підлогу;

- емоційні реакції неадекватні ситуації;

- дії імпульсивні, неадекватні, не відповідають призначенню предметів, їх властивостям;

- стимульний матеріал не викликає зацікавленості, не виконує з ним предметні дії, лише маніпулює;

- виявляє несамостійність у здійсненні узагальнень;

- не виявляє здатності до наслідування й засвоєння знань, допомогу дорослого не використовує або потребує розгорнутої допомоги, зовнішнього контролю власних дій.

Водночас із низьким рівнем функціонування у сфері пізнавальних здібностей виявляються особливості взаємодії дитини з дорослим, установлення контакту, загальної працездатності [5; 7].

Отже, для фахівців-психологів першочерговим завданням у процесі диференційної діагностики особливостей розвитку дітей із функціонально-мовленнєвими труднощами інтенсивного ступеня прояву є виявлення особливостей розвитку передусім інтелектуальної, а вже потім власне мовленнєвої функції. Це зумовлено тим, що мовленнєві, когнітивні, комунікативні й емоційно-вольові порушення часто виявляються в дітей із грубим мовленнєвим недорозвиненням як супутня симптоматика. Вони мають спільну патогенетичну основу, але водночас різні психологічні й психолінгвістичні механізми. Вітчизняна психодіагностична практика показує, що прояви вторинного порушення можуть бути значно вираженими, що істотно ускладнюватиме відмежування їх від проявів первинного порушення. У процесі з'ясування особливостей психічного дизонтогенезу в дітей із тяжкими порушеннями мовлення виявлятимуться специфічні особливості когнітивного розвитку. Основною відмінністю дітей із мовленнєвими порушеннями первинного й вторинного ґенезу є різні потенційні можливості розвитку та навчання. Вони виявляються в неоднаковій здатності цих дітей оволодівати знаннями [2; 7].

Усе це вимагає від фахівця інклюзивно-ресурсного центру поглиблених знань про індивідуальні особливості розвитку дитини зі специфічним порушенням і володіння технологією диференційної діагностики. Завдяки названим компетентностям результат психолого-педагогічного вивчення може бути кваліфіковано відображено у Висновку щодо картини порушеного розвитку особи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусишина Л. Вивчення суцесивно-симультанних процесів у дошкільників із ЗНМ (психолінгвістичний підхід). *Теорія і практика сучасної логопедії* : збірник наукових праць. Вип. 1. Київ : Актуальна освіта, 2004. 168 с. С. 77–87.
2. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія : навчальний посібник / за ред. М.К. Шеремет. Київ : Знання, 2010 293 с.
3. Обухівська А.Г. Вікові особливості перцептивного узагальнення як критерій оцінки інтелектуального розвитку дошкільників. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови* : збірник наукових праць. 2018. Вип. 17. С. 265–274.
4. Обухівська А.Г. Методика психолого-педагогічного вивчення розвитку молодших дошкільників. *Virtus*. 2019. № 38. С. 60–65.
5. Обухівська А.Г. Оцінка інтелектуальних можливостей молодших дошкільників в діяльності логопеда. *Логопедія* : науково-методичний журнал. 2018. № 13. С. 46–54.

6. Обухівська А.Г. Професійна готовність практичних психологів до здійснення освітньої діяльності в умовах інклюзивного навчання. *Освіта осіб з особливими потребами в умовах миру і війни* : матеріали ІХ Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки та психології. Київ : Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2023. 625 с. С. 373–377.

7. Обухівська А.Г., Ілляшенко Т.Д., Андрусишина Л.Є. Методичні рекомендації з окремих аспектів діяльності практичних психологів і консультантів ПМПК : електрон. дані. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013.

8. Кабельнікова Н.В. Первинне недорозвинення мовлення у дітей (клінічний, психолінгвістичний та психолого-педагогічний аспекти) : навчальний посібник. Херсон : Борисфен-про, 2017. 222 с.

9. Психолінгвістичні дидактичні технології діагностики і подолання мовленнєвих порушень у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення : навчально-методичний посібник / Е. Данілавичюте, Л. Трофименко, В. Ільяна, Ю. Рібцун, З. Мартинюк, Г. Грибань. Київ : Інститут спеціальної педагогіки і психології НАПН України, 2022. 847 с.

10. Стадненко Н.М., Ілляшенко Т.Д., Обухівська А.Г. Методика діагностики відхилень в інтелектуальному розвитку молодших школярів. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г.,

2006. 36 с. : Дидактичний матеріал : комплект А і комплект Б (45 арк.).

11. Теоретико-методологічні засади оцінки розвитку дітей з особливими освітніми потребами у вітчизняній спеціальній психології : колективна монографія / авт. кол. : Т.В. Жук, Т.Д. Ілляшенко, Т.Д. Каменщук, А.Г. Обухівська, Г.В. Якимчук ; за ред. А.Г. Обухівської, Т.Д. Ілляшенко. Київ : Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, 2023.

12. Тищенко В.В. Диференційна діагностика алалії та інших порушень психофізичного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»*. 2011. Вип. 18. С. 246–249.

13. Трофименко Л. Психолінгвістичні основи виявлення особливостей лексичного компоненту мовлення у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови* : збірник наукових праць / за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупасової. Київ : Вид. «ФОРМ Симоненко О.І.», 2018. Вип. 14. С. 175–180.

14. Якимчук Г.В. Деякі аспекти комплексної оцінки мовленнєвого розвитку дитини з тяжкими порушеннями мовлення. *Virtus*. 2019. № 38. С. 69–73.

15. Якимчук Г.В. Співвідношення мовленнєвого та інтелектуального розвитку у дітей із загальним недорозвитком мовлення. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 33. С. 613–624.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СИНДРОМУ САМОЗВАНЦЯ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE IMPOSTOR SYNDROME

Стаття присвячена дослідженню соціально-психологічних чинників синдрому самозванця в осіб ранньої та середньої дорослості. Синдром самозванця розглядається як психологічне явище, при якому особа не здатна приписати свої досягнення власним якостям, здібностям і зусиллям, незважаючи на зовнішні докази своєї компетентності, переконана, що не заслуговує на успіх, якого досягла. Теоретичний аналіз джерел дає змогу дійти висновку, що існує низка факторів, які сприяють виникненню синдрому самозванця. Серед них можна виокремити перфекціонізм, самокритичність, нестабільність самооцінки, інтроверсію, нейротизм тощо. Часто серед причин виникнення цього явища – проблеми у взаєминах із батьками (відсутність щирості й довіри, дефіцит прийняття, завищені вимоги тощо). Причинами розвитку синдрому можуть бути також проблеми з іншими членами сім'ї (конкуренція між сиблінгами), дитячі травми та переживання, культурні настанови тощо. Проведене емпіричне дослідження дало змогу встановити, що соціальними чинниками синдрому самозванця в осіб віку ранньої та середньої дорослості є низький ступінь організованості сімейної (батьківської) системи, розмитість сімейних правил та обов'язків (показник управління сімейною системою), а також відсутність заохочення до самоствердження, незалежності й самостійності в обмірковуванні проблем і прийнятті рішень (показник особистісного зростання). Психологічними чинниками, що зумовлюють розвиток синдрому самозванця, є сильна залежність від інших і їхнього ставлення до себе, неамбіційність (невпевненість у собі, уникання конкуренції), негнучкість (передбачуваність і послідовність, запрограмованість та організованість), самозвинувачення й самокритичність (низька аутоемпатія), уникання (страх) обов'язків і зобов'язань, а також емпатійність, чутливість і дружельність.

Ключові слова: синдром самозванця, соціальні чинники, психологічні чинники, рання дорослість, середня дорослість.

The article is devoted to the study of the socio-psychological factors of the impostor syndrome in persons of early and middle adulthood. The impostor syndrome is considered a psychological phenomenon in which a person is unable to attribute his achievements to his qualities, abilities, and efforts, and, despite external evidence of his competence, is convinced that he does not deserve the success he has achieved. A theoretical analysis of the sources allows us to conclude that several factors contribute to the emergence of the impostor syndrome. Among them can be singled out perfectionism, self-criticism, self-esteem instability, introversion, neuroticism, etc. Often, among the causes for this phenomenon are problems in relations with parents (lack of sincerity and trust, acceptance deficit, excessive demands, and others). The reasons for the development of the syndrome can also be problems with other family members (sibling rivalry), childhood traumas and experiences, cultural guidelines, etc. The conducted empirical research made it possible to establish that the social factors of the impostor syndrome in persons of early and middle adulthood are a low degree of the family (parental) system organization, the blurring of family rules and duties (an indicator of family system management), as well as lack of encouragement for self-assertion, independence, and self-reliance in thinking about problems and making decisions (an indicator of personal growth). Psychological factors leading to the development of impostor syndrome are strong dependence on others and their attitude towards oneself, unambitiousness (self-doubt, avoidance of competition), inflexibility (predictability and consistency, programming and organization), self-blame and self-criticism (low autocompassion), avoidance (fear) of duties and obligations, as well as empathy, sensitivity and friendliness.

Key words: impostor syndrome, social factors, psychological factors, early adulthood, middle adulthood.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2023.56.35

Петровська І.Р.

д.психол.н.,

доцент кафедри психології

Львівський національний університет

імені Івана Франка

Дерев'яна С.І.

магістр психології

Львівський національний університет

імені Івана Франка і

Постановка проблеми. Синдром самозванця – це психологічне явище, що передбачає переживання внутрішнього досвіду інтелектуальної фальшивості, при якому особистість не здатна визнати досягнення результатом власних якостей, здібностей, талантів, приписуючи їх випадковостям, удачі, і відчуває страх бути викритою.

Згідно з даними, описаними Е. Голдсміт (E. Goldsmith), 70% чоловіків і жінок хоч раз стикалися з феноменом самозванця [7]. Дослідження синдрому самозванця, проведене К. Джоса (C. Josa), показує, що 49% чоловіків і 52% жінок боролися із синдромом самозванця «регулярно» або «щодня» протягом останнього року [9].

Синдром самозванця негативно впливає на фізичне та ментальне здоров'я. Передусім це

надмірний стрес, який може негативно вплинути на життєдіяльність загалом [2]. Багато сил витрачається саме на уникнення викриття, надмірну підготовку до реалізації завдання, внутрішню боротьбу та сумніви, а не на виконання роботи [1]. Відсутність інтерналізації минулих успіхів, зовнішній локус контролю та відсутність упевненості в повторенні минулих результатів призводять до значної кількості страху. Самозванець часто демонструє трудоголічну поведінку, що зумовлює виснаження й підвищує ризик вигорання [13]. Крім того, синдром самозванця часто супроводжується такими психологічними проблемами, як депресія, порушення балансу між роботою та особистим життям [10].

Серед наслідків синдрому самозванця можна виокремити й позитивні сторони.

Надмірна робота з метою захисту себе від викриття може бути ефективною та принести позитивний результат. Здебільшого синдром самозванця притаманний реальним професіоналам [2].

Дискусійним є питання щодо трактування синдрому самозванця: деякі вчені пропонують розглядати цей феномен як особистісну характеристику, а інші – як афективний стан, зіткнутися з яким різною мірою може кожен [1]. Частина вчених стверджує, що самозванство – це самовідчуття шахрайства, яке є поєднанням когнітивних та афективних компонентів, а не емоційний розлад [15]. Існує також припущення, що синдром самозванця може бути просто функцією або різновидом афективних станів, таких як тривога або депресія [19]. Серед науковців зустрічається пропозиція класифікувати синдром самозванця як розлад і включити його до Діагностичного та статистичного посібника з психічних розладів (DSM), що дало б змогу змінити підхід до пацієнтів із цими симптомами [14]. У літературі немає повної згоди щодо того, є феномен самозванця окремим психологічним феноменом, афективним станом чи компліцією інших конструкцій, які погано марковані [19].

Існує думка, що феномен самозванця варто розглядати не просто як дисфункціональний «синдром», який притаманний певним індивідам, а як психологічну відповідь на дисфункціональний контекст [6]. Хоча феномен проявляється на рівні особистості, адже саме індивіди відчувають себе самозванцями, але ці індивіди не існують у соціальному вакуумі. Синдром самозванця є результатом не лише їхніх схильностей і характеру, а й справді може проникати ззовні всередину. Соціальний контекст може сформувати схильність людини почуватися самозванцем. Інтерналізовані, негативні уявлення про себе породжені середовищем і соціальними взаємодіями, які змушують людей сумніватися у своїх здібностях і цінності. Відповідно, можна стверджувати, що люди цілком можуть відчувати себе самозванцями, коли з ними поводяться так, нібито вони такими є. Подібним чином почуття самозванця також можна пом'якшити, коли до цих осіб інші ставляться як до цінних і гідних людей [6].

Варто відрізнити осіб із синдромом самозванця від справжніх самозванців і шахраїв. Справжні самозванці видають себе за фальшиву особу з наміром увести в оману інших і навмисно спотворюють свої справжні здібності [7]. На відміну від інших, особам із синдромом самозванця не вдається інтерналізувати свої успіхи. Вони вважають, що похвала чи схвалення є лише ознакою того, що їм удалося увести в оману інших, змусивши повірити, що вони успішні [16]. Шахраї

та справжні самозванці прагнуть отримати невинуватну особисту вигоду. Вони не відчувають негативної психологічної реакції, коли отримують заслуги за досягнення або якості, які є результатом обману. Люди із синдромом самозванця натомість насправді є компетентними та здібними. Дещо перетинається із синдромом самозванця ефект Даннінга-Крюгера. Але люди, яким притаманний ефект Даннінга-Крюгера, не усвідомлюють, що вони некомпетентні, тоді як люди, яким притаманний синдром самозванця, не усвідомлюють, що вони компетентні [7].

Отож, помітний інтерес до вивчення синдрому самозванця спостерігається в основному серед зарубіжних дослідників. Попри значну кількість зарубіжних публікацій, присвячених цій проблематиці, у вітчизняній психології вона висвітлена лише фрагментарно.

Метою статті є виявлення й аналізування соціально-психологічних чинників синдрому самозванця в дорослих осіб.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні немає єдиної узгодженої дефініції синдрому самозванця. Синдром самозванця тлумачать як внутрішній досвід інтелектуальної фальшивості (П. Кленс (P. Clance), С. Аймс (S. Imes)) [5, с. 241]; психологічний патерн, що корениться в сильному, прихованому почутті шахрайства в разі зіткнення із завданнями досягнення (К. Хоулі (K. Hawley), С. Пол (S. Paul)) [8]; психологічне явище, при якому людина має сумніви щодо своїх здібностей і реальності власних професійних досягнень (С. Дерев'янка) [3, с. 61]; комплекс уявлень особистості про те, що вона досягнула успіхів виключно випадковим чином, а не завдяки власним здібностям і талантам (А. Бурова, А. Іващенко, К. Гільчер) [1, с. 438; 2, с. 67]; розрив між тим, ким особа бачить себе, і тим, ким, на її думку, їй потрібно бути, щоб досягти успіху та бути лідером (К. Джоса (C. Josa)) [9, с. 8]; психологічний досвід особи, яка вірить, що вона є інтелектуальним шахраєм, і побоюється, що її можуть визнати самозванцем (Дж. Сакулку (J. Sakulku), Дж. Александер (J. Alexander)) [15, с. 8].

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що синдром самозванця складається з трьох основних факторів: переконання, що він/вона обдури(-ла) інших людей; страх бути викритим як самозванець; нездатність приписувати власні досягнення внутрішнім якостям, таким як здібності, інтелект або навички. Відповідно, щоб уважати когось самозванцем, ця людина повинна відповідати всім трьом критеріям [15].

Існує низка факторів, що сприяють виникненню синдрому самозванця. Серед них можна виокремити перфекціонізм, самокритичність, нестабільність самооцінки, інтро-

версію, нейротизм тощо. Часто серед причин виникнення цього явища – проблеми у взаєминах із батьками (відсутність щирості й довіри, дефіцит прийняття, завищені вимоги тощо). Причинами розвитку синдрому можуть бути також проблеми з іншими членами сім'ї (конкуренція між сиблінгами), дитячі травми та переживання, культурні установки тощо [4].

Результати дослідження (С. Панхаузен (S. Pannhausen), К. Клюг (K. Klug), С. Рорман (S. Rohmann)) указують на найсильніший зв'язок між синдромом самозванця та соціально зумовленим перфекціонізмом [12]. Люди з високою схильністю до синдрому самозванця керуються переконанням, що інші мають від них дуже високі очікування, яким необхідно відповідати, а також дуже критично ставляться до себе. Через цю самокритичність вони стурбовані перспективою того, що інші будуть оцінювати їхню роботу й, зрештою, виявлять недоліки, які «самозванець» бачить у собі. Щоб зменшити ймовірність викриття та звести до мінімуму свою тривогу, такі люди уважно стежать за своєю поведінкою і враженням, яке вони справляють на інших.

Незважаючи на те що люди із синдромом самозванця, імовірно, не страждають від загальної низької самооцінки, їхня самооцінка, принаймні в галузі досягнень, ненадійна й вимагає системи захисту, яка втомлює і викликає занепокоєння. Утім в осіб із низьким рівнем самооцінки спостерігається більша схильність до проявів синдрому самозванця. Схильність до синдрому самозванця виявляється й в осіб з високою, але нестабільною самооцінкою [11].

У дослідженні (С. Росс (S. Ross), Дж. Стюарт (J. Stewart), М. Мугге (M. Mugge), Б. Фульц (B. Fultz)) емпірично встановлено обернену кореляцію синдрому самозванця з екстраверсією, що підтверджує вищу ймовірність розвитку синдрому самозванця в інтровертів [17]. Крім того, у дослідженнях виявлено пряму кореляцію синдрому самозванця з нейротизмом та обернену із сумлінністю [17; 18].

Синдром самозванця тісно пов'язаний із потребою догоджати іншим членам сім'ї. Має місце припущення, що в сім'ях, де була відсутня підтримка почуттів та індивідуального розвитку дитини, ця дитина, яка в майбутньому стає «самозванцем», унаслідок батьківського виховання або якимось іншим чином повинна була розвинути «фальшиве я», щоб отримати підтвердження. Потім це «фальшиве я», імовірно, перейде в доросле життя як невпевненість у своїй істинній особистості, що часто відчувається як синдром самозванця в тих, хто досягає успіху. Таким чином, на думку Дж. Ленгфорд (J. Langford) і П. Кленс (P. Clance), синдром самозванця

може розвинути в людини, яка намагалася отримати підтримку в «емоційно холодному» середовищі вдома, працюючи надто важко, щоб догодити іншим [11]. К. Соннак (C. Sonnak) і Т. Туюелл (T. Towell) дійшли висновку, що надмірна опіка батьків також є чинником розвитку страху самозванця [16].

З метою виявлення соціально-психологічних чинників синдрому самозванця в осіб ранньої та середньої дорослості проведено емпіричне дослідження, у якому взяло участь 80 осіб віком від 20 до 56 років (середнє значення – 33,76), серед яких – 54 особи віку ранньої дорослості (67,5%) і 26 осіб віку середньої дорослості (32,5%), 55 (68,8%) жінок і 25 (31,2%) чоловіків. У дослідженні використано шкалу феномена самозванця (П. Кленс, адаптація С. Дерев'янна), каліфорнійський психологічний опитувальник (CPI) (Дж. Гоух, адаптація В. Барко, В. Барко, П. Макаренко, В.Д. Бондаренко), тест-опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелеєв), шкалу сімейного оточення (Р. Мус, адаптація С. Купріянова), п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (С. Гослінг, П. Ренфру, В. Свонн, адаптація М. Кліманська, І. Галецька). Дослідження проходило у формі онлайн-опитування через Google Forms. Опитування було добровільним та анонімним. Середній час заповнення анкети становив близько 30 хвилин.

У результаті дослідження виявлено, що в 11 респондентів (13,75%) виявляється мало характеристик синдрому самозванця, у 29 респондентів (36,25%) спостерігається помірний досвід переживання синдрому самозванця, 33 респонденти (41,25%) переживають прояви синдрому самозванця часто, у 7 респондентів (8,75%) часто виявляється інтенсивний досвід переживання синдрому самозванця.

Для виявлення взаємозв'язку між синдромом самозванця та психологічними властивостями респондентів проведено кореляційний аналіз емпіричних даних. За більшістю шкал розподіл відрізняється від нормального, тому використано непараметричний метод (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена).

Установлено обернену кореляцію шкали «синдром самозванця» з такими шкалами каліфорнійського психологічного опитувальника (CPI), як незалежність ($r_s = -0,61$), домінантність ($r_s = -0,57$), статус ($r_s = -0,51$), відкритість ($r_s = -0,5$), благополуччя ($r_s = -0,53$), досягнення через незалежність ($r_s = -0,5$), самосприйняття ($r_s = -0,32$), відповідальність ($r_s = -0,31$), інтелектуальна ефективність ($r_s = -0,38$), проникливість ($r_s = -0,45$), гнучкість ($r_s = -0,35$), і пряму кореляцію зі шкалою чутливість ($r_s = 0,28$).

Виявлено взаємозв'язки шкали «синдром самозванця» зі шкалами тесту-опитувальника самоставлення, а саме: обернені коре-

ляції з інтегральною шкалою самоствавлення ($r_s = -0,52$), самоповагою ($r_s = -0,51$), аутосимпатією ($r_s = -0,53$), самовпевненістю ($r_s = -0,51$), самоінтересом ($r_s = -0,31$), самоприйняттям ($r_s = -0,28$), саморозумінням ($r_s = -0,46$) і пряму кореляцію із самозвинуваченням ($r_s = 0,51$).

Шкала «синдрому самозванця» має обернені кореляції з такими шкалами сімейного оточення, як незалежність (-0,32) та організація (-0,37), а також зі шкалами ТІРІ – емоційна стабільність (-0,38) і відкритість новому досвіду (-0,34).

Для виокремлення соціально-психологічних чинників синдрому самозванця використано множинний регресійний аналіз (таблиця 1).

Коефіцієнт множинної кореляції ($R = 0,87$) указує на сильний зв'язок між синдромом самозванця та сукупністю змінних, що ввійшли до регресійної моделі. Коефіцієнт множинної детермінації ($R^2 = 0,76$) указує на те, що 76% дисперсії залежної змінної, а саме синдрому самозванця, пояснюється цими незалежними змінними, а саме особистісними характеристиками, показниками самоствавлення та сімейного оточення. Варто зазначити, що визначені змінні, зважаючи на складність синдрому самозванця, не є єдиними його чинниками, вони діють разом з іншими, не врахованими в цій моделі. Крім того, у цій регресійній моделі одні показники мають додатні значення, тобто є такими, що сприяють розвитку синдрому самозванця, інші – мають від'ємні значення, тобто перешкоджають його розвитку.

Висновки з результатів дослідження. До соціальних чинників синдрому самозванця можна зарахувати такі показники функціонування сімейної (батьківської) системи, як відсутність заохочення до самоствавлення,

незалежності й самостійності в обмірковуванні проблем і прийнятті рішень (показник особистісного зростання), а також розмитість сімейних правил та обов'язків (показник управління сімейною системою).

Психологічними чинниками синдрому самозванця є сильна залежність від інших (зокрема пошук підтримки з боку інших) і їхнього ставлення до себе, неамбіційність (невпевненість у собі, уникання конкуренції), негнучкість (передбачуваність і послідовність, запрограмованість та організованість), самозвинувачення й самокритичність (низька аутосимпатія), уникання (страх) обов'язків і зобов'язань, а також емпатійність, чутливість і дружелюбність.

Цікаво, що однією з моделей поведінки осіб із синдромом самозванця (за Е. Голдсміт (E. Goldsmith)) є модель, що передбачає використання чарівності, щоб завоювати інших [7]. Така людина використовуватиме різні способи: намагатиметься лестити та справляти позитивне враження на інших, утримуватиметься від висловлення власної думки, поводитиметься доброзичливо, аби тільки здаватися навколишнім симпатичною, щоб інші не визнали її шахраєм.

Отже, синдром самозванця швидше негативно позначається на психологічному благополуччі людини, адже заважає приймати власні здібності й досягнення, насолоджуватися ними. Нездатність інтерналізувати успіх, почуття непевненості в собі, нав'язлива потреба підтримувати враження спроможності/компетентності можуть ускладнювати досягнення професійного успіху, призводити до залежностей і проблем із психічним здоров'ям.

Таблиця 1

Результати множинної регресії

Regression Summary for Dependent Variable: Синдром самозванця						
R= .87311178 R2= .76232417 F(15,64)=13,685 p< .00000						
N=80	Beta	Std.Err. – of Beta	B	Std.Err. – of B	t(64)	p-level
Intercept			115,1107	15,69637	7,33359	0,000000
Незалежність	-0,394585	0,078967	-3,3344	0,66729	-4,99684	0,000005
Статус	-0,251053	0,081112	-1,9256	0,62212	-3,09515	0,002917
Ставлення інших	0,246140	0,077801	0,1372	0,04337	3,16371	0,002383
Гнучкість	-0,229014	0,068130	-2,0601	0,61286	-3,36142	0,001312
Аутосимпатія	-0,294758	0,086700	-0,1636	0,04811	-3,39974	0,001166
Незалежність (сімейне оточення)	-0,137235	0,067906	-1,2982	0,64238	-2,02094	0,047474
Емпатія	0,152462	0,065337	1,4714	0,63054	2,33348	0,022777
Самозвинувачення	0,236609	0,084889	0,1438	0,05158	2,78726	0,006989
Чутливість	0,170135	0,072966	1,5460	0,66302	2,33170	0,022876
Відповідальність	-0,183925	0,079724	-1,5172	0,65764	-2,30703	0,024300
Дружелюбність	0,148975	0,069052	1,0941	0,50713	2,15742	0,034733
Організація (сімейне оточення)	-0,127657	0,070381	-0,8784	0,48427	-1,81379	0,044398

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурова А.В., Іващенко А.І. Психологічні особливості прояву синдрому самозванця у дорослих. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», «Психологія», «Медицина»*. 2022. № 10 (15). С. 436–448.
2. Гільчер К. «Синдром самозванця» як психологічне явище. *Психологічні умови благополуччя персоналу організацій* : тези І Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф., 15–17 жовтня 2020 р. Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2020. С. 67–69.
3. Дерев'яно С.П. «Синдром самозванця» та «синдром Білого Кролика» як прояви професійного неблагополуччя. *Вектори соціальної, організаційної та економічної психології* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 25 лютого 2022 р. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С. 61–63.
4. Чепеленко Ю.І. Психологічні особливості синдрому самозванця та способи його корекції. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя* : матеріали ІV Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 лютого 2018 р. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2018. С. 232–233.
5. Clance P.R., Imes S. The Imposter Phenomenon in high achieving women: dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*. 1978. Vol. 15 (3). P. 241–247. <https://doi.org/10.1037/h0086006>.
6. Contextualizing the impostor “syndrome” / S. Feenstra et al. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.575024>.
7. Goldsmith E. Do you feel like a Fraud? How Experiencing the Impostor Phenomenon Influences Consumption Choices: dissertation ... degree of Doctor of Philosophy. NY, 2018. 73 p.
8. Hawley K., Paul S.K. What Is Impostor Syndrome? *Aristotelian Society Supplementary Volume*. 2019. Vol. 93 (1). P. 203–226. <https://doi.org/10.1093/arisup/akz003>.
9. Josa C. How Is Imposter Syndrome Affecting Businesses? And what can we do about it? 2019. 33 p.
10. Joshi A., Mangette H. Unmasking of Impostor Syndrome. *Journal of Research, Assessment, and Practice in Higher Education*. 2018. Vol. 3 (1). P. 1–8. <https://ecommons.udayton.edu/jraphe/vol3/iss1/3>.
11. Langford J., Clance P.R. The impostor phenomenon: Recent research findings regarding dynamics, personality and family patterns and their implications for treatment. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1993. Vol. 30 (3). P. 495–501. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.3.495>.
12. Pannhausen S., Klug K., Rohrmann S. Never good enough: The relation between the impostor phenomenon and multidimensional perfectionism. *Current Psychology*. 2022. Vol. 41. P. 888–901. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00613-7>.
13. Parkman A. The Impostor Phenomenon in Higher Education: Incidence and Impact. *Journal of Higher Education Theory and Practice*. 2016. Vol. 16 (1). P. 51–60.
14. Prevalence, predictors, and treatment of impostor syndrome: a systematic review / D. Bravata et al. *Journal of General Internal Medicine*. 2020. Vol. 35. P. 1252–1275. <https://doi.org/10.1007/s11606-019-05364-1>.
15. Sakulku J., Alexander J. The Impostor Phenomenon. *International Journal of Behavioral Science*. 2011. Vol. 6(1). P. 73–92.
16. Sonnak, C., Towell T. The Impostor Phenomenon in British University Students: Relationships between self-esteem, mental health, parental rearing style and socioeconomic status. *Personality and Individual Differences*. 2001. Vol. 31(6). P. 863–874. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00184-7](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00184-7).
17. The impostor phenomenon, achievement dispositions, and the five-factor model / S.R. Ross et al. *Personality and Individual Differences*. 2001. Vol. 31 (8). P. 1347–1355. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00228-2](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00228-2).
18. Thompson T., Davis H., Davidson J. Attributional and affective responses of impostors to academic success and failure outcomes. *Personality and Individual Differences*. 1998. Vol. 25 (2). P. 381–396. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(98\)00065-8](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(98)00065-8).
19. Wilke M. Impostor Phenomenon: Distinct Construct or Achievement-Related Affective Experience? *Murray State Theses and Dissertations*. 2018. 59 p.

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ Й КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

FEATURES OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS' RELATIONSHIP BETWEEN HARDINESS AND COPINGS

Стаття присвячена дослідженню життєстійкості й копінг-стратегій внутрішньо переміщених осіб в умовах активної фази російсько-української війни. Процес адаптації внутрішньо переміщених осіб до зміни умов життя вимагає від них значних зусиль і наявності психологічних ресурсів. У теоретичних та емпіричних дослідженнях життєстійкість і копінг розглядаються як система внутрішніх ресурсів особистості, які сприяють успішній адаптації людини, підтримці психологічного благополуччя й подоланню життєвих проблем, а також перешикоджають розвитку психічних розладів. Метою дослідження стало визначення зв'язку життєстійкості й копінгів внутрішньо переміщених осіб.

В емпіричному дослідженні використано методи: авторську анкету, тест життєстійкості С. Мадді, опитувальник копінг-стратегій особистості Р. Лазаруса й С. Фолкмана; коефіцієнт кореляції Пірсона. Вибірку дослідження становили внутрішньо переміщені особи, переважно переселенці зі східних областей до центральних областей України. За результатами дослідження, у ВПО переважає середній рівень і низький рівень життєстійкості; у структурі життєстійкості найбільш виражене прийняття ризику, найменш – залученість. Переважна кількість досліджуваних ВПО мають середній, адаптивний рівень копінг-стратегій, вони ситуативно використовують способи вирішення проблем залежно від обставин. Найбільш високі показники мають планування розв'язання проблем, пошук соціальної підтримки та позитивна переоцінка. Між показниками життєстійкості й копінгами дистанціювання, уникнення та прийняттям відповідальності існують статистично значущі обернені зв'язки; між життєстійкістю й копінгами планування вирішення проблем, позитивна переоцінка існують статистично значущі прямі зв'язки.

Отримані результати можуть бути використані для подальшого дослідження соціальної та психологічної проблематики внутрішньо переміщених осіб, а також для розроблення рекомендацій і програм підтримки життєстійкості ВПО.

Ключові слова: життєстійкість, копінг-стратегії, внутрішньо переміщені

особи (ВПО), російсько-українська війна, психологічні ресурси, стрес, соціально-психологічна адаптація, психологічне благополуччя.

The article is devoted to the study of the internally displaced persons' hardiness and copings in the Russian-Ukrainian active phase war conditions. The internally displaced persons' adaptation process to changing living conditions requires considerable efforts from them, the presence of psychological resources. In theoretical and empirical studies, hardiness and coping skills are considered as a system of internal resources of the individual that contribute to the person's successful adaptation, support psychological well-being and overcoming life problems, as well as prevent the development of mental disorders. The study aimed to determine the relationship between hardiness and copings of internally displaced persons.

The following methods were used in the empirical study: the author's questionnaire, the test of hardiness of Muddy, the questionnaire of personality's copings of Lazarus and Folkman; Pearson's correlation coefficient. The study's sample consisted of internally displaced persons, mostly resettlers from the Eastern to the Central regions of Ukraine. According to the results of the study, IDPs have an average and a low level of hardiness; in the structure of sustainability, Risk Acceptance is the most pronounced, and Involvement is the least. The majority of the sample IDPs have an average, adaptive level of copings, they situationally use ways to solve problems depending on the circumstances. Planning for Problem Solving, Seeking Social Support, and Positive Reappraisal have the highest scores. There are statistically significant inverse relationships between hardiness indicators and the copings of Distancing, Avoiding, and Accepting responsibility; there are statistically significant direct relationships between hardiness and copings Planning for problem-solving and Positive reappraisal.

The obtained results can be used for further research into the internally displaced persons' social and psychological problems, as well as for the development of recommendations and programs to support the viability of IDPs.

Key words: hardiness, coping, internally displaced persons (IDPs), Russian-Ukrainian war, psychological resources, stress, social-psychological adaptation, psychological well-being.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.36>

Пирог Г.В.

к.філос.н., доцент,
доцент кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Бондаренко Т.М.

магістрантка за спеціальністю 053.
Психологія
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

З 2014 року в Україні з'явилася вразлива категорія внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), а повномасштабне вторгнення росії в лютому 2022 року призвело до їх значного збільшення, стало однією з актуальних проблем у суспільстві. У людей, які покинули свої домівки й переїхали в нові місця проживання в пошуках порятунку й захисту, пережили травматичний досвід, значним є ризик розвитку негативних психічних станів, психологічних проблем, руйнування психічного здоров'я.

Сучасні українські дослідження (О. Котух, О. Медведєва та ін.) спрямовані на вивчення психологічного благополуччя вимушених переселенців, процесів їх адаптації та інтеграції в нові громади [5; 7]. Дані наукових досліджень (О. Завгородня, Л. Карамушка, Т. Карамушка, О. Краєва та ін.) показують, що велика частина ВПО має низький рівень опірності стресам, високі показники тривоги, ознаки депресії та інші проблеми із психічним здоров'ям [3; 4].

В умовах постійної загрози життю і здоров'ю, соціальної нестабільності, розірваних

соціальних зв'язків актуальним є пошук внутрішніх ресурсів, які б допомогли впоратися ВПО з край стресовими обставинами життя. Психологи вивчають як такі ресурси резильєнтність та особистісні якості (О. Зайцева, М. Нестеренко), емоційний інтелект (Н. Грищенко, Н. Фролова), сенсожиттєві й ціннісні орієнтації (Л. Лисенко, В. Москаленко, О. Яніт). Особливе значення надається таким психологічним ресурсам ВПО, як життєстійкість і копінг-стратегії (О. Богучарова, О. Коханова, А. Паренко, Н. Ткаченко та ін.) [1; 6].

Отже, потреба у вивченні наявності й ефективності внутрішніх ресурсів такої вразливої категорії, як ВПО, зумовлює необхідність наукових досліджень їхніх життєстійкості та копінг-стратегій.

Метою дослідження стало визначення зв'язку життєстійкості з копінг-стратегіями ВПО.

Для цього сформульовано завдання дослідження: визначити теоретичні засади розуміння життєстійкості й копінг-стратегій особистості; емпірично дослідити життєстійкість внутрішньо переміщених осіб і їхні копінг-стратегії; визначити зв'язок між життєстійкістю й копінг-стратегіями внутрішньо переміщених осіб.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, узагальнення, систематизація наукової літератури; *емпіричні:* авторська анкета; тест життєстійкості С. Мадді; опитувальник копінг-стратегій особистості Р. Лазаруса й С. Фолкмана; *статистичні:* коефіцієнт кореляції Пірсона.

Теорія життєстійкості виникла як пояснення тому, чому люди мають різну здатність перетворювати життєві труднощі в можливості особистісного зростання. Американський психолог С. Мадді запропонував поняття «hardiness», що його ми перекладаємо як життєстійкість, в основі якого сукупність особистісних установок щодо світу, інших людей, себе самого [13]. За С. Мадді, життєстійкість складається з відносно автономних компонентів, таких як залученість, контроль, виклик, що знижують значущість стресових ситуацій і зменшують внутрішнє напруження. Цей феномен є внутрішнім ресурсом, що сприяє психічному й фізичному здоров'ю, надає сенс життю, при цьому він залежить від самої людини [13].

Сучасні українські дослідники всебічно та системно розглядають життєстійкість особистості (С. Кузікова, Т. Титаренко, Т. Ларіна, І. Чанчиков, О. Чиханцова та ін.), визначають особливості життєстійкості в сучасних воєнних умовах (О. Вдовіченко, С. Гальцова), можливості формування життєстійкості особистості (К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук, Т. Титаренко, А. Швалб та ін.) [2; 10; 11]. О. Чиханцова відмічає, що результатом прояву життєстійкості є осмисленість життя, підвищення його якості, позитивне світовідчуття, ефективна саморегуляція та самореалізація через адаптацію, здат-

ність витримувати стрес, зберігаючи психічне здоров'я й успішність діяльності [11].

По суті, життєстійкість – це психологічний аналог життєвої сили людини, актуалізація якої дає їй змогу подолати несприятливі життєві обставини і труднощі, при цьому життєстійкість не збігається з поняттям копінгів як стратегій стрес долаючої поведінки. Якщо життєстійкість є рисою особистості, що дає змогу ефективно справлятися з дистресом і завжди в напрямі особистого зростання, то копінг-стратегії – це звичні для особи дії, які можуть набувати як продуктивної, так і непродуктивної форми [1; 8; 9]. Р. Моос і К. Голаган розглядали два типи копінг-стратегій: активні спроби вирішити проблему і спрямовані на уникнення проблемної ситуації – і з'ясували, що активне вирішення проблеми більшою мірою сприяє психологічному здоров'ю, ніж уникнення [14]. С. Фолкман та Р. Лазарус виділили вісім стратегій, що спрямовані на подолання життєвих труднощів: конфронтацію, дистанціювання, уникнення, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблем, самоконтроль, позитивну переоцінку, прийняття відповідальності [12]. Ці копінг-стратегії сприяють адаптації до складних ситуацій, але в разі абсолютизації певної стратегії, її занадто частого використання без урахування обставин можуть набути неадекватних форм. Деякі дослідники виділяють конструктивні (наприклад, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблем тощо) та неконструктивні (наприклад, конфронтація, уникнення тощо) копінг-стратегії [8]. В умовах війни копінг-стратегії є поведінковими ресурсами, які дають змогу зберегти психологічне благополуччя особистості [9; 15]. За С. Мадді, життєстійкість впливає на вибір копінг-стратегій, а вже копінг-стратегії забезпечують підтримку здоров'я й успішність діяльності [8; 13].

Отже, життєстійкість і копінг-стратегії являють собою систему взаємопов'язаних стійких ресурсів особистості, які сприяють успішності адаптації людини, підтримці психологічного благополуччя та подоланню життєвих проблем, а також перешкоджають розвитку психічних розладів.

Емпіричне дослідження життєстійкості й копінг-стратегій ВПО проводили у вересні-листопаді 2023 року. Вибірку дослідження становили 32 внутрішньо переміщені особи, переважно переселенці зі східних областей до центральних областей України. За віком респонденти представляють три вікові групи: 18–30 років – 34,4%; 30–50 років – 43,6%; 50–70 років – 22%. Половина респондентів дослідження (50%) мають роботу, а інша половина (50%) – безробітні. При цьому 53,1% досліджуваних мають регулярні доходи на новому місці, 28,1% мають нерегулярні доходи, 3,2% мають регулярні та нерегулярні доходи, 15,6% не мають доходів зовсім.

Досліджувані ВПО надали інформацію щодо їхнього переселення. У більшості (87,5% опитаних) до повномасштабного вторгнення досвіду вимушеного переміщення не було, вдруге пережили такий досвід 12,5% респондентів, які вперше вимушено покинули свої домівки ще у 2014 році. Більшість досліджуваних ВПО (65,6%) переїхали на нове місце зі своєю родиною, 21,9% – переїхали самі, 12,5% утрималися від відповіді.

Щодо пристосування до нових умов проживання, то більшість досліджуваних (53,1%) оцінили свій процес адаптації неоднозначно («буває по-різному»); 31,3% – як важкий, 15,6% – як легкий. 59% опитаних почувають себе в безпеці в тому місці, де перебувають; 34,4% не почувають себе в безпеці на новому місці. Щодо цілей на найближчі 2–3 місяці, 46,8% опитаних мають такі цілі, 18,8% не мають жодної цілі, 34,4% не визначилися з наявністю цілей.

Потребу в психологічній допомозі відчують 40,6%, із них 15,6% її отримують, а 25% не отримують; 59,4% не мають такої потреби. Серед проблем, через які потрібна психологічна допомога, переважають складнощі адаптації на новому місці: їх указали 95% досліджуваних; тільки 5% назвали як причину для психологічної допомоги війну та воєнні дії.

Отже, результати анкетування виявили, що більша частина учасників дослідження покинула свої домівки внаслідок окупації території, переїхала на нове місце зі своєю родиною, до повномасштабного вторгнення досвіду вимушеного переміщення не мала. Половина з них працевлаштовані та мають регулярні доходи. Більшість досліджуваних оцінюють свій процес адаптації неоднозначно; почуваються на новому місці безпечно; мають цілі на найближчий час. Більша частина опитуваних не потребує психологічної допомоги; основні проблеми, через які потрібна психологічна допомога, пов'язані зі складнощами адаптації на новому місці.

Результати дослідження життєстійкості ВПО за методикою С. Мадді виявили, що в 40,6% досліджуваних переважає середній рівень, у 21,8% – високий рівень життєстійкості (таблиця 1). У 37,5% досліджуваних виявлено низький рівень життєстійкості, тобто вони не отримують задоволення від того, що роблять, відрізняються тривожністю, живуть сьогоdnішнім або вчорашнім днем, відчують незадоволеність своїм життям, не вірять у власні сили й здатність контролювати події свого життя.

У структурі життєстійкості найбільш представлена складова *прийняття ризику* – високий рівень мають 34% досліджуваних; найменш представлена складова *залученість* – тільки 8% досліджуваних мають високий рівень. Загалом досліджувані готові ризикувати, можуть

контролювати й впливати на події, але не отримують задоволення від життя.

Таблиця 1
Життєстійкість внутрішньо переміщених осіб за методикою С. Мадді)

№ з/п	Показники життєстійкості	Рівень		
		високий	середній	низький
1	Залученість	6,2%	46,9%	46,9%
2	Контроль	12,5%	31,2%	56,3%
3	Прийняття ризику	34,4%	43,7%	21,8%
4	Загальна життєстійкість	21,8%	40,7%	37,5%

Результати вивчення копінг-стратегій за опитувальником Р. Лазаруса – С. Фолкмана виявили, що переважна кількість досліджуваних ВПО має середній рівень неконструктивних копінг-стратегій і лише ситуативно використовує конфронтацію, дистанціювання й уникнення для подолання складних ситуацій (таблиця 2). З неконструктивних копінгів найчастіше використовується дистанціювання, найрідше – уникнення.

Таблиця 2
Копінг-стратегії внутрішньо переміщених осіб за опитувальником Р. Лазаруса й С. Фолкмана

№ з/п	Копінг-стратегії	Рівень		
		високий	середній	низький
1	Конфронтація	9,4%	81,2%	9,4%
2	Дистанціювання	18,7%	75%	6,3%
3	Уникнення	12%	72,4%	15,6%
4	Пошук соціальної підтримки	37,5%	43,7%	18,8%
5	Планування вирішення проблем	43,8%	46,8%	9,4%
6	Самоконтроль	9,4%	87,5%	3,1%
7	Позитивна переоцінка	34,4%	62,5%	3,1%
8	Прийняття відповідальності	15,6%	75%	9,4%

У конструктивних копінг-стратегіях також переважає середній рівень, що свідчить про гнучке використання способів вирішення проблем залежно від обставин. Найбільше високих показників, які свідчать про неадаптивне їх використання, мають копінги планування вирішення проблем, пошук соціальної підтримки та позитивна переоцінка. Адаптивні форми переважають у копінгів самоконтроль, прийняття відповідальності й позитивна переоцінка.

Для виявлення зв'язку між життєстійкістю й копінг-стратегіями ВПО та його статистичної значущості використано коефіцієнт кореляції Пірсона (таблиця 3).

Взаємозв'язки життєстійкості ВПО з копінг-стратегіями (за коефіцієнтом кореляції Пірсона)

Показники життєстійкості	Копінг-стратегії							
	Конфронтація	Дистанціювання	Уникнення	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Планування вирішення проблем	Позитивна переоцінка
Загальна життєстійкість	,1295 p=,480	-,6466 p=,000	-,4769 p=,006	-,2154 p=,236	,0239 p=,897	-,3844 p=,030	,4648 p=,007	,3847 p=,030
Залученість	,1306 p=,426	-,5698 p=,001	-,3903 p=,027	-,2171 p=,233	,0968 p=,598	-,3007 p=,094	,4782 p=,006	,4292 p=,014
Контроль	,1533 p=,402	-,5793 p=,001	-,4398 p=,012	-,1099 p=,549	,0015 p=,994	-,3581 p=,044	,4871 p=,005	,3428 p=,005
Виклик	,0469 p=,799	-,7233 p=,000	-,5547 p=,001	-,3481 p=,081	-,0732 p=,691	-,4953 p=,004	,2467 p=,173	,2607 p=,150

Статистично значущі обернені зв'язки виявлено між життєстійкістю й копінг-стратегіями дистанціювання, уникнення та прийняття відповідальності, тобто, чим більш стійкими є досліджувані ВПО, тим менше вони відсторонюються від ситуації та ігнорують проблеми, менше беруть на себе відповідальність.

Статистично значущі прямі зв'язки існують між життєстійкістю й копінг-стратегіями планування вирішення проблем, позитивна переоцінка, тобто, чим більш стійкими є досліджувані, тим більше вони планують власні дії щодо розв'язання проблемних ситуацій і намагаються побачити позитив у проблемах.

Між показниками життєстійкості й копінг-стратегіями конфронтація, самоконтроль і пошук соціальної підтримки статистично значущих зв'язків не виявлено.

Проведене дослідження зв'язку життєстійкості ВПО з копінг-стратегіями дає змогу зробити такі **ВИСНОВКИ**:

1. В умовах повномасштабної війни процес адаптації ВПО до зміни умов життя вимагає від них значних зусиль, наявності психологічних ресурсів, які представлені життєстійкістю й копінг-стратегіями.

2. У досліджуваних ВПО переважає середній і низький рівень життєстійкості. У структурі життєстійкості найбільше виражене прийняття ризику, найменше – залученість. Загалом досліджувані готові ризикувати, можуть контролювати та впливати на події, але не отримують задоволення від життя.

3. Переважна кількість досліджуваних ВПО мають адаптивний рівень копінг-стратегій, вони ситуативно використовують способи вирішення проблем залежно від обставин. Найбільш високі показники мають планування розв'язання проблем, пошук соціальної підтримки та позитивна переоцінка.

4. Результати кореляційного аналізу показали, що між показниками життєстійкості й копінг-стратегіями дистанціювання, уникнення та прийняття відповідальності існують статистично значущі обернені зв'язки: чим більш стійкими є досліджувані, тим менше вони відсторонюються від ситуації, ігнорують проблеми, беруть на себе відповідальність. Між життєстійкістю й копінг-стратегіями планування вирішення проблем, позитивна переоцінка існують статистично значущі прямі зв'язки: чим більш стійкими є досліджувані, тим більше вони планують власні дії щодо вирішення проблемних ситуацій і намагаються побачити позитив у проблемах.

Отримані результати можуть бути використані для подальшого дослідження соціальної та психологічної проблематики ВПО, а також для розроблення рекомендацій і програм підтримки життєстійкості ВПО. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в розробленні та апробації програми психологічної підтримки ВПО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богучарова О.І., Ткаченко Н.В. Копінг-стратегії як фактор позитивної адаптації вимушених мігрантів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2016. № 22. С. 27–36.
2. Гавриловська К.П., Дем'янчук Ю.Ю. Формування життєстійкості особистості: арт-коучинговий підхід. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. Том VI. Випуск 16. С. 83–90.
3. Завгородня О., Краєва О. Психологічні проблеми осіб, вимушено переміщених внаслідок російської агресії. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. С. 73-82.
4. Карамушка Л.М., Карамушка Т.В. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни.

Організаційна психологія. Економічна психологія. 2022. Випуск 2 (26). С. 48–59.

5. Котух О.В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграції в нову громаду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Випуск 1. С. 56–61.

6. Коханова О.П., Паренко А.Ю. Вивчення життєстійкості внутрішньо переміщених осіб. *The 5 th International scientific and practical conference Actual trends of modern scientific research* (November 8–10, 2020). Germany, Munich : MDPC Publishing, 2020. P. 336–340.

7. Медведєва О.В. Емпіричне дослідження особливостей соціального та психологічного благополуччя вимушених переселенців. *Габітус*. 2023. Випуск 46. С. 188–192.

8. Олефір В.О. Взаємозв'язок життєстійкості, копінг-стратегій та психологічного благополуччя. *Вісник Харківського національного університету*. 2011. Випуск 981. С. 168–172.

9. Пирог Г., Литвинчук К. Копінг-стратегії представників християнських конфесій в умовах соціальної кризи (війни). *Актуальні проблеми психічного*

здоров'я : збірник наукових праць. Житомир, 2023. С. 173–175.

10. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ, 2019. 104 с.

11. Чиханцова О.А. Життєстійкість самодетермінованої особистості та її складові. *Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості* : монографія / за ред. Л.З. Сердюк. Київ, 2018. С. 71–79.

12. Folkman S., Lazarus R. S. Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personal and Social Psychology*. 1998. V. 54. P. 466–475.

13. Maddi S. The Personality Construct of Hardiness: Effects on Experiencing, Coping and Strain Consulting Psychology. *Journal Practice and Research*. 1999. Vol. 51. № 2. P. 83–94.

14. Moos R.H., Holahan C.J. Dispositional and Contextual Perspectives on Coping: Toward an Integrative Framework. *Journal of Clinical Psychology*. 2003. Vol. 59. P. 1387–1403.

15. Pyroh H.V. Psychological Well-being of Personality and Behavioral Resources. *Шахс ва жамият: замонавий чақирувлар*. Ташкент, 2023. P. 333–335.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ СТРЕСОГЕННОСТІ: ВІД АКТИВНОСТІ ДО АДАПТИВНОСТІ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF GRADUATES OF VOCATIONAL-TECHNICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN STRESSFUL CONDITIONS: FROM ACTIVITY TO ADAPTABILITY

Стаття присвячена аналізу психологічних детермінант професійного самовизначення випускників професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) в умовах стресогенності, що зростає, сучасного суспільства. Актуальність дослідження посилюється в контексті глобальних викликів, зокрема пандемії та військової агресії (ВА), що резонують у психологічних аспектах професійної самоідентифікації молодих фахівців. У статті розглядається вплив стресогенних умов на психологічну структуру особистості випускників, особливий акцент робиться на такі важливі аспекти, як активність, правдивість, вимогливість, урівноваженість, емоційність і реактивність. Виокремлення цих характеристик є ключовим для розуміння їх впливу на процес вибору кар'єрного шляху, а також на адаптацію до змін у професійному й особистісному житті. Підходи до дослідження базуються на комплексному аналізі психологічної структури особистості за допомогою інноваційних методик та інструментів для детального оцінювання впливу стресогенних факторів. Результати дослідження відкривають нові перспективи для розуміння динаміки психологічних характеристик випускників ПТНЗ у складних умовах сучасності, а також підкреслюють необхідність розроблення ефективних стратегій психологічної підтримки й кар'єрного розвитку молодих фахівців.

Ключові слова: професійне самовизначення, психологічні особливості, кар'єрне планування, психологічна підтримка, ринок праці, емоційна стійкість, адаптаційні стра-

тегії, реактивність особистості, професійна адаптація.

The article is devoted to the analysis of psychological determinants of professional self-determination of graduates from vocational and technical educational institutions in the context of increasing stress in modern society. The relevance of this research is amplified in the context of global challenges, particularly the pandemic and military conflicts, resonating in the psychological aspects of young professionals' professional self-identification. The article examines the impact of stressogenic conditions on the psychological structure of the graduates' personality, with a particular emphasis on such important aspects as activity, truthfulness, demandingness, equanimity, emotionality, and reactivity. The identification of these characteristics is key to understanding their impact on the career path choice process, as well as adaptation to changes in professional and personal life. The research approaches are based on a comprehensive analysis of the personality's psychological structure, using innovative methods and tools for a detailed assessment of the impact of stressogenic factors. The research findings open new perspectives for understanding the dynamics of psychological characteristics of graduates in challenging modern conditions and also highlight the need to develop effective strategies for psychological support and career development of young professionals.

Key words: professional self-determination, psychological characteristics, career planning, psychological support, labor market, emotional resilience, adaptive strategies, personality reactivity, professional adaptation.

УДК 159.923:378
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.37>

Пріб Г.А.

д.мед.н., професор,
проректор з наукової роботи
Академія праці,
соціальних відносин та туризму

Ларченко І.В.

здобувачка ступеня
доктора філософії з психології
Запорізький національний університет

У контексті сучасної психологічної науки розгляд стресогенних впливів на професійне самовизначення випускників (далі – ПТНЗ) набуває особливої значущості. Дослідження поглиблює розуміння зв'язку між стресовими чинниками сучасного суспільства, як-то пандемія та військова агресія (далі – ВА), і психологічними аспектами професійної самоідентифікації молодих спеціалістів. Незважаючи на значні досягнення у вивченні впливу стресогенних факторів на психологічну структуру особистості, зокрема, у роботах С. Б. Кауфмана [1], Х. Дж. Ейзенка [2], Р. Р. МакКрея й П. Т. Кости [3], залишається відкритим питання їх впливу на професійне самовизначення.

Сучасні дослідження акцентують увагу на важливості емоційного інтелекту й сили характеру у формуванні професійних траєкторій [5; 7], однак потребують детальнішого аналізу в контексті змін у психологічній структурі осо-

бистості, викликаних стресогенними умовами. Дослідження В. В. Синявського [9] про методи психодіагностики в контексті професійної консультації також не охоплюють повністю ці аспекти в умовах нових соціальних викликів. Тому актуальним є вивчення динаміки особистісних властивостей випускників ПТНЗ у різних стресогенних ситуаціях, зокрема їх зв'язку з професійними орієнтаціями й адаптаційними стратегіями.

Нагальною стає потреба в розробленні комплексних методик аналізу й оцінювання впливу стресогенних факторів на психологічну структуру та професійне самовизначення випускників ПТНЗ. Отримані результати можуть відіграти вирішальну роль у формуванні ефективних стратегій підтримки й розвитку молодих спеціалістів, забезпечуючи їх адаптацію до швидкозмінних умов сучасного ринку праці. Важливим є також вивчення взає-

мозв'язків між різними психологічними властивостями особистості та їх впливом на процеси прийняття професійних рішень у стресогенних умовах.

Дослідження зосереджується на критичному аналізі наявних наукових підходів до питання професійного самовизначення в контексті психологічних відповідей на стресогенні фактори, виявляючи прогалини в наявних теоріях і методологіях. Зокрема, воно висвітлює необхідність більш глибокого розуміння взаємодії між психологічною структурою особистості та її впливом на професійні орієнтації й розвиток у випускників ПТНЗ. Розглядаються сучасні тенденції та дослідження в галузі психології [4; 6; 8] з акцентом на емоційну стабільність, реактивність особистості й адаптаційні стратегії як критичні фактори в професійному самовизначенні.

У постановці проблеми також зосереджено увагу на необхідності розроблення нових методологічних підходів, які відображають складність сучасного суспільного контексту, де психологічні виміри професійного самовизначення потребують більш динамічного й гнучкого підходу. Висвітлення цих аспектів відкриває шлях для подальших досліджень, які сприятимуть кращому розумінню та підтримці молодих фахівців у їхньому професійному й особистісному розвитку особливо в умовах сучасних стресогенних викликів.

Мета статті – висвітлення аналізу психологічних детермінант, його впливу на процес професійного самовизначення випускників професійно-технічних навчальних закладів у стресогенних умовах.

Матеріал і методи дослідження. За умови інформаційної згоди обстежено 180 випускників ВПТНЗ, які навчалися в умовах підвищеної стресогенності: ДГ1 – 90 випускників, які навчалися у 2021 р. під час COVID; ДГ2 – 90 осіб, які навчалися під час ВА проти України. Для обробки статистичних даних застосовували табличний процесор MS Excel v.16.0 та IBM SPSS Statistics 20. Для обробки емпіричних даних використовували методи описової статистики, для вимірювання ступеня кореляційної залежності – кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона).

Для аналізу психологічної структури особистості випускників ПТНЗ у рамках дослідження використано 10-факторний визначник профілю особистісних властивостей, що дало змогу оцінити вплив стресогенних умов на психологічні аспекти професійного самовизначення [9]. Цей інструмент включає оцінювання таких важливих параметрів, як екстраверсія та інтроверсія, що вказує на схильність випускників до взаємодії із зовнішнім світом або орієнтацію на внутрішній світ думок; нейротизм, що відображає емоційну стабільність і здатність

справлятися зі стресом [3]; відкритість до досвіду, яка показує готовність до нового досвіду та креативних підходів [1]; доброзичливість, що відображає рівень співпереживання й дружельності до інших [6]; сумлінність, яка характеризує ступінь відповідальності й організованості особистості [7]. Такий комплексний підхід оцінювання забезпечує розуміння впливу стресогенних факторів на психологічну структуру особистості, що є критично важливим для розроблення ефективних стратегій підтримки випускників ПТНЗ.

Дослідження охоплює вивчення впливу таких факторів, як активність, правдивість, вимогливість, урівноваженість, емоційність і реактивність, на здатність випускників адаптуватися до змін у професійному й особистісному житті. Як стресогенні події вплинули на особистісні характеристики та професійні орієнтації випускників?

Результати дослідження виявили, що ключові аспекти психологічної структури особистості випускників ПТНЗ мають вирішальне значення. Особлива увага приділяється вивченню взаємозв'язку між психологічними властивостями особистості та їхнім впливом на процес професійного самовизначення в контексті стресогенних умов [3; 5]. Використання методики діагностики психологічної структури особистості й комплексної методики вивчення психологічних властивостей особистості (10-факторний визначник профілю особистісних властивостей) [9] дають змогу отримати дані, як різні психологічні чинники впливають на вибір кар'єрного шляху [4; 8] і способи адаптації до змін у професійному й особистісному житті випускників [1; 6; 7].

Динаміку особистісних властивостей досліджуваних за статтю подано на рис. 1.

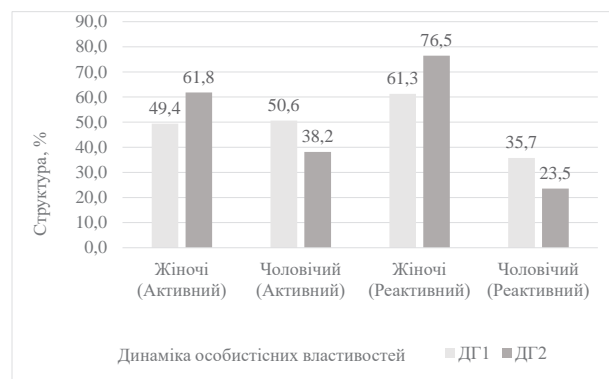

Рис. 1. Динаміка особистісних властивостей досліджуваних за статтю

Подані на рис. 1 дані ілюструють динаміку особистісних властивостей у досліджуваних групах, а саме в ДГ1 зафіксовано значне зростання активних особистісних властивос-

тей серед жінок від 49,3% порівняно із 61,8% у жінок ДГ2. Така динаміка вказує на збільшення ініціативності й активного реагування серед жіночої частини респондентів у відповідь на стресові фактори, які супроводжували воєнний стан. Водночас у чоловічих респондентів спостерігається зниження активних особистісних властивостей у ДГ1 із 50,6% до 38,1% у ДГ2, що може свідчити про стресовість і невизначеність, які зростають і характеризують цей період для цієї групи ($p < 0,05$).

Аналогічно реактивні особистісні властивості, що відображають схильність до відповіді на зовнішні подразники, зазнали змін. Серед жіночої статі відзначається зростання в ДГ1 із 64,2% до 76,4% у ДГ2, що може свідчити про збільшену реакцію на стресові умови війни. У чоловіків же цей показник знизився в ДГ1 з 35,7% до 23,5% у ДГ2, що може вказувати на стратегії уникнення або адаптивні механізми в умовах підвищеного стресу ($p < 0,05$). Узагальнюючи, можемо зазначити наявність значних змін у профілі особистісних властивостей випускників ПТНЗ в умовах стресогенності, що підтверджує важливість психологічної підтримки й розвитку адаптивних стратегій у цій категорії молодих людей. Динаміку активності й реактивності досліджуваних у різних вікових категоріях подано в таблиці 1.

Подані в таблиці 1 дані демонструють динаміку активності й реактивності досліджуваних, а саме серед ДГ1 більшість випускників 16, 17, 18 і 19 років проявляли високий рівень активності, що пов'язано з зростаючою необхідністю, адаптації до нових умов життя й навчання під час пандемії. Так, серед 16-річних випускників 100,0% були активними, серед 19-річних цей показник становив 88,8% ($p < 0,05$). У свою чергу, у ДГ2 під час воєнного стану спостерігається деяке зниження загальної активності серед усіх вікових груп, що може відображати збільшення рівня стресу та невизначеності серед молоді. Так, серед 16-річних випускників активність знизилася до 83,3%, проте цей показник залишається високим.

Серед 19-річних активність також знизилася, але менш значно – до 84,3% ($p < 0,05$). Водночас можна спостерігати зростання реактивності в ДГ2 у всіх вікових групах. Це свідчить про ретельніше обдуманий і виважений підхід до прийняття рішень серед випускників у більш складних і стресових умовах. Загалом дані свідчать про зміни в поведінкових реакціях випускників ПТНЗ у відповідь на різні соціально-економічні та психологічні умови, що можуть мати важливі наслідки для їхнього професійного розвитку й самовизначення. Динаміку достовірності відповідей у досліджених за статтю представлено в таблиці 2.

Подані дані в таблиці 2 свідчать, що в ДГ1 більшість досліджених – 73 (100,0%) – усіх респондентів надавали достовірні відповіді, серед них 34 (46,5%) представниці жіночої статі, 39 (53,4%) представників чоловічої статі.

Це свідчить про високий рівень відповідальності й усвідомленості серед випускників у цей період. Серед ДГ2 кількість достовірних відповідей зросла до 79 (100%) від усіх респондентів, при цьому відсоток жіночої статі збільшився до 49 (62,0%), а чоловічої – зменшився до 30 (37,9%) ($p < 0,05$). Таке збільшення пов'язане з більшою обізнаністю й самостійністю, що зростає, у прийнятті рішень у випускників під час воєнного стану. Категорія «недостовірний» в обох групах займала невеликий відсоток від загальної кількості респондентів, що свідчить про загалом високий рівень достовірності відповідей серед випускників. Узагальнюючи, можемо зазначити, що протягом дослідження відбувалася зміна достовірності відповідей у досліджуваних за віковими групами у двох групах. Зміни в достовірності відповідей досліджених групах за віком подано у таблиці 3.

Аналіз результатів, поданих у таблиці 3 свідчить, що серед ДГ1 у віковій групі 16 років більшість відповідей є достовірними – 87,5%, із досить низьким відсотком недостовірних – 12,5%, і відсутністю сумнівних відповідей. У віковій групі 17 років більшість також становили достовірні відповіді – 79,4%, але

Таблиця 1

Динаміка активності й реактивності в досліджених групах за віком (методика «Вивчення психологічних властивостей особистості «10-факторний визначник профілю особистісних властивостей»)

Вік, у роках	Особистісні властивості								Усього			
	активний				реактивний				ДГ1		ДГ2	
	ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
16	16	100,0	5	83,3	-	-	1	16,6	16	100,0	6	100,0
17	30	76,9	19	86,3	9	23,0	3	13,6	39	100,0	22	100,0
18	17	85,0	25	75,7	3	15,0	8	24,2	20	100,0	33	100,0
19	16	88,8	27	84,3	2	11,1	5	15,6	18	100,0	32	100,0
Усього	79	84,9	76	81,7	14	15,0	17	18,2	93	100,0	93	100,0

Таблиця 2

**Динаміка достовірності відповідей у досліджених групах за статтю
(методика «Вивчення психологічних властивостей особистості
«10-факторний визначник профілю особистісних властивостей»)**

Показник	Стать								Усього			
	Ж				Ч				ДГ1		ДГ2	
	ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Достовірний	34	46,5	49	62,0	39	53,4	30	37,9	73	100,0	79	100,0
Недостовірний	9	75,0	3	60,0	3	25,0	2	40,0	12	100,0	5	100,0
Сумнівний	5	62,5	8	88,8	3	37,5	1	11,1	8	100,0	9	100,0
Усього	48	51,6	60	64,5	45	48,3	33	35,4	93	100,0	93	100,0

Таблиця 3

**Зміни в достовірності відповідей досліджених груп за віком
(методика «Вивчення психологічних властивостей особистості
«10-факторний визначник профілю особистісних властивостей»)**

Вік, у роках	Показник												Усього			
	достовірний				недостовірний				сумнівний				ДГ1		ДГ2	
	ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2		ДГ1		ДГ2	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
16	14	87,5	5	83,3	2	12,5	-	-	-	-	-	16,6	16	100,0	6	100,0
17	31	79,4	19	86,3	7	17,9	3	13,6	1	2,5	-	-	39	100,0	22	100,0
18	16	80,0	29	87,8	2	10,0	1	3,0	2	10,0	2	9,0	20	100,0	33	100,0
19	12	66,6	26	81,2	1	5,5	1	3,1	5	27,7	5	15,6	18	100,0	32	100,0
Усього	73	78,4	79	84,9	12	12,9	5	5,3	8	8,6	8	9,6	93	100,0	93	100,0

відсоток сумнівних відповідей – 2,5%, указує на деяку невизначеність. Для вікової категорії 18 і 19 років характерна вища достовірність відповідей – 80% і 66,6% відповідно, з відносно низьким відсотком сумнівних відповідей ($p < 0,05$).

Серед ДГ2 у віковій групі 16 років спостерігався високий рівень достовірності – 83,3%, і невелика кількість сумнівних відповідей – 16,6%. Вік 17 років демонструє підвищення достовірності (86,3%) і зниження сумнівних відповідей. Для 18-річних і 19-річних спостерігається подібна тенденція: зростання достовірності відповідей – 8,88% і 81,2% відповідно, з одночасним зниженням частки сумнів-

них відповідей ($p < 0,05$). Загалом у ДГ2 спостерігається підвищення достовірності відповідей серед досліджених порівняно з ДГ1, що вказує на зростання самовпевненості та зменшення рівня сумнівів в оцінюванні власних переконань і ставлення до професійних питань у студентів у вікових групах.

Аналіз даних за комплексною методикою вивчення психологічних властивостей особистості (10-факторний визначник профілю особистісних властивостей) випускників ПТНЗ виявив значні зміни в їхніх психологічних характеристиках в умовах стресогенності. Зокрема, за період 2021–2023 років відзначено таке: активність у ДГ1 (2021 рік, пандемія COVID-19)

і ДГ2 (2023 рік, воєнний стан) серед жінок у ДГ1 виявлено високий рівень активності, що відображає реакцію на змінені умови життя й навчання під час пандемії; проте серед жінок у ДГ2 спостерігалось певне зниження загальної активності, що пов'язано зі збільшеною схильністю до стресу й невизначеністю в умовах воєнного стану. Зміни в реактивності між групами досліджених: у ДГ2 серед обох статевих груп спостерігається зростання реактивності, що може вказувати на більш виражену відповідь на стресові події та зовнішні виклики, що свідчить про зміну поведінкових стратегій і підходів до адаптації в нових умовах.

Установлено, що в ДГ1 більшість досліджених надавали достовірні відповіді, що вказує на високий рівень відповідальності й усвідомленості. У ДГ2 достовірність відповідей зросла, особливо серед жіночої статі, що пов'язано з більшою обізнаністю й самостійністю в прийнятті рішень.

Отримані результати дослідження демонструють важливість розуміння динаміки психологічних характеристик випускників ПТНЗ у контексті стресогенних умов сучасного суспільства. Зокрема, адаптація до стресу, як показано в роботах [3; 5; 6], вимагає розроблення ефективних стратегій підтримки та розвитку, здатних допомогти молодим спеціалістам успішно інтегруватися в ринок праці й адаптуватися до його вимог. Особливу увагу варто приділити розвитку психологічної гнучкості та адаптивності, які є ключовими для ефективного професійного самовизначення в умовах змінюваного робочого середовища.

На основі отриманих результатів дослідження запропоновано створення «кімнат кар'єри» в центрах зайнятості, що відповідає виявленим потребам випускників ПТНЗ. «Кімнати кар'єри» є центрами для надання професійної консультації, психологічної підтримки, навчання й розвитку навичок. Вони забезпечують необхідний ресурс для кар'єрного планування та професійного самовизначення молодих фахівців, допомагаючи їм навчитися ефективно реагувати на виклики сучасного ринку праці й розвивати необхідні для цього компетенції. «Кімнати кар'єри» є інструментом, що відповідає потребам у систематичній і комплексній підтримці випускників ПТНЗ, забезпечують їхню здатність адаптуватися до швидкозмінних умов робочого середовища,

самореалізації, до професійного зростання в майбутньому.

Висновки. За результатами досліджень виявлено, що стресогенність, що зростає, сучасного суспільства істотно впливає на професійне самовизначення випускників професійно-технічних навчальних закладів. Цей вплив проявляється через зміни в психологічних характеристиках, адаптаційних стратегіях і поведінкових реакціях в умовах стресу. Особливо важливим є той факт, що ці зміни мають різноманітний характер у різних вікових і статевих групах. Таким чином, є необхідність фокусування на психологічних аспектах у процесі кар'єрного самовизначення випускників, особливо в ситуаціях, що викликають стрес. Отримані дані підтверджують значущість створення «кімнат кар'єри» в центрах зайнятості як ефективного інструменту для підтримки та розвитку професійних траєкторій молодих фахівців, що відображається в їхній здатності адаптуватися до викликів сучасного ринку праці.

Перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Результати досліджень можуть стати основою для розроблення цілеспрямованих програм психологічної підтримки та професійної орієнтації, що сприятимуть адаптації випускників до швидкозмінних умов сучасного ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кауфман С.Б. Творчість і трансценденція: Шляхи до нового розуміння. Київ : Наукова думка, 2018. 320 с.
2. Ейзенк Х.Дж. Біологічна основа особистості. Львів : Аверс, 2020. 310 с.
3. МакКрей Р.Р., Коста П.Т. Особистість в дорослому віці: Психологічна інтерпретація. Одеса : Астропринт, 2021. 344 с.
4. Саловой П., Майєр Дж. Емоційний інтелект. Харків : Фактор, 2022. 276 с.
5. Гоулман Д. Емоційний інтелект: Чому він може значити більше, ніж IQ. Дніпро : Ліра, 2020. 408 с.
6. Батсон Д.С. Альтруїзм у людських відносинах: докази та загадки. Вінниця : Нова Книга, 2021. 336 с.
7. Дакворт А. Сила характеру і grit: Секрет успіху в житті. Київ : Український інститут практичної психології, 2019. 320 с.
8. Кові С.Р. 7 звичок високоефективних людей. Львів : Старий Лев, 2020. 384 с.
9. Синявський В.В. Методи психодіагностики в системі професійної консультації безробітних. Київ : Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості, 2012. 192 с.

ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПРОФІЛАКТИКИ Й ЛІКУВАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ (ПТСР)

FEATURES OF THE FORMATION STRESS RESISTANCE OF MILITARY PERSONNEL DURING THE PREVENTION AND TREATMENT OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD)

Метою статті є аналіз засобів профілактики й лікування ПТСР у контексті сучасних викликів і загроз в умовах воєнного стану та розроблення алгоритму роботи клінічного психолога з військовослужбовцями під час створення програми психологічної реабілітації й лікування бойової психічної травми та її наслідків.

У статті висвітлено сучасний стан розвитку військово-травматичного стресу, який є різновидом ПТСР, та охарактеризовано основні тенденції, що зумовлюють його поширення.

Сьогодні травматизація психіки військовослужбовців є надзвичайно актуальним питанням. Боротьба між країнами відбувається не лише різними засобами ведення інформаційної війни, а й за допомогою зброї. У зв'язку з тим що на території України триває війна, що суспільні взаємозв'язки перебувають не на належному рівні гармонізації, відбувається формування протилежних механізмів у самому енергетичному процесі. За цих умов натомічна субстанція виступає як діалектичне джерело формування та підвищення рівня стресостійкості військовиків. Проаналізувавши моделі виникнення стресу, типи реакцій на стрес і компоненти стресостійкості, можна чітко спрогнозувати й окреслити методи психокорекції, а в подальшому й психотерапії за наявності сформованого психічного захворювання.

У статті розглядаються основні симптоми та першопричини посттравматичного стресового розладу, а також можливі напрями його розвитку. Проблема подолання ПТСР на державному рівні повинна вирішуватися в країнах, де існує найбільший ризик загострення цього захворювання. Якісним засобом запобігання розвитку посттравматичного стресового розладу може бути посилення медичних закладів і надання спеціалізованої психологічної допомоги населенню. Результати дослідження можуть використати спеціалізовані установи, приватні психологи й фахівці.

Ключові слова: стресостійкість, стрес, військовослужбовці, бойова психічна травма,

бойова обстановка, процес реабілітації, психологічна допомога.

The aim of the article is mean's analysis of prevention and treatment of PTSD in the context of modern challenges and threats in the conditions of martial law and to develop an algorithm for the solution of a clinical psychologist with military personnel in the creation of a program of psychological rehabilitation and treatment of combat mental trauma and its consequences.

The article presents the current state of development of military traumatic stress, which is a type of post-traumatic stress disorder (PTSD), and characterizes the main trends contributing to its spread.

Today, traumatization of the psyche of military personnel is an extremely urgent issue. The struggle between countries takes place not only with various means of information warfare, but also with the help of weapons. Due to the fact that there is a war on the territory of Ukraine, that social relationships are not at the proper level of harmonization, opposite mechanisms are being formed in the energy process itself. Under these conditions, the anatomical substance acts as a dialectical source of forming and increasing the level of stress resistance of military personnel. By analyzing the patterns of stress, the types of reactions to stress and the components of stress resistance, it is possible to clearly predict and outline the methods of psychocorrection, and in the future, psychotherapy in the presence of a mental illness.

The article discusses the main symptoms and way causes of post-traumatic stress disorder, as well as possible directions of its development. The problem of overcoming PTSD at the state level should be solved in countries where there is the greatest risk of exacerbation of this disease. A qualitative means of preventing the development of post-traumatic stress disorder can be the strengthening of medical institutions and the provision of specialized psychological assistance to the population. The results of the research can be used by specialized institutions, private psychologists and specialists.

Key words: stress resistance, military personnel, combat and operational stress, combat situation, stress, martial law, psychological assistance.

УДК 159.91

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.38>

2023.56.38

Твердохліб Н.Г.

старший викладач кафедри медичної психології
Інститут медичних та фармацевтичних наук
аспірант кафедри психології
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

Основна проблематика стресу як захисної реакції полягає в тому, що хронічне перебування організму в такому стані не є фізіологічним і може призвести до виснаження ресурсів організму та переходу в стан хворобливої адаптації. Стресові ситуації канадський фізіолог Г. Сельє поділив за характером стресових подій: поняття «стрес» включає два окремі терміни: еустрес і дистрес. Еустрес – це стресогенні події позитивного характеру, коли дистрес – це події негативного характеру. Для позначення «позитивний стрес» Г. Сельє

ввів термін «еустрес». Що ж до «негативного стресу», учений запропонував застосовувати для його позначення, яке йде коренями в XIII століття, англійське слово «дистрес», що означає біль або страждання, які уражають тіло чи душу.

Л. О. Герасименко зазначає, що воєнні дії на території України є тривалим і пролонгованим стресорним реагентом, який виходить за межі звичайного досвіду та розвитку людини й спричиняє хронічний дистрес, який насамперед є травматичним стресом, відповідно,

у населення відмічаються неадаптивні поведінкові реакції незалежно від того, знаходиться особистість безпосередньо в епіцентрі бойових дій, на периферії воєнного конфлікту або в іншій країні, наслідки хронічного стресу та виснаження можуть зумовити розлади адаптивної поведінки [3].

Для встановлення зв'язку між розробленими програмами лікування і психологічної реабілітації учасників бойових дій необхідно розглянути такі визначення як бойовий стрес, бойова психічна травма та військово-травматичний стрес, який є різновидом посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР).

Бойовий стрес – комплексна адаптація учасника бойових дій в умовах службово-бойової діяльності й активна саморегуляція фізичного, психологічного та психічного навантаження. Інтенсивність переживання (бойового стресу) залежить від сили тривалості стресогенних факторів та особливостей реагування (адаптації) військовика на їх вплив. Базовими чинниками виникнення бойового стресу є чинник небезпеки, що зумовлює психологічний стан особистості до активації заходів, спрямованих на процеси збереження життєдіяльності, і чинник дефіциту часу, збільшення темпу дій.

Бойова психічна травма – це патологічний стан центральної нервової системи, що викликаний дією чинників бойового стресу та впливає на регуляцію поведінкових проявів людини, яка постраждала внаслідок дії патофізіологічних механізмів.

До початку повномасштабного вторгнення росії на територію України приділяли достатньо уваги профілактиці та лікуванню ПТСР, але причини, чинники та наслідки бойової травми для психологічного стану військовослужбовців недостатньо залишаються вивченими, що ускладнює психологічний супровід у період реабілітації. Анатомо-фізіологічний підхід до психічної травми як складника вогнища формування патологічних механізмів адаптації, що є одним із компонентів стресостійкості. Військово-травматичний стрес є різновидом ПТСР, що може проявлятися у військовиків. Цьому тиску сприяють швидкі зміни умов життя на мирні (вимагають швидкої адаптації). У такій ситуації люди відчувають себе небезпечно. Учасники бойових дій повинні адаптуватися до цієї ситуації. Дезадаптація, що є в цей період, розрізняється за тривалістю й має таку саму назву, як і діагноз [1; 2]. Сучасний розвиток медицини відкриває можливості для підвищення якості лікування людей із різними психічними розладами. Поширення цифрових технологій і спеціалізованої інфраструктури дає змогу покращити діагностику, тестування та профілактику ПТСР. Проблемаю цього розладу є його глобальне поширення, оскільки воно спричинене загостренням військових

конфліктів, погіршенням економічного середовища й необхідністю використання ефективної державної політики для усунення негативних наслідків [6].

Основними чинниками розвитку ПТСР є поширення негативних подій, які викликають значний стрес для психіки людини, а також катастрофічні ситуації, які виробляють значну дозу адреналіну, що згодом провокує розлади нервової системи. Загалом у науці прийнято виділяти ключові фактори ПТСР, такі як смерть близької людини, участь в екстремальних ситуаціях, ситуаціях, що загрожують життю, чи будь-які інші способи впливу на психіку людини. Через такий перебіг подій кількість людей із посттравматичним стресовим розладом постійно зростає. Крім того, варто зазначити, що з 2014 року у зв'язку з початком воєнних дій, а у 2022 році – повномасштабною війною суттєво постраждала психіка як цивільного населення, так і військовослужбовців, яка також потребує посиленої психологічної допомоги та використання ефективних засобів для подолання актуальних негативних рис, які виникають унаслідок ПТСР.

В Україні має бути створена єдина стратегія подолання посттравматичних стресових розладів, адже більшість людей побували в бойових діях або постраждали від ракетних обстрілів. Загалом проблема психологічного стану українського народу є дуже гострою для нинішньої влади, оскільки вона стосується кожного українця. Тому пошук і створення спеціальних програм подолання негативних проявів посттравматичних стресових розладів мають бути пріоритетними для держави. Для цього органам державної влади необхідно створити внутрішні програми подолання цього чинника та підпорядкуватися єдиній системі, спрямованій на боротьбу з наслідками ПТСР [5].

Для кращого розуміння пошкоджувальної дії стресу на організм людини варто детальніше описати анатомо-фізіологічні аспекти. Дослідження вчених показали, що в сечі людей, які страждають на ПТСР, збільшена концентрація норадреналіну й адреналіну. У людей із діагнозом ПТСР виявлена певна закономірність, а саме: зменшення розмірів гіпокампу, причиною чого є руйнування нейронних зв'язків і, власне, самих нейронів. Оскільки гіпокамп відповідає за консолідацію пам'яті й формування когнітивних аспектів, пов'язаних зі страхом, то це проявляється характерною симптоматикою для ПТСР: посилення умовного страху, зацікленість на негативних спогадах і постійне переживання негативного життєвого досвіду з минулого. Основною проблематикою пошкодження гіпокампу залишається неспроможність організму самостійно загальмувати каскад реакцій, що виникли у відповідь на стрес [4].

Виклад основного матеріалу. Виникає потреба тісної взаємодії лікаря з клінічним психологом у зв'язку з порушенням психологічного стану військовослужбовця й соматичними захворюваннями. Для створення психокорекційної програми та складання програми реабілітації клінічному психологу необхідно розуміти вплив призначених препаратів, їх побічні ефекти, тобто допомога має бути комплексною. Психологічна допомога спрямована на формування мотивації військовослужбовців для проходження психологічної реабілітаційної програми.

Початкові прояви ПТСР і постійна дія тривалих, безперервних стресових ситуацій можуть спровокувати розвиток подальших психологічних проблем і захворювань. Важливим складником є діагностика негативних проявів розладу, оскільки це допомагає запобігти розвитку подальших захворювань і поліпшити соціальний стан військовика. Коректна й ефективна діагностика вимагає ретельного спостереження за соціальним оточенням людини з ПТСР. Роль соціального середовища є ключовою, оскільки воно впливає на подальше життя людини та можливість отримати доступ до спеціалізованих послуг для покращення свого становища. Значна кількість військовиків із симптомами ПТСР не звертається за медичною чи спеціалізованою допомогою і продовжує свою діяльність із цим розладом. Щоб полегшити цей процес, необхідно проводити освітні програми з ПТСР і впроваджувати інформаційне та психологічне консультування учасників бойових дій і членів їхніх родин.

Отже, з метою створення програми психологічної реабілітації й лікування бойової психічної травми та її наслідків визначаємо алгоритм роботи клінічного психолога з військовослужбовцями (рис. 1), який полягає в такому:

Діагностика психічного стану на основі результатів психологічного анамнезу, клінічної бесіди, результатів використаних методик на основі опитувальників (шкала базового психологічного оцінювання IAPT, тест визначення рівня стресу В. Ю. Щербатих, копінг-стратегія Е. Хайма, дослідження вольового самоконтролю А. В. Зверькова, У. В. Едмана й інших), а також методик, спрямованих на визначення порушень когнітивних функцій. За допомогою таких методик визначається психологічний стан військовослужбовців під час діагностики.

Психологічне консультування й терапевтичні бесіди спрямовані на підвищення рівня стресостійкості й адаптивних функцій.

Висновок клінічного психолога й рекомендації щодо складання програм лікування та психологічної реабілітації, елементами яких є використання медичних практик, спрямованих на покращення емоційно-психологічного стану й когнітивного впливу. За необхідності розроблення програм групових занять за

бажанням пацієнта і за однакових діагностичних результатів різних груп пацієнтів.

Загалом ключовими елементами лікування військово-травматичного стресу є використання спеціальних практик і методологій, а саме: когнітивної поведінкової терапії, яка націлена на корекцію поведінки військовослужбовця в суспільстві та фізичного складника, формування руху; десенсибілізації, що спрямована на зниження прояву емоцій і гострих переживань стресу; EMDR-терапії, метою якої є лікування пошкоджених ділянок мозку за допомогою використання рухів очей, що суттєво покращує загальне сприйняття.

Рис. 1. Алгоритм роботи клінічного психолога з військовослужбовцями під час створення програми психологічної реабілітації й лікування бойової психічної травми та її наслідків

Висновки. У сучасних умовах проблема посттравматичних стресових розладів зумовлена поширенням військових конфліктів у світі, що є основою для посилення діяльності спеціалізованих реабілітаційних центрів як для цивільного населення, так і для учасників бойових дій. З огляду на вищевказану інформацію, можемо констатувати, що для військовослужбовців, які мають діагноз ПТСР (військово-травматичний стрес), необхідна професійна психологічна реабілітація та корекція. Таким чином, з метою створення програми психологічної реабілітації й лікування бойової психічної травми та її наслідків розроблено алгоритм роботи клінічного психолога з військовослужбовцями, що є підставою для подальшого дослідження й вивчення поставленої проблеми, розроблення концептуальної моделі з практичними рекомендаціями щодо психологічної реабілітації та психологічного супроводу військовиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Твердохліб Н.Г., Галазда М.В., Твед В.С. Особливості розвитку стресостійкості у військовос-

лужбовців під час воєнного стану. *Russia-Ukraine War: Consequences for the World: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Internet Conference, March 2–3, 2023*. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 150 p.

2. Твердохліб Н.Г., Галадза М.В., Твед В.С. Посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців. *Russia-Ukraine War: Consequences for the World: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Internet Conference, March 2-3, 2023*. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 150 p.

3. Герасименко Л.О. Психосоціальна дезадаптація (сучасні концептуальні моделі). *Український вісник психоневрології*. 2018. № 1. С. 62–65.

4. Варивода К. Нейробіологічні та психологічні аспекти посттравматичного стресового розладу:

аналітичний огляд. *Scientia et societas*. 2022. № 2. P. 101–107.

5. Військовослужбовці дійсної служби та служби з посттравматичним стресовим розладом, які лікуються за допомогою психологічної терапії: систематичний огляд і мета-аналіз / Нью-Джерсі Кітчінер, К. Льюїс, Н.П. Робертс, Дж.І. Біссон. *Європейський журнал психотравматології*. 2019. № 10 (1). DOI: 10.1080/20008198.2019.1684226.

6. Prevention and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD) / М. Hasiuk, N. Tverdokhlib, Y. Shyrobokov, T. Mahanova, O. Shcherbakova. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*. 2023. № 81. P. 85–98. DOI: 10.33788/rcis.81.5 <https://www.rcis.ro/fr/dans-ce-numero/3139-prevention-and-treatment-of-post-traumatic-stress-disorder-ptsd.html>.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ВПЛИВ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ НА ВІДПОВІДАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

THE INFLUENCE OF PERFECTIONISM ON THE RESPONSIBLE LEADERSHIP OF THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL EMPLOYEE OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

У статті висвітлено особливості формування відповідального лідерства викладача та впливу перфекціонізму на нього. Теоретичний аналіз дозволив встановити, що умови діяльності сучасних викладачів вимагають неабиякої гнучкості, ресурсів, засвоєння нових навичок, мобілізації ресурсів, швидкої адаптації до змін тощо, а на тлі перманентних змін у багатьох викладачів спостерігається «загострення» перфекціонізму. Негативний аспект підвищеного рівня перфекціонізму унеможливить формування відповідального лідера, оскільки відповідальне лідерство вимагає готовності до прийняття рішення у тій чи іншій ситуації, а також готовності брати на себе відповідальність за прийняте рішення та вчинені дії. Відповідальне лідерство викладача сприяє не лише освіті та навчанню, а й формує цінності, моральність та розвиває важливі навички у студентів, що сприяє їхньому загальному розвитку та успіху, тому важливим буде адекватний рівень перфекціонізму. Метою статті є дослідження впливу перфекціонізму на відповідальне лідерство науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти. Методи дослідження. Для підтвердження даних теоретичного аналізу про ймовірний взаємозв'язок перфекціонізму та лідерства було проведено емпіричне дослідження за допомогою таких методик: «Багатомірна шкала перфекціонізму» П. Хьюїта–Г. Флетта та «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова–Є. Крушельницького. У дослідженні взяли участь 327 науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів Львівської області. Висновки. Перфекціонізм є невід'ємною частиною лідера, проте важливо знаходити баланс між пошуком досконалості та реалістичними очікуваннями щодо себе та свого оточення. Отримані результати дозволяють наголосити на тому, що все ж адекватний рівень перфекціонізму буде позитивно впливати на формування лідерських якостей та відповідального лідерства, а деструктивний перфекціонізм нестиме загрозу розвитку у лідера тиранічних рис особистості. Проте відповідальне лідерство може модерувати негативні наслідки деструктивного перфекціонізму, спрямовуючи його на підтримку команди та досягнення важливих цілей, одночасно уникнувши стресу та перевантаження викладача.

Ключові слова: лідер, відповідальне лідерство, перфекціонізм, науково-педагогічний працівник.

The article highlights the peculiarities of the formation of responsible teacher leadership and the influence of perfectionism on him. The theoretical analysis made it possible to establish that the conditions of activity of modern teachers require considerable flexibility, resources, learning new skills, mobilization of resources, quick adaptation to changes, etc., and against the background of permanent changes, many teachers are experiencing an "exacerbation" of perfectionism. The negative aspect of a high level of perfectionism will make it impossible to form a responsible leader, because responsible leadership requires the readiness to make a decision in one or another situation, as well as the readiness to take responsibility for the decision made and actions taken. Responsible teacher leadership not only promotes education and learning, but also instills values, morals and develops important skills in students that contribute to their overall development and success, so an adequate level of perfectionism will be important. The purpose of the article is to study the influence of perfectionism on the responsible leadership of a scientific and pedagogical employee of a higher education institution. Research methods. To confirm the data of the theoretical analysis about the probable relationship between perfectionism and leadership, an empirical study was conducted using the following methods: "Multidimensional scale of perfectionism" by P. Hewitt–H. Flett and "Diagnosis of leadership abilities" by E. Zharikov–E. Krushelnitskyi. 327 scientific and pedagogical workers of higher educational institutions of the Lviv region took part in the study. Conclusions. Perfectionism is an integral part of being a leader, but it is important to find a balance between the pursuit of perfection and realistic expectations of yourself and those around you. The obtained results allow us to emphasize that an adequate level of perfectionism will have a positive effect on the formation of leadership qualities and responsible leadership, while destructive perfectionism will threaten the development of tyrannical personality traits in the leader. However, responsible leadership can moderate the negative effects of destructive perfectionism, directing it to support the team and achieve important goals, while avoiding teacher stress and overload.

Key words: leader, responsible leadership, perfectionism, scientific and pedagogical worker.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.39>

Вавринів О.С.
к.психол.н.,
доцент кафедри теоретичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Актуальність дослідження. Умови діяльності сучасних викладачів вимагають неабиякої гнучкості, ресурсів, засвоєння нових навичок,

мобілізації ресурсів, швидкої адаптації до змін тощо. Щоб зберігати лідерські позиції серед колег у теперішніх умовах, викладачам дово-

диться докладати чималих зусиль. Виконання професійних обов'язків на високому науково-методичному рівні викладачами залежить від багатьох особистісно-професійних якостей. На тлі перманентних змін, нових вимог та підходів у багатьох викладачів спостерігається «загострення» перфекціонізму. Адекватний рівень перфекціонізму позитивно впливатиме на виконання професійних обов'язків, тоді як надмірний рівень перфекціонізму викликати підвищення тривоги, внутрішню напругу, хворобливе прагнення надмірно контролювати себе та дії оточуючих, неадекватні реакції на невдачі, зниження самооцінки тощо. Такі особливості негативно впливатимуть на формування позиції лідера, адже лідер повинен залишатись впевненим, самокритичним, вмотивованим на досягнення успіху, а також часто він несе відповідальність за досягнення його професійного оточення. Саме тому деякі науковці закликають до продовження глибоких досліджень феномену лідерства [10]. Оскільки надають великого значення якостям лідера та їх впливу на життєдіяльність особистості та суспільства загалом [7; 11]. Науковці досліджують якості, які значною мірою притаманні лідеру, особливості його поведінки, параметри, які впливають на формування лідерської позиції тощо.

Отже, відповідальне лідерство це не лише про здійснення певних дій. Відповідальне лідерство вимагає готовності до прийняття рішення у тій чи іншій ситуації, а також готовності брати на себе відповідальність за прийняте рішення та вчинені дії.

Відповідальне лідерство викладача – це підхід до навчання, який поєднує у собі особистісні якості лідера та відповідальність за навчання та розвиток студентів. Основні аспекти відповідального лідерства викладача включають:

1. Відданість етиці: викладачі повинні демонструвати високі моральні принципи, чесність, етичні стандарти у взаємодії зі студентами та колегами.

2. Адаптивність та уміння спілкуватися: здатність адаптуватися до різних стилів навчання та потреб студентів. Відповідальні викладачі виявляють емпатію та гнучкість у взаємодії зі студентами, сприяють створенню стимулюючого навчального середовища.

3. Стимулювання розвитку: вони не лише передають знання, а і спонукають студентів до критичного мислення, саморозвитку та самостійного навчання.

4. Підтримка та мотивація: відповідальні викладачі сприяють розвитку студентів, надають підтримку, стимулюють та надихають їх до досягнення власних цілей.

5. Соціальна відповідальність: вони усвідомлюють важливість внеску у формування громадянської свідомості та виховання майбутньої генерації.

Відповідальне лідерство викладача сприяє не лише освіті та навчанню, а й формує цінно-

сті, моральність та розвиває важливі навички у студентів, що сприяє їхньому загальному розвитку та успіху.

За таких умов перфекціонізм може чинити позитивний вплив на впровадження саме відповідального лідерства. Прагнення детально опрацювати проблемну ситуацію, зважити всі плюси і мінуси, визначити можливі наслідки прийняття того чи іншого рішення та багато іншого, ймовірно, буде відбуватись багато процесів, а також за умови здорового перфекціонізму.

Перфекціонізм серед викладачів закладів вищої освіти може мати деякі унікальні риси:

1. Вимогливість до себе. Викладачі, які мають перфекціоністські тенденції, можуть встановлювати високі стандарти для своєї роботи, прагнучи до ідеальності в підготовці матеріалів для занять та досліджень.

2. Стрес через недоліки. Навіть найменші недоліки або помилки можуть викликати стрес для перфекціоністів-викладачів. Вони можуть докладати надмірних зусиль, щоб уникнути будь-яких помилок у своїй роботі.

3. Перевірка і контроль. Вони можуть бути схильні до повторних перевірок матеріалів, лекційних планів, завдань і т.д., щоб переконатися у їхній ідеальності перед тим, як вони будуть представлені студентам.

4. Стремління до результатів. Ці викладачі можуть мати сильне прагнення до досягнення відмінних результатів у своїй роботі та у навчанні студентів, що може виявлятися у високих вимогах до успішності студентів.

5. Труднощі із завершенням завдань. Інколи перфекціоністи можуть мати проблеми із завершенням завдань через постійну боротьбу з пошуком ідеального результату.

Ці риси перфекціонізму можуть мати як позитивні, так і негативні аспекти. Ідея працювати на високому рівні може стимулювати якість освіти, але одночасно перфекціонізм може стати перешкодою, затримуючи процеси та призводячи до стресу для викладачів.

Про значний вплив перфекціонізму на особистість засвідчують численні праці науковців. Низка науковців наголошують на взаємозв'язках перфекціонізму з іншими особистісними якостями. Дослідники вважають, що перфекціонізм тісно пов'язаний із такими параметрами, як нейротизм, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, обдарованість, лідерство, самооцінка, асертивність, особистісна зрілість, гендер [1; 4; 5; 8].

Також науковці вважають, що батьківський перфекціонізм часто виступає як вид сімейної дисфункції, що приводить до емоційних розладів. Причому перфекціонізм матері має більш сильний вплив, ніж перфекціонізм батька [3].

Є думка, що перфекціонізм формує неадекватне прагнення до самовдосконалення. Так, у людини, яка має високий рівень перфекціонізму, можуть з'являтися різні негативні особливості, такі як уникнення невдач,

незадоволеність досягнутими результатами, прокрастинація, ворожість, хронічна перевтома, конкуренція у міжособистісних стосунках, потреба у соціальному схваленні, схильність до суїцидальних тенденцій, тривожність, депресивність, схильність до нервових зривів та інше [2].

Те, що перфекціонізм як особистісна риса чинить неабиякий вплив на особистість зумовлює необхідність у більш ґрунтовному його дослідженні. Саме тому зовсім недавно, починаючи з уніфікованої системи М. Сміт та його колеги розробили шкалу великої трійки перфекціонізму (BTPS), а згодом переглянули BTPS та розширили його коротку форму, як описують три комплексні виміри: жорсткий перфекціонізм, самокритичний перфекціонізм і нарцисичний перфекціонізм. Жорсткий перфекціонізм включає аспекти, пов'язані із самоорієнтованим перфекціонізмом і непередбаченими обставинами щодо власної гідності (самооцінка суворо пов'язана з досягненням високих особистих стандартів досконалості). Самокритичний перфекціонізм складається із таких компонентів: занепокоєння помилками (надмірна негативна реакція на невдачі та помилки), сумнівів щодо дій (повсюдна невпевненість і невдоволення, пов'язані із самооцінкою), самокритичності (уявна відсутність досконалості призводить людей до надмірної критичної (негативної) самооцінки), і соціально встановлений перфекціонізм. Нарцисичний перфекціонізм є унікальною рисою BTPS і BTPS-SF, і автори визначають його як схильність вимагати досконалості від інших у грандіозний, гіперкритичний і заслужений спосіб [9].

Дослідники показали, що три виміри BTPS (жорсткий перфекціонізм, самокритичний перфекціонізм і нарцисичний перфекціонізм) взаємопов'язані, демонструючи сильні та позитивні асоціації. Подібним чином вони спостерігали сильні та позитивні асоціації між трьома вимірами BTPS-SF (жорсткий перфекціонізм, самокритичний перфекціонізм і нарцисичний перфекціонізм), за єдиним винятком зв'язку між самокритичним перфекціонізмом і нарцисичним перфекціонізмом, який, як виявилось, може бути середнім [6].

Перфекціонізм та відповідальне лідерство викладача закладу вищої освіти однозначно мають певний взаємозв'язок, проте їхня взаємодія є складним процесом, в якому задіяні безліч компонентів. Взаємозв'язок перфекціонізму та відповідального лідерства характеризується такими особливостями, як:

– стремління до високих стандартів: перфекціонізм часто включає у себе прагнення до ідеальності та встановлення високих стандартів. Відповідальний лідер також має тенденцію до встановлення високих очікувань для себе і своєї команди.

– етичність та відповідальність: обидва підходи базуються на етичних принципах.

Якщо викладач-перфекціоніст також володіє відповідальними лідерськими якостями, він буде демонструвати відданість етиці, високі моральні стандарти та відповідальність перед студентами.

– стрес та перевантаження: перфекціонізм може спричиняти стрес та перевантаження викладача через нескінченні перевірки матеріалів та прагнення до ідеальності. Лідер, який поєднує перфекціонізм і відповідальність, може стикатися з великим навантаженням та стресом у спробах відповідати власним високим стандартам.

– баланс між досягненням цілей та підтримкою команди: відповідальні лідери постійно прагнуть досягнення мети, але також ставлять підтримку та підвищення ефективності своєї команди на перше місце. Перфекціоністські тенденції можуть ускладнити здатність досягати цих цілей, особливо якщо вони ведуть до перфекціонізму в команді.

Методи дослідження. Для підтвердження даних теоретичного аналізу про ймовірний взаємозв'язок перфекціонізму та лідерства було проведено емпіричне дослідження за допомогою таких методик: «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта та «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова–Є. Крушельницького. Для обрахунків отриманих результатів було використано відсотковий аналіз та кореляційний аналіз. У дослідженні взяли участь 327 науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів Львівської області.

Результати дослідження. На рисунку 1 подано результати дослідження показника «перфекціонізм, орієнтований на себе» за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта. Як бачимо, високі показники виявлено у 26% досліджуваних, середній рівень – у 40% та низький рівень – у 34%.

Перфекціонізм, орієнтований на себе

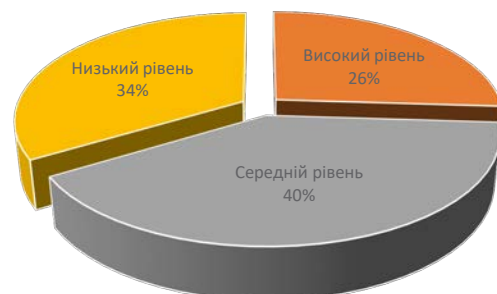

Рис. 1. Результати дослідження перфекціонізму, орієнтованого на себе, за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта

На рисунку 2 подано результати дослідження показника «перфекціонізм, орієнтований на інших» за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта. Як бачимо, високий рівень перфекціонізму, спрямованого на інших, притаманний 33% викладачів, середній – 34% та низький – 33% досліджуваних викладачів.

Рис. 2. Результати дослідження перфекціонізму, орієнтованого на інших, за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта

На рисунку 3 зображено результати дослідження показника «соціально приписуваний перфекціонізм» за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта. На рисунку бачимо, що у 40% досліджуваних викладачів виявлено високий рівень соціально приписуваного перфекціонізму, середній рівень спостерігається у 34% та низький рівень – у 26% досліджуваних викладачів.

Рис. 3. Результати дослідження соціально орієнтованого перфекціонізму за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта–Г. Флетта

На рисунку 4 подано результати дослідження лідерських здібностей за допомогою методики «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова–Є. Крушельницького. Як бачимо, у 30% досліджуваних сильно виражені лідерські якості, у 27% – помірно, у 21% – слабо, а у 22% досліджуваних виявлено схильність до диктатури.

Рис. 4. Результати дослідження лідерських здібностей за методикою «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова – Є. Крушельницького

З метою встановлення взаємозв'язків між показниками перфекціонізму та лідерських здібностей було використано кореляційний аналіз Спірмена. Детальні результати подано у таблиці 1.

З таблиці видно, що показники перфекціонізму дійсно мають взаємозв'язок із лідерськими якостями. Так, слабо виражені лідерські якості мають взаємозв'язки із такими показниками перфекціонізму, як: середній рівень ($r=0,342$ $p\leq 0,05$) та низький рівень ($r=0,354$ $p\leq 0,05$) перфекціонізму, орієнтованого на себе, низький рівень перфекціонізму, орієнтованого на інших ($r=0,365$ $p\leq 0,05$), та середній рівень соціально приписуваного перфекціонізму ($r=0,467$ $p\leq 0,05$).

Помірно виражені якості лідера мають взаємозв'язки із такими показниками перфекціонізму, як: середній рівень ($r=0,556$ $p\leq 0,01$) перфекціонізму, орієнтованого на себе, середній рівень перфекціонізму, орієнтованого на інших ($r=0,587$ $p\leq 0,01$), високий рівень ($r=0,352$ $p\leq 0,05$) та середній рівень соціально приписуваного перфекціонізму ($r=0,345$ $p\leq 0,05$).

Сильно виражені лідерські якості мають взаємозв'язки із такими показниками перфекціонізму, як: високий рівень ($r=0,459$ $p\leq 0,05$) та середній рівень ($r=0,583$ $p\leq 0,01$) перфекціонізму, орієнтованого на себе, високий рівень ($r=0,692$ $p\leq 0,01$) і середній рівень ($r=0,538$ $p\leq 0,01$) перфекціонізму, орієнтованого на інших, середній рівень ($r=0,487$ $p\leq 0,05$) соціально приписуваного перфекціонізму.

Показник лідер із схильністю до диктатури має взаємозв'язки із такими показниками перфекціонізму, як: високий рівень ($r=0,375$ $p\leq 0,05$) та середній рівень ($r=0,687$ $p\leq 0,01$) перфекціонізму, орієнтованого на себе, високий рівень ($r=0,692$ $p\leq 0,01$) і середній рівень ($r=0,632$ $p\leq 0,01$) перфекціонізму, орієнтованого на інших, середній рівень ($r=0,368$ $p\leq 0,05$) та низький ($r=0,452$ $p\leq 0,05$) соціально приписуваного перфекціонізму.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу показників перфекціонізму та лідерських здібностей

Показники перфекціонізму	Рівні вираженості показників перфекціонізму	Якості лідера виражені слабо	Якості лідера виражені помірно	Лідерські якості виражені сильно	Людина як лідер схильна до диктату
Перфекціонізм, орієнтований на себе	Високий рівень			0,459*	0,375*
	Середній рівень	0,342*	0,556**	0,583**	0,687**
	Низький рівень	0,354*			
Перфекціонізм, орієнтований на інших	Високий рівень				0,692**
	Середній рівень		0,587**	0,632**	0,538**
	Низький рівень	0,365*			
Соціально приписуваний перфекціонізм	Високий рівень		0,352*		
	Середній рівень	0,467*	0,345*	0,368*	0,487*
	Низький рівень			0,452*	

Примітка: ** – рівень значимості $\leq 0,01$, * – рівень значимості $\leq 0,05$.

Висновки. Отже, хоча перфекціонізм може бути частиною стилю лідера, важливо знаходити баланс між пошуком досконалості та реалістичними очікуваннями щодо себе та свого оточення. Ключовою рисою відповідального лідера є здатність впевнено рухатися вперед, приділяючи увагу не лише деталям, а й досягненню стратегічних цілей. Отримані результати дозволяють наголосити на тому, що все ж адекватний рівень перфекціонізму буде позитивно впливати на формування лідерських якостей та відповідального лідерства, а деструктивний перфекціонізм нестиме загрозу розвитку у лідера тиранічних рис особистості. Проте відповідальне лідерство може модерувати негативні наслідки деструктивного перфекціонізму, спрямовуючи його на підтримку команди та досягнення важливих цілей, одночасно уникнувши стресу та перевантаження викладача.

Проведене нами дослідження не вичерпує всіх питань окресленої теми. Перспективним вбачаємо дослідження впливу перфекціонізму на інші сфери життєдіяльності, враховуючи інші показники, зокрема професійні, ґендерні та вікові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляц О.П., Марчук С.В. Перфекціонізм як предмет психологічних досліджень. *Габітус*. 2021. № 23. С. 146–149. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.24>.
2. Марчук С. Емпіричне дослідження особливостей перфекціонізму осіб юнацького віку. *Психологічні траєктології*, 2023. № 3. С. 154–156. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2023-3-15>.
3. Мотрук Т.О., Вертель А.В. Особливості перфекціонізму в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*. 2019. № 4. С. 182–192.

4. Свідерська Г., Пшик С. Психологічні особливості розвитку перфекціонізму та особистісної зрілості студентів. *Габітус*. 2022. № 40. С. 136–142. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.22>.
5. Чепурна Г., Поленкова М. Ґендерні особливості взаємозв'язку перфекціонізму зі стилями спілкування. *Габітус*. 2021. № 31. С. 230–234. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.31.39>.
6. Di Fabio A., Saklofske D., Gori A., Sviccher A. Perfectionism: A network analysis of relationships between the Big Three Perfectionism dimensions and the Big Five Personality traits. *Personality and Individual Differences*. 2022. Vol. 199. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111839>.
7. Elkhwesky Z., Salem I.E., Ramkissoon H., Castañeda-García J.-A. A systematic and critical review of leadership styles in contemporary hospitality: a roadmap and a call for future research. *International journal of contemporary hospitality management*, 2022. Vol. 34. P. 1925–1958. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJCHM-09-2021-1128>.
8. Hewitt P.L., Smith M.M., Ge S., Mössler M., Flett G.L., & Mikail S.F. Perfectionism. Treatment of psychosocial risk factors in depression. *American Psychological Association*. 2023. P. 281–304. DOI: <https://doi.org/10.1037/0000332-013>.
9. Smith M.M., Saklofske D.H., Stoeber J., & Sherry S.B. The Big Three Perfectionism Scale: A New Measure of Perfectionism. *Journal of Psychoeducational Assessment*. 2016. № 34 (7). P. 670–687.
10. Whyte J., Naderpajouh N., Clegg S., Matous P., Pollack J., Crawford L. Project leadership: A research agenda for a changing world. *Project Leadership and Society*. 2022. № 3. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.plas.2022.100044>.
11. Zavatska N., Hoi N., Kozmenko O., Kosheleva N., Zavatskyi Y., & Yaremko R. Empirical research of student leadership's content parameters. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11(51). P. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.4>.

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ УПРАВЛІНСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ DYNAMICS OF MANAGEMENT SKILLS DEVELOPMENT

Стаття присвячена вивченню проблеми динаміки розвитку управлінських здібностей менеджерів. Показано, що в Європі професійна управлінська діяльність вважається надзвичайно відповідальною, емоційно наповненою та престижною. В Україні останніми роками такий підхід починає також активно розвиватися, що визначає популярність професії менеджера.

У зарубіжній психологічній науці особливості діяльності керівника, менеджера вивчені досить повно, що не позбавило цю проблему різних підходів. Так, у структурі успішного управлінця виділяють загальні (інтелектуальні) та спеціальні здібності або, навпаки, середній рівень інтелекту, серед спеціальних здібностей ефективного управлінця виділяють поінформованість, компетентність, спеціальні вміння. Тому в організації цього емпіричного дослідження були опрацьовано прогалини, які наявні в науці щодо особливостей психологічного змісту їхньої праці та професійно важливих якостей управлінців у процесі їхнього професійного становлення. На підставі проведеного аналізу було виділено низку якостей, найбільш значимих для успішного здійснення професійної управлінської діяльності. Насамперед експерти виділили високий інтелект, важливою рисою мислення керівника експерти вважають можливість продукувати нові ідеї, уміння бачити елементи новизни та творчості в діяльності інших людей, власну креативність. Не менш значущими, з точки зору експертів, є системність, аналітичність мислення, його гнучкість і пластичність, що дозволяють відмовлятися від звичних стереотипів поведінки у разі зміни ситуації, а також готовність до навчання, освоєння нових знань, прийомів та способів роботи. Серед особистісних особливостей експертами були виділені доміантність (уміння впливати на інших людей, «надихати підлеглих»), впевненість у собі, наполегливість та вміння переконувати, стриманість, уміння не втрачати самовладання в екстремальній ситуації, здатність не перебільшувати труднощі та перешкоди на шляху досягнення цілей, а шукати способи їх подолання, ділова спрямованість, прагнення брати відповідальність. Виділялися також активність, вміння керувати своїми емоціями та поведінкою. Серед динамічних властивостей психіки ефективних управлінців найбільш важливими були виділені: здатність до тривалої напруженої роботи (висока працездатність), швидкість мислення, вміння швидко включатися в нову діяльність і переходити з одного її виду на інший, емоційна зрівноваженість, уникнення імпульсивних реакцій.

Ключові слова: професійні здібності, професійні якості, управлінська діяльність, менеджери, студенти-майбутні менеджери.

The article is devoted to the study of the problem of the dynamics of the development of managerial abilities of managers. It is shown that in Europe, professional managerial activity is considered extremely responsible, emotionally charged and prestigious. In Ukraine, in recent years, this approach is also actively developing, which determines the popularity of the manager's profession.

In foreign psychological science, the peculiarities of the leader's and manager's activities have been studied sufficiently fully, which has not deprived this problem of various approaches. Thus, in the structure of a successful manager, general (intellectual) and special, or, on the contrary, an average level of intelligence are distinguished, awareness, competence, and special skills are distinguished among the special abilities of an effective manager. Therefore, during the organization of this empirical study, the gaps that exist in science regarding the peculiarities of the psychological content of their work and the professionally important qualities of managers in the process of their professional formation were worked out.

On the basis of the conducted analysis, a number of qualities, most significant for the successful implementation of professional management activities, were identified. First of all, the experts singled out high intelligence, the experts consider the ability to produce new ideas, the ability to see elements of novelty and creativity in other people's activities, and one's own creativity to be an important feature of the leader's thinking. No less significant, from the point of view of experts, are systematicity, analytical thinking, its flexibility and plasticity, which allow you to abandon the usual stereotypes of behavior when the situation changes, as well as readiness for learning, mastering new knowledge, techniques and ways of working.

Among the personal characteristics, the experts highlighted dominance (the ability to influence other people, "inspire subordinates"), self-confidence, persistence and the ability to persuade, restraint, the ability not to lose one's temper in an extreme situation, the ability not to exaggerate difficulties and obstacles on the way to achieving goals, and to look for ways to overcome them, business orientation, desire to take responsibility. Activity, the ability to manage one's emotions and behavior also stood out.

Among the dynamic properties of the psyche of effective managers, the following were highlighted as the most important: the ability for long-term intense work (high work capacity), speed of thinking, the ability to quickly engage in a new activity and switch from one type of activity to another, emotional balance, and avoidance of impulsive reactions.

Key words: professional abilities, professional qualities, managerial activity, managers, students-future managers.

УДК 159.92. 944

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.40>

Жигалкіна Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри педагогіки та психології
Міжнародний гуманітарний університет

Постановка проблеми. Професійна управлінська діяльність вважається за кордоном однією з найбільш змістовних, відповідальних та престижних, останніми роками починає активно розвиватися і в Україні.

Вивченню особливостей управлінської діяльності, умов і чинників досягнення у ній успіху присвячено дуже багато публікацій (Е. Е. Гізеллі (Ghiselli) [1], М. Е. Шоу (Shaw) [3] та ін.).

Можна констатувати, що особливості діяльності керівника, менеджера вивчені досить повно. Тому в організації нашого емпіричного дослідження ми спиралися на прогалини, які наявні в науці щодо особливостей психологічного змісту їхньої праці та професійно важливих якостей управлінців у процесі їхнього професійного становлення.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні був використаний загальний тест управлінських здібностей О. М. Борисової (модифікація Graduate Management Admission Test (GMAT)); авторська анкета професійних здібностей та особливостей особистості керівника бізнесу; метод експертних оцінок та аналіз проблемних ситуацій.

Важливо відзначити, що різні вчені по-різному розуміють структуру здібностей та особистісних якостей керівників. Наприклад, М. Е. Шоу виділяє загальні (інтелектуальні) та спеціальні здібності [3]; Е. Е. Гізеллі вважає, що найбільш ефективними є керівники із середнім рівнем інтелекту [1], а Р. М. Стокділ (Stogdill) серед спеціальних здібностей ефективного управлінця виділяє поінформованість, компетентність, спеціальні вміння [4].

Для уточнення переліку професійних здібностей та особливостей особистості керівника бізнесу нами було проведено дослідження на вибірці із 20 топ-менеджерів. Їм пропонувалося заповнити анкету та оцінити перелічені в анкеті якості таким чином: «зовсім не потрібно» (0 балів), «скоріше ні, ніж так» (1 бал), «потрібно помірно» (2 бали), «певно потрібно» (3 бали), «необхідно максимально» (4 бали).

На основі проведеного аналізу ми визначили низку ключових характеристик, які виявилися найбільш важливими для успішного здійснення професійного управління. Насамперед експерти відзначили високий рівень інтелекту, що забезпечує здатність сприймати та аналізувати різноманітну інформацію, систематизувати та узагальнювати її, швидко розуміти зміст документів і розпоряджень, а також чітко формулювати цілі діяльності. Також важливою є здатність прогнозувати розвиток ситуації, оцінювати наслідки прийнятих рішень, ефективно організовувати роботу команди та логічно обґрунтовувати свої позиції для переконання підлеглих.

Щодо керівного мислення, експерти підкреслили необхідність здатності генерувати нові ідеї та вміння виявляти творчість у діяльності інших осіб, а також розвинуту креативність. Також були визнані як важливі системність, аналітичність, гнучкість та пластичність мислення, які дозволяють відмовлятися від стереотипів у разі змін ситуацій, а також готовність до навчання і засвоєння нових знань та методів роботи.

У низці особистісних якостей важливими факторами виявилися домінантність, вміння впливати на інших та надихати підлеглих, впевненість у собі, наполегливість, стриманість, здатність до збереження самовладання в екстремальних ситуаціях, вміння переконувати та ділова спрямованість. Також виокремлювалися активність та здатність керувати власними емоціями та поведінкою.

Однією з ключових динамічних властивостей психіки ефективних управлінців є здатність до тривалої напруженої роботи, висока працездатність, швидкість мислення та здатність швидко адаптуватися до нових ситуацій.

Таким чином, нами було виділено три основні блоки професійно важливих якостей керівника:

- інтелектуальний (компетентність, аналітичність мислення);
- особистісний (лідерство, стійкість до фрустрацій, активність, ділова спрямованість);
- динамічний (сила та гнучкість нервових процесів).

У процесі вивчення стійкості до фрустрацій та стилю управлінського реагування ми пропонували нашим досліджуваним фруструючі ситуації, викликані звинуваченням та пред'явленням претензій, та фіксували екстрапунітивні, інтрапунітивні та імпульсивні реакції респондентів. Більшість екстрапунітивних реакцій розглядалася нами як ознака агресивності, конфліктності, прагнення до звинувачення інших людей або обставин.

Інтрапунітивні реакції свідчили про схильність респондентів до самозвинувачення, тривожності, невпевненості у собі.

Імпульсивні (або нейтральні) свідчили про стійкість до фруструючих впливів, вміння впоратися з ними, не впадаючи у самозвинувачення або агресію.

У разі надання респондентам ситуацій виникнення перешкоди досягнення цілей ми передбачали три способи реагування на неї:

- фіксація, коли перешкода сприймається як непереборна, викликає гострі емоційні переживання, блокуючи ухвалення правильного рішення;
- відхід, коли перешкода не впливає на емоційну сферу, не зачіпає особистісно, але спроб подолати її не робиться (вона нібито знецінюється суб'єктом);
- ділове реагування, що передбачає активний пошук подолання перепони та знаходження оптимального рішення.

Для визначення умінь оцінювати причини та наслідки подій, здатності брати на себе відповідальність, приймати правильні рішення нами було розроблено 10 проблемних ситуацій, які пред'являлися респондентам письмово.

Кожна проблемна ситуація являла собою невелику розповідь про якусь важливу та драматичну подію, що відбулася в конкретній групі.

Для вирішення складної ситуації пропонувалися варіанти відповідей, що передбачають вибір певної стратегії поведінки керівника.

Ситуації склалися в такий спосіб, що правильне рішення могло вимагати авторитарного, демократичного і навіть потурального ухвалення управлінських рішень. При цьому для прийняття деяких з них була потрібна допомога експертів, необхідність залучення яких також визначалася керівником. Отже, це завдання дозволяло нам не тільки виявляти вміння вибирати правильне рішення у складній ситуації, але й визначати переважаючий стиль керівництва. Для прийняття правильного рішення респонденту потрібно вміння аналізувати ситуацію, передбачати наслідки своїх рішень для кожного члена колективу.

Для виявлення динаміки формування професійних здібностей управлінців нами порівнювалися дані, отримані на вибірці студентів та фахівців, що вже сформувалися в процесі професійної діяльності.

У результаті ранжування кожну вибірку ми поділяли на п'ять груп успішності:

- 1 група (високий рівень виконання – 10%),
- 2 група (ближчий до високого – 20%),
- 3 група (середній – 40%),
- 4 група (ближчий до низького – 20%),
- 5 група (низький рівень виконання – 10%).

У таблиці 1 наведено дані про співвідношення показників за цими групами у вибірках студентів-майбутніх менеджерів та професіоналів бізнесу.

Загалом індивідуальні дані у студентів коливаються від 25 до 98, у вибірці менеджерів – від 51 до 93, управлінців – від 15 до 108 балів (такий сильний розкид в останній вибірці пояснюється тим, що в ній приблизно одну третину займали керівники різноманітних господарських служб та підрозділів, для яких важливішим є розвиток практичного, а не теоретичного інтелекту, саме вони потрапляють до груп 4 і 5).

Як ми бачимо з таблиці 1, по верхній межі показників рівня розвитку інтелекту найкращі результати продемонстрували управлінці державної служби, головна функція яких полягає в аналізі різноманітної інформації, підготовці різноманітних документів, доповідей вищому керівництву, проведенні засідань та нарад. Вимоги професії до інтелектуального розвитку дуже високі, тому відповідні здібності постійно вдосконалюються та розвиваються під час професійної діяльності.

Професійні вимоги до інтелектуальних здібностей менеджерів дещо нижчі, вони залишаються менш затребуваними і внаслідок цього розвинені меншою мірою, ніж у попередній групі, крім держуправлінців (4 та 5 групи у вибірці управлінців).

У студентів-майбутніх менеджерів ми констатуємо меншу вираженість розвитку інте-

Таблиця 1

Особливості інтелектуального розвитку майбутніх та працюючих управлінців та менеджерів

Вибірка	Номери груп				
	1	2	3	4	5
Студенти-майбутні менеджери	98–81	80–67	66–45	44–39	38–25
Менеджери	93–88	80–79	78–70	69–60	59–51
Управлінці	108–87	86–77	76–52	53–40	39–15

Примітка: 1 група (високий рівень виконання – 10%), 2 група (ближчий до високого – 20%), 3 група (середній – 40%), 4 група (ближчий до низького – 20%), 5 група (низький рівень виконання – 10%).

лектуальних професійних здібностей за всіма показниками, крім верхнього граничного значення 1 групи (98 балів). Далі йде поступове зменшення показників у всіх групах порівняно з професіоналами. Показники інтелектуального розвитку студентів-майбутніх менеджерів нижчі, аніж у керівників (крім нижнього межового значення групи 5).

Студенти-майбутні менеджери продемонстрували дещо кращі результати з інтелектуальної частини тесту, аніж менеджери, лише в одному випадку – по верхній межі показників у 1 групі.

Отже, отримані дані дозволяють нам констатувати, що під впливом професійної діяльності управлінця відбувається спрямоване формування важливих для нього інтелектуальних компетенцій. Чим більші вимоги висувають функціональні обов'язки, спеціалізація всередині професії до цих здібностей, тим більшою мірою вони виражені у фахівців високої кваліфікації. У студентів-майбутніх менеджерів професійні здібності перебувають у стадії становлення.

Подальший аналіз динаміки професійних здібностей ми продовжили з прикладу зіставлення групи студентів-майбутніх менеджерів та менеджерів.

Щоб провести порівняння вираженості окремих професійних здібностей сформованих фахівців та початківців, ми підраховали усереднені показники виразності кожної з них у досліджуваних групах (таблиця 2).

Для більш ґрунтового порівняння отриманих результатів ми використовували не лише значення середніх арифметичних, а й моди та медіани, які, як відомо, дають додаткову інформацію про характеристики числового ряду показників.

Потім ці дані були нами переведені у відсотки (від максимального показника за кожною шкалою) та на їх основі викреслено графік «ідеального» менеджера.

Таблиця 2

Вираженість окремих професійних здібностей у сформованих фахівців та початківців

Вибірка		Студенти-майбутні менеджери			Менеджери		
Показники		М	Мода	Медіана	М	Мода	Медіана
Загальний показник інтелекту		56 (60%)	–	–	73 (78%)	–	–
Властивості нервової системи	Сила Гнучкість	40(80%) 9(45%)	39 8	41 10	41 (82%) 12 (60%)	42 14	42 13
Особистісні характеристики	Мотивація досягнень	12,6 (63%)	15	13	12,2 (60%)	14	13
	Поріг активності	6 (30%)	6	6	3,9 (19%)	3	4
	Екстрапунітивність	2(18%)	3	3	0,7 (6%)	0	1
	Імпунітивність	5(45%) 3,9 (35%)	6 5	6 5	5,6(51%) 4,9(44%)	7 6	7 6
	Застрягання на проблемі	4 (44%)	6	5	3(33%)	6	5
	Уникнення прийняття рішення	1,7(18%) 3,4(37%)	3 4	3 4	1,5 (16%) 3,6 (40%)	2 3	2 4
	Ділова спрямованість						
	Прийняття рішення	2,8 (28%)	4	4	4 (40%)	5	5

Такий спосіб аналізу результатів на основі креслення індивідуального тестового профілю є загальноприйнятим у психодіагностиці (Р. Торндайк (Thorndike), Е. Хаген (Hagen) [5]).

З представлених у таблиці 2 результатів можна зробити певні висновки про динаміку формування професійних здібностей представників управлінських професій.

Щодо інтелектуальних функцій, то середні дані підтвердили, що вони більш виражені у професійних менеджерів, аніж у студентів (78% та 60% завдань виконуються відповідно у цих двох вибірках. Через дуже великий розкид даних не вдалося отримати однозначних показників моди та медіани).

Динамічні характеристики представлені даними про силу та гнучкість нервових процесів. Ми не зафіксували відмінностей щодо виразності сили нервових процесів. На цьому етапі дослідження ми констатуємо відсутність відмінностей у виразності сили нервових процесів у студентів-майбутніх менеджерів та працюючих менеджерів.

Щодо лабільності нервових процесів, то виявлено переважну вираженість прояву цієї властивості в мисленно-мовленнєвій діяльності у працюючих менеджерів порівняно зі студентами-майбутніми менеджерами. Ця перевага виступає за всіма показниками (середнє арифметичне, мода та медіана). Понад те середній показник отриманий у групі студентів-майбутніх менеджерів (45%). Кваліфікується як середня вираженість якості, а в групі працюючих менеджерів (60%) – як висока його представленість.

Розглянемо особистісний блок професійно важливих якостей. Нами не зафіксовано відмінності у виразності мотивації досягнень за вибірками, більше того, вона дещо вища

у групі студентів-майбутніх менеджерів. Можливе пояснення полягає в тому, що для менеджера, який досяг успіху, найбільш оптимальним є середній рівень мотиву досягнень (як відомо, занадто сильна мотивація може знижувати ефективність діяльності так само, як і занадто низька). Студенти ж, які тільки-но починають свою кар'єру, можуть мати більш виражену мотивацію, оскільки їхні досягнення у професії ще попереду.

Дуже цікаві результати отримані за параметрами стійкості до фрустрацій. Найбільш стійкими до фруструючих впливів виявилися професіонали.

Так, у групі менеджерів практично відсутні екстрапунітивні реакції, тобто респондентам не властиві агресивність, конфліктність, перекладання провини на інших людей чи пояснення власних невдач зовнішніми обставинами. У них частіше, аніж у студентів, виражені імпунітивні, нейтральні реакції на фрустрацію, що свідчить про вміння залагоджувати складні ситуації, не зациклюватися на фруструючих подразниках.

Ці якості особливо цінні у роботі з людьми та важливі для керівника будь-якого рівню. Водночас середня вираженість інтрапунітивності свідчить на цьому тлі про адекватну оцінку себе, розуміння можливостей своїх прорахунків, готовність прийняти провину на себе.

Слабше виражені відмінності у тактиці подолання перешкод на шляху досягнення цілей. Однак у менеджерів меншою мірою присутня фіксація на проблемі, яка загальмовує діяльність знаходження виходу зі складного становища і фіксується дещо менше відходів від вирішення проблеми порівняно зі студентами.

І, нарешті, констатуються розбіжності умінні знайти правильне управлінське рішення

у складній ситуації, що виникає в колективі. Якщо менеджери знаходять правильний вихід в екстремальній ситуації у середньому в 40% випадків, то у студентів цей показник сягає лише 28%.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, проведене дослідження дозволило нам діагностувати інтелектуальні особливості менеджерів (рівень понятійного мислення, його аналітичність); професійно важливі особисті якості – ділову спрямованість, стійкість до фрустрацій, стиль керівництва; динамічні характеристики психіки (прояв сили та гнучкості в мисленнєво-мовленнєвій діяльності).

Можна констатувати, що було виявлено професійно важливі якості управлінців, які включають три блоки: інтелектуальний, динамічний та особистісний. Кожен із блоків у цій структурі несе певне навантаження, але частка кожного неоднозначна.

Так, головними компонентами, спираючись на отримані у нашому дослідженні дані, можна вважати інтелектуальні здібності, гнучкість нервової системи в мисленнєво-мовленнєвій діяльності, активність, стійкість до фрустра-

цій, вміння приймати правильні управлінські рішення.

Ці здібності не є вродженими, вони формуються в ході оволодіння професією та визначаються специфікою завдань, зміст яких залежить від спеціалізації та функціональних обов'язків. Отриману модель структури управлінських здібностей менеджера, однак, не треба вважати вичерпною, оскільки її елементи мінливі і можуть змінюватись залежно від специфіки індивідних якостей та соціально-психологічних умов професійного самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ghiselli E.E. Intelligence and managerial success. *Psychol. Rep.* 2018. V. 121. P. 112–125.
2. Graduate Management Admission Test (GMAT). *Bull. of Inform. and Registration Form.* Princeton, 2000–2002.
3. Shaw M.E. Group dynamics: The psychology of small group behavior. New York, 2016. 243 p.
4. Stogdill R.M. Handbook of leadership. New York, 2014. 134 p.
5. Thorndike R., Hagen E. Measurement and evaluation in psychology and education. New York, 2016. 276 p.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Стаття присвячена дослідженню формування психологічної готовності студентів до професійної діяльності. Розглянуто сутнісні характеристики психологічних категорій «психологічна готовність» та «психологічна готовність до професійної діяльності». Крім того, проаналізовано основні наукові дослідження з проблеми психологічної готовності до професійної діяльності. Проведено дослідження психологічної готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності. У ході дослідження було розкрито зміст і структуру цієї готовності, а також критерії та рівні її сформованості. За допомогою теоретичного аналізу визначено психологічні чинники, що сприяють розвитку готовності до професійної діяльності. У результаті дослідження визначено чинники та компоненти, що сприяють розвитку готовності до професійної діяльності в кар'єрі суб'єктної особи. Метою статті є дослідження та опис особливостей психологічної готовності до професійної діяльності майбутніх педагогів та психологів у процесі навчання у ЗВО. Дослідження проводилося в Київському національному університеті технологій та дизайну. Емпіричну вибірку склали студенти 1–4 курсів факультету мистецтв і моди, а саме ті, які навчаються за спеціальностями 015 «Професійна освіта» (за спеціалізаціями) (28 осіб), 053 «Психологія» (37 осіб). Сукупна вибірка дослідження становила 65 осіб. Було визначено психологічні особливості, що забезпечують передумови до продуктивної професійної діяльності, зокрема особливості самоактуалізації студентів. Вивчено їхню самоефективність, тобто впевненість людини в її потенційній спроможності організувати й здійснити власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети, та мотивацію до успіху й уникнення невдач. У дослідженні описано результати оцінки психологічної готовності майбутніх педагогів та психологів до професійної діяльності. Психологічна готовність розглядається в межах цільових, ресурсних, операційних, інструментальних, часових та продуктивних параметрів діяльності особистості як комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених психологічних властивостей, які забезпечують успішність її виконання.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна готовність до професійної діяльності, структурні компоненти психологічної готовності до професійної діяльності, самоактуалізація, самоефективність, мотивація.

сті, самоактуалізація, самоефективність, мотивація.

The article is devoted to the study of the formation of students' psychological readiness for professional activity. The essential characteristics of the psychological categories "psychological readiness" and "psychological readiness for professional activity" are considered. In addition, the main scientific studies on the problem of psychological readiness for professional activity are analyzed. The study of psychological readiness of future specialists for professional activity is carried out. The study reveals the content and structure of this readiness, as well as the criteria and levels of its formation. With the help of theoretical analysis, the psychological factors that contribute to the development of readiness for professional activity are determined. As a result of the study, the factors and components that contribute to the development of readiness for professional activity in the career of the subject person are identified. The purpose of the article is to study and describe the peculiarities of psychological readiness for professional activity of future teachers and psychologists in the process of studying at a higher education institution. The study was conducted at the Kyiv National University of Technology and Design. The empirical sample consisted of 1st-4th year students of the Faculty of Arts and Fashion, namely those studying in the specialties 015 Vocational Education (by specialization) (28 people), 053 Psychology (37 people). The total sample of the study was 65 people. The study identified the psychological features that provide prerequisites for productive professional activity, namely: the peculiarities of students' self-actualization, studied their self-efficacy, that is, a person's confidence in their potential ability to organize and carry out their own activities necessary to achieve a certain goal, and motivation to succeed and avoid failure. The study describes the results of assessing the psychological readiness of future teachers and psychologists for professional activity. Psychological readiness is considered within the framework of target, resource, operational, instrumental, time and productive parameters of a person's activity as a complex of interrelated and interdependent psychological qualities that ensure the success of its implementation.

Key words: psychological readiness, psychological readiness for professional activity, structural components of psychological readiness for professional activity, self-actualization, self-efficacy, motivation.

УДК 159.944.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.41>

Кириченко Р.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київський національний університет технологій та дизайну

Колодяжна А.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київський національний університет технологій та дизайну

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року стало ключовою датою для України, означаючи початок нової реальності. Війна суттєво змінила наше життя, змушуючи переосмислити пріоритети. Українці на шляху до перемоги зіткнулися з важливими викликами, підтримуючи військових, допомагаючи потерпілим і займаючись волонтерською діяльністю. Жажлива реальність повномасштабної війни

зумовлює нові соціально-економічні умови професійної діяльності, особливої ваги набувають внутрішні, психологічні ресурси особистості. Стійкість, стабільність та якість професійної діяльності зумовлюється особливостями психологічної готовності фахівця. Особливого значення набуває особистісна готовність до професійної діяльності майбутніх педагогів та психологів як фахівців сфери професійної

діяльності типу професій «людина – людина», пов'язаних з навчанням, вихованням, інформуванням людей, із управлінням, керівництвом людей чи колективів, покликаних надавати психологічну допомогу особистості у складних умовах життя. Професії педагога та психолога мають високий ступінь соціальної відповідальності, оскільки основним об'єктом діяльності виступає людина та її стан психічного та психологічного добробуту. На сьогодні фахівці-педагоги та фахівці-психологи затребувані у багатьох сферах діяльності людини, а після закінчення війни виникне великий попит на фахівців, здатних навчати, виховувати, надавати психологічну допомогу ветеранам з ПТСР. У результаті нашого дослідження уточнюється визначення феномену психологічної готовності до професійної діяльності, аналізується не тільки склад готовності до професійної діяльності, а і її психологічна сутність. На основі теоретичного аналізу будуть визначені фактори-компоненти готовності до професійної діяльності, що сприяють розвитку у діяльності суб'єктної особи.

Мета статті полягає у дослідженні та описі особливостей психологічної готовності до професійної діяльності майбутніх педагогів та психологів у процесі навчання у ЗВО. У статті використовувалися такі методи дослідження: теоретичний аналіз, опитувальний метод, методи математико-статистичного аналізу (описовий аналіз, порівняльний аналіз), методи інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему психологічної готовності досліджували Т. Жванія, С. Кучеренко, В. Моляко, С. Мул, М. Смульсон, О. Сорока, Н. Сторожук, М. Томчук, О. Хуртенко та інші українські дослідники. О. Кокун вважає, що засвоєні у навчанні знання, вміння та навички є не предметом навчальної діяльності, а засобом професійної діяльності [4]. Це дозволяє стверджувати, що під час навчання у ЗВО у студентів формується основа трудової, професійної діяльності, зокрема готовність до неї.

У сучасній психології психологічна готовність розглядається як істотна передумова будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Відомо два основних підходи до визначення змісту та структури психологічної готовності – функціональний і особистісний [3].

Так, психологічну готовність розуміють як істотну передумову цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості й ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання й досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати свою діяльність у певних ситуаціях [4]. Також існує визначення готовності до діяльності як комплексної здіб-

ності, що складається з мотиваційної (схильність до певної діяльності) та інструментальної (інтелектуальні та емоційні механізми регуляції діяльності) сторін [6].

У роботах В. О. Моляко дається класифікація рівнів готовності: 1) високий (самостійність у постановці і розв'язанні нових задач, адекватність оцінки і самооцінки професійно важливих якостей, здатність до ефективного вирішення задач в умовах дефіциту часу тощо); 2) середній (середній рівень вияву наведених якостей); 3) низький (невміння самостійно ставити і розв'язувати складні задачі, неадекватна оцінка і самооцінка професійно важливих особливостей тощо). Отже, під психологічною готовністю традиційно розуміють психічний феномен, за допомогою якого пояснюють стійкість діяльності людини в полімотивованому просторі [7].

Дослідження проблеми психологічної готовності до діяльності здійснювалися такими вченими, як М. Д'яченко, Л. Кандибович, Ф. Іващенко, М. Левітов, Є. Мілерян, Д. Ніколенко, В. Серіков, А. Смирнов, П. Чамата, Н. Шеляховська, О. Веденов, В. Горгома, В. Зарицька, В. Семиченко, О. Асмолов, Г. Балл, С. Максименко та ін. Водночас слід зазначити, що автори по-різному трактували суть та структуру цього явища залежно від специфіки предмета, мети та вихідних теоретичних засад як необхідних основ проведення наукового дослідження [2; 3; 4; 6; 7; 11]. Наведемо найсуттєвіші результати теоретичного аналізу наукових джерел із зазначеної проблеми. Психологічна готовність до різних видів діяльності має свої специфічні особливості, але відмічається існування загальних поглядів на її розуміння [4]. Так, у сучасній науці можна виділити два основних підходи до розуміння суті психологічної готовності до діяльності. У першому з них вона розглядається як стан психологічної готовності до виконання конкретного трудового завдання; це короткотривала, тимчасова, мобілізаційна, ситуативна готовність (Є. Ільїн, М. Левітов, Л. Нерсисян, А. Пуні, О. Ухтомський, А. Маклаков, М. Виноградов та ін.); у другому – як загальна, довготривала, постійна, завчасна, потенційна готовність до діяльності – підготовленість усіх сфер психіки до виконання діяльності як особистісна інтегративна властивість (М. Д'яченко, Л. Кандибович, В. Согалаєв, Л. Кондрашова, П. Горностаї, В. Моляко, М. Смульсон, О. Хохліна та ін.). Таким чином, визначаються два основних види психологічної готовності до діяльності: 1) загальна, довготривала – особистісна інтегративна властивість, підготовленість усіх сфер психіки до виконання діяльності; 2) ситуативна, короткотривала, стан психологічної готовності до виконання діяльності. Загальна психологічна готовність до діяльності розглядається як основа, на

якій можливе формування міцної ситуативної готовності до конкретного виду діяльності [11]. Перша формується впродовж тривалого часу професійної підготовки та діяльності фахівця і характеризує його потенційну психологічну здатність до виконання різних завдань під час здійснення діяльності, а друга характеризує наявну на даний період часу (від дня до кількох днів) психологічну здатність до виконання конкретних професійних завдань. Уможливлено відсутність у фахівця ситуативної психологічної готовності за наявності загальної готовності. Водночас є неможливою наявність ситуативної психологічної готовності без наявності загальної [11].

У результаті вивчення наукових джерел стало можливим виділення основних і вже ustalених для психологічної науки положень, які є вихідними при розумінні сутності готовності до професійної діяльності як загальної психологічної підготовленості до неї. До таких належать наступні. Готовність до праці – це складне структурне явище, властивість особистості, сукупність якостей особистості або рівень розвитку особистості, достатній для успішного оволодіння та здійснення трудової діяльності. Готовність до трудової діяльності підлягає формуванню та розвитку, що здійснюються завдяки спеціально організованому впливу первинних та вторинних інститутів соціалізації на усіх послідовних етапах становлення особистості. Що досконалішими є засоби формування готовності до праці, то ефективнішим буде результат [11].

У готовності до професійної праці виділяють дві групи компонентів, які виконують: 1) мотиваційно-цільову, спонукальну функцію; 2) виконавчу регуляцію діяльності. Вказані компоненти обов'язково мають розглядатися у нерозривній єдності. До першої групи автори віднесли такі складники: позитивне ставлення до праці, що визначається мотивами діяльності; моральні (вищі) почуття; усвідомлення мети праці, її суспільного значення, потребу у праці та інтерес до неї. Другу групу компонентів готовності до праці складають такі чинники: політехнічна підготовка; індивідуально-психологічні якості, що входять у поняття «здібності»; специфічні інтелектуально-вольові та характерологічні якості [2].

Структура психологічної готовності до праці враховує основні підходи до визначення змісту досліджуваного явища і включає в себе: стійкий інтерес до праці; відповідний рівень розвитку змістово-операційної сторони трудової діяльності (знання, уміння, навички); комплекс навичок особистісної (інтелектуальної та емоційно-вольової) саморегуляції у трудовій діяльності [1]. Однак змістове наповнення першого компонента у даній структурі, на нашу думку, дещо звужене порівняно з наведеними

вище поглядами вчених. Основний зміст психологічної готовності до праці відображається у ставленні, спрямованості, які знаходять втілення в інтегральних морально-вольових та емоційних якостях особистості. Компоненти ж виконавчої регуляції діяльності – теоретичну і практичну підготовленість (знання, трудові уміння, навички) – у дослідженні автора представлено недостатньо розгорнуто [7].

Найґрунтовніше структуру психологічної готовності до професійної діяльності подано в роботі М. І. Д'яченко та Л. А. Кандибович, які виокремлюють такі компоненти: 1) мотиваційний – позитивне ставлення до професії, інтерес до неї; 2) орієнтаційний – знання й уявлення про особливості та умови професійної діяльності; 3) операційний – володіння способами та засобами професійної діяльності; 4) вольовий – самоконтроль, уміння керувати своїми професійними діями; 5) оцінний – самооцінювання професійної підготовки стосовно вимог професійної діяльності; 6) мобілізаційно-настрійовий – мобілізація сил, оцінювання труднощів, що можуть виникнути на професійному шляху. Автори виокремлюють також ситуативну і сталу готовність до професійної діяльності [4].

Головною особливістю готовності до професійної діяльності є її інтегративний характер, що виявляється в упорядкуванні її внутрішніх структур, гармонійності основних компонентів особистості професіонала, у стійкості, стабільності та послідовності їх функціонування, тобто професійна готовність має ознаки, що свідчать про єдність, цілісність особистості, її здатність до продуктивної професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося в Київському національному університеті технологій та дизайну. Емпіричну вибірку склали студенти 1–4 курсів факультету мистецтв і моди, а саме ті, які навчаються за спеціальностями 015 «Професійна освіта» (за спеціалізаціями) (28 осіб), 053 «Психологія» (37 осіб). Сукупна вибірка дослідження становила 65 осіб. Опитування проводилося з метою визначення психологічних особливостей, що забезпечують розвиток здатності до продуктивної професійної діяльності, зокрема особливостей самоаклізації студентів, вивчення їхньої самоефективності, тобто впевненості людини в її потенційній спроможності організувати й здійснити власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети, та мотивації до успіху й уникнення невдач.

Методики, використані в опитуванні, були підібрані відповідно до принципів компетентнісного підходу, що передбачає не просту трансляцію знань, умінь і навичок, а орієнтацію на формування творчої ініціативи, самостійності, конкурентоспроможності завдяки

системній, інтегративній, міждисциплінарній професійній підготовці, яка забезпечує міцні фундаментальні знання, професійні вміння, практичний досвід, вільне володіння професією та орієнтацію в суміжних галузях діяльності. Психологічний ресурс суб'єкта професійної діяльності, що характеризується рівнем сформованих умінь планування, проектування, прогнозування та оцінювання результатів діяльності, покликана активізувати регулятивна компонента, яка є механізмом мобілізації соціально-професійних резервних можливостей суб'єкта діяльності. Важливе значення в реалізації цієї компоненти має усвідомлена саморегуляція довільної активності фахівця. До регуляторних предикторів довільної активності належать такі фактори: самоактуалізація, самоефективність, самоорганізація, регуляція психічних станів.

Для діагностики особливостей самоактуалізації використано шкалу Джонса – Крендалла, розроблену 1986 року А. Джонсом і Р. Крендаллом на основі опитувальника самоактуалізації А. Маслоу. Респонденти відповідали на кожне із тверджень, використовуючи 4-значну шкалу: 1 бал – не погоджуюся; 2 бали – не погоджуюся частково; 3 бали – погоджуюся частково; 4 бали – погоджуюся. Що вищим є загальне значення, то більш самоактуалізованим вважає себе респондент.

Для діагностики самоефективності використано опитувальник Р. Шварцера і М. Єрусалема. Шкала самоефективності складається з 10 тверджень, які респонденту пропонується співвіднести з ефективністю своєї діяльності. Позначення респондентом клітинки «абсолютно невірно» дає 1 бал, «скоріше невірно» дає 2 бали, «скоріше вірно» – 3 бали, «абсолютно вірно» – 4 бали. Отримання підсумкового результату здійснюється шляхом складання балів за всіма 10 твердженнями.

Також було використано опитувальник А. Реана для вивчення мотивації успіху. Опитувальник призначений для диференціальної оцінки двох взаємопов'язаних, але протилежно спрямованих мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та страху невдачі. Окремі поєднання цих мотиваційних тенденцій у людини створюють певний тип особистості й зумовлюють різну поведінку. Респондентам необхідно відповісти на 20 запитань опитувальника, обравши відповідь «так» або «ні». За кожен збіг із ключем досліджуваний отримує 1 бал.

За характером відповідей це закриті опитувальники. Перевагою закритих запитань даних опитувальників є простота опрацювання даних, чітка формалізація оцінки. Отримані в процесі опитування відповіді опрацьовувалися таким чином, щоб максимально зрозуміти готовність до самоосвітньої діяльності, саморозвитку, завдяки якому студент більш

ефективно досягає свого рівня сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоспроможності особистості. Усі респонденти дали добровільну згоду на участь у дослідженні та були проінформовані про те, чому проводиться дослідження, як використовуватимуться їхні дані, чи існують якісь пов'язані з цим ризики, чи забезпечена анонімність.

Мотивація успіху передбачає мобілізацію всіх людських ресурсів, концентрацію та дисципліну. Людина з мотивацією успіху мислить позитивно і спрямовує своє життя на досягнення успіху і розкриття своєї особистості через свої проекти, а не на уникнення невдач. Закон Йерка – Додсона, сформульований кілька десятиліть тому, встановлює залежність продуктивності від сили мотивації. Очевидно, що вища мотивація призводить до кращої продуктивності [10]. Мотиваційний напрям – це програма, яка діє у всіх сферах людського життя і допомагає розвивати психологічну готовність людини до інноваційної діяльності. Від цього залежить формування конкурентоспроможності людини у швидкозмінному середовищі, тому одним з аспектів цього дослідження є вивчення мотивації студентів до успіху. Аналізуючи результати дослідження, ми з'ясували, що спрямованість мотивації у респондентів розподілилася у такому порядку (рис. 1).

Рис. 1. Стан параметрів спрямованості мотивації у проміжку від мотивації до успіху до мотивації остраху невдач

Результати показують, що у досліджуваних переважає орієнтація на успіх. Повну мотивацію на успіх відзначають 20 опитуваних (30,8%), частково з цим погоджуються 16 осіб (24,6%). В основі їх активності лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху. Такі люди впевнені в собі, в своїх силах, відповідальні, ініціативні та активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети. Водночас у 9,2% (6 осіб) виявлена тенденція мотивації на невдачу, а 6,1% (4 особи) респондентів переживають острах невдачі. За цим типом мотивації активність людини пов'язана з потребою уникнути зриву, осуду та невдачі. В основі цієї

мотивації містяться ідеї уникнення та негативних очікувань. Люди, які мотивовані на невдачу, відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у власних силах.

Однією з центральних властивостей особистості є самоефективність як упевненість людини в спроможності контролювати події власного життя і досягати бажаних цілей. Переконавання людини стосовно її особистої ефективності впливають на те, який спосіб дії вона вибере, яких зусиль буде докладати, як довго вона вистоїть перед перешкодами і невдачами [8]. Люди з високою самоефективністю очікують успіху, тому їх діяльність завжди приносить позитивний результат. Люди з низькою самоефективністю постійно сумніваються в собі і чекають провалу, тому часто їх переслідують невдачі. Це замкнуте коло: думаючи про провал, отримуємо невдачу, і, як результат, падає самоповага. Такі люди займаються постійно самокритикою з приводу своєї некомпетентності. На рис. 2 наведено результати нашого дослідження щодо показників самоефективності студентів.

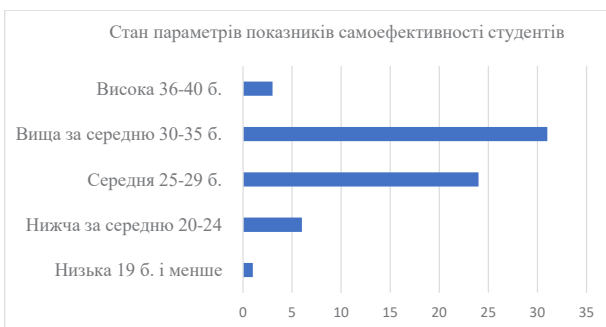

Рис. 2. Стан параметрів показників самоефективності

Високий рівень самоефективності показали всього 4,6% наших досліджуваних. Значно більше студентів мають вищий за середній рівень (47,7%) та середній рівень самоефективності (36,9%). Однак з огляду на те, що безпосереднього досвіду професійної діяльності більшість студентів ще не має, вищі за середні показники самоефективності можна вважати проявом віри у власні сили, здатності контролювати нову ситуацію, що свідчить про готовність студентів до розвитку професійної самоефективності. Варто зазначити, що у нашій вибірці суттєво менше студентів із низьким рівнем самоефективності (1,5%) та нижчою за середню самоефективністю (9,3%).

Дослідження виявило, що студентам властивий досить високий рівень самоактуалізації (рис. 3). За опитувальником Джонса – Крендалла, усереднене значення рівня самоактуалізації опитаних становить 41,17 бала з 60 можливих, що є високим показником. Так, респонденти з високим рівнем самоактуаліза-

ції особистості, в нашому випадку це 3,1% від загальної кількості опитуваних, на основі повного усвідомлення змісту самоактуалізації особистості та її специфіки щодо майбутньої професії, адекватного аналізу всіх сторін своєї особистості прагнуть до самоздійснення і бачать конкретні шляхи цього процесу. При середньому рівні самоактуалізації особистості (16,9%) студенти мають теоретичні знання, але не бачать специфіки і значення цього процесу щодо професійної підготовки, вважають його повністю спонтанним, незалежним від форм та методів професійної підготовки та інших чинників. «Я-образ» у них у цілому адекватний, є усвідомлення тих сторін особистості, що потребують вдосконалення, але цілеспрямованої активності у напрямку самовиховання вони не виявляють. Також присутні вищі за середні показники (80%), що поєднують в собі попередні характеристики з тенденцією до середнього рівня.

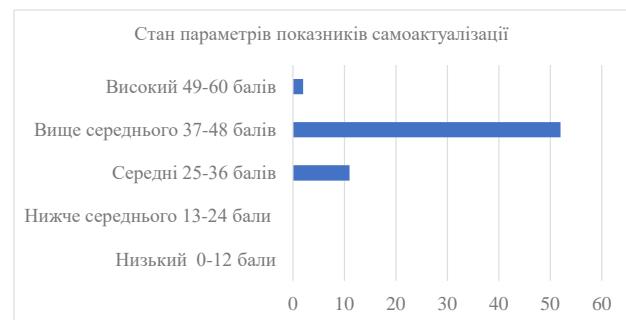

Рис. 3. Стан параметрів показників самоактуалізації

Велике значення в розвитку особистості належить їй самій, її активності, що виявляється в прагненні вийти за рамки нормативних вимог, у феноменах надситуативної та надрольової ініціативності. Активна позиція, безперервна освіта, самоорганізація, самоосвіта, самоефективність і самоактуалізація – це чинники, що детермінують становлення професіонала [12]. Студентський вік характеризується досягненням найвищих результатів, що базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку. Помітно зміцнюються ті властивості, яких не вистачало повною мірою в старших класах школи, – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою [1].

Спрямованість мотивації – це миттєва програма, що діє в усіх сферах життєдіяльності людини, яка забезпечує формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності. Від цього залежить сформованість конкурентоспроможності особистості в мінливих умовах [10]. З огляду на це одним з аспектів дослідження є вивчення мотивації

успіху у студентів. У багатьох випробовуваних (24,6%) помірно високий рівень мотивації на досягнення успіху. Молоді фахівці віддають перевагу середньому рівню ризику, вони орієнтовані на успіх, на досягнення поставленої мети, прагнуть виконати роботу на високому рівні. Повну мотивацію до успіху відзначають 30,7% опитуваних. Усі вони належать до групи високоефективних професіоналів із високим рівнем готовності до ризику. Вони мотивовані на успіх, на досягнення поставлених цілей і воліють багато працювати для отримання результату. В основі активності студентів лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху. Такі люди впевнені в собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні та активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети.

Частина респондентів (10 осіб) переживає страх невдачі або тенденцію до мотивації невдачі. Взагалі в основі цієї мотивації лежить ідея уникнення та ідея негативних очікувань. Починаючи справу, людина вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не про способи досягнення успіху. Люди, мотивовані на невдачу, зазвичай вирізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у своїх силах. Вони намагаються уникати відповідальних завдань, а за необхідності розв'язання надвідповідальних завдань можуть впадати в стан, близький до панічного. Принаймні ситуативна тривожність у них у цих випадках стає надзвичайно високою. Усе це може поєднуватися з вельми відповідальним ставленням до справи.

Однією з центральних властивостей особистості є самоефективність як упевненість людини в можливості контролювати події власного життя та досягати бажаних цілей. Самоефективність – це продуктивний процес інтеграції когнітивних, соціальних та поведінкових компонентів для здійснення оптимальної стратегії в різних ситуаціях [9]. Люди з високою самоефективністю очікують на успіх, тому їхня діяльність завжди приносить позитивний результат. Люди з низькою самоефективністю постійно сумніваються в собі та чекають провалу, тому їх часто переслідують невдачі. Це замкнуте коло, адже, думаючи про провал, ми отримуємо невдачу, а отже, у нас знижується самоповага. Такі люди приділяють занадто багато уваги своїм недолікам, займаються постійно самокритикою з приводу своєї некомпетентності. Наше дослідження показало, що високий рівень самоефективності мали лише 3 студенти (4,6%). Але значно більше студентів мають рівень самоефективності вище середнього та середнього (84,6%). Проте з огляду на те, що безпосереднього досвіду професійної діяльності більшість студентів ще не має, вищі за середні показники самоефективності

можна вважати проявом віри у власні сили, здатністю контролювати нову ситуацію, що свідчить про готовність студентів до розвитку професійної самоефективності.

Дослідники феномену самореалізації в гуманістичній психології виокремлюють різноманітні складові та характеристики самоактуалізованої, психологічно здорової, зрілої особистості, яка прагне самореалізації, особливо змістовно не розмежовуючи поняття «розширене відчуття Я», «позитивний образ Я», «цілісний підхід до життя», «орієнтація на діяльність», «реалізація творчих здібностей», «повага до себе й інших», «низька внутрішня конфліктність», «відчуття суб'єктивної свободи», «особистісна цілісність», «екзистенціальність» [5]. Як правило, конструктивна самореалізація приносить задоволення суб'єкту від процесу діяльності та саморозвитку, дає змогу успішно ставити нові цілі й освоювати нові рубежі. Високий рівень конструктивності свідчить про швидке і якісне освоєння специфічних дій, прийомів, способів самовираження та освоєння нових спеціалізацій. У нашому дослідженні вищий за середній рівень самоактуалізації зафіксовано у 80% респондентів. Водночас у 16,9% опитуваних респондентів виявлено середній рівень самоактуалізації. Рівні низьких і нижчих за середні показників самоактуалізації не виявлено в обох групах досліджуваних. Студенти здебільшого досягають високого або середнього рівня самоактуалізації. Вони здатні жити сьогоденням і спиратися на себе, а не на очікування чи оцінки інших людей.

Результати аналізу дали змогу виявити показники психологічної готовності до професійної діяльності. Подальші дослідження можуть бути присвячені поліпшенню теоретико-методологічних конструктів вивчення психологічної готовності до професійної діяльності майбутніх фахівців і застосуванню цих конструктів у процесі їхнього професійного розвитку.

Висновки. Необхідною умовою професійної самореалізації особистості студентів-педагогів та студентів-психологів є сформованість у них психологічної готовності до майбутньої діяльності. Створення практично орієнтованого освітнього середовища, що сприяє застосуванню загальнопрофесійних компетенцій і практичному засвоєнню отриманих знань, стає можливим завдяки використанню в освітньому процесі практичних форм навчання, спрямованих на активізацію діяльності студентів та отримання конкретних результатів у формуванні їхнього практичного досвіду. Участь студентів у виконанні реальних проєктів за замовленнями зовнішніх організацій, у грантах, фахових конкурсах сприяє підвищенню інтересу в них у самоосвітній діяльності та значно підвищує рівень сформованих професійних

компетенцій. Виробнича практика, що проводиться в професійних організаціях, дає змогу розширити теоретичні знання, сприяє рефлексивному мисленню. При цьому значущим стимулом мотивації є розуміння неможливості без рефлексії застосувати знання, отримані під час теоретичної підготовки, у практичній професійній діяльності. Також підвищує рівень психологічної готовності до майбутньої діяльності очна участь студентів у конференціях і круглих столах. Вважаємо, що для підвищення рівня підготовки студентів до успішної конкурентоспроможної професійної діяльності на світовому ринку праці доцільним є створення в університетах системи психологічного супроводу професіоналізації майбутніх фахівців з метою виявлення основних проблем, пов'язаних із початковим етапом професійної кар'єри, та сприяння їхньому позитивному розв'язанню.

Отримані результати необхідно розглядати як попередні, які потребують більш тривалого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жданюк Л.О. Соціально-психологічні особливості студентського віку. *Вісник післядипломної освіти. Серія: «Соціальні та поведінкові науки»*. 2017. Вип. 4–5. С. 28–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vispdoso_2017_4-5_6.
2. Калюжна Ю.І. Розвиток готовності до професійної праці майбутніх психологів у навчальному процесі. *Psychology & Personality*. 2023. Вип. 2 (24). С. 209–221.
3. Карамушка Л.М. Психологічна готовність студентів до майбутньої професійної кар'єри: зміст, структура, рівні та чинники. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип. 16. С. 211–219.
4. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. 200 с.
5. Колодяжна А.В. Самореалізація особистості як складова загального процесу її самоорганізації. *VIRTUS*. 2018. № 28. С. 83–84.
6. Ларіонцева А.О. Теоретико-аналітичний дискурс поняття професійної готовності до майбутньої діяльності майбутніх магістрів психологів в ЗВТО. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2022. Вип. 1 (22). С. 44–51.
7. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої професійної діяльності. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4 (2). С. 1–7. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4234>.
8. Музика О. Ціннісний простір університету і розвиток професійної самоефективності студентів. *Освітологічний дискурс*. 2023. № 2 (41). С. 185–200. URL: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.28>.
9. Ніколаєв Л.О., Сабадаш А.М. Психологічні особливості лідерських якостей керівника. *Перспективи розвитку сучасної психології* : збірник наукових праць. Вип. 7. Переяслав : ПХДПУ, 2020. С. 169–176.
10. Способи посилення мотивації студентів закладів вищої освіти для підвищення якості навчального процесу / Б.Ю. Силенко, Г.Я. Силенко, Ю.І. Силенко, О.А. Писаренко, Л.О. Лугова. *Медична освіта за новими стандартами: виклики та інтеграція в міжнародний освітній простір* : матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю, м. Полтава, 30 березня 2023 р. Полтава, 2023. С. 220–222.
11. Хохліна О.П. Теоретико-методологічні проблеми психології : навчальний посібник. Київ : Симоненко О.І., 2021. 244 с.
12. Sereda I., Karskanova S. Influence of Psychological and Pedagogical Features of Students on Their Activity in Self-Education. *Pedagogy (0861-3982)*. 2023. № 93 (8). P. 1065–1087. URL: <https://doi.org/10.53656/ped2021-8.04>.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КАФЕДРИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛІКАРЯ-СТОМАТОЛОГА

THE MAIN PROVISIONS OF THE CONCEPT OF THE DEPARTMENT OF PROFESSIONAL COMMUNICATION OF DENTAL DOCTORS

У статті представлено основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю – назву, особливості організації та діяльності, орієнтовний зміст навчальної програми. Основними методами дослідження визначено методи теоретичного аналізу літературних джерел, аналізу нормативно-правових документів, узагальнення практичного досвіду підготовки лікарів-стоматологів. Зазначено, що концепція кафедри заснована на принципах міждисциплінарної роботи. До викладацького складу мають входити представники різних спеціальностей (лікарі-стоматологи, психологи, медичні психологи, корекційні педагоги за спеціалізаціями, фахівці з медичного менеджменту тощо) або фахівці, що мають відповідну мультидисциплінарну (академічну, професійну) підготовку та наукову активність. Аналіз професійно-психологічної готовності здобувачів освіти свідчить про те, що навчання на кафедрі професійної комунікації має розпочинатися з 4 курсу. Орієнтовно зміст навчання має складатися з трьох навчальних модулів, опанування яких уможливорює набуття здобувачами визначених компетентностей: навчальний модуль 1 «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів»; навчальний модуль 2 «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами»; окремим третім модулем є курсовий проєкт / робота.

Ключові слова: спеціальна психологія, професійна комунікація, підготовка лікарів

стоматологічного профілю, пацієнти з особливими потребами, комунікативні навички, доступна комунікація.

The article presents the main provisions of the concept of the Department of Professional Communication of Dental Doctors: name, features of organization and activity, orientation of the initial program. The main research methods are identified: methods of theoretical analysis of literary sources; analysis of regulatory documents, identification of practical information on the preparation of dentists. It is stated that the concept of the department is based on the principles of interdisciplinary work. Presumably, the warehouse may include representatives of various specialties (dentists, psychologists, medical psychologists, special-purpose correctional teachers, medical management specialists, etc.) or nurses who may be in Sufficient multidisciplinary (academic, professional) training and scientific activity. Analysis of the professional-psychological readiness of students to inform about those who began at the Department of Professional Communication may begin in the 4th year. In general, the beginning may consist of three initial modules, based on which it is possible to achieve the required competencies: initial module 1. "Fundamentals of intraprofessional communication of doctors iv-dentists"; initial module 2. "Barrier-free professional communication between a dentist and a patient with special needs"; Let's add a third module – a course project/work.

Key words: special psychology, professional communication, training of dental doctors, patients with special needs, communication skills, accessible communication.

УДК 37.013:376

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.42>

Литовченко В.П.

аспірант

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії

педагогічних наук України

Вступ. На сучасному етапі здатність ефективно взаємодіяти з пацієнтами розглядається як важлива компетентність лікаря, а комунікативні навички лікаря позитивно впливають на результативність лікування, формують позитивне ставлення, допомагають уникнути помилок. Отже, розроблення та впровадження освітньо-професійних програм вищої та післядипломної освіти з професійної комунікації лікаря, створення профільних кафедр при університетах особливо на часі.

Теоретичним підґрунтям дослідження є наукові роботи, де розглядаються проблеми професійної комунікації лікарів (О. Чабан, Л. Литвинова, М. Матяш, Г. Науменко, О. Юдіна та ін.); концептуальні засади спеціальної психології (О. Бабяк, О. Вовченко, В. Кобильченко, І. Омельченко, Т. Сак, Л. Прохоренко, О. Орлов, О. Хохліна та ін.); праці, присвячені етичному спілкуванню з людьми з особливими потребами (І. Гудим, Е. Данілавічюте, В. Жук, О. Чеботарьова та ін.), універсальному дизайну в закладах освіти, соціального захисту, охорони здоров'я (Л. Байда, О. Іванова, Н. Софій та ін.), забезпеченню комунікативної доступ-

ності для осіб із функціональними сенсорними та мовленнєвим труднощами (Е. Данілавічюте, В. Жук, Т. Костенко, В. Кобильченко, С. Кульбіда, С. Литовченко, О. Федоренко та ін.).

Необхідно акцентувати на тому, що Національним агентством забезпечення якості вищої освіти – НАЗЯВО (постійно діючий колегіальний орган, уповноважений Законом України «Про вищу освіту» на реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти) – розроблено Критерії оцінювання якості освітньої програми, які є додатком до Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 р. № 977 [6]. Зокрема, обов'язковими умовами є відповідність освітньої програми та освітньої діяльності закладу вищої освіти означеним критеріям, що враховано у нашому дослідженні.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу та вивчення практичного досвіду представити основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю.

Основними **методами дослідження** визначено методи теоретичного аналізу літературних джерел, аналіз нормативно-правових документів – законів України, наказів МОЗ України тощо (Законодавство України <https://zakon.rada.gov.ua/laws>, нормативно-правові документи МОЗ України <https://mozdocs.kiev.ua>), узагальнення практичного досвіду підготовки лікарів-стоматологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами аналізу національного та зарубіжного досвіду підготовки лікарів стоматологічного профілю, викладацької та практичної діяльності автора статті презентуємо основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога.

В основі діяльності кафедри лежать норми законодавчих та правових документів – Конституції України, законів України «Про освіту» (2017 р.) [1], «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015 р.); міжнародних нормативних документів та стандартів, які діють в Україні та регулюють професійну діяльність та підготовку лікарів-стоматологів; Положення про організацію освітнього процесу у закладах охорони здоров'я за участю науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти у сфері охорони здоров'я (2020 р.); Рекомендацій Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти; стандартів вищої освіти другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового) рівнів спеціальності 221 «Стоматологія» (галузь знань 22 «Охорона здоров'я»); Кодексу лікаря України (2009 р.); кваліфікаційних вимог до фахівця лікаря-стоматолога, Статуту закладу вищої освіти та ін.

Концепція кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога має бути заснована на принципах та засадах міждисциплінарної роботи. До викладацького складу штатних науково-педагогічних працівників мають входити представники різних спеціальностей (лікарі-стоматологи, психологи, медичні психологи, корекційні педагоги за спеціалізаціями, фахівці з медичного менеджменту тощо) або фахівці, що мають відповідну мультидисциплінарну підготовку (академічну, професійну кваліфікацію) та наукову активність (публікації, участь у проектах, грантах з дотичних питань).

Узагальнено така кафедра може поєднувати дві складові частини:

1) клінічну (реалізація освітнього процесу шляхом його поєднання з наданням медичної допомоги) стоматологічну складову частину з власною клінічною базою для прийому пацієнтів і можливістю для студентів мати практику з формування як професійних навичок (hard skills), так і комунікаційних навичок (soft skills) при роботі з пацієнтами під керівництвом викладачів кафедри. Також освітнє середовище та матеріально-технічна база (ресурси)

такої кафедри мають включати фізичну доступність, наявність додаткових гаджетів, які потрібні для забезпечення можливості надання стоматологічної допомоги пацієнтам з різними особливими потребами (важливо забезпечити не лише фізичну доступність (мобільність) для таких пацієнтів, але і комунікаційну, психологічну);

2) психологічну складову частину, яка передбачає залучення фахівців з психології комунікації, медичних психологів, спеціальних психологів (за різними напрямками / нозологіями / особливими потребами). Водночас психологічна складова підготовки включатиме три компоненти: а) психологічну підготовку лікарів до роботи з пацієнтами та міждисциплінарної взаємодії (професійного співробітництва) в команді з іншими фахівцями. У такому контексті важливими є такі компетентності: дотримання етичних норм роботи лікаря, здатність працювати у команді, спроможність налагоджувати ефективну комунікацію з пацієнтами та колегами, вміння правильно та адекватно повідомити пацієнту інформацію, зокрема негативного змісту (щодо стану здоров'я, діагнозу, ускладнень, які могли виникнути в процесі лікування та ін.). Також часто у молодих лікарів присутній психологічний бар'єр, який пов'язаний з тим, що вони соромляться звернутися за допомогою, порадою до більш досвідчених колег (виглядати некомпетентними, недостатньо фахово підготовленими тощо), що досить часто призводить до лікарських помилок, яких можна було б уникнути; б) психологічну підготовку лікарів до комунікації та взаємодії з пацієнтами з особливими потребами з акцентуванням на потребах усіх груп таких пацієнтів. Важливим є те, що завдяки науково-практичній діяльності різних спеціалістів, їхній співпраці, комунікації та взаємодії на базі такої кафедри буде органічно створюватися унікальна «екосистема» з науковими та методичними матеріалами (підручники, посібники, методичні рекомендації, науково-технічні розробки, протоколи роботи (протоколи комунікації) для студентів, лікарів інтернів, спеціалістів, лікарів), з окремими осередками, заснованими на наукових пошуках викладачів та здобувачів освіти (наприклад, міждисциплінарні дослідження, проекти, наукові гуртки, які, як і кафедра загалом на рівні професорсько-педагогічного колективу, повинні мати тісну комунікацію з установами, що профільно займаються питаннями комунікації, психології, спеціальної психології, а також громадськими організаціями, зокрема осіб з особливими потребами); в) психологію комунікації з дітьми, зокрема з дітьми, які мають особливі потреби. До викладання таких освітніх курсів можуть бути залучені педагоги / спеціальні педагоги.

Другий варіант організації кафедри професійної комунікації лікаря-стоматолога може

передбачати лише теоретичну підготовку без клінічної бази, але з акцентом саме на комунікації лікарів-стоматологів, формуванні інклюзивних комунікаційних компетентностей. Проте важливою залишається умова щодо включення до кадрового складу кафедри різнопрофільних фахівців – лікарів-клініцистів, психологів (спеціальних психологів) та педагогів (спеціальних педагогів) – без клінічної матеріально-технічної бази безпосередньо для прийому пацієнтів. Варто зазначити, що такий варіант є менш ефективним як для практичної підготовки майбутніх лікарів до комунікації, так і для можливості проводити на кафедрі науково-експериментальну роботу, зокрема через спостереження кейсів взаємодії здобувачів медичної освіти зі своїми пацієнтами (кожен пацієнт потребує індивідуального підходу до лікування, налагодження комунікації, взаємодії. Важливими є фахові компетентності лікаря та сформовані soft skills). Зокрема, такі спостереження, опитування, емпіричні дослідження (дослідження в процесі діяльності, роботи) сприятимуть удосконаленню навчально-методичної роботи на кафедрі, оновленню, удосконаленню навчальних планів та освітніх програм. Водночас створення кафедри з клінічною базою є більш складним завданням через низку матеріально-технічних питань, що вимагають певних економічних рішень від закладу освіти. Ситуація з матеріально-технічним забезпеченням та фінансуванням кафедр національних університетів погіршується, зокрема через повномасштабну російську агресію (значне зменшення іноземних здобувачів у вищих медичних закладах України, зменшення українських студентів, особливо контрактної форми навчання, через відтік молоді за кордон), натомість є можливості залучати грантові кошти, фінансову підтримку від стейкхолдерів або використовувати вже наявні клінічні бази інших клінічних кафедр шляхом їх оптимізації.

У нашій публікації пропонуємо орієнтовну назву кафедри, основні положення щодо її організації та діяльності, структуру та зміст навчальної програми.

В організаційному контексті важливим постає питання про те, з якого курсу / рівня освіти має розпочинатися навчання на кафедрі професійної комунікації. На нашу думку, з 1 по 3 курс включно студенти-стоматологи більш сконцентровані на фундаментальних та профільних дисциплінах, які входять до програми ліцензованого інтегрованого тестового іспиту «Крок» (анатомія, гістологія та ін.). Таким чином, більш усвідомлене, уважне ставлення до безпосередньо практично орієнтованих питань, зокрема щодо професійної комунікації, виникатиме у здобувачів вже починаючи з 4 курсу. Також можемо відзначити, що більшість відрахувань із стоматологічного факультету припадають саме на період 1–3 курсів (зокрема, за

результатами іспиту «Крок 1»), тому багато студентів може мати певне емоційне напруження, їх думки та хвилювання спрямовані саме на необхідність скласти фундаментальні дисципліни, в багатьох може навіть спостерігатися психологічний блок (неприйняття): для чого мені зараз вивчати комунікацію з пацієнтом, якщо я не складу фундаментальні дисципліни, буду відрахований і просто не дійду до роботи в клініці. Крім того, навіть якщо такі думки виникатимуть не у всіх студентів, вони можуть поширюватися в колективах, обговореннях (спільних чатах студентів), де буде акцентуватися, що саме цей курс є другорядним. Отже, здобувач буде виконувати навчальну програму поверхнево, незацікавлено, без належної позитивної мотивації (можливо, лише через негативну мотивацію – отримати незадовільну оцінку, що не сприятиме бажаному для нас результату щодо набуття здобувачем необхідних компетентностей). Отже, аналіз професійно-психологічної готовності здобувачів освіти свідчить про те, що навчання на кафедрі професійної комунікації має розпочинатися з 4 курсу.

Традиційно робоча програма навчальної дисципліни складається зі вступу, пояснювальної записки (зазначено місце, мета, завдання дисципліни; програмні результати навчання та компетентності, які дає можливість здобути студент), програми дисципліни (модулі, теми та стислий зміст кожної теми), тематичного плану навчальної дисципліни та рейтингової системи оцінювання знань та вмінь.

Мета навчальної дисципліни – підготовка майбутніх лікарів-стоматологів до професійної комунікації з пацієнтами для ефективного вирішення професійних завдань, надання медичних послуг.

Орієнтовно зміст навчання на кафедрі професійної комунікації має складатися з трьох навчальних модулів, опанування якими уможливує набуття здобувачами визначених компетентностей. Узагальнено представимо зміст навчальної дисципліни. Навчальний модуль 1 «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів». Навчальний модуль 2 «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами». Окремим третім модулем є курсовий проєкт / робота.

В основі змісту навчальної дисципліни лежать національні та міжнародні (міжнародні документи, які діють в Україні в межах взятих зобов'язань) нормативно-правові документи, етичні основи професії лікаря, теоретичні основи комунікаційного менеджменту, національний та міжнародний досвід підготовки лікарів до професійної взаємодії з пацієнтами, сучасні підходи до безбар'єрності, зокрема у сфері надання послуг, актуальні зміни у сприйнятті особливих потреб, активного залучення людей з особливими освітніми потребами до суспільного життя.

Зокрема, в межах другого модулю важливи є: сутність підходу (філософії) та терміну «універсальний дизайн», термінів «адаптація» та «модифікація», зокрема щодо процесу комунікації / взаємодії з пацієнтом з особливими потребами; сутність, відмінності та практичне значення медичної, соціальної та біопсихосоціальної моделі розуміння інвалідності / особливих потреб (остання передбачає врахування біологічного, психологічного та соціального (зокрема, можемо уточнити – соціокультурного) складників [2; 3]); теоретичні та практичні основи МКФ; поведінкові, психологічні особливості пацієнтів з особливими потребами, що зумовлені різними нозологіями (порушенням зору, слуху, мовлення, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку та ін.) [4]; диференціація та алгоритм дій при комунікації з особами з особливими потребами за наявності в них певних психологічних станів тощо. Здобувачі освіти повинні мати уявлення про соціокультурні особливості, які можуть бути притаманні особам з особливими потребами, що відносять себе до певних меншин (наприклад, лінгвокультурна меншина спільноти глухих, товариства УТОГ); психолого-медико-педагогічні основи комунікації з дітьми з особливими потребами. Освітній процес за навчальною дисципліною має сприяти отриманню знань (інструкцій) щодо користування інформаційно-технічними засобами в межах навчання, самонавчання, практичного застосування при спілкуванні з особами з особливими потребами. Зокрема, у контексті діджиталізації важливими є навички використання соціальних мереж, чатів (Viber, Telegram) як засобу комунікації лікарів та пацієнтів (приміром, лікарі повинні мати уявлення щодо доречності використання смайлів та їх можливої інтерпретації пацієнтом, зокрема з особливими комунікативними потребами). Майбутні лікарі мають передбачити вплив сучасних засобів комунікації на міжособистісні стосунки, довіру, повагу до лікаря та загалом на психоемоційний стан пацієнта.

Після проходження теоретичного та практичного навчання на кафедрі здобувач має вміти знаходити та використовувати необхідну інформацію щодо професійної комунікації в межах самонавчання, безперервного професійного розвитку. Студент повинен мати навички комунікації з пацієнтом з особливими потребами на різних етапах лікування: під час збору анамнезу, представлення результатів діагностики, узгодження плану лікування, надання рекомендацій та ін.; вміти застосувати на практиці принципи універсального дизайну, адаптації та модифікації комунікаційних механізмів при наданні медичної (стоматологічної) допомоги пацієнтам з особливими потребами; мати навички щодо дій при тих чи інших психологічних станах пацієнтів, що пов'язані з їхніми особливими потребами під час комунікації з медичними працівниками.

Працюючи з пацієнтами з особливими освітніми потребами, лікар-стоматолог має

враховувати особливості взаємодії, встановлення контакту, проведення лікування, призначення медикаментів таким пацієнтам, вміти спрогнозувати можливу реакцію при стоматологічному втручанні, знайти індивідуальний підхід до кожного.

Орієнтовні теми програми: 1) нормативно-правове забезпечення – національне, міжнародне законодавство; 2) етичні основи роботи лікаря; 3) науково-методичні основи та особливості професійної комунікації лікаря; 4) МКФ, біопсихосоціальна модель розуміння інвалідності; 5) основи медичної психології при наданні стоматологічної допомоги; 6) медико-педагогічний менеджмент (розподілення обов'язків між асистентом стоматолога та лікарем-стоматологом тощо), інтрапрофесійна комунікація лікаря, професійне співробітництво [5], робота в команді, міждисциплінарна робота; створення інклюзивного (доступного) середовища закладу охорони здоров'я; 7) бренд лікаря, повага та довіра пацієнта: кореляція мотивації, hard skills, soft skills, meta skills (hard та soft skills); 8) історія, теоретичні засади, принципи, практичні аспекти універсального дизайну як підходу до вибудовування архітектури взаємодії з пацієнтами з особливими потребами; 9) основи спеціальної психології при наданні стоматологічної допомоги пацієнтам з особливими потребами; 10) соціокультурні підходи до формування комунікації з пацієнта з особливими потребами; 11) Калгарі-кембриджська модель медичного інтерв'ю Сільверман та ін. (адаптований варіант моделі В. Литовченко); 12) психологічні стани, що можуть бути у пацієнтів, та їх диференціація: гострий стрес, хронічний стрес, ПТСР, депривація, фобія (дентофобія, соціальна фобія), обсессивно-компульсивний синдром (ДСМ-5, МКХ-10, 11); 13) «модель стоматологічного страху та тривоги Берггрена», її імплементація при роботі з пацієнтами з особливими потребами; 14) українська жестова мова, культура спільноти глухих (основи); 15) технічні засоби для комунікації з особами з порушенням слуху (Сервіс УТОГ, система Connect PRO, авторський Telegram чат-бот @communicativecompetence_bot з проблеми професійної комунікації стоматологів з пацієнтами з порушенням слуху (В. Литовченко) та ін.); 16) технічні засоби компенсації порушень слуху (слухові апарати, кохлеарні імпланти; допоміжні технічні засоби EduMic, ConnectClip та ін.), технічні аспекти комунікації з особами з порушеннями слуху: співвідношення сигналу / шуму в стоматологічному кабінеті, вплив цих показників на технічні засоби, які використовують пацієнти з порушеннями слуху; 17) сурдопсихологічні аспекти при комунікації з дітьми з порушеннями слуху; 18) психологічні стратегії комунікації з військовими та особами, що мають стрес в результаті військових дій; 19) психологічні стратегії комунікації з військо-

вослужбовцями, що зазнали уражень сенсорних систем тощо.

Актуальною практикою формування професійних компетентностей майбутніх фахівців є побудова здобувачами освіти власної освітньої траєкторії з урахуванням результатів академічної мобільності, участі у науково-практичних масових заходах (конференціях, семінарах, майстер-класах тощо), проєктах, гостьових лекціях, вивчення вибіркового освітніх компонентів, вибору теми кваліфікаційної роботи тощо.

Методичне забезпечення навчальної програми включатиме матеріали для проведення обговорень, майстер-класів, тренінгів, навчальних ігор, а також аналіз Кейс-стаді (case study) тощо. Акцент та такому методі, як симуляційні ігри, зумовлений можливістю інтерактивного навчання з практичним спрямуванням. Наприклад, один із студентів надягає навушники (перешкоджають отриманню будь-якої аудіологічної інформації) і моделює роль пацієнта з певними особливими потребами, яку йому запропонував викладач, а інший студент постає у ролі лікаря-стоматолога, завданням якого є збір анамнезу, налагодження комунікації з пацієнтом, визначення правильного діагнозу, виконання нескладних стоматологічних маніпуляцій – професійної гігієни порожнини рота тощо. Таким чином, відбувається психологічна підготовка, психологічний тренінг для двох учасників: а) здобувач, що грає роль пацієнта з порушенням слуху, відчуває перешкоди та емоції (переживання, невпевненість, розпач тощо), які можуть бути притаманні пацієнту з порушенням слуху при комунікації з лікарем-стоматологом. Такий досвід неодмінно надасть майбутньому лікарю більшу мотивацію до опанування інклюзивних комунікаційних тактик та стратегій, сприятиме формуванню емпатичного ставлення до пацієнтів з особливими потребами. Студент, імовірно, розумітиме позицію пацієнта з особливими потребами і в майбутньому не буде відчувати роздратування через неможливість донести свою позицію, витрату більшого часу, ніж завжди; б) здобувач, який є в змодельованій ситуації на позиції лікуючого лікаря, отримує розуміння того, наскільки утрудненою може бути інклюзивна комунікація за відсутності необхідних навичок, компетентностей, та зможе на практиці в симуляційному режимі спробувати провести збір анамнезу задля визначення правильного діагнозу у пацієнта з порушенням слуху. Отже, буде відбуватися і психологічна підготовка до дій в ситуації, де лікарю доведеться адаптувати комунікаційний процес до взаємодії з пацієнтом з особливими потребами. На наступному етапі учасники

змінюють ролі. Важливим є те, що участь у тренінгу, на відміну від семінарських занять, має бути суто добровільною, лише за участі тих, хто зацікавлений бути задіяним в такому виді навчальної діяльності.

У навчальній програмі також зазначаються завдання дисципліни, компетентності та програмні результати, вимоги до матеріально-технічного забезпечення тощо.

Висновки. На основі теоретичного аналізу літературних джерел, аналізу нормативно-правових документів, практичного досвіду та із урахуванням актуальності проблеми визначено основні положення концепції кафедри професійної комунікації лікарів стоматологічного профілю (назва, особливості організації та діяльності, орієнтовний зміст навчальної програми, який може складатися з навчальних модулів «Основи інтра- та інтерпрофесійної комунікації лікарів-стоматологів», «Безбар'єрність професійної комунікації лікаря-стоматолога та пацієнта з особливими потребами» та курсової роботи). В основу роботи кафедри покладено міждисциплінарний підхід.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблематика, пов'язана з реалізацією у медичних закладах вищої освіти навчальних програм з формування професійної комунікації лікарів-стоматологів, вивчення дотичного міжнародного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Hollenweger J. Визначення та класифікація інвалідності. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1461/file/ICF_webinar_booklet.pdf.
3. Billiet L., Denolf A.-M. Міжнародна класифікація функціонування, інвалідності та здоров'я. 2020–2021. URL: <https://www.ukrothe.eu/sites/default/files/uploads/s4-icf-mizhnarodna-klasifikaciya-funkcionuvannya-invalidnosti-ta-zdorovya.pdf>.
4. Данілавічюте Е.А. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. № 3 (87). С. 7–19.
5. Колупаєва А.А., Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с.
6. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19#Text>.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СЛУЖБИ ПОРОЗУМІННЯ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

ANALYSIS OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING THE COMMUNICATION SERVICE SYSTEM IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Сприяння налагодженню миру, конструктивне будівництво мирних відносин і уникнення різноманітних конфліктів розпочинаються на рівні свідомості окремої людини. Ці ідеї стають загальносуспільною тенденцією лише тоді, коли вони набирають широкого розповсюдження, перетворюються на громадський рух, виявляються в практиці суспільної поведінки і формують громадську думку. Стаття присвячена аналізу теоретико-правових поглядів на тенденції розвитку медіації в Україні. У рамках дослідження виконано огляд та аналіз змін в особливих методах вирішення спорів за участю третьої сторони, котра сприяє конфліктуючим сторонам у встановленні ефективної комунікації з метою самостійного досягнення оптимального рішення. Звертається увага на те, що медіаторство має позитивні аспекти впливу на процес врегулювання конфлікту.

У статті досліджено основи шкільної медіації та організації служб порозуміння у межах освітнього процесу. Розуміння механізму функціонування системи вирішення конфліктів між педагогами, батьками, адміністрацією, учнями та іншими учасниками освітнього процесу дозволить розробити ефективну стратегію протидії виникненню конфліктних ситуацій та їх розв'язання. Створення сприятливої для навчання учнів психологічної та емоційної атмосфери зробить освітній процес більш ефективним за рахунок зменшення рівня стресу учнів і батьків під час здобуття освіти, а педагогів – в умовах викладання.

Стаття містить докладний аналіз принципів роботи системи служб порозуміння у освітній системі різних країн світу та порівняння їх з українським проєктом з впровадження медіації в навчальний процес. Внаслідок проведеного аналізу визначено перспективи розвитку служб медіації в українській системі освіти та зміни, що відбудуться в навчальному процесі у результаті системної інтеграції сучасних технологій у шкільну освіту.

Ключові слова: конфлікт, медіація, шкільні служби порозуміння, відновний підхід, нена-

сильницька комунікація, освітнє середовище, булінг, шкільні служби порозуміння.

The article is dedicated to promoting peace, constructive building of peaceful relations, and avoiding various conflicts, starting at the level of individual consciousness. These ideas become a societal trend only when they gain wide dissemination, transform into a public movement, manifest in the practice of social behavior, and shape public opinion.

The article analyzes theoretical and legal perspectives on the trends in the development of mediation in Ukraine. Within the research, a review and analysis of changes in special dispute resolution methods involving a third party are conducted. This third party facilitates effective communication between conflicting parties for independent achievement of an optimal solution. Attention is drawn to the positive impact of mediation on the conflict resolution process.

The foundations of school mediation and the organization of understanding services within the educational process are explored in the article. Understanding the mechanism of conflict resolution system functioning among educators, parents, administration, students, and other participants in the educational process will enable the development of an effective strategy to counteract the emergence of conflict situations and their resolution. Creating a conducive psychological and emotional atmosphere for learning will make the educational process more effective by reducing the level of stress for students and parents during education attainment, as well as for educators during teaching.

The article contains a detailed analysis of the principles of understanding service systems in the educational systems of various countries worldwide, comparing them with the Ukrainian project of integrating mediation into the educational process. As a result of the analysis, the prospects for the development of mediation services in the Ukrainian education system and the changes that will occur in the educational process due to the systematic integration of modern technologies into school education are identified.

Key words: conflict, mediation, school understanding services, restorative approach, nonviolent communication, educational environment, bullying, school understanding services.

УДК 372.8:378.147

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.43>

Боднарчук Г.І.

консультантка
Центр професійного розвитку
педагогічних працівників м. Києва

Ткаченко Г.Г.

консультантка
Центр професійного розвитку
педагогічних працівників м. Києва

Павленко М.С.

психолог
Центр професійного розвитку
педагогічних працівників м. Києва

Останніми роками в Україні почала активно застосовуватися медіація. Закріплення цього підходу на законодавчому рівні підтверджується реєстрацією законопроектів про медіацію у Верховній Раді України у 2015 році

і називається «Про медіацію». Його метою є введення на законодавчому рівні правового інституту медіації та створення необхідних правових умов для застосування процедури медіації в Україні. Зазначений законопро-

ект визначає основні положення проведення позасудової процедури вирішення конфліктів (медіації) за згодою сторін конфлікту і участю посередника (медіатора), а також встановлює принципи медіації, регламентує процедуру та порядок її проведення, визначає правовий статус медіатора, його права та обов'язки, а також визначає відповідальність.

Особливі теоретичні та практичні аспекти медіації як альтернативного методу вирішення конфліктних ситуацій були розглянуті в працях видатних дослідників, серед яких – О. Белінська, М. Вдовіна, М. Кузьміна, В. Лавров, Н. Лаврова, Л. Морська, Є. Сорокіна, Г. Єрьоменко та інші.

Ці автори розглядали теоретичні засади медіації, досліджували її роль у вирішенні різних типів конфліктів та надавали практичні поради щодо застосування медіаційних методів. Вони розглядали різноманітні аспекти медіаційного процесу, включаючи принципи, процедури, ролі учасників тощо.

Згідно з дослідженням В. Яковлева, термін «медіація» вперше з'явився у законодавчому полі України в тексті Закону України «Про безоплатну правову допомогу». У цьому контексті закон визначає обов'язок суб'єктів, що забезпечують безоплатну первинну правову допомогу, сприяти всім особам, які перебувають під юрисдикцією України, у доступі до процедури медіації.

Дослідниця Н. Боженко зазначає, що в Україні медіація виникла у 1994 році, через три роки після розпаду Радянського Союзу. З метою сприяння розвитку стабільного українського суспільства шляхом впровадження відновних практик і підходів у Києві був заснований перший Український Центр Порозуміння. Цей центр виступає представництвом міжнародної організації «Пошук порозуміння». Вже протягом 1995–1997 років перші навчені медіатори активно брали участь у вирішенні міжособистісних конфліктів за допомогою процедури медіації [1].

Впровадження медіації в закладах освіти України є однією з важливих ініціатив, спрямованих на покращення міжособистісних відносин, зменшення конфліктів та сприяння конструктивному вирішенню проблем. Історія цього процесу включає такі ключові етапи:

Початковий етап (2000–2010 роки): на початку 2000-х років в Україні виникає інтерес до методів альтернативного вирішення конфліктів, таких як медіація. Невеликі ініціативи та проекти з медіації починають з'являтися в школах, але це лише окремі спроби впровадження нового підходу.

Зростання інтересу (2010–2015 роки): зросли інтерес та підтримка медіації з боку громадськості, педагогічного співтовариства та деяких органів влади. Проходять невеликі

тренінги та семінари з медіації для педагогічних кадрів.

Створення професійних організацій (з 2015 року): з'являються професійні організації та асоціації, спеціалізовані на питаннях медіації в освіті. Здійснюються спроби створення мережі медіаторів та розвиток стандартів для їхньої діяльності.

Підтримка держави (з 2018 року): держава виявляє підтримку впровадження медіації в освіті. Здійснюються певні законодавчі ініціативи та розробляються програми для підтримки медіації в школах.

Розширення практики (з 2020 року): проводяться широкомасштабні тренінги та семінари для педагогів та учнів. Заклади освіти активно залучають медіаторів для розв'язання конфліктів та формування позитивного психологічного клімату.

Впровадження медіації в освіті України є поступовим процесом, який об'єднує зусилля педагогічних співробітників, громадськості та державних структур для створення сприятливого середовища для вирішення конфліктів та підтримки позитивних міжособистісних відносин у навчальних закладах.

Діяльність системи служб порозуміння спрямована на формування у суспільства навичок ефективного розв'язання конфліктних ситуацій. Конфлікти як явище є серйозним стресовим фактором, який особливо позначається на атмосфері освітнього середовища. Питання організації і розвитку служб порозуміння у шкільній освіті України є особливо актуальним з огляду на потребу суспільства у створенні культури антидискримінаційного підходу і толерантності.

Спосіб мислення людини формується саме в шкільні роки, тому розвиток у дітей навичок уникнення конфліктів і вирішення їх мирним шляхом є актуальним аспектом освітнього процесу. Служби порозуміння спрямовують свою діяльність на зменшення напруги між учасниками освітнього процесу засобами медіації і формування у них навичок уникнення конфліктів під час спілкування, вирішення конфліктних ситуацій [6, с. 8], тому розглянута у статті тема справді актуальна для сучасного суспільства.

Розуміння принципів організації роботи системи служб порозуміння, проаналізованих у статті, дозволить адаптувати українське суспільство до викликів сучасності, сформувавши у його представників прогресивний спосіб мислення і здатність вирішувати конфлікти без насильства і жорстокості. Такі зміни, крім позитивного впливу на атмосферу у соціумі, створюють сприятливе ментальне підґрунтя для європейської та євроатлантичної інтеграції України, тобто є важливою складовою частиною реалізації стратегічного напрямку держав-

ної політики. З огляду на наведені вище тези, ця стаття є особливо актуальною для розвитку української освітньої системи та зміни світоглядної парадигми суспільства, яку спричинить цей розвиток.

Перш ніж перейти до аналізу принципів організації роботи системи служб порозуміння та набутого Україною й іншими державами світу досвіду у цьому напрямі, необхідно визначити, чим саме займаються такі служби і на яких засадах має відбуватися їхня діяльність. Загалом метою діяльності служб порозуміння є створення безпечного освітнього середовища за рахунок зменшення кількості конфліктів та ризику їхнього виникнення шляхом колективної посередницької протидії поширенню конфліктогенних суджень і проявів конфліктної поведінки учасників освітнього процесу. Як уже зазначалося раніше, служби порозуміння засобами медіації зменшують напругу між учасниками освітнього процесу за рахунок навичок уникнення конфліктів, вирішення конфліктних ситуацій [6, с. 8]. Медіація – добровільний та повністю конфіденційний процес, що передбачає активну участь сторін та повагу до думок і почуттів кожного.

Служби порозуміння складаються з учасників освітнього процесу, які проходять відповідне навчання, формуючи навички медіації [7]. Представники служби стають медіаторами – нейтральними та неупередженими посередниками у конфліктах між учасниками освітнього процесу – і допомагають вирішувати протиріччя за принципом «рівний – рівному». До таких служб у разі наявності конфліктів звертаються їхні сторони, і конфлікт вирішується мирним способом, без переростання у насильство.

Завдання медіатора – забезпечити рівноправність сторін конфлікту та дотримання принципів ефективної комунікації між ними в процесі пошуку оптимального вирішення конфлікту [4, с. 77]. Таким чином формується загальна культура мирного виходу з конфліктних ситуацій: по-перше, учасники освітнього процесу залучаються до служб порозуміння і розвивають у себе навички посередництва, а по-друге, сторони конфлікту вчать знаходити вирішення проблеми мирно і сприймати відмінності у способах мислення колег толерантно, співпрацюючи з іншими.

Медіація, що застосовується шкільними службами порозуміння, базується на відновному підході. Відновний підхід – це філософія мислення сучасного суспільства, що передбачає концентрацію на потребах та інтересах його представників. В умовах виникнення конфлікту між представниками суспільства діяльність за принципами відновного підходу передбачає [2, с. 33]:

1) рівність учасників конфлікту в умовах його вирішення;

2) обговорення дій людини без переходу на особистості;

3) вислуховування кожного учасника конфлікту, його мотивів, поглядів, особливостей тощо;

4) компенсація завданої шкоди і відновлення нейтральних або дружніх стосунків як обов'язковий наслідок вирішення конфлікту;

5) перехід від пошуку винного до пошуку компромісу;

6) цінування думок і поглядів, утримання від критики та оцінювальних суджень.

Важливо зазначити, що, згідно із чинним Державним стандартом соціальної послуги посередництва (медіації) [3], медіація може застосовуватися лише у випадку, коли конфлікт не переходить у насильство. Це пояснюється тим, що в конфлікті протилежні сторони є рівними, тому існує можливість встановлення діалогу між ними та мирного вирішення питання. Насильство має кардинально іншу концепцію – жертва–агресор, яких не можна вважати рівними за жодних умов, тому у цьому випадку механізм вирішення проблеми буде відмінним від звичайного конфлікту. На цьому варто наголосувати, підкреслюючи відсутність потреби застосування насильства для учасників освітнього процесу: агресора ніколи не вважатимуть рівноцінною стороною конфлікту, і тільки він нестиме відповідальність за скоєне.

Важливим аспектом діяльності шкільних служб порозуміння є протидія нетолерантності з боку учнів, у тому числі гендерної дискримінації та порушенню інклюзивності. Служби порозуміння реагують на прояви булінгу та є частиною системи його запобігання: медіатори допомагають створити середовище, де кожен матиме рівні права й можливості. Таким чином, учні з особливими освітніми потребами або представники меншин – національних, релігійних та інших – почуватимуться впевнено, а інші формують толерантне ставлення до відмінностей у способі мислення або фізичних особливостей.

Імплементация служб порозуміння в українську систему освіти та ефективна її діяльність стануть гідною відповіддю на виклики сучасності. Досвід провідних країн світу у впровадженні та розвитку медіації в освітньому процесі показує, що наслідки для загальної атмосфери навчання і особистісного розвитку його учасників є надзвичайно позитивними: учні не лише назавжди вирішують конфлікти, а й формують важливі життєві навички: уміння комунікувати, оцінювати наслідки власних дій, генерувати та оцінювати ефективні способи розв'язання проблем [8]. Це не може не вплинути на освітній процес: почувачись комфортно, учні мають більше мотивації вчитися і не бояться відповідати на уроках.

Зарубіжна система медіації є надзвичайно розгалуженою та різноманітною: її елементи

охоплюють всі аспекти навчального процесу. Насамперед було створено навчальні центри для медіаторів – тут учасники освітнього процесу (педагоги, учні, батьки, керівники закладів освіти тощо) можуть сформулювати навички посередників у вирішенні конфліктів, а також опанувати принципи відновного підходу. Європейською радою було розроблено Кодекс медіатора, затверджений у 2004 році [5, с. 71], що став орієнтиром для світової медіаційної практики.

Одним з таких закладів є американський Mediation Services. Цей заклад розробив програми з підготовки медіаторів для педагогів і учнів, а також тренінги з реалізації відновних практик і медіаційних програм. Девіз Mediation Services – «Where conflict becomes opportunity» («Де конфлікт стає можливістю») [11], і діяльність цього закладу відповідає цій тезі – тут фахівці допомагають педагогам, учням і батькам знаходити такі вирішення конфліктів, щоб їхня реалізація сприяла позитивному реформуванню освітнього процесу. Цей і подібні центри медіації займаються підготовкою учнів, батьків, педагогів, керівників до впровадження практик відновного правосуддя, інклюзивної освіти, запобігання булінгу, прогулюванню уроків тощо, а головне – створюють сприятливе підґрунтя для наступного етапу розбудови системи служб порозуміння.

Після того, як центри підготовки медіаторів забезпечують навичками посередництва і мирного вирішення конфліктів достатню кількість учнів, відбувається перехід до створення галузі служб порозуміння у закладах освіти. Для цього було створено служби, які займалися не просто навчанням учасників освітнього процесу, а й організацією осередків медіації у самих закладах освіти. Яскравим прикладом такої служби є міжнародна організація School Mediation Associates [10]. Фахівці цієї асоціації, крім діяльності у школах, забезпечили розробку великої кількості інформаційних матеріалів для впровадження відновного підходу, медіації, розвитку емоційного інтелекту і лідерських якостей, цільовою аудиторією яких були освітяни. Забезпечення інформаційними матеріалами стало ще одним важливим кроком для створення системи служб порозуміння у провідних країнах світу.

Велику роль для розвитку служб порозуміння у закладах освіти зіграв Центр мирних рішень (Centre of Peaceful Solutions) – фахівці цього закладу здійснювали кількарічні місії до закладів освіти Великої Британії, перетворюючи їх на відновні школи [8]. Ця організація проводила також студентські форуми для обговорення способів побудови демократії на основі конструктивного діалогу в рамках проєкту «Student Voice» («Голос студентів»). Британські школи почали застосовувати дорожні

карти діалогу – метод побудови діалогу на засадах ненасильницької комунікації – починаючи із семінарів для педагогів та батьків.

У результаті діяльності медіаційних центрів у школах провідних країн світу сформувалися служби порозуміння, які можуть складатися з учнів, педагогів чи психологів, які пройшли відповідну підготовку. Ці служби проводять інформаційні заходи і сприяють формуванню інклюзивно-толерантної атмосфери навчального процесу, наявність якої є обов'язковим складником демократичного суспільства, а за потреби фігурують нейтральною стороною у конфліктах між учасниками освітнього процесу. Втім, попри наявність локальних служб, існують незалежні центри шкільної медіації, наприклад, Better Place Australia надає медіаторські послуги у випадку конфліктів «адміністрація – батьки», «учень – педагог», «педагог – педагог», «адміністрація – педагог», коли у служби порозуміння закладу освіти виникають проблеми з вирішенням таких протиріч [12]. Ця організація влаштовує сесії медіації разом з посередником-працівником, який гарантовано не матиме упереджень і допоможе знайти вирішення конфлікту ефективніше за рахунок незалученості до ситуації.

Служби порозуміння у провідних країнах світу існують не лише у школах – коледжі та університети також формують подібні організації для вирішення локальних конфліктів. Одна з них має відповідну назву – International Mediation Institute [9]: на її сайті кожен може заповнити заявку про наявність конфлікту й отримати медіаторську допомогу у його вирішенні, а також пройти відповідні курси.

Підсумовуючи аналіз зарубіжного досвіду впровадження системи служб порозуміння, можна виділити певні етапи розвитку медіаційної системи у школах:

- 1) створення медіаційних навчальних центрів, розробка освітніх програм для медіаторів;
- 2) навчання та підготовка медіаторів (педагоги, учні, психологи, адміністрація тощо);
- 3) розробка інформаційних матеріалів, необхідних для формування системи служб порозуміння, поширення інформації про медіацію конфліктів;
- 4) створення центрів, що надають послуги з вирішення конфліктів шляхом застосування медіації;
- 5) створення локальних служб порозуміння у закладах освіти.

Ситуація з медіацією в Україні на сьогодні залишається на перших трьох етапах. Розвиток системи служб порозуміння в освітньому процесі розпочався з діяльності громадської організації «Ла-Страда Україна», що у 2015-му сформувала Національну медіаторську мережу [12]. Спільно з МОН України, Інститутом модернізації змісту освіти, UNICEF Ukraine

ця організація розробляє навчальні програми для медіаторів «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [1] і «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе», проводить навчальні заходи для педагогів та психологів [4, с. 79]. Розроблені програми призначені для навчальних гуртків, за допомогою яких формується прошарок молоді із навичками вирішення конфліктів.

«Ла-Страда Україна» розробляє інформаційні матеріали для педагогів та психологів щодо впровадження медіації в освітній процес. Деякі заклади освіти в Україні вже починають створювати шкільні служби медіації на основі сформованих навчальних програм та написаних методичних посібників, але наразі їх одиниці, натомість метою є розбудова потужної системи служб порозуміння у школах. Втім українські педагоги та психологи мають візію розвитку медіації у закладах освіти, висвітлену у численних працях на цю тему.

Система служб порозуміння в Україні має спиратися на особливості української нації та споконвічні традиції. Основою для відновного правосуддя у країнах Європи є звичаєве право [5, с. 66] – воно діяло і в Україні також. Звідси впровадження системи служб порозуміння для українського суспільства є абсолютною органічним процесом. Особливостями роботи служб порозуміння в українському контексті є потреба у підготовці до конфліктів, пов'язаних з воєнними умовами: внутрішньо переміщені особи, діти, що втратили батьків або родичів внаслідок бойових дій, пережили окупацію або полон, є особливо складним аспектом діяльності медіаційних служб. Завданням шкільної освіти загалом і служб порозуміння зокрема є створення максимально комфортних для адаптації умов, надання психологічної підтримки кожному, хто її потребує, та проведення заходів для педагогів та учнів стосовно того, як необхідно взаємодіяти у таких непростих умовах.

Кожен учасник освітнього процесу може зробити внесок у пришвидшення процесу розвитку системи служб порозуміння у шкільній освіті [6, с. 20]:

1) адміністрація школи має роль кооператора і спрямовує медіаторський механізм у правильному напрямі: затверджує план роботи служби порозуміння, програму гуртків, а також сприяє поширенню інформації про медіацію, ненасильницьку комунікацію, дає можливість для підвищення кваліфікації педагогічних працівників та учнів у цьому напрямі, сприяє виділенню та облаштуванню спеціального приміщення для проведення сесій тощо;

2) педагогічні працівники є безпосередніми учасниками служб порозуміння та наставниками щодо вирішення конфліктів: спершу вони мають сформувані відповідні навички, а тоді

в їхній сфері діяльності є реакція на конфлікти між учасниками освітнього процесу і передача інформації про це у служби порозуміння, а також залучення учнів до осередків медіації, формування у них системи цінностей відновного підходу.

Тільки після того, як педагоги та адміністрація шкіл будуть готовими до змін, згідно з концепцією медіаторського та відновного підходів, до процесів формування служб порозуміння слід долучати батьків та учнів. Вони є останньою ланкою у системі, і говорити про український досвід у напрямі залучення батьків та учнів до системи служб порозуміння ще зарано.

У підсумку можна сказати, що порівняно із зарубіжним досвідом українській системі освіти катастрофічно бракує стратегічного та системного підходу до розбудови шкільних служб порозуміння. Саме відсутність єдиної державної освітньої стратегії, яка чітко простежується у провідних країнах світу, стоїть на заваді для реалізації концепції системного вирішення шкільних конфліктів шляхом посередництва. Громадські організації та державні установи України співпрацюють у цьому напрямі, і щорічно кількість підготовлених медіаторів зростає, але відсутність розуміння принципів відновного процесу і медіації у більшості освітян значно сповільнює темпи розвитку системи служб порозуміння. Впровадження медіації у шкільну освіту відбувається дуже вибірково і локально – у деяких закладах служби порозуміння починають свою діяльність, але не можна говорити про загальнодержавні тенденції.

Аналіз досвіду зарубіжних країн дозволяє визначити перспективи для розвитку системи служб порозуміння в українській системі освіти: насамперед це розробка чіткої та поетапної стратегії реалізації такого напрямку, а також створення у кожній області хоча б одного центру з підготовки медіаторів. Крім того, варто впроваджувати також курси з ненасильницької комунікації та відновного підходу для підготовки учнів, адаптуючи їх під вікові особливості – важливо, щоб підліткам було цікаво долучитися до системи служб порозуміння.

У подальшій перспективі у школах України створюватимуться спеціальні осередки з медіаторів – учнів, педагогів та психологів, які, пройшовши спеціальну підготовку, працюватимуть над розв'язанням конфліктів без застосування насильства з боку його сторін.

Головною метою повинне стати розуміння усіма без винятку учасниками освітнього процесу цінностей відновного підходу та принципів роботи служб порозуміння – зацікавленість, довіра, конфіденційність, повага й увага до почуттів та емоцій, нейтральність тощо.

Тільки за умови залученості кожного учасника освітнього процесу та формування у них способу мислення людини XXI століття – представника демократичного суспільства – можна побудувати єдину систему служб порозуміння, залишивши насильство та ворожнечу у далекому минулому шкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В.Л., Левченко К.Б., Матвійчук М.М. Освітня програма факультативу «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації»: навчальний посібник. Київ : Громадська організація «Ла Страда-Україна» 2018.
2. Відновні практики у класі. Мирна школа. URL: <https://safeschools.com.ua/biblioteka/pedahohamta-batkam/v-dnovn-praktiki-u-klas> (дата звернення: 24.12.2023).
3. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації). / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16#Text> (дата звернення: 23.12.2023).
4. Програми шкільної медіації в Україні. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». 2022. № 22, с. 77–81.
5. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навчально-методичний посібник. Київ : ФОР Стеценко В.В. 2016. 192 с.
6. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний – рівному/рівна – рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ : ФОР Нічога С.О. 2018. 174 с.
7. Шкільні служби порозуміння. Освіта Нова. URL: <https://osvitanova.com.ua/providers/395> (дата звернення: 25.12.2023).
8. Mediation in Schools. Centre for Peaceful Solutions. Our Work in Schools. URL: <https://centreforpeacefulsolutions.org/schools/> (дата звернення: 22.12.2023).
9. Mediation Initiatives. International Mediation Institute. URL: <https://imimediation.org/yimi/mediation-initiatives/> (дата звернення: 24.12.2023).
10. School Mediation Associates. School Mediation. URL: <https://www.schoolmediation.com/> (дата звернення: 23.12.2023).
11. School Services. Mediation Services. Where conflict becomes opportunity. URL: <https://mediationservices.works/school-services/> (дата звернення: 23.12.2023).
12. Schools Mediation. Better place Australia. URL: <https://www.betterplaceaustralia.com.au/mediation/schools-mediation/> (дата звернення: 22.12.2023).
13. Statistics of the activity of the National Mediator Network. Ла-Страда Україна. Національна медіаторська мережа. URL: <https://la-strada.org.ua/en/natsionalna-mediatorska-merezha> (дата звернення: 24.12.2023).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ENTREPRENEURIAL SUBJECTIVITY OF MILITARY SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних аспектів підприємницької суб'єктності серед військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС. Дослідження спрямоване на розкриття важливого аспекту адаптації військових до цивільного життя та на встановлення зв'язку між військовим досвідом та підприємницькою діяльністю.

У статті аналізуються психологічні аспекти, які сприяють формуванню підприємницької суб'єктності серед військових, такі як відповідальність, рішучість, стратегічне мислення та лідерські якості. Дослідження також вивчає фактори, які можуть перешкоджати адаптації ветеранів до підприємницької діяльності, такі як посттравматичний стресовий розлад, відсутність досвіду у сфері бізнесу та фінансові обмеження.

Результати дослідження можуть бути корисними для розробки програм підтримки та навчання для військових та ветеранів, які мають намір здійснювати підприємницьку діяльність. Вони сприятимуть збільшенню можливостей інтеграції цієї важливої групи осіб у суспільство та їхньому професійному та особистому розвитку після завершення військової служби.

У статті проводиться аналіз психологічних і соціальних чинників, які впливають на здатність військових до підприємницької діяльності, таких як структура особистості, досвід подолання стресів, лідерські якості тощо.

Результати дослідження можуть допомогти в роботі психологам, соціологам, підприємцям та організаціям, які працюють з ветеранами та військовослужбовцями, оскільки вони надають змогу краще розуміти особливості підприємницької активності в цій групі людей і сприяти їхньому соціальному та професійному розвитку після військової служби.

У статті також розглядається соціальний контекст і вплив ветеранів на розвиток підприємницької культури в Україні.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості, підприємницька суб'єктність,

військовослужбовці, ветерани, АТО/ООС, психологічна адаптація, підприємництво, соціальна підтримка.

This article is devoted to the analysis of socio-psychological aspects of entrepreneurial subjectivity among servicemen and veterans of the ATO/JFO. The research is aimed at revealing an important aspect of military adaptation to civilian life and establishing a connection between military experience and entrepreneurial activity.

The psychological aspects that contribute to the formation of entrepreneurial subjectivity among the military, such as responsibility, determination, strategic thinking and leadership qualities are analysing in this article. The research also examines factors that may hinder veterans' adaptation to entrepreneurship, such as post-traumatic stress disorder, lack of business experience, and financial constraints.

The results of the research can be useful for the development of support and training programs for military and veterans who intend to carry out entrepreneurial activities. They will contribute to increasing the opportunities for the integration of this important group of individuals into society and will contribute to their professional and personal development after the end of military service.

Psychological and social factors that affect the military's ability to do business, such as personality's structure, experience in overcoming stress, leadership qualities, etc. are analysing in the article.

The results of the study can help in the work of psychologists, sociologists, entrepreneurs and organizations working with veterans and military personnel, as they will help in better understanding of the peculiarities of entrepreneurial activity of this group of people and contribute to their social and professional development after military service.

The article also examines the social context and influence of veterans on the development of entrepreneurial culture in Ukraine.

Key words: socio-psychological features, entrepreneurial subjectivity, military personnel, veterans, ATO/JFO, psychological adaptation, entrepreneurship, social support.

УДК 354:328.185
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.44>

Максьюм К.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Самойлова О.О.

здобувачка вищої освіти
ступеня магістра
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Сучасний світ стикається зі складними викликами і проблемами, пов'язаними зі станом безпеки та оборони нації, зокрема з актуальними питаннями особливостей військової служби та участі у збройних конфліктах. Україна переживає зараз повномасштабну війну, що спричинила рф, яка почалася ще з таких резонансних подій, як Антитерористична операція (АТО) та Операція об'єднаних сил (ООС) на Сході країни. Ці події не лише суттєво вплинули на безпеку та територіальну цілісність України, але також спричинили серйозні зміни психологічного та соціального становища тих, хто брав участь у них.

Ветерани АТО/ООС та військовослужбовці, які повернулися додому, стикаються із завдан-

ням інтеграції у цивільне життя та знаходяться перед вибором щодо свого майбутнього професійного розвитку. Багато з них обирає шлях підприємництва, спрямовуючи свою енергію і досвід на створення власних бізнесів і проєктів. Однак цей процес не є простим і часто супроводжується численними труднощами та викликами.

Отже, головною проблемою, яка стоїть перед науковим співтовариством та суспільством загалом, є розуміння та вивчення соціально-психологічних аспектів підприємницької суб'єктності військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС. Як впливає військовий досвід на їхню підприємницьку активність? Які фактори

визначають їхню мотивацію та готовність до підприємницької діяльності? Які перешкоди стоять перед ними на шляху до успішної реалізації підприємницьких ініціатив? Вирішення цих питань має важливе значення для створення ефективних програм та підтримки ветеранів у процесі їх реінтеграції та сприяє розвитку підприємницької сфери в Україні.

Останнім часом з'являється все більше наукових публікацій, що присвячені особливостям реінтеграції військових до умов цивільного життя. Наприклад, К. Горішня розглядає особливості професійної реадаптації осіб, які повертаються після участі у АТО/ООС, і виділяє такі групи реадаптації, як завершена, процесуальна і дезадаптивна. О. Скрипкін розглядає запити і очікування комбатантів у контексті соціально-психологічних аспектів реінтеграції до мирного соціуму. С. Кучеренко досліджує чинні механізми публічного управління ресоціалізацією учасників військових дій. Ключовою проблемою ресоціалізації вважається працевлаштування ветеранів. У цьому контексті М. Кобеля-Звір розглядає основні грантові можливості урядової програми «Єробота» для ветеранів та членів їх родин, а І. Тарновська і В. Власова досліджують вітчизняний та світовий досвід активізації підприємницької ініціативи ветеранів військових конфліктів і формування на його основі схеми активізації підприємницької ініціативи ветеранів АТО/ООС. Однак розгляд у науковому полі підприємницької суб'єктності військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей тільки планується, тому питання соціально-психологічного аналізу цього процесу залишається актуальним.

Отже, мета даної статті полягає в аналізі соціально-психологічних особливостей військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей як суб'єктів розвитку соціального підприємництва.

Військовослужбовці – це особи, що проходять військову службу в межах збройних сил або інших воєнних утворень, котрі відповідають умовам законодавства. Виконуючи свої зобов'язання, військовослужбовці знаходяться в межах екстремальних умов праці, що зумовлені психологічними, соціальними та індивідуальними особливостями.

Найголовнішим для будь-якого учасника бойових дій є виживання, для якого він використовуватиме певні правила [3]. Так, Д. Монро пропонує таку типологізацію правил виживання серед учасників бойових дій:

– безпека. Заради виживання під час виконання бойових завдань військовий постійно повинен дбати про власну безпеку. Надмірний контроль та пильність переслідують воїна довгий час, навіть після повернення в умови мирного життя;

– мета понад усе. Виконання бойового завдання від командування – це те, куди спрямована вся концентрація учасника бойових дій. На жаль, у мирних умовах колишньому солдатіві складно зосередити увагу на звичайних справах, особливо тих, які стосуються проявів власної ініціативи;

– питання довіри та використання ярлика «ворог». На війні солдати оволодівають навичкою не довіряти іншим, що дуже заважає при їх поверненні додому, особливо в сімейних стосунках;

– вирішення проблем. У межах проведення бойових дій солдати повинні дуже швидко приймати складні рішення, використовуючи швидку реакцію, логіку та інші вміння. Це слугує ускладненням сімейного життя, коли необхідно обговорювати рішення разом;

– звички. Військова справа тісно пов'язана з дисципліною, солдат зобов'язаний слідувати за своїм обладнанням та зброєю, тримати їх в чистоті та повній бойовій готовності. Після повернення додому подібні звички заважають побутовому життю, адже будь-яка річ, що виходить за межі «порядку» для військового, викликає бурні негативні емоції та виступає причиною сімейного конфлікту;

– абсолютний контроль. Будь-який солдат повинен бути непередбачуваним, щоб сприяти вдалому виконанню військового завдання (ворог не повинен дізнатися про плани або пересування штабу). В умовах цивільного життя сім'я очікуватиме від свого родича сталості та стабільності, котрої йому перший час бракуватиме;

– уникнення емоцій. На жаль, почуття страху, скорботи за побратимами та горя – невід'ємні частини військового життя, проте вони заважають солдатіві вчасно реагувати на загрозу від ворога. Саме тому учасники бойових дій намагаються вимкнути свої емоції, а потім не можуть увімкнути їх при мирному існуванні;

– військові розмови. Діалоги, що ведуть солдати в умовах потенційної загрози, не можуть вестися серед умов мирного життя, адже рідні учасників бойових дій не зможуть зрозуміти те, що пережив їх родич. Окрім того, розмови на військову тематику поза межами проведення військової операції можуть бути причиною виникнення міцних флешбеків, що погіршать психологічний стан колишнього учасника бойових дій.

Таким чином, основними складовими військових правил виживання ми можемо назвати безпеку, слідування меті, емоційну складову та контроль. Окрім того, перелік військових установок продовжує науковець Ф. П'юселик, котрий виділяє такі правила у солдатів [6]:

– миттєва пауза. У межах проведення бойових дій солдати оточені гучними та несподіва-

ними звуками, навколо відбувається метушня, тому необхідною навичкою є затримка дихання, концентрація на органах зору та слуху для миттєвої реакції на джерело шуму та знаходження виходу зі скрутної ситуації. Під час повернення додому така навичка заважатиме колишньому військовому, не даючи йому можливості розслабитися. Він завжди буде знаходитись у стані готовності до будь-якої несподіванки;

– вірність лише перевіреним побратимам.

Під час війни учасники бойових дій довіряють лише декільком особам, в котрих вони абсолютно впевнені. Сім'ї військових часто страждають від подібних наслідків проведення воєнних операцій, тому що член їх родини відчуває підозру через будь-яку похибку;

– думати заздальгідь. В активних бойових точках солдатам необхідно думати наперед заради уникнення небажаних маніпуляцій з боку ворога, забезпечення власної безпеки та безпеки товаришів. У мирних умовах колишньому учаснику бойових дій складно думати наперед про життя поза зоною військових дій;

– дій, якщо є небезпека. Загроза – це те, чого завжди очікує солдат у межах проведення військових операцій, тому, повернувшись додому, колишній військовий вважатиме, що загроза нікуди не поділася. Він діятиме автоматично, як звик на війні;

– відключення почуттів. Солдати навчені максимально не відчувати емоцій та фізичного болю, тому що такі фактори відволікають від виконання професійних завдань. Вдома ж солдат заново вчиться показувати свої емоції, намагається прислухатися до свого тіла;

– знання місцевості. Під час війни солдати точно знають, куди та як можна швидко захватитися за потреби. Думки про безпечне місце їх не покидають, вони розраховують усі плюси та мінуси свого сховища, знають про входи та виходи. При поверненні додому військові ще довгий час занадто багато уваги приділяють власній безпеці та безпеці своїх рідних.

Можемо впевнено стверджувати, що обидва дослідники фокусуються на внутрішньому стані військовослужбовців та їх здатності емоційного контролю, котрий впливає на подальше життя учасників бойових дій у мирному існуванні.

Зона проведення бойових дій має великий негативний вплив на психіку військовослужбовців, коли вони, ризикуючи життям, виконують накази своїх командирів. Кожен військовий має певні реакції власного організму на ситуації психотравмуючого характеру [2]. Науковці Т. Сила та Ю. Акименко пропонують таку кваліфікацію реакцій учасників бойових дій на ситуації, що загрожують життю: фізичні, емоційні та поведінкові.

Фізичні реакції поділяються на такі критерії:

– відчуття постійної втоми;

– проблеми зі сном;

– захворювання шлунку;

– надмірна пітливість, головний біль при думках про пережиті події;

– пришвидшене дихання та підвищений тиск;

– погіршення стану здоров'я в цілому.

Як вже зазначалося раніше, емоції є важливим критерієм індивідуально-психологічних особливостей, на думку дослідників Д. Монро та Ф. П'юселика. Емоційні реакції учасників бойових дій на стресові фактори включають в себе:

– кошмари під час сну;

– відчуття раптової злості або ненависті;

– нервовість та роздратування;

– страх перед життям після військових операцій;

– самоосуд;

– раптове погіршення настрою;

– збудливість, хвилювання;

– проблеми з отриманням позитивних почуттів;

– відчуття безпорадності;

– самотність;

– смуток.

Поведінкові реакції учасників бойових дій також мають багато чинників, серед яких є:

– агресія під час звичайних побутових занять;

– бурхлива реакція на гучні звуки, легка лякливість;

– відсутність концентрації, розсіяна увага;

– надмірна пильність, постійні думки про варіанти потенційних загроз;

– надмірне вживання алкогольних напоїв, використання тютюнових виробів або наркотиків;

– недбале ставлення до власного здоров'я;

– відсутність здорового апетиту;

– забуття типових побутових навичок або вмінь, необхідних для роботи;

– навмисне уникнення зустрічей з побратимами через можливе отримання флешбеків.

Наведені вище реакції є досить поширеними серед військовослужбовців, проте не є обов'язковими для них. Існує безліч особливостей, котрі солдати отримали під час військових операцій. До них також можна додати відсутність бажання спати на комфортному ліжку, проблеми з відпочинком, військовий не показує реакції на власне ім'я тощо.

Події, що впливають на безпеку рідної країни, викликають у громадян почуття патріотизму, особливо це стосується осіб, котрі виконують військові зобов'язання. Вважаємо за необхідне розглянути статус патріота як особливість учасників бойових дій.

Взагалі патріотизм – це бажання людини власними силами служити рідній країні з почуттям абсолютної відданості та любові [7].

Поняття «патріот» розкриває людину, котра відчуває патріотизм, тобто поважає свою батьківщину, шанує свій народ та віддана його традиціям.

Військовий патріотизм стосується таких психологічних особливостей військових: прийняття та готовність до складних умов проведення бойових дій є нормою поведінки військового; відданість військовим атрибутам (наприклад, прапор держави); витривалість при потраплянні до полону; готовність померти заради виконання військового завдання, що допоможе державі тощо. Можемо стверджувати, що патріотизм є невід'ємною частиною кожного військового, котра сприяє мотивації для виконання професійних завдань.

Соціальні суб'єкти також мають великий вплив на учасників бойових дій та відносяться до особливостей самого військового (С. Потапчук). Серед основних соціальних суб'єктів виділяють родину солдата, його військовий колектив та керівника. Розглянемо кожен з компонентів детальніше.

Родина відіграє суттєву роль як для самого військового, так і для всіх її членів. Сімейні стосунки, що побудовані на гармонії та взаєморозумінні, будуть слугувати підтримкою учасника бойових дій під час виконання службових зобов'язань, а також чинником для відновлення після повернення додому. У випадку постійних конфліктів та напруження в сімейному колі сім'я виступатиме негативним чинником на психологічний стан солдата під час служби (смуток, зловживання шкідливими звичками, порушення військових правил тощо) [5]. Тобто позитивні сімейні стосунки сприятимуть пришвидшенню нормалізації внутрішнього стану військового.

Психологічні процеси, що відбуваються в межах військового колективу, зумовлені психологічним кліматом, котрий позначає емоційну атмосферу серед учасників колективу. До позитивних особливостей військового колективу відносять згуртованість солдатів, відповідальність один за одного, довіру, чіткий розподіл зобов'язань, норм та правил, спільні переконання та життєві принципи. Негативні чинники військового колективу стосуються здебільшого непродуктивної взаємодії, конфліктної поведінки, відсутності поваги між учасниками та невдоволення результатими спільної діяльності. Так, військовий колектив має вагомий вплив на психіку кожного солдата.

Не відходячи далеко від колективу, треба згадати про керівника військовослужбовців. Він з почуттям повної відповідальності перед державою використовує владу та видає накази солдатам [4]. Керівник впливає на кожного солдата, використовуючи три таких основних критерії: мотиваційний (вмотивування учасників бойових дій); когнітивний (використання

теоретичних ресурсів, спрямованих на покращення психічного стану підлеглих); операційний (відновлення психіки військових практичними методиками). Також керівник впливає на вищезгаданий психологічний клімат, просуває здоровий спосіб життя серед підлеглих та тримає все під контролем. На жаль, у деяких ситуаціях військовий керівник має сильний негативний вплив на солдатів (приниження честі, надмірна критика тощо), що може призвести до серйозних емоційних травм.

Таким чином, можемо стверджувати, що індивідуальні особливості військовослужбовця зумовлені складними правилами виживання серед умов проведення бойових дій, факторів фізичного, емоційного та поведінкового характеру, патріотичним статусом та впливом соціальних суб'єктів.

Соціальне підприємництво можемо визначити як різновид підприємництва і соціальної активності, при якому використовуються бізнес-підходи і досягаються соціальні зміни на рівні громади шляхом залучення ключових суб'єктів до взаємодії [1].

Соціальне підприємництво в Україні стає все більш актуальним. Це пов'язано зі змінами в культурі споживання українців, які вийшли далеко за рамки орієнтації тільки на ціну товару чи послуги, адже зараз покупці активно цікавляться питаннями щодо того, де вироблено товар чи послугу, куди виробник спрямовує отримані кошти від продажу продукції чи послуги, з якими країнами налагоджено співпрацю, наскільки підприємство є соціально відповідальним і на які сфери спрямована соціальна активність. Але для ефективного функціонування соціального підприємництва недостатньо тільки активності та запиту споживачів.

Важливим фактором успішного розвитку соціального підприємства буде виступати соціально-психологічний клімат, який можна прослідкувати за такими індикаторами, як:

- спільний фокус (узгоджені цілі, потреби, цінності і методи взаємодії);
- висока мотивація (команда чітко усвідомлює, чому вона працює, а засоби мотивації можуть змінюватися відповідно до умов і побажань);
- емоційна близькість (відсутність проблем з комунікацією, наявність неформального спілкування);
- стресостійкість (здатність учасників команди швидко реагувати на обставини, що змінилися, певна гнучкість у складних ситуаціях);
- наявність зрозумілої організаційної структури (кожен усвідомлює свою роль, важливість, сильні та слабкі сторони тощо).

Більшість наукових досліджень у сфері економіки та психології доводить, що приділення

уваги соціально-психологічним особливостям функціонування підприємств сприяє зменшенню плинності кадрів, підвищенню продуктивності, а отже, сталості та стабільності економічної системи країни.

Варто зазначити, що вищезазначені елементи соціально-психологічного клімату зумовлюються певними факторами, що впливають на них. Щоб покращити соціально-психологічний клімат, зазвичай радять організувати комфортні робочі місця, заохочувати неформальне спілкування (важливо – саме заохочувати, а не змушувати працівників відвідувати якісь заходи поза межами робочого часу), надавати працівникам свободу вибору в деяких питаннях тощо.

Позитивний вплив на соціально-психологічний клімат у колективі також має коучинг, який дозволяє розкрити потенціал команди загалом і кожного її учасника окремо. Наслідком розкриття потенціалу виступає підвищення мотивації до подальшого розвитку, віра у власні сили.

Важливу роль і для розвитку підприємства в цілому, і для налагодження соціально-психологічного клімату зокрема відіграє розвинений емоційний інтелект учасників команди.

Емоційний інтелект не тільки сприяє покращенню соціальних навичок індивіда, але й розвиває загальну розумову активність. Отже, коли людина розуміє і вміє керувати емоціями, вона розвиває інтелектуальні здібності, що допомагає працювати ефективніше. Важливо, що емоційний інтелект можливо розвивати в будь-якому віці. Його розвитку може сприяти менеджмент соціального підприємства, якщо він буде фокусуватися не на традиційних підходах, що потребують лише раціонального мислення, а на більш новітніх, творчих, інноваційних.

Взагалі будь-який бізнес (а соціальне підприємство використовує бізнес-підходи) зацікавлений у створенні інновацій. Зазвичай інновація повинна відповідати трьом критеріям: вирішувати реальну і актуальну проблему, бути такою, яку можна втілити в життя з технічної точки зору, а також бути економічно вигідною.

Для розробки подібних інновацій наразі широко застосовуються людино орієнтовані техніки. Тобто для ефективного функціонування соціального підприємства важливо брати до уваги не тільки соціально-психологічні особливості внутрішнього середовища, але й соціально-психологічні особливості зовнішнього середовища. Однією з людино орієнтованих технік є дизайн-мислення.

Дизайн-мислення передбачає нелінійний процес створення інноваційного продукту чи послуги шляхом глибокого вивчення цільової аудиторії, креативних напрацювань команди,

створення прототипу з подальшим його тестуванням. Виходячи з особливостей цього алгоритму, зазначимо, що підприємство на фінальному етапі має цілком реалістичну картину про витрати, що знадобляться для реалізації цих ідей, і приблизний результат від впровадження. Це дозволяє уникнути дуже багатьох ризиків, пов'язаних із впровадженням інновацій. Саме тому впровадження дизайн-мислення в процес створення і роботи соціальних підприємств є досить актуальним, особливо в розрізі соціально-економічної і політичної кризи, що спричинена російською війною в Україні.

Якщо розглядати соціальне підприємство з точки зору персоналізованого підходу, тобто крізь призму особистісних характеристик соціального підприємця, військовослужбовці і ветерани АТО/ООС є чудовими потенційними суб'єктами соціального підприємства через їх здатність до емоційного контролю, загострене почуття патріотизму і високий рівень прив'язаності до соціальних суб'єктів (родина, побратими). Допоможуть підвищити цю підприємницьку суб'єктність, з точки зору цього підходу різноманітні техніки особистісного зростання і соціально-психологічна підтримка підприємців, розвиток їх креативних навичок, емоційного інтелекту і стресостійкості. З точки зору системного підходу наявну систему міцних соціальних зв'язків потрібно посилити додатковими навичками командної роботи (в цивільному житті), допомогти в розвитку ефективної системи лідерства в команді.

Така допомога буде слугувати соціально-психологічним підґрунтям для ефективного функціонування соціального підприємства в рамках партисипативного підходу, де потрібна злагоджена взаємодія ключових стейкхолдерів (держава, громада, бізнес і освіта). Цей процес дозволить сповна розкрити потенціал всіх соціально-психологічних особливостей підприємницької суб'єктності військовослужбовців і ветеранів АТО/ООС, бо надасть можливість задовольнити людські потреби всіх учасників процесу, створити комфортний соціально-психологічний клімат у колективі, розвинути і проявити емоційний інтелект, комунікативні навички, продемонструвати єдність цінностей і високий ступінь довіри, створити креативний простір для розвитку соціальних інновацій тощо.

Отже, соціально-психологічні особливості підприємницької суб'єктності військовослужбовців і ветеранів АТО/ООС полягають у наявності великої кількості задатків і сформованих соціальних рис, які в процесі швидкої соціально-психологічної допомоги можуть стати визначальними факторами післявоєнної відбудови України шляхом посилення розвитку соціального підприємства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The global and Ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions / T. Kolenichenko, N. Nahorna, K. Maksom, A. Mekshun, T. Syla. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research*. Volume 11, Issue 2, Special Issue XX, November. 2021. P. 77–83.
2. Акименко Ю.Ф., Сила Т.І. Як допомогти родині учасника бойових дій : методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.
3. Ковальська І.Е. Особиста безпека військовослужбовців Державної прикордонної служби України: сутність, структура та соціально-психологічні чинники її забезпечення. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_18.
4. Кохан В.Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09; Національна академія прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2003. 18 с.
5. Пірен М.І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2003. 360 с.
6. Пьюселік Ф., Древіцька О. Методологія психологічної роботи з ветеранами і бійцями АТО. *Збірник наукових праць співробітників Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика*. 2015. Вип. 24 (1). С. 655–660. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpsnmapo_2015_24\(1\)_110](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpsnmapo_2015_24(1)_110).
7. Циганчук К.А. Патріотизм як цінність. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 2. С. 4–11.

ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ TYPOLOGY OF MODELS OF SOCIO-ECONOMIC BEHAVIOR OF UKRAINIANS

У статті представлено теоретичне обґрунтування авторської типології моделей соціально-економічної поведінки громадян, орієнтованої на вирішення завдання прогнозування її динаміки. Проаналізовано найбільш поширені типи моделей економічної поведінки («homo economicus», «homo sociologicus», «homo psychologicus»). Визначено їх засадничі положення та показано обмеження, зумовлені складністю операціоналізації показників і складністю розробки інструментарію для набору емпіричних даних. З огляду на те, що в умовах соціальних потрясінь поведінкові активності орієнтовані на виживання або на розвиток, виокремлено настанови та практики, властиві кожному з типів поведінкових стратегій. Висунуто гіпотезу, згідно з якою вектор змін економічної поведінки залежить від співвідношення цих стратегій у поведінкових активностях громадян. Виокремлені репрезентації поведінкових стратегій утворюють простір значень з координатами, що відповідають двом вимірам економічного вибору – суб'єктності та раціональності. На перетині цих вимірів визначено чотири базові моделі економічної поведінки, умовно означені як: інноваційно-партнерська (площина раціональної суб'єктності), помірковано-прогресивістська (площина раціональної об'єктності), активно-адаптивна (площина суб'єктної ірраціональності) і протестно-традиціоналістська (площина ірраціональної об'єктності). Переваги запропонованої типології вбачаються у тому, що вона: а) орієнтована на дослідження економічної поведінки в умовах надзвичайного стану; б) описує її у різних площинах (економічній, соціологічній, психологічній); в) виокремлені показники можуть бути використані при створенні інструментарію для набору емпіричних даних і побудови прогностичних моделей.

Ключові слова: економічна поведінка, типологія, моделі, показники, прогнозування динаміки.

The article presents the theoretical justification of the author's typology of models of socio-economic behavior of citizens, aimed at solving the task of forecasting its dynamics. The most common types of models of economic behavior ("homo economicus", "homo sociologicus", "homo psychologicus") have been analyzed. Their fundamental provisions are determined and limitations caused by the difficulty of operationalizing indicators and the complexity of developing tools for empirical data collection are shown. Given the fact that in conditions of social upheavals, behavioral activities are oriented towards survival or development, guidelines and practices specific to each of the types of behavioral strategies are singled out. A hypothesis was put forward, according to which the vector of changes in economic behavior depends on the ratio of these strategies in the behavioral activities of citizens. Isolated representations of behavioral strategies form a space of values with coordinates corresponding to two dimensions of economic choice: subjectivity and rationality. At the intersection of these dimensions, four basic models of economic behavior are defined, conventionally defined as: innovative-partnership (plane of rational subjectivity), moderate-progressive (plane of rational objectivity), active-adaptive (plane of subject irrationality) and protest-traditionalist (plane of irrational objectivity). The advantages of the proposed typology can be seen in the fact that it: a) is focused on the study of economic behavior in the state of emergency, b) describes it in different planes (economic, sociological, psychological), c) the selected indicators can be used in creating a toolkit for a set of empirical data and construction of predictive models.

Key words: economic behavior, typology, models, indicators, forecasting dynamics.

УДК 303.316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.45>

Малхазов О.Р.

д.психол.н., професор,
головний науковий співробітник
відділу методології психосоціальних
та політико-психологічних досліджень
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя в Україні – це російська агресія і втрата третини економіки, відтік кваліфікованих працівників, проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб, стрімке зростання кількості постраждалих, які потребують підтримки держави, невизначеність не лише економічного майбутнього, а й перспектив країни загалом. Усе це неминуче позначається на виборі стратегій економічної поведінки громадян, змушує їх обирати адаптивні практики, які б забезпечили виживання та принаймні часткове збереження втраченого добробуту. Прийняття нової реальності вимагає переоцінки власних потреб і можливостей їх задоволення як тут і тепер, так і в осяжному майбутньому. У силу особистісних якостей, соціально-психологічних умов, у яких набувався досвід соціально-економічної взаємодії з іншими, не всі прагнуть і не всім вдається змінити модель соціально-економічної поведінки на більш адаптовану до умов, що склалися.

Типології стратегій економічної поведінки, запропоновані класичними економічними (А. Маршалл [18], Р. Талер, К. Санстейн [11], О. Вартанова [1], О. Петінова [8]), соціальними (М. Вебер [2], А. Ручка, В. Танчер [10], В. Москаленко [6], Н. Назаренко [7]) та психологічними теоріями (Дж. Акерлоф, Р. Шиллер [14], Г. Олпорт [15], К. Скіннер [20], П. Лушин [5], С. Фера [12]), мало придатні для дослідження економічної поведінки в умовах соціальних потрясінь, до того ж вони мають обмежений прогностичний потенціал. Отже, побудовані на їх основі прогнози динаміки економічних змін не дають адекватного уявлення про перспективи соціально-економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри різноплановість теоретичних підходів до трактування поняття «економічна поведінка», існування великої кількості класифікацій її моделей, заснованих на різноманітних теоріях і концепціях (наприклад, «людина

економічна» (А. Маршалл [18], Р. Талер, К. Санстейн [11], О. Вартанова [1], Р. Яковенко, Т. Бобочка, М. Линченко [13] та ін.), «людина творча» (М. Вебер [2], О. Петінова [8] та ін.), «людина-працівник» (В. Москаленко [6] та ін.), «людина-власник» (Дж. Акерлоф, Р. Шиллер [14], С. Фера [12], І. Губеладзе [3] та ін.), ми досі не маємо обґрунтованої типології моделей соціально-економічної поведінки громадян, груп, суспільства в умовах тривалих надзвичайних станів. Теоретична розробка й емпіричне обґрунтування такої типології видається перспективним не лише для вирішення завдань соціального прогнозування, а й для формування державної економічної політики, надання громадянам соціально-психологічної підтримки тощо.

Метою статті є обґрунтування авторської типології моделей економічної поведінки громадян, придатної для вирішення завдань прогнозування динаміки соціально-економічних змін.

Дизайн теоретичного дослідження передбачав таке: аналіз переваг та недоліків найбільш популярних типологій економічної поведінки; виокремлення настанов та практик, характерних для поведінкових стратегій громадян в умовах соціальних потрясінь; обґрунтування авторської типології моделей економічної поведінки громадян, релевантної завданням прогнозування динаміки соціально-економічних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. З-поміж численних класифікацій економічної поведінки зарубіжні й українські дослідники частіше звертаються до трьох типів моделей:

– дослідження, що проводяться в логіці моделі «*homo economicus*» («людина економічна»), розглядають поведінку через призму економічної компетентності особи (А. Маршалл [18], А. Самсон [19], Е. Анґнер [16], О. Вартанова [1], О. Петінова [8], Р. Яковенко, Т. Бобочка, М. Линченко [13] та ін.). Ідеться про володіння економічними знаннями, обізнаність щодо власних потреб та засобів їх задоволення, здатність прогнозувати наслідки своїх рішень, незалежність, орієнтованість на себе, раціональність, прагнення отримати максимальний зиск або задоволення від досягнутих результатів з мінімальними втратами тощо;

– поведінкова модель «*homo sociologicus*» («людина соціологічна») різнобічно вивчалась такими вченими, як S. Lindenberg [17], М. Вебер [3], В. Москаленко [6], Н. Назаренко [7] та ін. Характерними рисами для цієї моделі економічної поведінки є акцентування санкціонованості економічних дій суспільством, висока рефлексивність, здатність протидіяти та корегувати поведінку відповідно до вимог ситуації і власних можливостей, диференційоване виконання соціальних ролей відповідно до специфіки діяльності;

– дослідження в руслі моделі «*homo psychologicus*» («людина психологічна») зосе-

реджують увагу на психолого-економічних феноменах, що визначають економічну поведінку (Дж. Акерлоф, Р. Шиллер [14], Р. Талер, К. Санстейн [11], Г. Олпорт [15], О. Петінова [8], П. Лушин [5], А. Ручка, В. Танчер [10], І. Губеладзе [3], С. Фера [12] та ін.). Це і рівень розвитку економічної свідомості, і мотивація, і емоційна сфера, і сукупність виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, і прийняття економічних рішень та задоволення потреб у ситуаціях активних соціально-економічних комунікацій, обмеженості ресурсів, когнітивної перевантаженості та невизначеності.

Частота звертання дослідників до цих трьох типів моделей вказує на їх універсальність. Водночас для прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки в умовах тривалих надзвичайних станів вони обмежено придатні, зокрема через широкий спектр змінних та труднощі з їх операціоналізацією, а отже, й з набором даних.

Будь-які соціальні потрясіння, а особливо ті, що створюють загрози життю, здоров'ю і супроводжуються різким зниженням добробуту, з одного боку, травмують, дестабілізують і гальмують прийняття нових реалій, а з іншого, – відкривають нові можливості для розвитку, спонукають до корегування смислів, зміни соціально-економічних практик. І негативні, і позитивні впливи зумовлюють динаміку суспільних очікувань щодо перспектив соціально-економічного розвитку. Отже, першим кроком у побудові прогностичної моделі економічної поведінки має бути виокремлення поведінкових практик, які вказують на її спрямованість – на виживання чи розвиток.

На основі узагальнення результатів досліджень Дж. Акерлофа, Р. Шиллера [14], З. Погорелової, Т. Поповича, Я. Бариської [9], С. Кульчицького [4], Р. Яковенка, Т. Бобочка, М. Линченко [13], О. Вартанової [1], П. Лушина [5], А. Ручки, В. Танчера [10] та ін. нами були визначені настанови та практики, властиві двом типам поведінкових стратегій, баланс яких визначає вектор змін економічної поведінки (табл. 1).

Обираючи настанови і практики для кожної з стратегій, ми намагались задовольнити дві вимоги:

– охарактеризувати економічну поведінку у різних площинах (економічній, соціологічній, психологічній);

– відібрати не лише максимально релевантні показники, а й такі, що підлягають вимірюванню.

Виокремлені репрезентації поведінкових стратегій описують простір значень з координатами, утвореними двома вимірами економічного вибору, – суб'єктивністю та раціональністю. На перетині цих вимірів отримуємо чотири базові моделі економічної поведінки, умовно означені нами, як:

– *інноваційно-партнерська* модель, репрезентована площиною значень, утворе-

Таблиця 1

Настанови та практики, що зумовлюють вибір стратегій економічної поведінки

Орієнтовані на виживання	Орієнтовані на розвиток
<ul style="list-style-type: none"> – тяжіння до патерналізму; – делегування відповідальності за свій добробут; – низький рівень рефлексії мотивів і цілей економічної поведінки; – нездатність протидіяти маніпуляціям; – конформізм у прийнятті економічних рішень; – прийняття як норма одностороннього зворотного зв'язку у стосунках з владою різних рівнів; – невміння та/або небажання оцінювати достовірність економічної інформації; – схильність менше вимагати від себе і більше – від інших; – переконаність в існуванні простих рішень складних проблем; – уявлення про економічні цінності як такі, що забезпечуються державою; – зневага до людей, які мають відчутно вищий рівень добробуту; – хронічна невдоволеність якістю власного життя і тим, що дає держава, органи влади, оточення; – толерантність до корупції; – толерування порушення податкового законодавства; – готовність обміняти свої права і свободи на відчуття захищеності та стабільності; – схильність до конспірології; – переконаність у тому, що від простої людини нічого не залежить; – переконаність у тотальній продажності чиновників і влади; – невміння і небажання при прийнятті економічних рішень визначати і дотримуватись меж (законного/ незаконного, можливого/неможливого, раціонального /ірраціонального тощо); – економічна залежність від держави, регіональної та місцевої влади; – відмова від набуття знань, умінь для реалізації власного економічного потенціалу; – низький рівень толерантності до змін (реформ, нових правил, економічних практик тощо); – гостре сприйняття нерівності в доходах; – низька толерантність до невизначеності; – недовіра до середнього і малого бізнесу, орієнтація на великі (в ідеалі державні) підприємства; – солідаризація з соціальними групами, які прагнуть зберегти <i>status quo</i> (протестують проти реформ, вимагають відібрати і поділити, обмежити статки топменеджерів тощо); – підтримка політичних сил, які обіцяють вже завтра підвищити добробут населення (підняти зарплати, підвищити соціальні виплати, захистити бідних тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> – прагнення самостійно приймати економічні рішення; – прийняття відповідальності за свій економічний вибір; – схильність до рефлексії мотивів економічної поведінки; – значний соціальний капітал; – розвинене економічне мислення; – зацікавленість у розвитку економічної взаємодії; – звичка перевіряти достовірність економічної інформації; – вимогливість до себе; – підтримка приватної власності; – недовіра до швидких і простих рішень складних проблем; – повага до успішних людей, прагнення вивчати їх досвід; – широке трактування поняття «економічні цінності»; – низька толерантність до корупції; – задоволеність якістю свого життя; – законослухняність; – несприйняття обмежень економічних прав і свобод; – інноваційне мислення; – впевненість у своїй спроможності впливати на ситуацію; – здатність визначати і дотримуватись меж (законного/ незаконного, можливого/ неможливого, раціонального /ірраціонального тощо); – сприйняття конкуренції та особистих інтересів як ключових мотиваторів соціально-економічного розвитку; – готовність до змін і здатність до контролю власного життя; – потреба у свободі прийняття економічних рішень; – усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних благ; – толерантність до невизначеності; – уміння визначати економічні цілі та обирати засоби їх досягнення; – адекватна самооцінка досягнень та поразок; – толерантність до нерівності в доходах; – низький рівень економічної залежності від держави; – здатність до саморозвитку, відкритість до нового; – високий рівень економічної компетентності; – прагнення до співпраці з особами і групами, орієнтованими на пошук нестандартних рішень, змін наявного стану справ; – орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі й артикулюють способи їх досягнення

ною векторами раціональності і суб'єктності. Цю модель економічної поведінки практикують особи з високим рівнем толерантності до невизначеності, інноваційним економічним мисленням, із значним соціальним капіталом і прагненням до співпраці з особами та групами, орієнтованими на пошук нестандартних рішень і зміну наявного стану справ, готові до змін і здатні контролювати власне життя;

– *помірковано-прогресивістська* модель, репрезентована площиною значень з векторами «раціональність» і «об'єктність». Таку модель практикують особи, яким властиві прагнення дотримуватись меж (законного/ незаконного, можливого/неможливого, раціонального /ірраціонального тощо), усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних благ, здатність до

саморозвитку під патронатом авторитетних осіб, орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі і артикулюють способи їх досягнення, законослухняність, схильність до рефлексії мотивів економічної поведінки;

– *активно-адаптивна модель*, репрезентована площиною значень, утвореною векторами «суб'єктність» та «іраціональність». Цю модель економічної поведінки практикують особи, переконані в існуванні простих рішень складних проблем, схильні менше вимагати від себе і більше – від інших, з уявленнями про економічні цінності як такі, що забезпечуються державою, з гострим сприйняттям існування нерівності в доходах, орієнтовані на підтримку політичних сил, які обіцяють вже завтра підвищити добробут населення (підняти зарплати, підвищити соціальні виплати, захистити бідних);

– *протестно-традиціоналістська модель*, репрезентована площиною значень, утвореною векторами іраціональності й об'єктності. Цю поведінкову модель практикують особи з низьким рівнем толерантності до змін (реформ, нових правил, економічних практик тощо), переконані у тотальній продажності чиновників і влади, схильні до конспірології, хронічно невдоволені якістю власного життя і тим, що дає держава, органи влади, оточення, з тяжінням до патерналізму, нездатністю до рефлексії мотивів і цілей своєї економічної поведінки, з прагненням до солідаризації з соціальними групами, які намагаються зберегти status quo (протестують проти реформ, вимагають відібрати і поділити, обмежити статки топменеджерів тощо).

Відповідно до логіки наукового пошуку перші дві моделі економічної поведінки притаманні особам (групам, суспільству в цілому), більшою мірою орієнтованим на розвиток, а третя і четверта – зосередженим на виживанні.

Узагальнюючи викладене, з високою ймовірністю можна припустити, що в реальному житті частка осіб, які практикують якусь із базових моделей економічної поведінки у повному обсязі, не перевищуватиме 40%. Поведінкові моделі решти громадян вибудовуватимуться на перетині цих чотирьох моделей.

З опертям на виокремлені показники поведінкових стратегій (настанови та економічні практики), можна конструювати інструментарій і застосовувати його для набору емпіричних даних, що дасть змогу верифікувати запропоновану типологію і, застосувавши відповідні математичні процедури, прогнозувати вектор та динаміку соціально-економічних змін.

Перспективи подальших досліджень вбачаються нами в уточненні типології моделей соціально-економічної поведінки та встановленні кореляцій між практикуванням певних моделей і швидкістю пристосування до нових реалій. Варто зосередитись також на визначенні необхідних і достатніх показників соціально-економічної поведінки для прогнозування вектору та динаміки її змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вартанова О.В. Діагностика раціональності в економічній поведінці майбутніх менеджерів. *Економіка і суспільство*. 2021. № 34. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/965/923> (дата звернення: 08.09.2022).
2. Вебер М. Господарство і суспільство / пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2013. 1112 с.
3. Губеладзе І.Г. Реалізація почуття власності в соціальних практиках: перспективи досліджень і впровадження в практику. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2021. № 70. С. 63–69.
4. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013.
5. Лушин П.В. Хаос и неопределенность: от страдания к росту и развитию : монография. Киев, 2017. 144 с.
6. Москаленко В.В. Проблеми становлення економічної культури особистості на сучасному етапі розвитку України. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2015. № 1. С. 47–52.
7. Назаренко Н.А. Поведінка молоді на ринку праці: типологізація економічної діяльності. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*. 2020. Т. 25. Вип. 4 (83).
8. Петінова О.В. Економічна поведінка: до питання експлікації поняття. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2018. № 21 (2). С. 60–65.
9. Погорєлова З.О., Попович Т.П., Бариська Я.О. Загальна теорія права і держави : навчально-методичний посібник. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2021. 140 с.
10. Ручка А., Танчер В. Компетентність як чинник міжкультурної комунікації в глобалізованому світі. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019 № 3. С. 247–256.
11. Талер Р., Санстейн К. *Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір* / пер. з англ. О. Захарченко. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.
12. Фера С.В. Економічна психологія : навчальний посібник. Чернігів : ФОП «Баликіна С.М.», 2020. 164 с.
13. Яковенко Р.В., Бобочка Т.В., Линченко М.Д. «Людина економічна» та її еволюція. *Економічні науки*. 2015. Вип. 27. С. 129–137.
14. Akerlof G.A., Shiller R.J. *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton and Oxford : Princeton University Press. 2009.
15. Allport G.W. *Pattern and Groth in Personality*. New York, 1964.
16. Angner E. *A course in behavioral economics*. *Bloomsbury Publishing*, 2020.
17. Lindenberg S. An assessment of the new political economy: Its potential for the social sciences and for sociology in particular. *Sociological Theory*. 1985. № 3 (1). P. 99–114.
18. Neit Hart. *Alfred Marshall and Modern Economics: Equilibrium Theory and Evolutionary Economics*. 2013. DOI:10.1057/9781137029751.
19. Samson A. *The behavioral economics guide 2014*. London, UK: *Behavioral Economics Group?* 2014.
20. Skinner Q. «Third Concept of liberty» is Quentin Skinner's Isaiah Berlin Lecture (Published 2002, *Proceedings of the British Academy* 117, pp. 237–268.

ТИПОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА

TYPOLOGY OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF MILITARY OFFICERS AS OBJECTS OF MILITARY LEADERSHIP

У статті подано результати емпіричного дослідження професійної мотивації військовослужбовців як об'єктів військового лідерства. Доведено актуальність дослідження проявів військового лідерства як чинника професійної мотивації військовослужбовців. Показано, що професійна мотивація військовослужбовців динамічно змінюється під впливом мікросоціальних чинників, зокрема лідерства, взаємоставлень військовослужбовців, корпоративної культури. Емпіричне дослідження проведено на матеріалі опитування 210 військовослужбовців щодо проявів конструктивного й деструктивного лідерства в їх колективах. За результатами кластерного аналізу одержано три типи військовослужбовців – об'єктів управління, що характеризуються істотними відмінностями в аспекті ставлень до командирів і створеної в колективах системи управління. Перший тип (підлеглі авторитарних керівників) перебувають в умовах «особистого керування», де командири є взірцем компетентності, сили й здоров'я, мають і активно використовують владні повноваження. Другий тип (підлеглі керівників-формалістів) перебувають в умовах «статутного» керування, де командири є трансляторами консервативних армійських ритуалів і наказів управлінців вищих рівнів. Третій тип (підлеглі харизматичних керівників) перебувають в умовах збалансованого управління, де командири поєднують менеджерські й лідерські тактики управління. Надано змістовну характеристику зазначеним типам військовослужбовців, а також сформульовано ризики деструктивного лідерства для кожного з типів. Зазначено, що спільними ризиками деструктивного лідерства в усіх трьох групах військовослужбовців є дефіцит проявів емпатії (співчуття, порозуміння) у командирів, нерозуміння й неврахування в службово-бойовій діяльності особистих проблем і потреб підлеглих військовослужбовців.

Ключові слова: професійна мотивація, військовослужбовці, конструктивне лідерство, деструктивне лідерство.

The article presents the results of an empirical study of the professional motivation of military personnel as objects of military leadership. The relevance of the study of manifestations of military leadership as a factor in the professional motivation of military personnel is proven. It is shown that the professional motivation of servicemen changes dynamically under the influence of microsocial factors, in particular leadership, relationships of servicemen, and corporate culture. Empirical research was conducted on the material of a survey of 210 military personnel regarding the manifestations of constructive and destructive leadership in their teams. According to the results of the cluster analysis, three types of military personnel – objects of management were obtained, which are characterized by significant differences in the aspect of attitudes towards commanders and the management system created in collectives. The first type (subordinates of authoritarian leaders) are in conditions of "personal management", where commanders act as a model of competence, strength and health, have and actively use authority. The second type (subordinates of formalist managers) are in conditions of "statutory" management, where commanders are translators of conservative army rituals and orders of higher-level managers. The third type (subordinates of charismatic leaders) are in conditions of balanced management, where commanders combine managerial and leadership management tactics. A meaningful description of the specified types of servicemen is provided, as well as the risks of destructive leadership for each of the types are formulated. It is noted that the common risks of destructive leadership in all three groups of servicemen are a lack of manifestations of empathy (sympathy, understanding) in commanders, misunderstanding and neglect of the personal problems and needs of subordinate servicemen in the service and combat activities.

Key words: professional motivation, military personnel, constructive leadership, destructive leadership.

УДК 159.92
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.46>

Перепелиця І.О.

аспірант
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Вступ та обґрунтування актуальності дослідження. Дев'ятий рік триває російсько-українська війна. Унаслідок широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року розпочався її новий етап, коли на захист української держави стали сотні тисяч військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань сектору безпеки й оборони держави, а також територіальної оборони та добровольчих формувань територіальних громад.

У нових умовах функціонування держави службово-бойова діяльність військовослуж-

бовців сектору безпеки і оборони України вирізняється зростанням складності (стресонасиченість, понаднормовість, відповідальність) та екстремальності (небезпека для життя і здоров'я). Це зумовлює загострення проблеми якості персоналу, передусім професійної мотивації військовослужбовців до виконання службово-бойової діяльності.

Огляд останніх публікацій за проблемою дослідження. Мотивація військовослужбовців є інтегральною характеристикою, яка залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників та умов. Серед них дослідники останнім часом виокремлюють наявність і якість попереднього бойового досвіду [8]; патріо-

тизм, призначення, соціальну взаємодію, матеріальне становище [5]; стаж служби, специфіка підрозділу й посади [12]; психічну стійкість і відновлюваність особистості [7] тощо. Згідно з домінуючою сьогодні теорією особистісного самовизначення Е. Десі та Р. Раян, зовнішні чинники формують систему внутрішньої мотивації особистості, яка тісно пов'язана з почуттям самоефективності [10]. Разом із тим сама професійна мотивація розглядається як особистісний ресурс, який експлуатується особистістю для ефективного здійснення професійної діяльності [11].

Більшість дослідників сходяться в тому, що професійна мотивація військовослужбовців є більшою мірою соціально-психологічно зумовленою конструкцією, яка динамічно змінюється під впливом мікросоціальних чинників, зокрема військового колективу, лідерства командирів, корпоративної (організаційної) культури в підрозділі [6]. Це ураховано в актуальних методах дослідження мотивації військовослужбовців, зокрема ставлення військовослужбовців до командирів і товаришів по службі, автономність-незалежність їхніх професійних дій, ідентифікація з професійною групою тощо [3; 9]. У зв'язку з поступовою переорієнтацією сил безпеки і оборони на управлінські стандарти країн НАТО важливим аспектом сучасних досліджень є урахування зв'язків між лідерством у військових колективах і мотивацією військовослужбовців [4].

Організація й методи дослідження. Дослідження проводилося на базі Національної академії Національної гвардії України. У ньому взяли участь 210 військовослужбовців чоловічої статі віком 19–29 років, які навчаються на гуманітарному факультеті.

Досліджуваним було запропоновано два опитувальники на оцінювання проявів лідерства в їх колективах. Опитувальник з оцінювання проявів конструктивного лідерства складено на основі анкети оцінювання лідерів армії США [1], містить низку позитивних тверджень щодо управлінських проявів у колективах. Опитувальник з оцінювання проявів деструктивного лідерства є перекладом методики *Destrudo-L* Г. Ларссона [2]. Прояви лідерства військовослужбовці оцінювали за 5-бальними шкалами.

Кластерний аналіз показників конструктивних і деструктивних проявів лідерства проведено за допомогою різних методів. Найбільш прийнятним виявився метод Уорда, який дав змогу одержати 3 рівномірні за обсягом підгрупи досліджених (1-а – 54,8%; 2-а – 22,1%; 3-я – 22,1% досліджуваних).

Номер кластера був уведений як змінна, за нею одержано певні статистично значимі відмінності між показниками проявів лідерства, а також різні рангові позиції проявів лідерства всередині

кластерів (таблиці 1–2). Це дало підстави для опису кластерів як груп (типів) військовослужбовців, які мають свої виразні особливості щодо мотивації підлеглих у контексті ефективності управлінського стилю командирів.

Результати і їх обговорення. З таблиці 1 випливає, що колективи досліджених військовослужбовців вирізняються позитивним соціально-психологічним кліматом, який формується під впливом конструктивних лідерських проявів командирів. Загалом констатовано, що конструктивні прояви лідерства малою мірою є чинниками типологізації досліджених. Так, статистично значимі відмінності між групами виявлено тільки за середніми показниками проявів: підтримки командиром військово-професійних традицій; виявів командирами здоров'я, сили й витривалості, мотивування цим підлеглих до впевненої роботи в складних умовах; роботи командиром над собою, фізичного й ментального саморозвитку.

У першій групі більш сформованими (знаходяться в діапазоні [$> \text{хср} + \sigma$]) є такі прояви лідерства командирів, як упевненість командирів у своїх підлеглих, їхніх здатностях спільно вирішувати поставлені завдання; дисциплінованість командирів, їхня особиста дисциплінованість і відданість субординації; вияви командирами здоров'я, сили й витривалості, що мотивує підлеглих на виконання складних завдань у стресових умовах; демонстрація образу «носія влади», авторитет посади й військового звання; стійкість, непохитність і швидке відновлення після негараздів і невдач; компетентність і розуміння специфіки діяльності підрозділи.

Найменш сформованими проявами лідерства (знаходяться в діапазоні [$< \text{хср} - \sigma$]) у цій групі є чотири, а саме: тактовність, стабільність і передбачуваність у міжособистісній взаємодії; прояви емпатії, розуміння особистих проблем підлеглих; створення атмосфери довіри, згуртування й ефективної взаємодії.

У другій групі більш сформованими проявами лідерства є підтримка командиром військово-професійних традицій; афіліація армійських цінностей; особиста дисциплінованість командира й підтримка субординації; уміння досягати результатів, розставляти пріоритети, координувати роботу підлеглих.

Менш вираженими в цій групі є такі чотири прояви лідерства: емпатія і розуміння проблем підлеглих; «сильні» особистісні прояви командирів (сила, здоров'я, фізичні якості тощо), що надихало б на підлеглих на самовіддачу під час виконання складної стресової роботи; робота командира над розвитком особистих фізичних і ментальних якостей.

У третій групі констатовано такі найбільш виразні прояви лідерства: командири поділяють армійські цінності; досягають результа-

Таблиця 1

Прояви лідерства у військових колективах (x_{cp})

Прояви лідерства командирів	Кластери			t1-2	t2-3	t1-3
	1	2	3			
Поділяє армійські цінності	4,33	4,61	4,78	-0,80	-0,44	-1,43
Проявляє емпатію	4,11	3,78	3,96	0,91	-0,42	0,44
Підтримує військово-професійні традиції	4,14	4,81	4,00	-1,85	1,89	0,35
Дисциплінований, уміє підкорятися	4,49	4,65	4,09	-0,51	1,36	1,12
Має «образ командира», демонструє владу	4,42	4,43	3,96	-0,04	1,03	1,17
Здоровий, сильний і витривалий, надихає цим підлеглих до впевненої роботи в складних умовах	4,47	3,78	4,17	2,00	-0,87	0,83
Непохитно впевнений у своїх підлеглих, вірить у здатність колективу виконувати завдання	4,58	4,52	4,70	0,17	-0,43	-0,35
Стійкий, швидко відновлюється після невдач і стресів	4,42	4,43	4,13	-0,04	0,67	0,73
Гнучкий, нестереотипно мислить, застосовує різні варіанти рішення проблем	4,26	4,17	4,26	0,24	-0,20	0,01
Поміркований, розробляє ефективні рішення, зваживши сильні та слабкі сторони	4,26	4,17	4,48	0,27	-0,74	-0,60
Інноваційний, прихильний до нових ідей і можливостей	4,14	4,09	4,26	0,16	-0,39	-0,31
Тактовний, стабільний і передбачуваний у спілкуванні	4,12	3,78	4,04	0,85	-0,55	0,20
Компетентний, обізнаний, добре розуміє сферу діяльності підрозділу	4,42	4,48	4,48	-0,18	0,00	-0,16
Демонструє лідерство, уміє надихати, мотивувати й вести за собою підлеглих	4,35	4,22	4,30	0,42	-0,22	0,15
Створює й підтримує атмосферу довіри в колективі	4,11	4,26	4,39	-0,50	-0,36	-0,86
Для вирішення проблем виходить за формальні рамки, уміє домовлятися й діяти компромісно	4,19	4,43	4,30	-0,81	0,34	-0,33
Навчає й надихає підлеглих власним прикладом	4,39	4,43	4,61	-0,16	-0,45	-0,65
Згуртовує колектив, створює атмосферу ефективної взаємодії	4,00	4,13	4,43	-0,44	-0,88	-1,23
Працює над собою, удосконалюється фізично й ментально	4,32	3,38	4,61	1,82	-1,99	-0,84
Сприяє розвитку підлеглих, розуміє потреби розвитку	4,37	4,35	4,43	0,07	-0,24	-0,21
Створює позитивний імідж військової справи, сприяє розвитку професії	4,26	4,52	4,57	-0,83	-0,12	-0,97
Ефективний керівник, досягає результатів, розставляє пріоритети, координує роботу підлеглих	4,33	4,65	4,74	-1,11	-0,27	-1,43

тів, розставляючи пріоритети й координуючи роботу підлеглих; командири вірять у своїх підлеглих, у здатність колективу виконувати завдання; надихають і навчають підлеглих власним прикладом; працюють над собою, удосконалюючись фізично й ментально; виразно «працюють» не на власний авторитет, а на престиж військової справи, сприяють розвитку військової професії.

Найменш виражені в цій групі такі прояви лідерства, як тактовність, стабільність і передбачуваність командирів у міжособистісній взаємодії; прояви емпатії; підтримка військово-професійних традицій; демонстрація владних повноважень і владного авторитету командирами.

Аналізуючи прояви деструктивного лідерства в колективах досліджених військовослужбовців, з'ясували, що вони загалом виражені незначною мірою. Важливими підставами для кластеризації (типологізації) вибірки військовослужбовців за показниками деструктивного лідерства стали такі прояви: сприяння командирами отупінню

підлеглих; знецінення досягнень підлеглих і їх привласнення командирами; егоїстична поведінка командирів, керування власними інтересами; відсутність у командирів власної позиції, невміння її обстоювати; відсутність належної організації й планування діяльності колективів. Зазначимо, що наведена щодо деструктивного лідерства характеристика є не проявом реального стану справ у колективах досліджених військовослужбовців, а радше «ризиками».

У першій групі більш сформованими (знаходяться в діапазоні [$> x_{cp} + \sigma$]) є такі прояви деструктивного лідерства командирів, такі як: упереджена поведінка, неоднакове ставлення до підлеглих; зверхня поведінка, знецінення особистості підлеглих; поведінка, яка не сприяє розвитку підлеглих; недовіра до підлеглих; постановка нечітких розпоряджень, зняття із себе відповідальності за керування.

Найменш сформованими проявами деструктивного лідерства (знаходяться в діапазоні [$< x_{cp} - \sigma$]) у цій групі є три прояви деструктив-

Прояви деструктивного лідерства у військових колективах (x_{cp})

Прояви деструктивного лідерства командирів	Кластери			t1-2	t2-3	t1-3
	1	2	3			
Зверхня поведінка, уважає себе кращим за інших	2,75	3,00	2,70	-0,86	0,94	0,20
Упереджена поведінка, ставиться до підлеглих неоднаково	2,88	3,00	2,83	-0,34	0,42	0,15
Нетактовна поведінка, невдячний, не пам'ятає добра	2,16	1,91	2,09	0,96	-0,64	0,31
Насильницька поведінка	1,33	1,39	1,48	-0,35	-0,41	-0,77
Сприяє отупінню підлеглих, не розвиває особовий склад	2,61	3,17	2,00	-1,91	3,17	1,98
Карає за помилки або недосягнення цілей	2,09	2,09	1,83	0,00	0,81	0,81
Переконує підлеглих шляхом погроз	1,91	1,96	1,83	-0,15	0,40	0,30
Вимагає неможливого, висуває необґрунтовані вимоги	1,47	1,70	1,52	-0,89	0,59	-0,20
Знецінює досягнення підлеглих, привласнює їх	2,16	2,99	1,55	-0,47	1,89	1,90
Егоїстична поведінка, ставить свої інтереси вище	2,09	2,26	1,61	-0,47	1,88	1,97
Не довіряє підлеглим	2,46	2,04	2,09	1,88	-0,13	1,26
Не тримає обіцянок	2,21	2,22	2,00	-0,02	0,62	0,69
Не має власної позиції, не вміє її обстоювати	2,21	2,30	1,61	-0,23	1,95	2,48
Невиразна особистість, не проявляє себе	1,84	2,00	1,74	-0,62	0,90	0,41
Не виражає інтересу до роботи й людей	2,14	2,17	2,04	-0,11	0,37	0,30
Не використовує влади, пасивний	1,82	1,78	1,70	0,15	0,26	0,51
Не впевнений у діях, не володіє власною роллю	1,75	1,78	1,57	-0,10	0,72	0,83
Не організує діяльності, не вміє планувати	2,30	2,48	1,67	-0,54	1,98	1,41
Не ставить чітких розпоряджень	2,42	2,35	2,00	0,24	1,03	1,41
Не знає, як себе правильно поводити	1,84	1,70	1,52	0,74	0,76	1,45

ного лідерства, а саме: невпевненість командирів у власних діях (неволодіння керівною роллю); висунення необґрунтовано високих вимог до підлеглих; насильницька поведінка.

У другій групі військовослужбовців найбільш вираженими проявами деструктивного лідерства є сприяння командиром отупінню особового складу; зверхність командирів, їхня зарозумілість; знецінення досягнень підлеглих і їх привласнення.

У цій групі найменш сформовані такі прояви деструктивного лідерства, як пасивність командирів, невикористання ними влади, невтручання в стан справ; невпевненість командирів у діях; необґрунтовано високі вимоги до підлеглих; насильницька поведінка.

У третій групі військовослужбовців констатовано такі найбільш виразні прояви деструктивного лідерства: упередженість і неоднаковість ставлення командирів; зверхність; недовіра до підлеглих; нетактовність, невдячність, незумовленість поведінки командирів попередніми досягненнями підлеглих; відсутність інтересу командирів до роботи й підлеглих.

Найменш сформовані в цій групі такі прояви деструктивного лідерства, як знецінення і привласнення командирами досягнень підлеглих; необґрунтовано високі вимоги до підлеглих; невпевненість командирів у діях; насильницька поведінка командирів.

Висновки. Дослідження дало змогу надати змістовну характеристику виявлених груп військовослужбовців.

1. Військовослужбовці першої групи (*підлеглі авторитарних керівників*) перебувають в умовах «особистого керування», де командири є взірцем компетентності, сили і здоров'я, мають і активно використовують владні повноваження. У таких колективах командир застосовує інструменти субординації, створює образ стійкого, непохитного й безпомилкового авторитету. Це надає підлеглим упевненості в тому, що командири діють упевнено і правильно, «знають, що робити». Водночас це збільшує дистанцію у взаєминах, робить їх формальними. У таких колективах не вистачає згуртованості й взаємної довіри, підлеглі не очікують від командирів розуміння особистих проблем і «кроків назустріч».

Військовослужбовці першої групи прагнуть більш виразного особистісного компонента в ставленні командирів, зокрема диференціації ставлень залежно від досягнень, цінування різноманітності, плекання особистісного розвитку підлеглих. Вони не бояться авторитарних проявів командирів, очікують жорсткого стилю керівництва, спрямованого на максимальні досягнення колективів.

Ризиками щодо деструктивного лідерства в першій групі є вибіркоче ставлення командирів, зверхність і необ'єктивність оцінювання досягнень підлеглих, перекидання командирами відповідальності за невдачі й помилки.

2. Військовослужбовці другої групи (*підлеглі керівників-формалістів*) перебувають в умовах «статутного» керування, де коман-

дири є трансляторами консервативних армійських ритуалів і наказів управлінців вищих рівнів. У таких колективах командири декларують (і встановлюють) цінність статутів як квінтесенції військово-професійних традицій. Командири мають на меті діяльності підрозділів, передусім досягнення поставлених завдань. Для цього вони вміло використовують менеджерські навички організації, координації й контролю діяльності підлеглих.

Військовослужбовці цієї групи прагнуть від командирів проявів емпатії й розуміння проблем підлеглих, а головне, ідентифікації командира з образом сильного керівника за рахунок демонстрації ним яскравих «сильних» рис сили, мужності, здоров'я тощо.

Ризиками деструктивного лідерства в колективах військовослужбовців цієї групи є створення умов статутної «зрівнялівки», де командири надмірно активні, поводяться зверхньо, ставляться до підлеглих споживачки. У такому випадку підлеглі прагнули б, щоб їм командири «давали спокій», надмірно не втручалися у справи колективів.

3. Військовослужбовці третьої групи (*підлеглі харизматичних керівників*) перебувають в умовах збалансованого (на думку автора) управління, де командири поєднують менеджерські й лідерські тактики управління. Вони організують, спрямовують і контролюють діяльність підлеглих на ґрунті спільних армійських цінностей, досягаючи цим результатів. Командири в таких колективах є взірцем для підлеглих, надихають і навчають підлеглих власним прикладом, «ведуть за собою» підлеглих у канві власного професійного й особистісного саморозвитку. Вони не привласнюють досягнення підлеглих, не висувають до них необґрунтовано високих вимог, діють у зоні найближчого розвитку підлеглих. Такі командири не є «зручними» для спілкування, не підтримують усталених у колективі традицій, мало цікавляться особистими проблемами підлеглих. Вони швидше налаштовані на розвиток колективу загалом.

Ризиками щодо проявів деструктивного лідерства в таких колективах є суб'єктивізм та упередженість командирів до підлеглих, зверхність і недовіра у вертикальних взаєминах, утрата командирами інтересу до керування колективом (можливо, професійне вигорання), невтручання командирів у діяльність колективу.

Зазначимо, що спільними ризиками деструктивного лідерства в усіх трьох групах військовослужбовців є дефіцит проявів емпатії (співчуття, порозуміння) у командирів, нерозуміння й неврахування в службово-бойовій діяльності особистих проблем і потреб підлеглих військовослужбовців.

Виявлені типи колективів, на нашу думку, певною мірою описують і стилі управлінської

діяльності військових командирів (автократичний, формалістичний, харизматичний). Важливо, що констатовано фактичну відсутність ліберального та демократичного стилів управління в колективах досліджених військовослужбовців. Це вимагає ревізії поглядів на бажаність і доцільність демократичного стилю управління у військових колективах, точніше, приведення таких поглядів у більшу відповідність реальності (де спостерігаємо спектр різноманітних авторитарних управлінських стилів військових керівників).

ЛІТЕРАТУРА:

- Galvin T., Crane C., Mikolashek P.T. Responsible Command Primer for Senior Leaders. 1st Ed. Department of Command, Leadership, and Management School of Strategic Landpower U.S. Army War College, Carlisle PA. 112 p.
- Larsson G., Brandebo M., Nilsson S. Destrudo-L. Development of a short scale designed to measure destructive leadership behaviours in a military context. *Leadership & Organization Development Journal*. 2012. № 33. P. 383–400. DOI: <https://doi.org/10.1108/01437731211229313>.
- Prykhodko I., Horielyshev S., Matsehora Ya., Lefterov V. et al. Automation of Psychological Selection Procedures for Personnel to Specific Activities. *Pertanika Journal of Science and Technology*. UPM Press, 2022. P. 761–776. Vol. 30 (1). DOI: <https://doi.org/10.47836/pjst.30.1.41>.
- Semenenko O., Semenenko L., Dobrovolskyi Y., Vodchyts O., Yarmolchuk M., Piekhota S. The main theoretical and practical aspects of leadership development in the training system of the Armed Forces of Ukraine: foreign and domestic experience. *Social Development and Security*. 2023. Vol. 13. № 4. P. 224–239. <https://doi.org/10.33445/sds.2023.13.4.16>.
- Белай С.В., Минько О.В., Головня А.Ф. Мотивація військовослужбовців в умовах сучасних загроз: визначення та вплив на професійний розвиток. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 11 (25). С. 144–156. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-11\(25\)-144-156](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-11(25)-144-156).
- Гуляк У. Організаційна культура як чинник професійної мотивації військовослужбовців. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. 2022. № 20 (65). С. 15–23. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65).02).
- Гуляк У. Професійна мотивація військовослужбовців: досвід іноземних армій. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 3 (67). С. 47–55. DOI: [10.33099/2617-6858-22-67-3-47-55](https://doi.org/10.33099/2617-6858-22-67-3-47-55).
- Каплюченко О.П., Бондаренко О.Г., Товма М.І. Залежність мотивації військовослужбовців Національної гвардії України від рівня ефективності службово-бойової діяльності та досвіду участі у бойових діях. *Честь і закон*. 2022. № 1 (80). С. 102–108. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2022/1/80/262475>.
- Мацегора Я.В., Колесніченко О.С., Приходько І.І. та ін. Зміст та структура психодіагностичної методики «Оцінювання професійної мотивації військовослужбовців». *Честь і Закон*. 2022. Т. 1. № 80.

С. 109–121. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2022/1/80/262478>.

10. Приходько І.І. Теорія самовизначення особистості для дослідження мотивації військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах. *Особистість та суспільство в цифрову еру: психологічний вимір (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.). Одеса : НУ «ОЮА», 2022. С. 200–202.

11. Сашуріна О.Ю., Ларіонов С.О. Психологічні ресурси особистості правоохоронців на етапі фахової підготовки. *Science and Education*. 2021. № 3. С. 29–37. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2021-3-4>.

12. Яцишина А.М., Рибаченко С.П. Динаміка розвитку військово-професійної мотивації військовослужбовців проходивших службу за контрактом. *Науковий огляд : міжнародний науковий журнал*. 2021. Т. 8. № 80. С. 6–18. DOI: [https://doi.org/10.26886/2311-4517.8\(80\)2021.1](https://doi.org/10.26886/2311-4517.8(80)2021.1).

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ МОБІНГУ СЕРЕД УЧНІВ СЕРЕДНІХ КЛАСІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PREVENTING MOBING AMONG STUDENTS IN MIDDLE CLASSES

Феномен мобінгу належить до тих соціально-психологічних явищ, які завжди супроводжуються взаємодією між групою та особистістю. Сьогодні велика увага приділяється цьому феномену й пошуку наукової методології, яка дасть змогу визначити мобінг. Прояв мобінгу вимірюється факторами, що базуються на взаємозв'язку свободи й залежності, відповідальності, певних соціальних очікуваннях і моделях поведінки, особистісних характеристиках тих, хто здійснює тиск і насилля над іншим. Шкільний мобінг не лише спричинює руйнівний вплив для його жертв, а й впливає негативно на всіх учасників навчального процесу, оскільки трансформує особистість і завдає травм тим, хто в ньому бере участь або ж залишається бездіяльним спостерігачем.

Розглянуто напрями та методи профілактичної роботи, спрямованої на запобігання мобінгу в закладах освіти: аналіз міжособистісної поведінки учнів, емоційних станів учнів, рівня самооцінки, тривожності та способів реагування в ситуації конфлікту. Зроблено опис напрямів роботи психологічної служби навчального закладу, спрямованої на соціально-психологічну профілактику мобінгу.

Система заходів із психологічної профілактики мобінгу в середній школі має базуватися на принципах єдності й системності, включати управлінські та просвітницькі аспекти, які реалізуються через створення фокус-групи, аналіз ситуації в навчальному закладі, розроблення правил поведінки й алгоритмів дій, плану заходів щодо запобігання мобінгу, здійснення моніторингу та забезпечення безпеки в закладі освіти, проведення просвітницьких заходів і тренінгів із залученням учнів і громадськості, аналіз матеріальних ресурсів закладу й формування нормативно-правової бази.

Ключові слова: мобінг, психологічні особливості, агресія, тривожність, поведінка в конфлікті, самооцінка, внутрішньогрупова позиція, мобери, жертви, спостерігачі.

The phenomenon of mobbing is part of those socio-psychological phenomena that are always accompanied by interaction between a group and an individual. Currently, significant attention is given to this phenomenon and the search for a scientific methodology that would allow defining mobbing. The manifestation of mobbing is measured by factors based on the interplay of freedom and dependence, responsibility, certain social expectations and behavior models, as well as personal characteristics of those who exert pressure and violence on others. School mobbing not only leads to tragedies for its victims but also negatively affects all participants in the educational process, as it transforms personalities and inflicts trauma on those who are involved or remain passive observers.

The directions and methods of preventive work aimed at preventing bullying in educational institutions were examined. This included an analysis of students' interpersonal behavior, emotional states, self-esteem levels, anxiety, and ways of reacting in conflict situations. Descriptions of the directions of the psychological service's work in the educational institution, focused on socio-psychological prevention of bullying, have been provided.

The system of psychological prevention of mobbing in middle school should be based on the principles of unity and systematicity, and it should encompass managerial and educational aspects. These aspects are implemented through the creation of focus groups, analysis of the situation in the educational institution, development of rules of behavior and action algorithms, a plan of measures to prevent mobbing, monitoring and ensuring safety in the educational institution, conducting educational events and training sessions, involving students and the community, analyzing the material resources of the institution, and forming a regulatory and legal framework.

Key words: mobbing, psychological characteristics, aggression, anxiety, conflict behavior, self-esteem, intra-group position, bullies, victims, observers.

УДК 159.92:316.613.434

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.47>

Попелюшко Р.П.

д.психол.н.,
професор кафедри теоретичної
та консультативної психології
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Павленко М.С.

аспірантка кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Система міжособистісних взаємин у навчальному закладі є необхідною складовою ситуації розвитку, яка визначає зміст і темп усіх ключових особистісних досягнень дитини, що переживаються нею через її емоційний досвід. У разі мобінгу в класі виникає певна соціальна система, яка включає жертву, спостерігача або рятівника, а також самого мопера. Проявом агресії колективу до одного з учнів є порушення особистої гідності, психічного та фізичного здоров'я, створення негативних сценаріїв із загрозою життя індивіда. Це особливо важливо, оскільки життя, здоров'я і право на гідність є найвищими цінностями, які офіційно захищає Конституція України, Декларація про права дитини, Конвенція про права дитини, різні закони й кодекси. Хартія Євро-

пейського Союзу з основних прав закріплює недоторканність людської гідності й гарантує індивідуальне право на фізичну та психічну цілісність. У загальноосвітньому закладі вчителі, адміністрація, батьки учнів, служба охорони, технічний персонал, керівники гуртків можуть проводити втручання для профілактики мобінгу в навчальних колективах.

Основним змістом профілактичної роботи Л.С. Виготський визначав створення зони найближчого розвитку особистості ц діяльності підлітка. При цьому корекція повинна плануватися як процес цілеспрямованого формування психологічних новоутворень, що є характерними для підліткового віку. Специфікою корекції психічного розвитку неповнолітнього є активно формувальна функція, що передба-

чає активний вплив на генезис і становлення психологічних новоутворень [7].

З метою проведення комплексного дослідження соціально-психологічних чинників виникнення мобінгу серед учнів середніх класів зібрано вихідні дані за методиками дослідження особистісної, емоційно-вольової сфери та міжособистісних взаємин, що дало змогу вирішити поставлені дослідницькі завдання. Відповідно до цілей і завдань дослідження, до складу вибірки ввійшли загалом 200 підлітків віком від 10 до 11 років, 50 батьків, 10 учителів і фахівців соціально-психологічної служби закладів загальної середньої освіти м. Києва та м. Бровари.

Проведене експериментальне дослідження дало можливість зробити висновок, що серед респондентів значна частина учнів середніх класів має прояви тривожності, агресії та обирають неконструктивні моделі поведінки під час конфліктних ситуацій, мають показники порушення самооцінки, займають позицію ізольованого або відторгнутого в учнівському колективі та в подальшому можуть займати позицію учасника (агресора або жертви) мобінгу в закладі освіти.

У ході науково-пошукової діяльності ми визначили зовнішні та внутрішні причини появи мобінгу в колективах. Зовнішні причини «на рівні соціуму загалом і групи зокрема» пов'язані із життєвим циклом колективу, законами існування груп, культурою, мораллю тощо. Внутрішні причини «на рівні особистості» зумовлені особливостями психіки, життєвого досвіду, світогляду, переконань окремого індивіда [3; 5].

Аналіз результатів досліджень указує на те, що розвиток схильності до проявів мобінгу серед учнів залежить від рівня розвитку самооцінки, наявності тривожності й агресії, обраних стратегій для врегулювання конфліктів і внутрішньогрупової динаміки. Високі показники агресивності, тривожності й відхилень у самооцінці серед досліджуваних можуть свідчити про наявність адаптивного психологічного самозахисту у формі ізоляції та відсторонення від колективу. Це підкреслює необхідність розвитку навичок і стратегій поведінки в дітей середнього шкільного віку, спрямованих на їх особистісне та міжособистісне зростання [1].

У напрямі планування профілактичних заходів з метою запобігання проявам мобінгової поведінки в освітньому середовищі варто зазначити, що «профілактика» – це складова частина будь-якої діяльності, загалом це комплекс заходів, які повинні не допустити погіршення функціонування об'єкта діяльності й виникнення проблем, тому вважаємо актуальною профілактику соціальних проблем і негативних явищ, запобігти яким простіше, аніж долати їх негативні наслідки. У цьому контексті важливим є раннє виявлення дітей, схильних до агресивної поведінки [4].

Під терміном «психологічна профілактична робота» розуміється психолого-педа-

гогічна діяльність, спрямована на виправлення особливостей психічного розвитку, які не відповідають гіпотетичній оптимальній моделі, стандартам або віковим характеристикам [6].

У розгляді особливостей профілактики мобінгу серед учнів середніх класів вагоме значення має визначення чинників, які сприяють виникненню агресивних реакцій. Кожен випадок агресивної реакції зазвичай має складну природу й зумовлений взаємодією біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних чинників. Вибір агресивного реагування серед підлітків із проявами агресії часто пов'язаний із негативними емоційними станами, такими як страх, фрустрація, образи, а також почуття провини, що можуть викликати дезорганізуючу поведінку підлітків у ситуаціях соціальної взаємодії [4].

Під час дослідження виокремлено критерії, якими характеризується фактичний або потенційний «мобер» у ситуації мобінгу:

- має статус «знехтуваних» і не користується популярністю серед однолітків у групі;
- виявляє неадекватно завищену самооцінку або демонструє невпевненість і незадоволеність собою;
- проявляє готовність до агресивних дій щодо інших;
- намагається взяти верх над навколишніми, прагне підпорядкувати собі інших учнів;
- характеризується імпульсивністю, легко сердиться, часто перебуває в напруженому або пригніченому стані;
- важко дотримується норм і правил;
- спостерігається певний рівень тривожності;
- результати навчання можуть бути середніми або високими.

Виокремлені критерії фактичного або перспективного мобера представлені на рисунку 1.

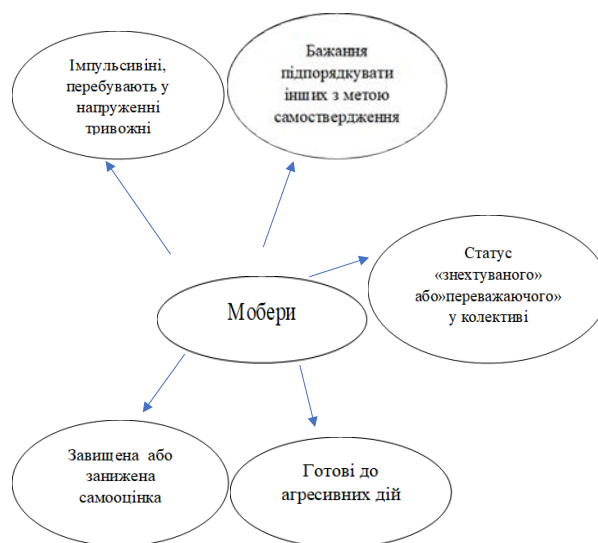

Рис. 1. Критерії фактичного або перспективного мобера

У ході наукової роботи виокремлено критерії, якими можна охарактеризувати учня, який займає позицію «жертви» в ситуації мобінгу:

- особливостями розвитку (гіперактивність, синдром дефіциту уваги, заїкання, фізична слабкість);
- результатами навчання, які можуть бути як низькими, так і високими;
- запальним або, навпаки, дуже спокійним характером;
- низькою самооцінкою та відсутністю впевненості в собі;
- почуттям провини й незадоволеністю собою;
- статусом «ізолюваних» або «відторгнутих» в учнівському колективі;
- недостатньо розвиненими соціальними навичками;
- високим або підвищеним рівнем тривожності;
- відсутністю довірливих взаємин із батьками;
- «пристосуванням» або «уникненням» як типом поведінки в конфлікті.

Виокремлені критерії фактичної або перспективної «жертви» мобінгу представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Критерії фактичної або перспективної «жертви» мобінгу

Під час дослідження виокремлено критерії, якими можна охарактеризувати учня, який займає позицію «спостерігача» в ситуації мобінгу:

- середнім рівнем тривожності;
- адекватною самооцінкою;
- невеликою схильністю до агресії;
- за статусом у групі може вважатися «зіркою класу» або учнем, якому однолітки надають перевагу.

Виокремлені критерії фактичного або перспективного «спостерігача» мобінгу представлені на рисунку 3.

Рис. 3. Критерії фактичного або перспективного «спостерігача» мобінгу

Більшість учнів у контрольній та експериментальній групах на початковому етапі мали виражені підвищені показники реакції фізичної агресії, опосередкованого негативізму, підозрливості й почуття провини. Високий рівень почуття провини (аутоагресії) може бути ознакою різних психологічних проблем, таких як низька самооцінка та тривожність, і може впливати на загальний стан психічного здоров'я та якість життя. Діти з високими показниками підозрливості й опосередкованої погрози можуть бути схильні до перекручення інтерпретацій поведінки інших людей, підозрюючи, що вони можуть мати ворожі або негативні наміри. Висока підозрливості може виникати з внутрішнього дискомфорту, тривоги або невпевненості у власних здібностях, указувати на можливу нестачу спілкування й відсутність довіри до інших людей, що може впливати на якість міжособистісних взаємин і сприйняття соціального оточення.

Надмірний розвиток агресивності може спричиняти конфліктність та обмежувати здатність особистості до свідомої кооперації. Прояв ворожості й агресивності в поведінці може негативно впливати на міжособистісні взаємини, викликати відкидання та негативне ставлення навколишніх. У профілактиці мобінгу серед учнів середніх класів ключовим аспектом є розвиток розуміння й усвідомлення власних емоцій і використання адекватних способів вираження агресії. Це важливий крок для контролю та зниження як фізичної, так й інших форм агресії. Навчання навичок емоційної регуляції та конструктивного вирішення конфліктів може допомогти тим, хто має високий рівень фізичної агресії. Особам із високим показником підозрливості може бути корисна психологічна підтримка, спрямована на переосмислення негативних переконань і навчання здорового способу мислення щодо взаємин з іншими людьми.

Під час проведення занять із підлітками важливо враховувати їхні особливості в когнітивній, емоційній і фізіологічній сферах, а також

розвивати їхнє мислення та навички емоційно-поведінкової саморегуляції. Дослідження дають можливість зробити висновок, що в підлітків, які виявляють агресивну поведінку, часто спостерігається недостатність розвинених виконавчих когнітивних функцій. Ці функції включають концентрацію уваги, устанавлення цілей і планування, прогнозування наслідків, вирішення проблем, самоконтроль, регуляцію емоцій, а також спроможність зіставляти інформацію з моральними судженнями та приймати рішення на основі цього.

Такий підхід дає змогу працювати з підлітками, сприяючи розвитку їхніх когнітивних та емоційних навичок, а також формувати позитивні стратегії взаємодії й конфліктного вирішення, що сприяє зниженню рівня агресивності й покращенню соціальної адаптації [2].

Консультативна та профілактична діяльність із батьками й учителями спрямована на усунення факторів, що провокують агресивну поведінку в дітей. Це досягається через інформування педагогів і батьків про особливості особистості агресивних дітей і способи розвитку навичок «ненасильницького спілкування», що включає активне слухання, уникнення оцінювального способу спілкування, використання «Я-повідомлень» замість «Ти-повідомлень» і відмови від застосування загроз і наказів. Також підтримується включення дитини в різноманітні гуртки, секції та студії за інтересами, а також у спортивні командні ігри для здобуття досвіду роботи в колективі з дотриманням устанавлених правил. Проводиться спільний аналіз з дитиною наслідків її поведінкових реакцій на проблемні ситуації. На заняттях запроваджуються конкретні правила поведінки, підкріплюючись системою заохочень за їх дотримання.

Результати дослідження вказують на наявні важливі аспекти тривожності серед учнів середніх класів, і розуміння цих аспектів може сприяти розробленню ефективних стратегій підтримки й подолання тривожності, через роботу включати індивідуальний підхід, розвиток навичок емоційного й соціального інтелекту, а також створення підтримувального навчального середовища. Розвиток навичок спостереження, відстеження власних потреб, адекватного сповіщення про них в асертивний спосіб, а також здатність приймати обдумані рішення, ураховуючи свої можливості є важливими навичками, які допоможуть підліткам покращити якість свого життя. Розвиток рефлексивних навичок через навчання дітей аналізувати й розуміти свої емоції, визначати причини тривожності й шукати конструктивні шляхи її подолання. Заняття фізичною активністю може допомогти знизити рівень стресу та підтримати загальний емоційний стан. Співпраця з батьками важлива для раннього

виявлення ознак тривожності й розроблення спільних стратегій підтримки дитини. Створення позитивного педагогічного середовища закладу освіти, у якому діти почуваються безпечно та підтримано, сприяючи позитивному спілкуванню й розвитку позитивних стосунків за підтримки педагогів. Застосування ігор і творчих занять може бути ефективним методом в роботі зі стресом і тривожністю. Ці аспекти можуть бути корисними для створення комплексного підходу до профілактики та подолання тривожності в дітей.

Серед опитаних респондентів середніх класів основними стилями вирішення конфліктних ситуацій є компроміс, уникнення та суперництво, що може вказувати на недостатню впевненість у власних переконаннях і намагання влаштувати всіх навіть за рахунок власних інтересів, утрату важливих принципів, конкурентність, бажання підкреслити свою перевагу, уникання активного включення в конфліктні ситуації, неготовність відстоювати свої права і співпрацювати для вироблення спільного рішення, невпевненість у власних здібностях вирішувати конфлікти. Відповідно, для побудови довготривалих довірливих взаємин у колективах класу закладів освіти важливим є розвиток серед учнів уміння співпрацювати, бути здатними до спільної роботи й вирішення конфліктів шляхом кооперації та партнерства через:

- розвиток позитивних якостей особистостей, таких як емоційний інтелект, уміння ефективно спілкуватися та будувати конструктивні міжособистісні взаємини;
- стимулювання розвитку вміння знаходити спільні точки зору й інтереси, а також виявлення компромісів і згоди, демонструючи відкритість до ідей інших людей;
- формування толерантності й готовності слухати інших, сприяючи створенню відкритого середовища для обміну ідеями та переживаннями;
- зосередження на усвідомленні власних емоцій і розумінні почуттів інших людей, розвиток емпатії, що можна досягти шляхом використання методик роботи з емоціями через сенсорні канали, розігрування сценаріїв, що відображають різні емоційні стани, а також використання творчих засобів, таких як малювання та ліплення, для вираження й розуміння емоцій.

Зазначені напрями сприяють формуванню емоційної компетентності й позитивного психосоціального розвитку особистості.

Серед учнів середніх класів контрольної та експериментальної груп виявлено особистісні особливості, що включають прояви егоцентричності й індивідуалізації. Рівні самооцінки в цих учнів коливаються від завищених до занижених. Неадекватна самооцінка та високий

рівень домагань можуть слугувати факторами, що сприяють домаганню досягнення цілей шляхом агресії та домінування над іншими. Ці учні можуть бути нечутливими до думки навколишніх, ставлячи перед собою завищені цілі та применшуючи можливості й результати діяльності інших людей. Такі риси особистості можуть впливати на їхню соціальну взаємодію та взаємини в колективі, а також визначати їхню поведінку в різних ситуаціях.

Зазначені особливості можуть також бути основою для подальших профілактичних заходів психологічного характеру через розроблення індивідуальних чи групових програм корекції, спрямованих на покращення самооцінки, розвиток емоційної й соціальної компетентності, а також управління конфліктами та підтримку позитивних стосунків у колективі.

Психологічні особливості роботи з дітьми, які мають завищену самооцінку, можна описати через такі напрями роботи:

- розвиток об'єктивної самооцінки шляхом роботи над розумінням реальних сильних і слабких сторін, а також збалансоване оцінювання власних можливостей;

- сприяння емпатії та взаємодії з іншими, навчання дитини співпереживати почуття й думки інших, а також розвиток навичок комунікації та співробітництва;

- підтримка здорових міркувань і переконань через розвиток реалістичних і позитивних переконань про себе й інших;

- розвиток навичок контролю за власними емоціями та реакціями на різні ситуації;

- сприяння відкритості до критики й відновлення після невдач, розуміння важливості розвитку резильєнтності й уміння навчатися на помилках;

- підтримка встановлення реалістичних цілей і досягнень, які відповідають рівню розвитку дитини;

- залучення батьків до роботи над збалансованою самооцінкою та створенням сприятливого середовища вдома;

- використання ігрової терапії та креативних методів для розвитку навичок внутрішньої самооцінки.

Учні із заниженою самооцінкою можуть недооцінювати свої сили й можливості, перебільшувати значення своїх невдач і відчувати постійну потребу в підтримці від оточення, орієнтуючись на думку інших. Такі учні можуть неохоче брати на себе відповідальність, бути сором'язливими і ставити перед собою менш високі цілі, ніж вони здатні досягти. Відповідно, такі учні можуть стати потенційними жертвами мобінгу.

Психологічна робота з дітьми, у яких занижена самооцінка, може включати різні напрями й методи, спрямовані на підвищення їхньої віри в себе та самоповаги:

- розвиток позитивного самосприйняття через роботу над ідентифікацією та підкресленням позитивних якостей, навичок і досягнень дитини;

- навчання методів емоційної регуляції та вміння подолати негативні думки;

- розвиток соціальних навичок через удосконалення вмінь спілкування, конструктивного вирішення конфліктів і взаємодії з іншими дітьми;

- допомога в установленні реалістичних цілей і розробленні планів для досягнення;

- індивідуальна або групова психотерапія з метою вирішення глибших психологічних проблем;

- залучення батьків для створення сприятливого домашнього середовища, яке підтримує позитивне самосприйняття дитини;

- розроблення методів для подолання негативних переконань і страхів, які можуть обмежувати розвиток дитини.

Психологічна робота з дітьми із заниженою самооцінкою вимагає терпіння й індивідуального підходу, а також урахування віку й особливостей кожної дитини.

Незбіг бажань мати успіх серед однолітків і можливостей досягнення цього за допомогою моральних пріоритетів може призводити до гальмування моральної поведінки. Це виявляється в підкресленні невдач інших, зловживанні роллю сильнішого та негуманному ставленні до однокласників, що, у свою чергу, формує позицію мобера. Наявність суперництва у взаємодії між однокласниками може свідчити про те, що особистість має виражену потребу реалізувати свій потенціал і не володіє іншими засобами й методами, окрім конкуренції та бажання показати свою унікальність і значущість порівняно з іншими. Унаслідок цього такі учні не завжди знаходять прийняття серед більшості класного колективу.

Наявність в учнівських колективах учнів, які є ізольованими та відторгнутими, свідчить про недостатню згуртованість у класах. Психологічна робота з відокремленими учнями або в класах, де спостерігається ізоляція або соціальна відокремленість, є ключовою для підтримки дитини і створення позитивного й такого освітнього середовища, що приймає.

Особливості психологічної роботи з такими учнями полягають у допомозі їм почувати себе прийнятими, включеними й підтриманими однокласниками через аналіз і розуміння причин відторгнення та ізоляції учнів у шкільному колективі, що може бути пов'язано з мобінгом, низькою самооцінкою й іншими факторами; індивідуальне консультування психологом ізольованої або відторгнутої дитиною з метою допомоги їй розуміти свої почуття, розвивати навички соціальної адаптації та підвищувати впевненість у собі; підтримка само-

поваги через розвиток позитивної самооцінки й впевненості в собі, а також навчання вміння відстоювати власні переконання та бути самостійним; робота над соціальними навичками шляхом засвоєння навичок спілкування, емпатії, розвитку взаємин з однокласниками, використання ігрової терапії та рольових ігор; організація групової роботи, де діти можуть навчатися комунікаційних навичок, спільному вирішенню конфліктів і розвитку соціальної взаємодії; психосоціальна підтримка через співпрацю зі спеціалістами, такими як соціальні працівники або психотерапевти, для розв'язання глибоких психологічних аспектів відторгнення й ізоляції; співпраця з учителями та батьками для створення підтримуючого середовища в класному колективі, де учень відчуває підтримку й належність; робота над антимобінговими програмами в класі для зменшення агресії та ізоляції, відторгнення; створення можливостей для спільних заходів і проєктів, де діти можуть співпрацювати та спілкуватися, що сприятиме покращенню взаємин між ними.

Недостатня сильна соціальна взаємодія й слабкість у навичках спілкування можуть впливати на психічне здоров'я учнів. Тому важливо, щоб діти отримували належну підтримку та допомогу для розуміння й подолання цих емоційних викликів, які враховують конкретні потреби та ситуації дитини чи класу.

Вирішення проблеми запобігання агресивній поведінці серед неповнолітніх вимагає радикальних соціально-економічних змін і поліпшення загальної морально-освітньої атмосфери, оскільки агресивна поведінка в середовищі учнів є відображенням сучасної суспільної реальності. Профілактика агресивної поведінки неповнолітніх важлива для запобігання та протидії цьому явищу. Основними напрямками профілактичної роботи в загальноосвітньому закладі є збереження позитивного статусу дитини в шкільному колективі, розвиток навичок самоконтролю, асертивної поведінки та позитивного самовизначення учасників освітнього процесу, а також уникання деструктивної й антисоціальної поведінки серед учнів.

Соціально-педагогічні й корекційні заходи для жертв шкільного насилля спрямовані на

створення психологічного комфорту, формування позитивного досвіду підтримки та довіри, розвиток упевненої поведінки й самооцінки, а також надання допомоги в розвитку конструктивного спілкування та комунікативної компетентності. Важливо знизити рівень агресивності й розвивати толерантність та емпатію в учнів для запобігання будь-яким проявам цькування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамчук О.В. Розповсюдження мобінгу у військовому середовищі як соціально-психологічна проблема. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні та психологічні науки»*. Хмельницький : НАДПСУ, 2009. № 48. С. 103–106.
2. Алексеєнко Т.Ф. Явища мобінгу та булінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»* : збірник наукових праць. Чернівці, 2012. № 16. Книга 2. С. 3–7.
3. Андреев Ю.С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. № 5 (1). С. 148–157.
4. Берека В.Є., Пастух Л.В. Управлінська діяльність керівників закладів освіти щодо попередження насильства, булінгу в освітньому середовищі. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти* : збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24 травня 2019 р.). Київ : ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2019. С. 13–17.
5. Величко М.С. Психологічний зміст та основні причини виникнення мобінгу серед дітей середнього шкільного віку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. 2019. № 1 (10). С. 21–24.
6. Волкова Н.П. Педагогіка : навчальний посібник. 2-ге вид., перероб., доп. Київ : Академвидав, 2007. 616 с.
7. Павленко М.С. Організація профілактичної роботи у закладах освіти з метою попередження мобінгу та інших видів цькування. *Габітус* : науковий журнал Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. 2022. Вип. 44. С. 99–105.

СЕКЦІЯ 8

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДОРΟΣЛИХ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРИВОГУ ТА ДЕПРЕСІЮ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR ADULTS WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER EXPERIENCING ANXIETY AND DEPRESSION

У статті досліджується важлива для сучасної клінічної психології проблематика – проблема прояву тривоги та депресії у осіб з розладами аутистичного спектра та психологічного супроводу такої категорії осіб у разі зазначених станів. Підкреслено схильність осіб з розладами аутистичного спектра до супутніх порушень та захворювань, вказано про підвищений ризик тривоги та депресії у осіб з розладами аутистичного спектра. Зазначена важлива роль особливостей психіки осіб з аутизмом, які впливають на прояви депресії та тривоги у цієї категорії населення та особливості психотерапії депресії та тривоги у разі аутизму. Проаналізовано наукові джерела щодо ефективних та емпірично доведених психологічних втручань для дорослих осіб з аутизмом, які переживають тривогу та депресію.

Метою статті є висвітлення теоретичних аспектів досліджень психологічних втручань для осіб з аутизмом, які переживають тривогу та депресію в контексті когнітивно-поведінкової терапії, терапії прийняття та відповідальності та керованої самопомоги. Методи, які були використані, – аналіз, синтез, порівняння й узагальнення психологічної літератури із зазначеної проблематики.

Висновки. Спираючись на аналіз сучасних наукових досліджень, було висвітлено особливості надання психологічного супроводу особам із РАС, які переживають тривогу та депресію. Було підкреслено, що такий напрям дослідження не досить представлений у вітчизняній науці. Відзначено перешкоди та проблеми, які продовжують існувати у наданні послуг психологічного супроводу для дорослих осіб із РАС, які їх потребують. Розглянуто основний психодіагностичний інструментарій для визначення рівнів депресії та тривоги у осіб із РАС. Зазначено, що адаптована КПТ, АСТ і керована самопомога є ефективно доведеними методами психологічного супроводу осіб із РАС. Підкреслено необхідність подальших наукових пошуків ефективних терапевтичних втручань, щоб забезпечити особам із РАС доступний та якісний психологічний супровід у разі депресії та тривоги. Бракує вітчизняного психодіагностичного інструментарію, адаптованого до потреб осіб з аутизмом, та клінічних протоколів, заснованих на доказах для цієї категорії населення, щоб покращити послуги надання психологічного супроводу дорослих осіб з аутизмом, які переживають тривогу і депресію.

Ключові слова: аутизм, розлади аутистичного спектра, РАС, дорослі з РАС, когнітивно-поведінкова терапія, КПТ, керована самопомога, тривога, депресія, терапія прийняття та відповідальності, АСТ.

The article examines an important issue for modern clinical psychology – the problem of the manifestation of anxiety and depression in persons with autistic spectrum disorders and the psychological support of this category of persons in these conditions. The tendency of persons with autism spectrum disorders to concomitant disorders and diseases is emphasized, and the increased risk of anxiety and depression in persons with autism spectrum disorders is indicated. The important role of the features of the psyche of persons with autism, which affect the diagnosis of depression and anxiety in this category of the population, and the features of the psychotherapy of depression and anxiety in autism are indicated. Scientific sources on effective and empirically proven psychological interventions for adults with autism experiencing anxiety and depression were analyzed. The purpose of the article is to highlight the theoretical aspects of research on psychological interventions for individuals with autism who experience anxiety and depression in the context of cognitive-behavioral therapy, acceptance and responsibility therapy, and guided self-help. The methods that were used are general theoretical analysis, synthesis, comparison and generalization of psychological literature on the mentioned issues. Conclusions. Based on the analysis and comparison of modern scientific studies, the level of providing psychological support to persons with ASD was highlighted. Obstacles and problems that continue to exist in the provision of psychological support services for persons with ASD who need them are noted. The main diagnostic methods for determining the levels of depression and anxiety in persons with ASD are considered. It is noted that CBT, AST and guided self-help are effectively proven methods of psychological support for people with ASD. This direction of research is not sufficiently represented in domestic science. The need for further scientific research into effective therapeutic interventions is emphasized in order to provide people with ASD with affordable and high-quality psychological support for depression and anxiety. There is a lack of psychodiagnostic tools adapted to the needs of people with autism to improve psychological support services in Ukraine.

Key words: autism, autism spectrum disorders, ASD, adults with ASD, cognitive behavioral therapy, CBT, guided self-help, anxiety, depression, acceptance and responsibility therapy, ACT.

УДК 159.97

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.48>

Вакуленко Ю.В.

доктор філософії у галузі психології,
асистент кафедри психодіагностики
та клінічної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Лебець Н.В.

студентка 2 курсу магістратури
освітньої програми «Ерготерапія»
Національний університет фізичного
виховання і спорту України

Вступ. Останніми роками спостерігається збільшення уваги щодо потреб дорослих осіб з розладами аутистичного спектра, в тому числі потреб у психологічному благополуччі. Активно досліджуються ефективні психологічні втручання для підтримки психічного здоров'я осіб із РАС. Більшість досліджень на поточний момент проведені на вибірках дітей та підлітків. У минулому оцінювалися втручання, спрямовані на зменшення або маскування поведінки, пов'язаної з аутизмом, але зараз такі втручання визнаються неефективними, стресогенними і шкідливими для осіб з аутизмом. Рух «нейрорізноманіття» (neurodiversity) розглядає аутизм як неврологічну варіацію, а не розлад, що потребує лікування. Цей рух надав інструменти для критики попередніх досліджень і перегляду того, що важливо в дослідженнях і на практиці для осіб із РАС. Це призвело до виділення дослідницьких пріоритетів, які зосереджуються на інтересах самих осіб із РАС. Дослідження показують, що люди з розладами аутистичного спектра надають перевагу результатам, пов'язаним з якістю життя, зниженням тривоги, депресії або проблемами, пов'язаними зі сном, соціальним благополуччям, міжособистісними стосунками та збільшенням участі в повсякденній діяльності, спільноті та роботі [10].

Відзначено, що люди з розладами аутистичного спектра мають підвищений ризик коморбідності з іншими супутніми розладами, вагомий відсоток серед яких становлять тривожні та депресивні розлади. Супутній депресії в осіб із РАС дослідниками досі приділялося менше уваги, ніж тривожності, можливо, через низькі оцінки поширеності в певних дослідженнях [3].

Виклики сучасного життя в Україні даються взнаки – тривала тривога, страх, невизначеність у завтрашньому дні, зміни місця знаходження тощо. Розуміння порушень психічного благополуччя осіб з порушеннями розвитку особливо важливе з огляду на зростаючу поширеність діагнозу РАС і збільшення потреби в терапевтичних послугах для цієї категорії осіб [1].

Виклад основного матеріалу. Термін «аутизм» є загальноживим скороченим відповідником термінів «Загальні розлади розвитку» (МКХ-10), «Розлад аутистичного спектра» (РАС) (DSM-V; МКХ-11) та застосовуваного в клінічній практиці терміна «Первазивні розлади розвитку» [1]. Характеризується якісними порушеннями соціальної комунікації та обмеженими й повторюваними моделями поведінки, інтересів або діяльності. Люди з аутизмом мають вищий рівень супутніх проблем психічного здоров'я, особливо емоційних розладів. Дослідження показують, що 53% стикалися з розладом настрою, а більше 50%

стикалися з тривожним розладом у певний момент свого життя [2].

Серед супутніх порушень у разі аутизму найпоширенішими вважаються тривога та депресія. Клінічні дослідження, що були проведені за участю дорослих осіб з аутизмом, які зверталися за психологічною підтримкою, свідчать про те, що депресія досить поширена у дорослих із РАС, причому рівень частоти коливається від 20 до 37% [3].

З огляду на поведінкові та когнітивні особливості осіб з аутизмом є потреба в адаптації та стандартизації заснованих на доказах методів психологічної підтримки для адекватного задоволення потреб цієї категорії осіб. Ці адаптації можуть включати збільшення використання текстової та/або візуальної інформації, акцентуватися на зміні поведінки, а не на когнітивних підходах, мати детально розписані інструкції та правила проведення сеансів психологічної підтримки, залучення друзів, родини чи опікунів дорослих людей з РАС [2].

Тривога у разі аутизму є важливим фактором для психотерапевтичних втручань через те, що вона поширена в зазначеній популяції і вона значно впливає на якість життя та добробут дорослих людей з РАС [7].

Досліджено зв'язок між соціальною тривогою та ключовими симптомами РАС, особливо труднощами у соціальному функціонуванні та взаємних соціальних взаємодіях, що сприяє високій поширеності соціальної тривожності у людей з аутизмом. Тобто труднощі із соціальною взаємодією та спілкуванням, з якими зазвичай стикаються люди з РАС, можуть призвести до збільшення поширеності та тяжкості соціальної тривоги, і, своєю чергою, ця підвищена тривожність може ще більше посилити наявний соціальний дефіцит. Було виявлено різні фактори для підтримки цього двостороннього зв'язку між соціальною тривожністю та соціальним функціонуванням, включаючи фізіологічне збудження, нетерпимість до невизначеності, соціальну замкнутість і труднощі з вираженням і розумінням емоцій. Крім того, особливість особистих інтересів, повторюваної поведінки та ригідності щодо розпорядку дня може ізолювати людей з аутизмом від їхніх нейротипових однолітків. Було встановлено, що це збільшує рівень відкидання та знущань, таким чином підвищуючи вразливість людей з РАС до негативного соціального досвіду. Сенсорна відраза до певного середовища, звуків або світла може спричинити дискомфорт і ще більше посилити передбачувану тривогу або поведінку уникнення. Відповідно, дефіцит соціальних навичок і соціальна тривожність тісно корелюють як у дітей, так і у дорослих з РАС [12].

Люди з РАС у чотири рази частіше відчувають депресію протягом життя, ніж люди без

аутизму. У недавньому мета-аналізі виявлено, що сукупні показники поширеності депресії у дітей, підлітків і дорослих із розладом аутистичного спектра за тривалість життя та поточні показники становили 14% і 12% відповідно. У мета-аналізі поширеності депресивного розладу у дорослих із РАС виявили, що сукупні показники поширеності на поточний момент і протягом життя становили 37% і 23% відповідно. Хоча обидва мета-аналізи поклалися майже виключно на вибірку з клінічних джерел і не могли повністю відображати всю популяцію молоді та дорослих з РАС, встановлено, що особи з аутизмом мають більший ризик розвитку депресивних розладів, ніж особи без РАС. Дорослі з РАС можуть бути вразливими до депресії з різних причин. Було виявлено, що сімейна історія депресії підвищує ризик депресивного розладу в осіб з РАС. Дослідження також показують, що початок коморбідної депресії у молоді та дорослих із РАС пов'язаний із серйозними негативними життєвими подіями, такими як сімейна хвороба та/або смерть. Іншими факторами, які, як було виявлено, пов'язані з депресією в осіб з РАС, є соціальне відторгнення та ізоляція. Порушення навичок соціального спілкування є основною ознакою РАС, і такі проблеми схиляють людей із РАС до частих негативних соціальних переживань. Посилення соціальних проблем, з якими стикаються люди з РАС порівняно з особами без РАС, могло сприяти більшій поширеності депресивних розладів у популяції з РАС. З огляду на підвищену поширеність депресії серед осіб із РАС, а також зв'язок депресії з безліччю інших психіатричних розладів та станом фізичного здоров'я у цій популяції ефективно лікування симптомів депресії у дітей і дорослих із РАС відіграє вирішальну роль. Слід зазначити, що тяжкість симптомів депресії може бути найважливішим предиктором суїцидальної поведінки в осіб із РАС; і самогубство є основною причиною передчасної смерті людей із РАС [13].

Важливим питанням лишається діагностика коморбідних тривоги та депресії у разі аутизму, адже психодіагностичний інструментарій повинен бути адаптований під потреби цієї категорії осіб. На сьогодні в Україні є необхідність в адаптації та розробці психодіагностичних методик для осіб з аутизмом. У міжнародних дослідженнях, присвячених проблематиці тривоги та депресії у осіб з аутизмом, використовуються такі методики: Шкала депресії, тривоги та стресу DASS-21 – шкала для самооцінки, яка використовується для вимірювання рівнів депресії, тривоги та стресу; Шкала соціальної тривожності Лібовіца (LSAS-SR). LSAS-SR – тест з 24 пунктів, що оцінює тривогу та уникнення соціальних ситуацій [13].

Огляди результатів наукових досліджень визначають клінічну ефективність адаптова-

ної когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) для певного кола проблем психічного здоров'я у дорослих людей із РАС. Інші дані свідчать про те, що такі втручання є економічно ефективними. Поширення адаптацій, що визнані корисними під час клінічних випробувань, є потужним кроком у поширенні доступу до психотерапії для цієї частини популяції. Було проведено систематичний огляд адаптацій КПТ для дорослих людей із РАС. Виявлено, що ці дослідження зазвичай використовували більше адаптацій, із додаванням використання навчання розпізнавання емоцій, а також адаптації, пов'язані напряму із розладом аутистичного спектра, тобто модифікація втручань до певної психологічної проблеми особи, яка проходить терапію [2].

Особі з аутизмом помітно часто страждають від високого рівня ригідності, який пов'язаний з визначеними симптомами РАС, такими як наполягання на однаковості та обмеженій та/або повторюваній поведінці, а також із супутніми симптомами тривоги. Підходи до терапевтичних втручань, які безпосередньо спрямовані на ригідність, можуть бути корисними для дорослих людей із РАС. Було визначено, що втручання на основі усвідомленості та прийняття (Mindfulness and acceptance based interventions – MABI) швидко набирають популярності як емпірично доведені методи терапії депресії, тривоги та інших психіатричних розладів. Теоретично було припущено, що MABI тренують наявні навички, які заохочують у людини із РАС спокійне спостереження та підвищену терпимість до незручних жорстких думок і поведінки, а не намагаються їх змінити; і заохочувати більш адаптивні, гнучкі поведінкові реакції [7].

Самоприйняття також є важливим критерієм у психічному здоров'ї дорослих людей із РАС – наприклад, безумовне самоприйняття в неклінічних вибірках показало негативну кореляцію з тривогою і депресією. Багато дорослих людей із РАС хочуть, щоб їх інші визнавали такими, якими вони є, і пишуться тим, що вони є нейродивергентними. У іншому дослідженні розглядалося особисте прийняття того, що людина належить до аутистичного спектра. Дослідники зазначили, що ті, хто сильніше ідентифікував себе з концепцією нейрорізноманіття, схильні сприймати сам аутизм більш позитивно. Нещодавні дослідження також показали, що позитивна ідентифікація з аутичною ідентичністю опосередковує зв'язок між самооцінкою та проблемами психічного здоров'я, припускаючи, що особисте прийняття аутизму як частини своєї ідентичності може захистити від депресії та тривоги. Незважаючи на це, багато людей із РАС часто повідомляють про «маскування» або «камуфляж», тобто вони можуть використовувати

вати стратегії, щоб замаскувати той факт, що вони належать до спектра аутизму, щоб «вписатися» в неаутичний світ [5].

Доступ до психологічних втручань, заснованих на доказах, може бути проблемою для осіб з аутизмом порівняно з населенням загалом. Психотерапія є за своєю суттю соціальним процесом, що особливо складний для тих, хто має труднощі соціального спілкування. Відвідування терапевтичного сеансу передбачає знайомство з новою людиною, розмову з нею про особисту інформацію та налагодження стосунків з часом, усі процеси, які можуть бути складними для осіб з аутизмом. Широке використання групової терапії або телефонних зустрічей може створити додаткові проблеми соціального спілкування для людей із РАС. Соціальна взаємодія по телефону без візуальних підказок, імовірно, буде проблемою для представників цієї категорії населення. Так само групове втручання з декількома учасниками може бути надзвичайно важким для людини із РАС, якій важко зрозуміти соціальний світ. Крім того, добре задокументовані труднощі виконавчої функції у разі РАС можуть означати, що планування та відвідування зустрічей, а також виконання запланованих домашніх завдань складніше для цієї групи осіб. Нарешті, спостерігається високий рівень алекситимії у людей з аутизмом, і ці труднощі з помічанням і позначенням емоцій вплинуть на їхню здатність отримати користь від терапії [2].

Алекситимія може бути модифікуючим фактором, який взаємодіє з одночасними основними рисами аутизму та/або симптомами тривоги та депресії, що призводить до індивідуальних відмінностей у результатах або відповіді на терапію. Крім того, алекситимія може бути передвісником пізніших соціально-емоційних і психічних проблем зі здоров'ям – потенційно через труднощі зі сприйняттям/продукуванням емоцій та/або регулюванням емоцій [11].

Зростаюча кількість досліджень свідчить про те, що розмовна психотерапія, як-от когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), може зменшити тривожність і депресію у вербальних дорослих з РАС. Багато дорослих без розладів аутичного спектра віддають перевагу розмовній психотерапії, а не медикаментам через побічні ефекти ліків. Порівняно з медикаментами КПТ є більш економічно ефективною і може продемонструвати кращі довгострокові ефекти для осіб з аутизмом [9]. «Низькоінтенсивна» когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), включаючи поведінкову активацію, рекомендована як заснована на доказах психотерапія легкої та помірної депресії. Для дорослих людей з аутизмом «низька інтенсивність» означає менше використання часу терапевта шляхом надання інформації, що ґрунтується

на доказах, доступ до якої можна отримати самостійно (самодопомога) або за підтримки психолога (керована самодопомога), або у вигляді групової терапії [4].

Терапія прийняття та відповідальності (АСТ) – це терапія, яка використовується в груповій або індивідуальній формі, спеціально спрямованій на підвищення психологічної гнучкості або здатності ефективно змінювати чи наполягати на своїй поведінці заради осмисленого життя та досягнення своїх цілей. На відміну від інших терапій, метою АСТ є не однозначне покращення симптомів. Навпаки, АСТ допомагає людям розпізнати негативні наслідки уникнення в їхньому житті, водночас надаючи інструменти для внесення значущих змін у життя (наприклад, визначення та відданість своїм цінностям). Було проведено одне дослідження щодо використання АСТ для людей із РАС, в якому досліджували шеститижневу групу навчання навичок АСТ з підлітками та молоддю з аутизмом. Учасники, які проходили АСТ, продемонстрували значно нижчий рівень стресу, гіперактивності та емоційного стресу, крім того, покращилася соціальна поведінка. Крім того, результати зберегалися після двомісячного спостереження. Важливо відзначити, що досліджувані були задоволені терапією АСТ, при цьому 93% повідомили про «високу або дуже високу» задоволеність [6]. Було виявлено, що АСТ є корисною терапією для зменшення супутніх психіатричних симптомів, таких як тривога, депресія та стрес, а також для підвищення якості життя у осіб з аутизмом [8].

Висновки. Спираючись на аналіз сучасних наукових досліджень, було висвітлено особливості надання психологічного супроводу особам із РАС, які переживають тривогу та депресію. Було підкреслено, що такий напрям дослідження не досить представлений у вітчизняній науці. Відзначено перешкоди та проблеми, які продовжують існувати у наданні послуг психологічного супроводу для дорослих осіб з РАС, які їх потребують. Розглянуто основний психодіагностичний інструментарій для визначення рівнів депресії та тривоги у осіб із РАС. Зазначено, що адаптована КПТ, АСТ і керована самодопомога є ефективно доведеними методами психологічного супроводу осіб із РАС. Підкреслено необхідність подальших наукових пошуків ефективних терапевтичних втручань, щоб забезпечити особам із РАС доступний та якісний психологічний супровід у разі депресії та тривоги. Бракує вітчизняного психодіагностичного інструментарію, адаптованого до потреб осіб з аутизмом, та клінічних протоколів, заснованих на доказах для цієї категорії населення, щоб покращити послуги надання психологічного супроводу дорослих осіб з аутизмом, які переживають тривогу і депресію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакуленко Ю.В. Особливості прояву ПТСП у осіб із розладами аутистичного спектра. *Габітус*. 2022. Вип. 44. С. 270–275. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.46>.
2. Cooper K., Loades M.E., Russell A. Adapting psychological therapies for autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2018. Vol. 45. P. 43–50. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2017.11.002>.
3. Hollocks Matthew J., Lerh Jian Wei, Magiati Iliana, Meiser-Stedman Richard Brugh, Traolach S. Anxiety and depression in adults with autism spectrum disorder: a systematic review and meta-analysis. *Psychological Medicine*. 2018. P. 1–14. <https://doi.org/10.1017/S0033291718002283>.
4. Russell Ailsa, Gaunt Daisy M, Cooper Kate, Barton Stephen, Horwood Jeremy, Kessler David, Metcalfe Chris, Ensum Ian, Ingham Barry, Parr Jeremy R, Rai Dheeraj, Wiles Nicola. The feasibility of low-intensity psychological therapy for depression co-occurring with autism in adults: The Autism Depression Trial study – a pilot randomised controlled trial. 2019. *Autism*. <https://doi.org/10.1177/1362361319889272>.
5. Cage Eilidh, Di Monaco Jessica, Newell Victoria. Experiences of Autism Acceptance and Mental Health in Autistic Adults. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 2017. <https://doi.org/10.1007/s10803-017-3342-7>.
6. Maisel Max E., Stephenson Kevin G., Cox Jonathan C., South Mickle. Cognitive defusion for reducing distressing thoughts in adults with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2019. Vol. 59. P. 34–45. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2018.12.005>.
7. Aller T.B., Barrett T., Levin M., McClain M.B. Measuring psychological flexibility in autistic adults: Examining the validity and reliability of the AAQ-II, BEAQ, and VQ. *Journal of Contextual Behavioral Science*. 2022. Vol. 26. P. 125–133. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2022.09.001>.
8. Pahnke Johan, Hirvikoski Tatja, Bjureberg Johan, Bölte Sven, Jokinen Jussi, Bohman Benjamin, Lundgren Tobias. Acceptance and commitment therapy for autistic adults: An open pilot study in a psychiatric outpatient context. *Journal of Contextual Behavioral Science*. 2019. doi:10.1016/j.jcbs.2019.04.002.
9. Maddox Brenna B., Kang-Yi Christina D., Brodtkin Edward S., Mandell David S. Treatment utilization by adults with autism and co-occurring anxiety or depression. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2018. Vol. 51. P. 32–37. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2018.03.009>.
10. Curnow E., Rutherford M., Maciver D., Johnston L., Prior S., Boilson M., Shah P., Jenkins N., Meff T. Mental health in autistic adults: A rapid review of prevalence of psychiatric disorders and umbrella review of the effectiveness of interventions within a neurodiversity informed perspective. *PLOS ONE*. 2023. Vol. 18(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0288275>.
11. Oakley Bethany F.M., Jones Emily J.H., Crawley Daisy, Charman Tony, Buitelaar Jan, Tillmann Julian, Murphy Declan G., Loth Eva. Alexithymia in autism: cross-sectional and longitudinal associations with social-communication difficulties, anxiety and depression symptoms. *Psychological Medicine*. 2020. P. 1–13. <https://doi.org/10.1017/S0033291720003244>.
12. Emily R. Bemmer, Kelsie A. Boulton, Emma E. Thomas, Ben Larke, Suncica Lah, Ian B. Hickie, Adam J. Guastella. Modified CBT for social anxiety and social functioning in young adults with autism spectrum disorder. *Molecular Autism*. 2021. <https://doi.org/10.1186/s13229-021-00418-w>.
13. Menezes Michelle, Harkins Christina, Robinson Melissa F., Mazurek Micah O. Treatment of Depression in Individuals with Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2020. Vol. 78. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2020.101639>.

ПСИХОДІАГНОСТИКА КУЛЬТУРНОГО, СІМЕЙНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО КОМПОНЕНТІВ НЕРВОВОЇ ОРТОРЕКСІЇ

PSYCHODIAGNOSTICS OF CULTURAL, FAMILY AND INDIVIDUAL COMPONENTS OF ORTHOREXIA NERVOSA

Феномен нервової орторексії у сучасному світі актуалізується все більше. Створення нових психодіагностичних інструментів для дослідження цього явища сприяє поглибленню теоретичних знань та практичних методів. Концептуалізація конструкту нервової орторексії у своїй таксономічній ієрархії складає три таких основних компоненти: культурний аспект, сімейний та індивідуальний. У статті представлена спроба дослідити три компоненти нервової орторексії та зробити на їх основі шкали для психометричного інструменту. Перша версія опитувальника склалася із трьох шкал – культурної орторексії, сімейної орторексії та індивідуальної орторексії. Пілотний проєкт нового опитувальника з орторексії був проведений на вибірці у 90 респондентів та налічував 16 пунктів і три шкали. У статті наведений вичерпний статистичний аналіз усіх запитань. Автором зроблено детальний аналіз описових статистик, розподілу та частотності, перевірено надійність шкал за різними критеріями. Проаналізовано кожне запитання з огляду на його роботу і відгук у респондентів. Окрім цього, у статті наводяться детальні пошукування у сфері факторних навантажень розвідувального та підтверджувального характеру. Робота над факторною структурою опитувальника стала однією із основоположних, адже на меті був саме підбір відповідних точних запитань для кожної зі шкал конструкту. Таким чином, було перевірено теоретичну і створено дві емпіричні моделі опитувальника (трифакторну та чотирифакторну) за допомогою експлораторного та конфірмаційного факторного аналізу. Порівняння кожної із моделей здійснювалося шляхом оцінки їх інкрементальних та абсолютних індексів відповідності. Побудовано ієрархічну модель структурних рівнянь для фінальної моделі, яка дає змогу оцінити візуально регресійні взаємозв'язки між елементами системи усього опитувальника. Проміжний варіант опитувальника у якості робочої версії наведено у Додатку.

Ключові слова: нервова орторексія, психодіагностика нервової орторексії, опитуваль-

ник нервової орторексії, аналіз конструктів орторексії.

The phenomenon of orthorexia nervosa is becoming more and more relevant in the modern world. The creation of new psychodiagnostic tools for the study of this phenomenon contributes to the deepening of theoretical knowledge and practical methods. Conceptualization of the construct of orthorexia nervosa in its taxonomic hierarchy consists of three main components: cultural aspect, family and individual. The article presents an attempt to investigate the three components of nervous orthorexia and to make scales for a psychometric instrument based on them. The first version of the questionnaire consisted of three scales: "Cultural orthorexia", "Family orthorexia" and "Individual orthorexia". The pilot project of the new orthorexia questionnaire was conducted on a sample of 90 respondents and includes 16 items and three scales. The article provides a comprehensive statistical analysis of all questions, a detailed analysis of descriptive statistics, distribution and frequency, the reliability of the scales according to various criteria is checked. Each question was analyzed in view of its work and feedback from the respondents. In addition, the article provides detailed searches in the field of factor loadings of an exploratory and confirmatory nature. The work on the factor structure of the questionnaire became one of the fundamental ones, because the goal was precisely the selection of appropriate and precise questions for each of the scales of the construct. Thus, the theoretical one was tested and two empirical models of the questionnaire (three-factor and four-factor) were created using exploratory and confirmatory factor analysis. Comparisons of each of the models were made by evaluating their incremental and absolute fit indices. A hierarchical model of structural equations was built for the final model, which makes it possible to visually assess the regression relationships between the elements of the entire questionnaire system. An intermediate version of the questionnaire as a working version is given in the Appendix.

Key words: orthorexia nervosa, psychodiagnosis of orthorexia nervosa, orthorexia nervosa questionnaire, analysis of orthorexia constructs.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.49>

Кучина В.В.

аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. У сучасному світі феномен нервової орторексії набуває все більшої актуальності. Західна культура диктує свою моду та тренди на здоровий спосіб життя, який має яскраве візуальне підкріплення у рекламі та соціальних мережах. Спекулювання на понятті «екологічно чиста їжа» натякає на те, що існує і «брудна» їжа – дихотомічна когнітивна помилка магічного мислення, що є основою для розвитку патології. Такі ідеї продвигуються у вигляді прагнення до «очищення» тіла за допомогою «чистої їжі», виключення з раціону цілих груп продуктів (м'ясних, молочних, термічно оброблених тощо), одержимості

плануванням раціону та підрахунком індивідуальної добової норми калорій і нутрієнтів, ритуальним завчасним підготуванням списків меню, продуктів і страв. Основною ідеєю цього всього є одержимість **ЯКІСТЮ** вживаної їжі (а не її **КІЛЬКІСТЮ**, як при анорексії). Проте деякі останні дослідження говорять про те, що основним мотивом є все ж таки зменшення ваги, а «чиста їжа» – просто інструмент для цього [9]. Ще глибше лежить індивідуальна потреба у підвищенні самоцінності за рахунок порівняння себе із іншими людьми, що «знаходяться на нижчому рівні свідомості» [17]. Така поведінка підживлюється соціально-куль-

турними нормами і призводить до негативних змін у міжособистісних стосунках, соціальної ізоляції (через потребу у особливій їжі) і, зрештою, пригнічує загальний психофізіологічний стан людини та знижує якість її життя [7].

Варто згадати, що термін «орторексія» складається із двох грецьких слів – “ortho” – «правильний», “orexi” – «апетит». Термін був запропонований Стівеном Бретменом у 1977 році як патерн деструктивної харчової поведінки, що означає патологічну одержимість здоровим харчуванням.

Досі розробляються діагностичні критерії для диференційної діагностики нервової орторексії (orthorexia nervosa, ON), і вона ще не внесена до переліку в МКБ-10 (11), ні у DSM-5. Досі тривають дебати щодо того, куди краще віднести цей психічний розлад – до розладів харчової поведінки (селективний розлад харчування) або до obsесивно-компульсивних розладів, чи це є окремий розлад, чи підтип одного з двох вищезгаданих. Окрім цього, вчені намагаються визначити силу впливу культурної компоненти на розвиток розладу, адже, за деякими дослідженнями, орторексія може бути одним з видів прояву стресу [15].

У дослідженні А. Cheshire, М. Berry, А. Fixsen (2020) [3] наводиться повна логічна та ієрархічна інфографіка причин та обставин нервової орторексії, де є місце усім аспектам життя як внутрішнього (особистим проблемам) так і соціального і їх впливу на розвиток захворювання. Саме із цього дослідження була взята ідея розподілити опитувальник на 3 основні шкали – культурну, сімейну та індивідуальну.

Серед груп ризику – спортсмени, дієтологи, практикуючі йогу та люди із сфери медицини та охорони здоров'я, люди, що мають високий дохід, у яких наявний страх хронічних та невиліковних хвороб, які часто користуються інстаграмом [24].

Найбільш палко зараз обговорюється питання етіології нервової орторексії, а саме у дискурсі її розвитку від здорової орторексії до нервової орторексії [6]. Паралельно із цим вчені намагаються визначити, чи є орторексія окремим розладом або культурним феноменом прояву індивідуального стресу.

Психометричний інструментарій для діагностики нервової орторексії продовжує вдосконалюватися з огляду на те, що досі не існує клінічних критеріїв диференційної діагностики. Проте є такі опитувальники: тест нервової орторексії Бретмена (BOT), Римський опитувальник нервової орторексії, опитувальник OPTO-15 [10], Eating Habbits Questionnaire (EHO) [13], Dusseldorf Orthorexia Scale (DOS) [5], Barcelona Orthorexia Scale (BOS) [4], Teruel Orthorexia Scale (TOS) [21], Orthorexia Nervosa Inventory (ONI) нові інструменти [20] та ORTO-R [22].

З огляду на те, що вчені досі намагаються виокремити золотий стандарт діагностичних критеріїв для нервової орторексії, не існує затвердженого опитувальника і, таким чином,

не існує єдиноприйнятих світових гайдлайнів психотерапії розладу нервової орторексії. Однак вже закріплюються деякі напрацювання. Наприклад, терапевтичний протокол нервової орторексії повинен бути мультидисциплінарним та комбінувати психофармакологічні методи (антидепресанти виду інгібіторів зворотного захоплення серотоніну та антипсихотики), когнітивно-поведінкову психотерапію виду «Exposure and response prevention (ERP)» та психоедукацію, враховуючи сильну коморбідність нервової орторексії, нервової анорексії та obsесивно-компульсивного розладу.

Основні цілі, які має психотерапія орторексії, – урізноманітнення харчових патернів (розширення набору продуктів), покращення навичок соціалізації (при прийомі їжі), розширення тем для обговорення (крім розмов тільки про харчування) та уникнення недоїдання, подолання тривоги через obsесивні думки та експозицію поведінкових ритуалів [23].

Мета дослідження полягає у створенні психодіагностичного інструменту нервової орторексії за допомогою концептуалізації трьох складових конструктів – культурного аспекту, сімейного та індивідуального.

Серед українських вчених дослідженням нервової орторексії займалася М. Фатєєва [2], О. Лозова та О. Дробот. Вчені досліджували нервову орторексію, аналізуючи семантичні репрезентації та інтуїтивне харчування.

З огляду на вищезазначене **актуальність дослідження** стає очевидною: поняття нервової орторексії має бути досліджене із багатьох сторін, в тому числі за допомогою створення нових психометричних інструментів.

Заява про доступність даних. Згідно із принципами відкритої науки базу даних та скрипт для аналізу можна завантажити за посиланням <https://osf.io/w82zh/> із сайту Open Science Framework.

Завданням статті є створення нового психометричного інструменту для нервової орторексії, створення нових шкал для нервової орторексії, осмислення трьох компонентів конструкту нервової орторексії.

Матеріали та методи. Статистичний аналіз першого етапу розробки «Трикомпонентного опитувальника орторексії» (OPTO-3) виконувався у програмному середовищі RStudio (версія 1.4.17.17) [1].

Виклад основного матеріалу. Загалом у пілотному опитуванні для першого етапу було зібрано дані 90 респондентів. Із них було 79 жінок та 11 чоловіків (середнім віком 38,7 років), 1 особа вказала, що вона «не визначилась» із гендерною приналежністю. Дані збиралися шляхом онлайн-анкетування із розповсюдженням посилання через соцмережі.

Додатково було зібрано соціодемографічну інформацію (вік, стать, задоволеність життям) для здійснення перевірки декількох гіпотез. Наприклад, у респондентів запитувалося «Чи

задоволені ви власним життям?» із такими варіантами відповіді: «Повністю не погоджуюся» (обрала 1 респондентка), «Частково не погоджуюся» (обрали 5 респондентів), «Важко сказати» (обрали 14 респондентів), «Майже погоджуюся» (обрали 52 респонденти), «Повністю погоджуюся» (обрали 18 респондентів). При порівнянні груп на цьому етапі статистично значимі відмінності не були знайдені.

Структура опитувальника та підрахунок балів. Перша версія опитувальника склалася із трьох шкал – культурної орторексії, сімейної орторексії та індивідуальної орторексії. Крім цього, розраховувався інтегральний показник як сума балів за усі відповіді. Максимальна кількість можливих інтегральних балів може скласти 80, мінімальна кількість – 16 балів.

Шкала для оцінки нервової орторексії є інтервальною лайкертівською з відповідями від 1 до 5 балів. Оцінка та діагностичний висновок лежать у межах двох середніх квартилей, наприклад градації суми по 20 балів: 16–20 балів – відсутність орторексії, 21–41 бал – помірна вираженість, 42–61 бал – наявність орторексії, 62–80 балів – сильна вираженість орторексії.

Підрахунок балів за шкалами. Шкали культурної орторексії та індивідуальної орторексії налічують по 5 запитань із максимально можливим балом 25, тому патологічним можна вважати рівень від 17 до 25 балів, нормальним – від 9 до 17 балів, відсутністю вимірюваної ознаки – від 0 до 9 балів. Шкала сімейної орторексії має 6 запитань. Отже, відсутність ознаки – від 0 до 10 балів, норма – від 11 до 20, патологія – від 21 до 30 балів.

Результати статистичного аналізу. Дескриптивний аналіз опитувальника ОРТО-3 засвідчив, що дані відповідають нормальному розподілу за критерієм Шапіро – Уїлка ($p = 0,3563$).

Результати описових статистик за інтегральним показником та субшкалами подано у таблиці 1. Так, можна побачити, що шкала індивідуальної орторексії дуже ненормована і має сильний від’ємний ексцес та лівосторонню асиметрію.

Таблиця 1

Дескриптивні статистики

N = 90	Інтегральний бал	Культурна орторексія	Сімейна орторексія	Індивідуальна орторексія
Асиметрія	0,15	0,54	0,15	-0,34
Ексцес	0,24	0,07	-0,3	-0,49
Середнє	38,99	2,08	2,38	2,86
Стандартне відхилення	7,81	0,64	0,59	0,84
Похибка середнього	0,82	0,07	0,06	0,09
Медіана	38	2	2,33	3
Критерій Шапіро – Уїлка	$p = 0,3563$	$p = 0,01169$	$p = 0,1783$	$p = 0,04098$

Шкала сімейної орторексії також має сильний від’ємний ексцес, проте асиметрія зовсім незначна. Шкала культурної орторексії має сильну правосторонню асиметрію, що свідчить про те, що у відповідях переважають варіанти підвищення значень. У таблиці 2 подано середні значення за шкалами по групах за статтю та задоволеністю життям.

Таблиця 2

Середні значення

N=90	Стать		Задоволеність життям				
	Чоловіки	Жінки	1	2	3	4	5
Інтегральний бал	39,9	38,9	37,0	39,6	37,9	39,9	37,2
Культурна Орторексія	2,1	2,1	2,4	2,4	1,8	2,1	2,0
Сімейна Орторексія	2,4	2,4	2,2	2,5	2,4	2,4	2,2
Індивідуальна Орторексія	3,0	2,8	2,4	2,5	2,9	2,9	2,8

На Рис. 1 продемонстрована діаграма розподілу значень за інтегральним балом по орторексії, на якій відображений сильний ексцес, що свідчить про перевагу значень у одному діапазоні.

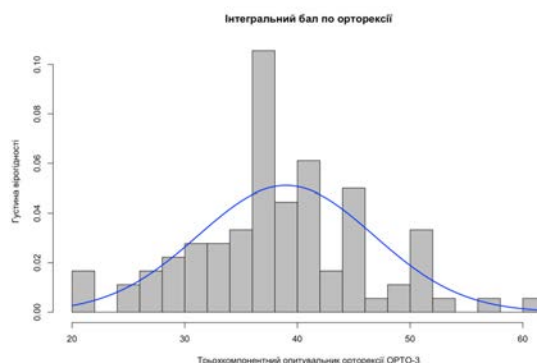

Рис. 1. Діаграма розподілу значень за інтегральним балом ОРТО-3

Аналіз кореляцій пілотної версії «Трикомпонентного опитувальника по орторексії ОРТО-3» проводився за допомогою метода параметричних статистик Пірсона. Міжшкалова кореляційна матриця, продемонстрована у Таблиці 3, засвідчує наявність значимого ($p < 2,2e-16$) кореляційного зв’язку на рівні $r = 0,78$ між шкалами «культурна орторексія» та «інтегральний бал», що вказує на мультиколінійність цих понять. Також сильний та значимий ($p < 2,2e-16$) кореляційний зв’язок на рівні $r = 0,77$ було знайдено між шкалами індивідуальної орторексії та інтегральним балом. Це також може бути свідченням потрапляння у ціль щодо структурування градацій конструкту орторексії із трьох компонентів, але це ще буде перевірено у третьому розділі за допомогою факторних моделей.

Таблиця 3
Міжшкалові кореляції опитувальника
ОРТО-3

	Інтегральний бал	Культурна орторексія	Сімейна орторексія	Індивідуальна орторексія
Інтегральний бал	1	0,78*	0,56*	0,77*
Культурна Орторексія	0,78*	1	0,19	0,52*
Сімейна Орторексія	0,56*	0,19	1	0,04
Індивідуальна Орторексія	0,77*	0,52*	0,04	1

Шкали культурної та індивідуальної орторексії корелюють між собою також на високому і значимому ($p = 7,979e-08$) рівні $r = 0,52$. Сімейна орторексія із інтегральним балом показала високий та значимий ($p = 8,179e-09$) кореляційний зв'язок на рівні $r = 0,56$, що свідчить про те, що ці поняття добре пов'язані одне із одним і зростання значень одного показника впливає на зростання значень іншого лінійним чином. Досить слабким ($r = 0,19$) і незначимим ($p = 0,06$) виявився зв'язок між шкалами культурної та сімейної орторексії, що може свідчити про те, що питання конструктів поставлені таким специфічним чином, щоби диференціювати ці поняття. Як для опитувальника, це може бути хороший результат, адже ми досліджуємо структуру конструктів і переслідуюмо мету більше, надійніше і більш валідно відрізнити поняття. Так само і з шкалами сімейної та індивідуальної орторексії (див. рис. 1–3), які майже не мають ($r = 0,04$) кореляційного зв'язку і він не значимий ($p = 0,6$).

Надійність шкал опитувальника ОРТО-3 перевірялася за коефіцієнтами α Кронбаха, λ 6 Гутмана та Ω Макдональда. Для порівняння вони наведені у Таблиці 4.

Таблиця 4
Надійність шкал ОРТО-3

	Інтегральний бал	Культурна орторексія	Сімейна орторексія	Індивідуальна орторексія
α Кронбаха (нестандарт.)	0,58	0,31	0,15	0,6
λ 6 Гутмана	0,67	0,47	0,34	0,64
Ω Макдональда	0,66	0,42	0,50	0,61

Нестандартизований коефіцієнт α Кронбаха підраховується шляхом використання дисперсії пунктів та дисперсії шкали у цілому. У різних джерелах погляди на достатній рівень коефіцієнту різняться, однак найнижча межа починається від 0,6. Так, із таблиці 4 видно, що позначки 0,6 сягнула тільки шкала «індивідуальна орторексія». Проте інтегральний бал по усім пунктам опитувальника зовсім трохи не дотягує до 0,6 і залишається на рівні 0,58. З іншими двома шкалами ситуація погана: культурна орторексія зупинилася на 0,31, а сімейна взагалі набрала тільки 0,15. Це свід-

чить про те, що питання для конструктів для сімейної та культурної орторексії вибудовані неналежним чином і влучення у контекст не було досягнуто на першому етапі – шкали не мають єдиної семантичної основи. Це може також означати, що кожна субшкала розділяється ще на кілька своїх власних субшкал, які слід розробляти окремо. Наприклад, сімейна орторексія може сама бути окремим конструктом, а не належати до якогось іншого. Далі у роботі буде розглянуто більш детально те, які саме пункти погано працюють на шкалу і як можна підвищити рівень надійності, виключивши чи пересортувавши пункти.

Значення стандартних похибок для нестандартизованого значення α Кронбаха були отримані такі. Наприклад, для сімейної орторексії отримано занадто великий інтервал похибки (0,14), що для такого показника α Кронбаха (0,15) є недопустимим. Показник похибки для шкали індивідуальної орторексії є меншим (0,1). Досить високим є показник α Кронбаха для шкали (на рівні 0,6). Це свідчить про те, що α Кронбаха у популяції займає діапазон від 0,5 до 0,7.

Усереднені кореляції між завданнями в межах кожної зі шкал показують можливий α Кронбаха за умови стандартизації усіх балів опитувальника. Так, за результатами ми маємо показник для шкали «індивідуальна орторексія» 0,26, для сімейної – 0,014 і для культурної – 0,12. Це означає, що група нетипових значень для індивідуальної орторексії починається вже після 2,3 балів. Отже, 0,23 як отриманий результат інтеркореляції для шкали «індивідуальна орторексія» свідчить про те, що слабкий зв'язок є.

Медіанні кореляції: інтегральна – 0,071, культурна – 0,087, сімейна – 0,045, індивідуальна – 0,278. Для шкали індивідуальної орторексії медіанний показник є вищим за попередній середній, що свідчить про те, що у шкалі наявні якісь питання, які погано на неї впливають. Це значить, що α Кронбаха можна буде підняти, виключивши ці погано працюючі питання.

Оскільки α Кронбаха – це оцінка тільки нижньої межі коефіцієнту надійності, підраховувалася також λ Гутмана та Ω Макдональда, показники яких наведені у Таблиці № 3.1, що виявилася більш високою, що свідчить про більшу надійність опитувальника.

Слід додати, що у таблиці 5 наведені результати частот – скільки разів респонденти обирали варіанти відповідей, за розподілом яких можна побачити те, які пункти диференціюють краще, а які гірше.

Таблиця 5

Таблиця частот ОРТО-3

Пункт	1 бал	2 бали	3 бали	4 бали	5 балів
1	0,49	0,22	0,13	0,12	0,03
2	0,68	0,17	0,06	0,07	0,03
3	0,11	0,13	0,17	0,33	0,26
4	0,62	0,21	0,10	0,04	0,02
5	0,23	0,16	0,14	0,22	0,24
6	0,36	0,08	0,21	0,27	0,09
7	0,58	0,18	0,10	0,06	0,09
8	0,36	0,28	0,08	0,19	0,10
9	0,30	0,12	0,21	0,22	0,14
10	0,48	0,16	0,12	0,14	0,10
11	0,46	0,27	0,09	0,11	0,08
12	0,20	0,10	0,14	0,39	0,17
13	0,26	0,20	0,28	0,20	0,07
14	0,16	0,27	0,20	0,21	0,17
15	0,39	0,31	0,11	0,13	0,06
16	0,56	0,09	0,10	0,17	0,09

Аналізуючи таблицю 5, слід звернути увагу на те, що 1 бал найчастіше ставився на усі пункти порівняно із 5 балами, які дуже рідко обиралися респондентами, тільки пункт № 5 та № 14 обиралися трохи частіше. Це може свідчити про те, що запитання потрібно переглянути і відкорегувати. Окрім цього, потрібно відкорегувати саму Лайкертівську шкалу для відповідей. Людям було простіше відповісти негативно, можливо, тому, що вони не розуміли, про що ідеться у запитанні.

Наприклад, це стосується запитання № 5 «Батьки примушували їсти, навіть коли не був\ла голодний\на», що має дуже сильний відгук у респондентів, у відповідь на яке використовувалася уся шкала Лайкерта. Можна сказати, що це питання торкається наболілої теми для багатьох респондентів.

Також пункт № 2 та № 4 працюють найгірше, адже більшість людей обрала відповідь «повністю не погоджуюся». Дійсно, твердження «Мама (чи тато) постійно була\був на дієті або дотримувалася посту» за пункту № 2 має у собі дві суперечливі взаємозамінні і недоповнюючі одна одну ідеї про дієту і пост. Це різні речі, тому поєднання їх в одному пункті збиває з пантелику респондентів.

Пункт № 4 «Краще переїсти ніж недоїсти» також нестабільний, адже не зовсім зрозуміло, що саме потрібно виміряти. Слід конкретизувати його та спростити. Також слід звернути увагу на те, що воно не конкретизує культурну складову, а виглядає як індивідуальне упередження.

Продовжуючи аналіз надійності опитувальника ОРТО-3, наступним кроком була зроблена процедура оцінки надійності при виключенні деяких пунктів. Наприклад, оцінюючи шкалу «культурна орторексія», ми отримали Кронбаха 0,31. Крім цього, RStudio видав примітку із попередженням про те, що пункти № 1

та № 4 негативно корелюють із усією шкалою і мають бути переведені у зворотні. У разі якщо виключити із шкали пункт № 1, α Кронбаха зростає до 0,36, а якщо виключити пункт № 4 – зростає до 0,35. Решта пунктів шкали (№ 7, 10 та 13) разом корелюють сильніше.

Це пояснюється тим, що 7, 10 та 13 пункти говорять про публіку, соціальні мережі та групи людей, а от 1 та 4 пункти не уточнюють культурну складову, а можуть бути трактовані як особистісні упередження і віднесені до будь-якої групи. Виключивши 1 та 4 пункти зі шкали, ми отримали α Кронбаха 0,5. Отже, слід продовжити формулювати питання на кшталт 7, 10 та 13, щоби ще більше підвищити надійність шкали «культурна орторексія». Пункти шкали «культурна орторексія» повинні описувати культурні норми харчування, які приймає чи не приймає для себе індивід.

Шкала сімейної орторексії проявилася найгірше. Вона має найнижчі показники α Кронбаха – 0,15. Деякі питання містять навіть від'ємні коефіцієнти, як, наприклад, -0,13 для 11 пункту. Проте і корелює 11 пункт із усією шкалою найбільше – 0,33. Крім цього, у висновку програми зазначено, що пункти 8 та 2 негативно корелюють із усією шкалою і повинні бути зворотними. Пункт 8 має найвищий α Кронбаха 0,30 і корелює на рівні $r = -0,14$ із усією шкалою. Все це говорить нам про те, що шкала сімейної орторексії як конструкт не існує ні семантично, ні понятійно, а усі питання мають різні значення та групуються. Отже, конструкт потрібно наново з нуля вибудувувати. Якщо вибудувувати знову шкалу, варто звернути увагу і спертися на питання 11 та 8, довкола яких потрібно намагатися будувати новий конструкт. Пункт 14 взагалі не пов'язаний із шкалою, варто його конкретизувати, виділивши, що саме і в який період історії вважалося здоровим харчуванням.

Вбачалося, що шкала сімейної орторексії повинна вимірювати схильність до орторексії з дитинства. Правила, які встановлювалися у родині щодо харчування дітей, могли у дорослому віці стати прийнятими або відхиленними, дитина могла погоджуватися з ними чи ні. У подібному стилі слід було вибудувувати шкалу, вимірюючи те, чи впливала родина на подальший вибір дорослої людини щодо стилю харчування. Варто також мати на увазі, що орторексія пов'язана із обмеженнями.

Шкала індивідуальної орторексії виявилася найбільш надійною і структурованою як конструкт (α Кронбаха 0,59). Можна звернути увагу на пункт 15 «Їжа для мене – це паливо, а не інструмент задоволення», який працює на шкалу найгірше. Якщо його видалити, α Кронбаха збільшиться до 0,65. Цей пункт потрібно конкретизувати, адже якщо їжа для когось – це «паливо», це одне, але інші люди можуть отри-

мувати задоволення від того, що вони дотримуються здорового харчування а не тільки від самої їжі (наприклад, солодкого) або навіть естетичного задоволення. Таким чином, пункт надто загальний і його варто конкретизувати, розбивши на кілька підпунктів.

Факторний аналіз опитувальника ОРТО-3 було зроблено експлораторним та конфірмаційним методами. Результати експлораторного факторного аналізу наведені у таблиці 6. Експлораторний метод дозволив емпірично розділити питання за факторами та мати змогу виділити латентні змінні.

Таблиця 6

Факторні навантаження

Пункти	1 фактор	2 фактор	3 фактор
1		0,24	
2		-0,20	
3	0,66		
4	0,26		
5	0,33	0,46	
6	0,71		
7			0,64
8		-0,33	
9	0,53		
10	0,56		
11		0,37	0,44
12	0,45		
13			
14		0,78	
15			0,64
16	-0,33		0,40

Запропоновані програмою емпіричні навантаження на фактори досить непогано збігаються із теоретичними, див. Таблиця 7.

Таблиця 7

Трифакторні моделі

	Теоретична модель	Емпірична модель
Культурна орторексія	1, 4, 7, 10, 13	7, 11, 15, 16
Сімейна орторексія	2, 5, 8, 11, 14, 16	1, 2, 5, 8, 11, 14
Індивідуальна орторексія	3, 6, 9, 12, 15	3, 4, 6, 9, 10, 12

Таблиця 8

Міжфакторна кореляційна матриця для емпіричної моделі

	Культурна орторексія	Сімейна Орторексія	Індивідуальна Орторексія
Культурна орторексія	1,00	0,26	-0,17
Сімейна орторексія	0,26	1,00	-0,10
Індивідуальна орторексія	-0,17	-0,10	1,00

Перевірка надійності емпіричних шкал дала такі результати. α Кронбаха для емпіричної факторної моделі культурної орторексії ста-

новить 0,48, для сімейної – 0,23, Індивідуальної – 0,66, а при виключенні 4 пункту зі шкали α Кронбаха підніметься до 0,69.

Отже, завдяки побудові емпіричної моделі довелося підтвердити наявні світові тенденції у дослідженнях орторексії, які пов'язують її із перфекціонізмом, obsесивністю та самоцінністю [17], що видно при корекції шкали «індивідуальна орторексія», яка формувалася з пунктів 3, 4, 6, 9, 10, 12.

Крім цього, за допомогою методу факторного аналізу програма сама рекомендувала розділити опитувальник не на три фактори, а на чотири. Наприклад, емпірична модель з чотирьох факторів представлена у Таблиці 9.

Таблиця 9

Навантаження емпіричної чотирифакторної моделі

Пункти	1 фактор	2 фактор	3 фактор	4 фактор
1				0,65
2				
3	0,39			0,48
4				0,47
5		0,39		
6	0,48			0,38
7			0,61	
8		-0,44		
9	0,53			
10	0,86			
11			0,44	
12	0,32			
13	0,49			
14		0,84		
15			0,64	
16		0,34	0,40	

Перевірка внутрішньої узгодженості шкал із чотирифакторної емпіричної моделі дала такі результати: фактор 1 (пункти 6, 9, 10, 12, 13) має α Кронбаха 0,70; фактор 2 (пункти 5, 8, 14) – α Кронбаха 0,43, де 8 пункт зворотний; Фактор 3 (пункти 7, 11, 15, 16) – коефіцієнт 0,48; Фактор 4 (пункти 1, 3, 4) – 0,37, що значно вище, ніж показники для трифакторної моделі.

Конфірмаційний факторний аналіз перевірив теоретичні та емпіричні моделі. Результати аналізу наведені у Таблиці 10.

Таблиця 10

Індекси якості моделей ОРТО-3

	Індекси абсолютної відповідності			Інкrementальні індекси	
	RMSEA	SRMR	Chi-square	CFA	TLI
Теоретична трифакторна модель	0,06	0,10	0,01	0,74	0,69
Емпірична трифакторна модель	0,04	0,09	0,10	0,85	0,82
Емпірична чотирифакторна модель	0,04	0,09	0,09	0,86	0,82

Крім цього, була побудована **ієрархічна модель структурних рівнянь** для емпіричних чотирьох факторів опитувальника ОРТО-3, що зображена на рисунку 2. Відкрити зображення у кращій якості можна за посиланням URL: <https://osf.io/r96jd/>.

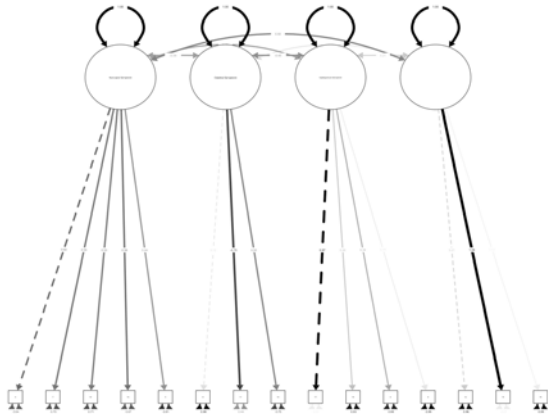

Рис. 2. Ієрархічна модель структурних рівнянь ОРТО-3

Висновки. У статті були представлені результати першого етапу створення трикомпонентного опитувальника з нервової орторексії, до складу якого було включено три шкали – індивідуальної, культурної та сімейної орторексії. Пілотне тестування нового психодіагностичного інструменту вимірювання нервової орторексії дозволило побачити слабкі і сильні сторони опитувальника. З огляду на результати слід відмітити, що шкала індивідуальної орторексії виявилася надійним конструктом, однак дві інші шкали підлягають доопрацюванню і конкретизації запитань для підвищення показників надійності. Була здійснена детальна робота над факторною структурою опитувальника із підбором чітких формулювань пунктів і аналізом реакцій респондентів на них. Таким чином, було перевірено теоретичну і створено дві емпіричні моделі опитувальника (трифакторну та чотирифакторну) за допомогою експлораторного та конфірмаційного факторного аналізу. Порівняння кожної із моделей здійснювалися шляхом оцінки їх інкрементальних та абсолютних індексів відповідності. Побудовано ієрархічну модель структурних рівнянь для фінальної моделі, яка дає змогу оцінити візуально регресійні взаємозв'язки між елементами системи усього опитувальника.

Перспективи дальших досліджень. Поглиблення теми нервової орторексії буде продовжено у наступних публікаціях. Зокрема, планується дослідження предикторів нервової орторексії залежно від виду дитячого травматичного досвіду, дисфункціонального сценарію та виду прив'язаності на основі регресійних моделей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов О.Г. Використання можливостей мови програмування та середовища R у психологічних дослідженнях. *Тьюторіал з базових методів*. 2020. 28–63. 2020.2(14). 2.
2. Фатєєва М.С. Психологічні особливості самоусвідомлення осіб з орторексією (Doctoral dissertation, Київський університет імені Бориса Грінченка), 2021.
3. Cheshire A., Berry M., Fixsen A. What are the key features of orthorexia nervosa and influences on its development? A qualitative investigation, *Appetite*, Volume 155, 2020, 104798.
4. Bauer S.M, Fusté A., Andrés A., Saldaña C. The Barcelona Orthorexia Scale (BOS): development process using the Delphi method. *Eat Weight Disord*. 2018. 24:247.
5. Barthels F., Meyer F., Pietrowsky R. Die Düsseldorfer Orthorexie Skala-Konstruktion und Evaluation eines Fragebogens zur Erfassung orthorektischen Ernährungsverhaltens. *Z Klin Psychol Psychother*. 2015. 44 (2): 97–105.
6. Barrada R., Roncero M. Bidimensional structure of the orthorexia: development and initial validation of a new instrument. *Anales De Psicología/Annals of Psychology*. 2018. 34(2): 283–91.
7. Bratman, S. Original essay on orthorexia; 1997. Accessed April 2006.
8. Baumer B., Daniel K., Nicholas H. *Modern Data Science with R*. 2021. 10.1201/9780429200717.
9. Depa J., Barrada J.R., Roncero M. Are the motives for food choices different in orthorexia nervosa and healthy orthorexia? *Nutrients*. 2019. 11(3): 697.
10. Donini L.M., Marsili, D., Graziani, M.P., Imbriale, M., Cannella, C. Orthorexia nervosa: validation of a diagnosis questionnaire. *Eating and Weight Disorders-Studies on Anorexia, Bulimia and Obesity*, 2005. 10(2), e28-e32.
11. Eckersley R. Is modern Western culture a health hazard. *Int J Epidemiol*. 2006;35:252–8.
12. Galfano, V., Syurina, E.V., Valente, M., & Donini, L.M. When “Healthy” Is Taken Too Far: Orthorexia Nervosa—Current State, Controversies and Future Directions. In *Hidden and Lesser-known Disordered Eating Behaviors in Medical and Psychiatric Conditions*. Springer, Cham. 2022. (pp. 159–176).
13. Gleaves D.H., Graham E.C., Ambwani S. Measuring “orthorexia”: development of the Eating Habits Questionnaire. *Int J Educ Psychol Assess*. 2013. 12(2): 1–18.
14. Hesse-Biber S., Leavy P., Quinn C.E., Zoino J. The mass marketing of disordered eating and eating disorders: the social psychology of women, thinness and culture. Paper Presented at the Women’s Studies International Forum, New York, NY; 2006, pp. 208–224.
15. Koven N.S., Abry A.W. The clinical basis of orthorexia nervosa: emerging perspectives. *Neuropsychiatr Dis Treat*. 2015. 11: 385–94.
16. Kruis J., Borsboom D. Review of Patrick Mair: *Modern Psychometrics with R*. *Psychometrika*. 2020. 10.1007/s11336-020-09701-w.
17. Mathieu J. What is orthorexia? *J Am Diet Assoc*. 2005. 105(10): 1510–2.
18. Manzano E., Cuzzolaro M., Donini L. M. Hidden and Lesser-known Disordered Eating Behaviors in Medical and Psychiatric Conditions. Springer. 2022.

19. Oberle C.D., Samaghabadi R.O., Hughes E.M. Orthorexia nervosa: assessment and correlates with gender, BMI, and personality. *Appetite*. 2017. 108: 303–10.

20. Oberle C.D., De Nadai A.S., Madrid A.L. Orthorexia Nervosa Inventory (ONI): development and validation of a new measure of orthorexic symptomatology. *Eat Weight Disord*. 2020.

21. Roncero M., Barrada J.R., Perpiñá C. Measuring orthorexia nervosa: psychometric limitations of the ORTO-15. *Span J Psychol*. 2017. 20: E41.

22. Rogoza R., Donini L.M. Introducing ORTO-R: a revision of ORTO-15: based on the re-assessment of original data. *Eat Weight Disord*. 2020;

23. Torp N.C., Dahl K., Skarphedinsson G., Thomsen P.H., Valderhaug R., Weidle B., Wentzel-Larsen T. Effectiveness of cognitive behavior treatment for pediatric obsessive-compulsive disorder: acute outcomes from the Nordic Long-term OCD Treatment Study (NordLOTS). *Behav Res Ther*. 2015. 64: 15–23.

24. Turner P.G., Lefevre C.E. Instagram use is linked to increased symptoms of orthorexia nervosa. *Eat Weight Disord*. 2017. 22(2): 277–84.

25. Varga M., Dukay-Szabó S., Túry F., van Furth EF. Evidence and gaps in the literature on orthorexia nervosa [published correction appears in *Eat Weight Disord*. 2013. 18(2): 113. van Furth Eric, F [corrected to van Furth, Eric F]]. *Eat Weight Disord*. 2013. 18(2): 103–11.

ДОДАТОК

Трикомпонентний опитувальник орторексії (ОРТО-3) В.В. Кучиної

Перша теоретична версія (без модифікацій після факторного аналізу).

Будь ласка, дайте оцінки вашої міри згоди із твердженнями за шкалою від 1 до 5.

	Повністю не погоджуюся 1	Частково не погоджуюся 2	Важко сказати (як погоджуюсь, так і не погоджуюсь) 3	Майже погоджуюся 4	Повністю погоджуюся 5
#	Запитання				
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					

ШКАЛИ:

- культурна орторексія – пункти № 1, 4, 7, 10, 13;
- сімейна орторексія – пункти № 2, 5, 8, 11, 14, 16;
- індивідуальна орторексія – пункти № 3, 6, 9, 12, 15.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Інтегральний бал:

16–20 балів – відсутність орторексії,

21–41 балів – помірна вираженість,

42–61 бали – наявність орторексії,

62–80 бали – сильна вираженість орторексії.

Шкали культурної орторексії та індивідуальної орторексії налічують по 5 запитань із максимально можливим балом 25, тому патологічним можна вважати рівень від 17 до 25 балів, нормальним – від 9 до 17 балів, відсутністю вимірюваної ознаки – від 0 до 9 балів. Шкала сімейної орторексії має 6 запитань. Відсутність ознаки – від 0 до 10 балів, норма – від 11 до 20, патологія – від 21 до 30 балів.

Завантажити опитувальник ОРТО-3 можна тут: <https://osf.io/r6axk/>.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:

Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5–10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3–7	3500 грн
Автореферат	1–2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1–2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 56

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • М. Михальченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 31,50. Ум. друк. арк. 31,62.
Підписано до друку 26.12.2023. Замов. № 0224/106. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.